

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

თედო უთურგაიძე

ქართული ენის შესწავლის ისტორია

ნაწილი I

„ქართული ენა“
თბილისი
1999

„ქართული ენის შესწავლის ისტორია“ (ნაწილი I) მოიცავს X-XVIII საუკუნეებს. მასში განხილულია X-XII საუკუნეებში ბიზანტიის გზით ბერძნული გრამატიკული აზრის გავრცელება და ქართველთა მიერ საკუთარი გზების ძიება; XVII-XVIII საუკუნეებში კი იტალიელი კათოლიკე მისიონერების მიერ იტალიურ-ქართული და ქართულ-იტალიური ლექსიკონებისა და გრამატიკული ტრაქტატების შექმნა, რომლებიც საფუძვლად დაედო სულხან-საბა ორბელიანისა და ანტონ პირველის ლინგვისტურ მოღვაწეობას.

რედაქტორები: აკად. ქ. ლომთათიძე
პროფ. ე. ბაბუნაშვილი

წინასიტყვაობა

კ. კეკელიძის თქმით, ქრისტიანობა მწიგნობრული სარწმუნოებაა. ქართული ენის ბუნების გაცნობიერება პირველ თარგმანებთან არის დაკავშირებული — იმ დროსთან, როდესაც ქრისტიანული კანონიკური წიგნების ქართულად გადმოღება დაიწყო. ამიტომ არის, რომ ენობრივი ანალიზის პირველი ქართული ცდა ანბანს უკავშირდება (შატბერდის კრებული), ხოლო ერთ-ერთი უძველესი წარმატებული ცდა გრამატიკული ანალიზისა დაკავშირებულია მაცხოვრის ღვთიურ წარმომავლობასთან („სიტყუაჲ ართრონთათჳს“).

მოძღვართ მოძღვრის ეფთჳმეს, დიდი გიორგის, ეფრემ მცირის, იოანე პეტრიწისა და სხვათა მცდელობით X-XII საუკუნეებში საფუძველი ეყრება ქართულ ენათმეცნიერულ აზრს. ამ დროის ქართული ტერმინოლოგია, გარდა ღვთისმეტყველებისა, გრამატიკასა და სხვა მეცნიერებებსაც მოიცავდა, ეფთჳმესა და მის მიმდევართა ხელში ქართული ენა მეცნიერული აზრის ენადაც იქცა; შესაძლებელი გახდა უცხო ენაზე მსჯელობის ყველა ნიუანსის გადმოღება ქართულად. ეს უდიდესი მიღწევა იყო. გიორგი მცირის სიტყვებით რომ ვთქვათ, მათ ქართული აზრი და სარწმუნოება — მეტაფორულად „ოქრო ბრძმედსა მას შინა წმიდისა გონებისა თჳსისასა გამოადვნეს და გამოაჭურვნეს...“ მოაცილეს ყოველი არასაჭირო მინარევები — „ტყვია“ და „თიხა“... ქართული ენის შესწავლის მიზანიც ამით განისაზღვრება: გამოვლინდეს და სათანადოდ დაფასდეს წინაპართა მცდელობა მშობლიური ენის სიღრმეთა წვდომისა; გამოვამზეუროთ და უღრმესი პატივისცემით მივიღოთ ქართული ენის შესწავლაში უცხოელთა მიერ გაწეული ღვაწლი.

წინამდებარე ნაშრომი დამთავრებული იყო 80-იანი წლების ბოლოს. მისი ნაწილები წერილებისა თუ თეზისების სახით ცალკეც იბეჭდებოდა, კერძოდ: იკვ-ს XIX ტომში (1990) გაანალიზებული იყო იტალიელ მისიონერთა გრამატიკული ნააზრევი XVII-XVIII საუკუნეებში. ლინგვისტურ მოძღვრებათა მე-4 ტომში (История лингвистических учений. Позднее средневековье. Санкт-Петербург, 1991) დაიბეჭდა გამოკვლევა ქართული ენათმეცნიერული აზრის შესახებ X-XII საუკუნეებში. ცალკე მოხსენებები მიქდღენა გორული ანონიმური ლექსიკონის შედგენის თარიღს, მყოფადი დროის გადმოცემას იტალიელი მისიონერებისა და ანტონ I გრამატიკაში (ამ მოხსენებათა თეზისები დაბეჭდილია) და სხვ.

გაჩნდა შესაძლებლობა დაიბეჭდოს ქართული ენის შესწავლის ისტორიის I ნაწილი, რომელიც მოიცავს პერიოდს მე-10 საუკუნიდან მე-18 საუკუნის ჩათვლით. მეორე ნაწილი მიეძღვნება ქართული ენის კვლევას XIX-XX საუკუნეებში.

საპატიო მოვალეობად მიგვაჩნია უღრმესი მადლობა მოვასხენოთ აკად. ქ. ლომთათიძესა და პროფ. ე. ბაბუნაშვილს, წიგნის რედაქტირებისა და სასარგებლო შენიშვნებისათვის; ასევე უღრმეს მადლობას მოვასხენებთ ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატებს მერი მესხიშვილსა და ლატავრა სანიკიძეს, რომლებიც მეხმარებოდნენ (ე. ბაბუნაშვილთან ერთად) სომხური სათანადო ლიტერატურის დამუშავებაში; დოც. ნ. მახარაძეს ბერძნულ მასალაზე მითითებისა და სათანადო ადგილების თარგმნისათვის; არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ხელმძღვანელობას, რომელმაც გამონახა საშუალება წიგნის დასაბეჭდად.

ქართული ლინგვისტური აზრის განვითარება X-XII სს.

ჩვენთვის ხელმისაწვდომი ისტორიული წყაროების მიხედვით გრამატიკული მეცნიერებით ქართველთა დაინტერესება და შემდგომ ამასთან დაკავშირებით ქართული ენის შესწავლის ისტორია X საუკუნიდან იწყება. X-XII საუკუნეებში იქმნება ქართული გრამატიკული აზროვნების ერთი ნაკადი ბიზანტიური გრამატიკული მეცნიერების გავლენით. ამ პერიოდში ხდება ანტიკური ბერძნულ-რომაული და ბიზანტიური გრამატიკული ლიტერატურით დაინტერესება, რაც გამოიხატა გარკვეული გრამატიკული ტრაქტატების ქართულად გადმოღებით, ბერძნულ-რომაული გრამატიკული ტერმინოლოგიის გაცნობიერებით და საკუთარი — ქართული გრამატიკული აზრის შექმნით. ეს პერიოდი, საერთოდ, ქართველთა თეოლოგიურ-ფილოსოფიურ მოღვაწეობაში აღინიშნება პლატონის, არისტოტელეს, პროკლე დიადოხოსის და სხვა უდიდეს ფილოსოფიურ მოღვაწეთა ნაშრომების უშუალოდ გაცნობითა და გამოყენებით საკუთარ შემოქმედებაში.

XVII-XVIII საუკუნეებში, რომიდან საქართველოში მოვლენილი კათოლიკე მისიონერების მოღვაწეობის პერიოდში, ჩნდება გრამატიკული აზროვნების ახალი — იტალიური სპეციფიკის მქონე შენაკადი. იტალიელ მისიონერთა მოღვაწეობა ამ ხაზით საუკუნეზე მეტხანს გაგრძელდა. ისინი ქმნიდნენ იტალიურ-ქართულ, ქართულ-იტალიურ ლექსიკონებს, რომელთა სტატიებში, შესაბამისად განსამარტავი სიტყვისა, წარმოდგენილია სახელთა და ზმნათა პარადიგმები და ინფორმაცია სხვა ფლექსიური თუ დერევაციული ხასიათის ელემენტთა შესახებ. მისიონერები ქართული ენის გრამატიკის სახელმძღვანელოებსაც ადგენდნენ, როგორც მომდევნო მისიონერთა დასახმარებლად, ისე ადგილობრივი ქართველი ახალგაზრდობის განსასწავლად მშობლიურ ენაზე, ლათინური და ბერძნული ენების პარალელურად.

XVIII ს. პირველ ნახევარში და მეორე ნახევრის დასწყისში სულხან-საბა ორბელიანის, ზურაბ შანშოვანის და ანტონ პირველის მიერ გრამატიკული ტრაქტატების, ქართული ლექსიკონის და ქართული ენის გრამატიკის სახელმძღვანელოების შექმნა ისტორიულად შეპირობებული იყო ქართული გრამატი-

კული აზროვნების ზემოთ აღნიშნული ორი ნაკადით. ამ სახელმძღვანელოთა შექმნას გარკვეულწილად ხელი შეუწყო სომხური და რუსული გრამატიკული ლიტერატურის გაცნობამ. მათი გზით მიღებული ზოგი ლინგვისტური და სასწავლო-მეთოდური დებულების გავლენა ცხადად ჩანს მე-18 საუკუნის ქართულ გრამატიკულ ცდებში. ეს ზოგადი დებულებები, ანალიზის მეთოდი, მასალის წარმოდგენის ხერხები სომხურ და რუსულ ლიტერატურაში (resp. დასავლეთ ევროპის გრამატიკულ ლიტერატურაში) ბერძნულ-ლათინური სამყაროდან მოდიოდა, იქ იღებდნენ სათავეს. ასეთ ვითარებაში ადვილი გასაგებია, რომ მე-18 საუკუნეში ქართული გრამატიკის შემქმნელთათვის ადვილი იყო ახალ გარემოში საკუთარი ტრადიციების, რომელთაც სათავე დაედო X-XII საუკუნეებში, შერწყმა იმავე წარმომავლობის მქონე სომხური და რუსული გრამატიკებიდან აღებულ ზოგად დებულებებთან.

ქვემოთ ცალ-ცალკე ვიმსჯელებთ აღნიშნულ სხვადასხვა ტრადიციათა ჩამოყალიბების შესახებ საქართველოში და მათ (ამ ტრადიციათა) გავლენებზე მე-18 საუკუნის ორიგინალურ ქართულ გრამატიკულ ნაშრომებზე.

X და XI საუკუნის I ნახევრის მოღვაწენი ეფთვმე და გიორგი ათონელები ბერძნულად იყვნენ განსწავლული, ეწეოდნენ მთარგმნელობით მოღვაწეობას ორივე ენაზე. გიორგი მთაწმინდელი „ღრამატიკოსადაც“ იხსენიება: ქართველ ბერთა შესახებ თეოდოსი პატრიარქის დასმულ კითხვაზე — „არავინ არსა ნათესავსა მათსა შორის ბერძელისა ენისა მეცნიერი და წერილთა სწავლული?“ ბერძენი მოშურნენი და შემასმენელნი გიორგის ასახელებენ: „მე, არის ერთი ვინმე მონაზონი ღრამატიკოსი, ბერძულთა წიგნთა ქართულად თარგმნის“¹. კ. კეკელიძე წერს ამასთან დაკავშირებით, რომ ეფრემ მცირე ამ დროს ჯერ კიდევ არ ჩანს ათონის ივერთა მონასტერში. ეფრემსაც თამამად მოერგებოდა ღრამატიკოსისა და მთარგმნელის სახელი და ბერძენი ბერები მხოლოდ „ერთს“ — გიორგის არ დაასახელებდნენ².

„ღრამატიკოსი“ აქ ნახსენებია ფართო გაგებით, როგორც ეს მოდათ დიონისე თრაკიელსა და მის განმმარტებლებს. გიორგი მცირის, ეფრემ მცირისა და იოანე პეტრიწის შრომათა მიხედვით ჩანს, რომ ქართველი თეოლოგები XI-XII საუკუნეებში კარგად იც-

¹ ათონის ივერთა მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაბებით, თბ., 1901, გვ. 313.

² კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, 1980, გვ. 252.

ნობდნენ ანტიკური პერიოდის ბერძნულ და შემდგომი დროის ბიზანტიურ გრამატიკულ ლიტერატურას. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს ეფრემ მცირის კომენტარი, რომელიც მას დაურთავს იოანე დამასკელის „დიალექტიკის“ თარგმანისათვის აშიაზე: „ღრამმა „წერილად“ გამოითარგმანების, ხოლო ღრამმატიკოსი — „ღამადნობელად, რადთა რაჟამს სთქუა: „ღრამმატიკოსი“, უწყოდნი, ვითარმედ ღამადნობელსა იტყუ წერილთასა, ესე იგი არს, რომელი დაჰქსნის სიმყურტესა სიტყუათასა], სიღრმით შეყინებულთასა“³.

ეფრემ მცირის კომენტართან დაკავშირებით ზ. სარჯველაძე შენიშნავს „მიუხედავად იმისა, რომ ბერძნული სიტყვის ეფრემისეული ახსნა არაა სწორი, იგი სწორად გამოხატავს გრამატიკოსის, მწიგნობრის, მნიშვნელობას. გრამატიკოსი იყო პირი, რომელსაც შეეძლო აეხსნა წერილის, წიგნის (სალიტერატურო ენის) ძნელად გასაგები ადგილები“⁴. ირკვევა, რომ ეფრემ მცირე გრამატიკოს სიტყვის საკუთარ განმარტებას კი არ იძლევა, არამედ იმეორებს IX საუკუნის ბიზანტიელი კომენტატორის ნათქვამს⁵: „გრამატიკას უწოდებენ მას ასოთა გამოწრთობისა (გამოღლობისა) და განწმენდის გამო: მსგავსად იმისა, როგორც ცეცხლში გამოღნობილი ოქრო, ანუ ჩამოსხმული, უფრო განწმენდილია, ასევე ასონი დაშლილნი („დანაწევრებულნი“) და განწმედილნი და გამობრწყინებულნი გრამატიკის ცოდნით უფრო ნათელი და კაშკაშა ჩანან“⁶.

უდავოა, რომ ციტირებული პასაჟები ერთი აზრისა და ერთი სტილისაა — ეფრემი სიტყვასიტყვით იმეორებს დიონისე თრაკიელის ბიზანტიელი ანონიმი განმმარტებლის აზრს, რომლის მიხედვით გრამატიკას, როგორც ლოგიკურ ხელოვნებას, გარდა კითხვაპროსოდის ცოდნის მიწოდებისა, ევალება ტროპების ახსნა, ძნელ სიტყვათა განმარტება, ანალოგიის გარჩევა და სხვ.; შდრ. ეფრემ მცირის „რომელი დაჰქსნის სიმყურტესა სიტყუათასა...“ ე. ი. ძნელად გასაგებ სიტყვას გასაგებად წარმოადგენს... ამავდ დროს, როცა ბი-

³ იოანე დამასკელი, დიალექტიკა; გამოსცა შაია რაფუვამ, თბ, 1976, გვ. 111, კა, 1.

⁴ ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, 1984, გვ. 218.

⁵ ამაზე მიგვიითთა ნ. მახარაძემ.

⁶ Scholia in Dionysii Thracis artem grammaticam. Recensuit at apparatus criticum indicesque adiecit Alfreds Hilgard, Lipsia, MCMI, გვ. 565 (თარგმანი ნ. მახარაძის).

ზანტიელი განმმართველი ლაპარაკობს ასოთა განწმენდასა და გამობრწყინებაზე გრამატიკოსის ხელში, საქმე გვაქვს მეტაფორულ მსჯელობასთან: ლაპარაკია გრამატიკოსის მიერ სამწერლო ენის განწმენდაზე მდაბიური და უხეში მინარევებისაგან. ამ მხრივ ფრიად საყურადღებოა ქრონოლოგიურად ეფრემზე უფრო ადრე გიორგი მცირის მიერ გიორგი ათონელის, როგორც მწიგნობრის, ლვაწლის შეფასების დროს ამავე მეტაფორული აზრის გამოყენება: „...რამეთუ ემზავას იგი ოქროსა მღებელსა მას ჳელოვანსა, ვითარცა იგი ქიმიათათჳს წერილ არს, რომელნი იგი მრავალ ღონეობითა სიღრმეთაგან ქუშყანისათა გამოიღებენ და ბრძენდისა მიერ და ცეცხლისა ბრწყინვალებასა მისსა წარმოაჩინენ, ეგრეთვე წმიდისა ამის მამისა ჩუშნისა გონებაჲ სიტყუერისა ამის ოქროსა ბრძმედ იქმნა, მდნობელ ცეცხლისა, სულისა წმიდისათა განმაჳურვებელ და განმარჩეველ ოქროსა ბრძენისაგან და თივისა ზოლო სხუანი (წიგნი — თ. უ.), ოდესმე თარგმნილნი და წუთ ვერ კეთილად გამოღებულნი, გინათუ უამთა სიგრძითა უცებთა და უგუნურთა მჳმარებელთაგან დაგესლებულნი, ვითარცა ვთქუთ, ბრძმედსა მას შინა წმიდისა გონებისასა თჳსისასა გამოადვნა და გამოაჳურვნა...“⁷.

უდავოა, რომ XI საუკუნის ქართველი მწერალი არაორაზროვნად ეხმიანება IX საუკუნის ბიზანტიელ ანონიმს „ღრამატიკოსის“ მოვალეობის გაგებაში.

ცნობილია, რომ XI-XII საუკუნეების ქართველი თეოლოგები თვითონ ეცნობოდნენ ანტიკურ ფილოსოფიურ მოძღვრებებს რელიგიური მიზნებით მათი გამოყენებისას. ვფიქრობთ, ზემოთ განხილული ფაქტი იძლევა იმ ვარაუდის შესაძლებლობას, რომ ისინი გრამატიკული საკითხების შესწავლის დროსაც მიმართავდნენ წინა პერიოდის ელინურ-ბიზანტიურ გრამატიკულ ტრაქტატებს. ამის უშუალო დადასტურებას წარმოადგენს X ს. შატბერდის კრებულში შემონახული ფრაგმენტი დიონისე თრაკიელის გრამატიკის დიომიდესეული კომენტარისა (IV ს)⁸.

ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა სხვა ფაქტიც, საიდანაც კარგად ჩანს, რომ ეფრემ მცირე და იოანე პეტრიწი თავის ტერმინებსა და მათს განმარტებებს ამყარებდნენ დიონისე თრაკიელის IX-X საუკუნეთა განმმარტებლების დებულებებს, კერძოდ: ბერძნულ

⁷ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი ... გვ. 310.

⁸ შატბერდის კრებული, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გივინიეშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 195; ს. ყაუხჩიშვილი, შატბერდის კრებულის სასწავლო წიგნი, ტუმ, 3, 1923.

ἔτυμολογία-ს ქართულ მწერლობაში აქვს ორი შესატყვისი: მზა-პასუხობა (ეფრემ მცირე) და მზამეტყუშლება (იოანე პეტრიწი). ქართული კორელატები ლიტერატურაში ითვლებოდა მცდარ ლექსიკურ კალკებად. შეცდომის სათავედ ს. ყაუხჩიშვილი იოანე პეტრიწის შრომებისათვის წამძღვარებულ შესავალში ვარაუდობდა ἔτυμον „ნამდვილი“, „ქვემარატი“ და ἔτομος „მზა“ სიტყვების აღრევას იმ მიზეზით, რომ საშუალო ბერძნულში οι კომპლექსი იკითხება როგორც ὕ ხმოვანი ამ პოზიციაში. აღმოჩნდა, რომ დიონისე თრაკიელის ბიზანტიელი ანონიმი განმმარტებელი ეტიმოლოგიას მიიჩნევს „მზა განმმარტებად სიტყვისა“ (ვენეციის წმ. მარკოზის ბიბლიოთეკა, 310)⁹.

შევეხებით კიდევ ერთ ბერძნულ ტერმინს, რომელსაც ვხვდებით საბას ლექსიკონსა და მე-18 საუკუნის ქართულ გრამატიკებში. ეს არის ტერმინი სქესი. ზურაბ შანშოვანი და ანტონ კათალიკოსი მას ხმარობენ თანამედროვე „ტიპის“ გაგებით.

ზ. შანშოვანის გრამატიკაში ვკითხულობთ: „პირველისა სქესისათჳს, რომლისა საწრფელოსა დასასრული არს *ე...*“¹⁰ მსჯელობა ეხება ბრუნების I ტიპს, რომელშიც ზ. შანშოვანმა გააერთიანა სახელობითში *ე* ხმოვანზე დაბოლოებული სახელები; აქვეა ქვემოთ „მეორე სქესისათჳს“, რომელიც გულისხმობს ბრუნების II ტიპს¹². ანტონ პირველის გრამატიკის პირველ რედაქციაში „ბრუნების სქესი“ აგრეთვე ბრუნების ტიპს ნიშნავს: „და არცალა იცის ჩუშულებამან ქართულთა ენისამან, რადთა სხუანამცა იქონიონ თითოთა ბრუნებისა სქესთა საკუთრად და იგი სხუასა ბრუნებასა არლა ექმაროსცა“¹³, ე. ი. ქართულში არსებობს ბრუნების ერთი ტიპი და, მაშასადამე, ცალკეულ სახელებს არა აქვთ მხოლოდ მათთვის დამახასიათებელი ბრუნება.

სქესი (ბერძნ. *σχῆμα*) საერთო სახის (ტიპის) გაგებით ნახმარი აქვს *ე. პეტრიწის* პროკლეს „კავშირის“ თარგმანში¹⁴; ამავე მნიშვნელობით ვხვდებით მას *ამონიოხ ერმიახიხ თხზულებათა* XI ს.

⁹ იოანე პეტრიწი, შრომები, ტ. I, 1940, გვ. XLIII.

¹⁰ Scholia in Dionysii Thracis ... გვ. 568; Н. А. Махарадзе, Термин *ἔτυμολογία* (этимология) и его древнегрузинские эквиваленты (тезисы, "Проблемы классической филологии", совместная конференция Тбилисского университета и Иенского университета им Ф. Шиллера; Тб., 1986).

¹¹ ზ. შანშოვანი, მოკლე ლრამატიკა ქართულისა ენისა, სანკტ-პეტერბურლი, 1881, გვ. 14.

¹² იქვე.

¹³ ანტონ I, ქართული ლრამატიკა, A531, გვ. 7r-7v.

¹⁴ იოანე პეტრიწი, შრომები, I, გვ.გვ. 75,78.

ქართულ თარგმანშიც. სწორედ ამ თარგმანის მიხედვით განმარტავს საბა ორბელიანი სქესს თავის ლექსიკონში¹⁵, რომელსაც კარგად იცნობდნენ ზ. შანშოვანიცა და ანტონ პირველიც. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ვახტანგ VI კარის მწიგნობართა მსჯელობაში სქესი „ტიპის“, „სახის“ გაგებით ჩვეულებრივ იხმარებოდა, რადგანაც ისინი კარგად იცნობდნენ X-XII საუკუნეების ფილოსოფიურ ნაშრომებს. ამ გზით იგი ცნობილი გახდებოდა ზ. შანშოვანისთვისაც¹⁶. რაც შეეხება ანტონს, მსგავსად საბა ორბელიანისა, იგი თვითონ სწავლობდა აღნიშნულ ფილოსოფიურ ლიტერატურას¹⁷. გრამატიკის მეორე რედაქციაში ანტონ პირველი „ბრუნვების სქესს“ ცვლის კანკლედობით, სქესს კი კილოს მნიშვნელობას აძლევს.

X-XII საუკუნეებში ქართულად ნათარგმნ თეოლოგიურ-ფილოსოფიურ ლიტერატურაში მოიპოვება ბევრი ადგილი, სადაც ლაპარაკია გრამატიკულ საქმიანობაზე და წარმოდგენილია მსჯელობა ცალკეულ ენობრივ საკითხებზე. შეიძლება დავასახელოთ ეფრემ მცირის ლექსიკონი, რომელიც უძღვის მის მიერ გადმოღებულ ფხალმუნთა თარგმანებას. ეს პირველი ქართული ლექსიკონი ჩანს. როგორც მ. შანიძე აღნიშნავს, განმარტებები ძირითადად თარგმანებიდან არის გადმოტანილი ან კომპილაციური ხასიათისაა, მაგრამ ზოგი შესაძლოა თვით ეფრემს ეკუთვნოდეს¹⁸. ეფრემისავე თარგმნილ ი. დამასკელის „დიალექტიკაში“ შემუშავებულია მრავალი ტერმინი, რომლებიც გრამატიკულ ტერმი-

¹⁵ ამონიოს ერმიასის თხზულებანი ქართულ მწერლობაში. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადეს ნათელა კეჭალმაძემ და მათა რაფაევამ; გამოკლევვა, ლექსიკონი, საძიებელი დაურთო მ. რაფაევამ, 1983, გვ. 55 და ს. ს. ორბელიანი, სიტყვის კონა (იხ. სქესი).

¹⁶ უდავოა, ზ. შანშოვანი ვახტანგ VI სამეფო კარზე ეცნობოდა X-XII საუკუნეთა ქართულ თეოლოგიურ-ფილოსოფიურ ლიტერატურას თარგმანებისა თუ ორიგინალური შემოქმედების სახით. ამის დადასტურებას წარმოადგენს თუნდაც ის ფაქტი, რომ პორფირი ფინიკიელის „ხუთნი კმანი“ ზურაბ შანშოვანს უთარგმნია XII საუკუნის ქართული თარგმანის მოშველიებით: პორფირის ამ ნაშრომის ამონიოს ერმიასის კომენტარებს ერთვოდა „ხუთთა კმათას“ შესავლის თარგმანი ქართულად: „ი, სწორედ ეს შესავალი, რომელიც მეორე სვეტად გვხვდება მე-12 ს. ხელნაწერში, სიტყვისიტყვით არის გამეორებული შანშოვანის ქართულ თარგმანში“ (მ. რაფაეა, პორფირი ფინიკიელის „ხუთნი კმანი“ ქართულ მწერლობაში, „მრავალთავი“, VI, 1978, გვ. 52).

¹⁷ ანტონს ამონიოსის თხზულებიდან აუღია ფილოსოფიის განსაზღვრება (იხ. ს. ავალიანი, ანტონ პირველი, გვ. 104).

¹⁸ მ. შანიძე, შესავალი ეფრემ მცირის ფსალმუნთა თარგმანებისა, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები — საიუბილეო, 11, გვ. 121.

ნოლოგიაშიც გადმოვიდა შემდგომ; ი. პეტრიწის პროკლეს „განმარტებადს“ „ბოლოსიტყუაჲ“, გარდა იმისა, რომ გვამცნობს ბასილი დიდის ღვაწლს ბერძნული ენის ბარბაროსული მინარევებისაგან განწმენდის საქმეში, შეიცავს მსჯელობებს მახვილის სახეობათა შესახებ, პროსოდიკისა და პუნქტუაცია-ორთოგრაფიის საკითხებზე. არსებითი მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს ქართულ ტერმინთა შემუშავებას, გარკვეული ყალიბების შექმნას მეცნიერული ტერმინოლოგიისათვის, რაც ინტენსიურად იწყება ჯერ კიდევ ეფთვზე ათონელის მიერ.

ქვემოთ განვიხილავთ იმ ლინგვისტურ ტერმინოლოგიას, რომელიც გამოვლენილია სპეციალისტთა მიერ X-XII საუკუნეთა ქართულ მწერლობაში და რომელსაც ეხმაურება მე-18 საუკუნის ნაშრომები. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა მე-11 საუკუნის მეორე ნახევრის გრამატიკული ტრაქტატი, რომელიც მიეწერება ეფრემ მცირის სკოლის რომელიმე თეოლოგს — თვით ეფრემს ან არსენ იყალთოელს... ეს არის ტრაქტატი „სიტყუაჲ ართრონთათჳს“.

აღნიშნული ტრაქტატი 1990 წ. გამოსცა სათანადო კომენტარებით მ. შანიძემ. მისი აზრით, ტრაქტატის ავტორად სტილისა და ზოგიერთი სხვა ნიშნის მიხედვით უფრო არსენ იყალთოელი უნდა ვივარაუდოთ. ქვემოთ ამ ვარაუდს დავემყარებთ.

არსენ იყალთოელი აღნიშნულ ტრაქტატში ბერძნული ართრონების ფუნქციისა და ბრუნების მიხედვით ფორმაცვალების გვერდით განიხილავს მათ მიმართებას სათანადო ქართულ ფორმებთან. ამ მსჯელობაში ჩვენთვის ფრიად საინტერესოა გრამატიკული ტერმინები და მათი წარმოების წესი.

ტრაქტატში გამოყენებულ ტერმინთაგან ბევრი დღემდე შემოგვრჩა, ბუნებრივია მათ ვხვდებით მე-18 საუკუნის გრამატიკებში; **ხწორედ მათი ხაშუალებით გადმოეცა მე-19 და მე-20 საუკუნეებს ეს ტერმინები**, კერძოდ: სახელი, ნათესავი „სქესი“, მიცემითი, წოდებითი (ბრუნვათა სახელები); ბრუნვათა სახელების წარმოება ხდება საწყისთა ფორმებიდან წარმომქმნელით სუფიქსით: მიცემა — მიცემითი, წოდება — წოდებითი ან სახელთა განაყენებული ფორმებიდან იმავეთ სუფიქსით: ადვილი — ადვილობა — ადვილობითი „წრფელობითი“ (შდრ. ბერძნ. εὐθεία „სწორი“, ძვ. ქართულით „წრფელი“), შობილი — შობილობა — შობილობითი „ნათესაობითი“, მიზეზი — მიზეზობა — მიზეზობითი „ბრალდებითი“. წარმოების აღნიშნული პრინციპი „გამოყენებულია რიცხვის კატეგორიის ტერმი-

ნებშიც: ერთობითი „მხოლოდითი“, ორობითი, გამრავ-
ლებითი „მრავლობითი“.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ტერმინთა წარმოების ეს ე-
ლიბი უფრო ადრეც გვხვდება ქართულ სახელთა დერივაცი-
აში, კერძოდ მხედველობაში გვაქვს სახელთა ბრუნვიანი და
თანდებულებიანი ფორმების, ზმნიზედებისა და ზმნების გარდაქმნა
სახელებად (resp. ტერმინებად) ბრუნვის ნიშნის დართვით, ასე
მაგალითად, ბასილი კესარიელის „სწავლათას“ ეფთვიმე ათონელი-
სეულ თარგმანში¹⁹ გვხვდება ასეთი ფორმები: ბუნებითი (53,
14), ბუნებისაგანი (42, 28), მისმიერი (27,2), არსი —
არაარსი (25, 9). იქცევისი „მბრუნავი“ (143,1), ზოგადი
„საერთო“ (85, 20). ასეთი წარმოება ჩვეულებრივია იოანე დამ-
ასკელის ზემოთ ნახსენები „დიალექტიკის“ თარგმანშიც (სწორე-
ბითი, არსებითი, ქმნითი, ვნებითი და სხვ.).

აღნიშნული ტერმინები, და სხვაც ბევრი, ჩვეულებრივია ამ
დროის თეოლოგიურ-ფილოსოფიურ ლიტერატურაში და გარკვეულ
ტრადიციას აგრძელებს და განამტკიცებს. ამ თვალსაზრისით გან-
საკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს XII საუკუნის თარგმანები ამო-
ნიოს ერმიასის თხზულებებისა²⁰, რომელშიც ლაპარაკია
გრამატიკის დანიშნულების, ენობრივი მოვლენებისა და ენის ელემ-
ენტების შესახებ, როგორცაა: სახელთა და ზმნათა ცვლილება,
სიტყვათა წარმოება და წინადადება; ბგერა, ტონი, სიტყვა და სხვა.

ბერძნული ტერმინები ზოგჯერ პირდაპირ გადმოდის, მაგრამ
ხშირად მათ აქვთ ქართული შესატყვისებიც, რომლებიც ეხმიანება
ართრონთა შესახებ დაწერილი ტრაქტატის ქართულ ტერმინოლო-
გიას, ესენია ბრუნვათა სახელები: ნათესაობითი, მიცე-
მითი, მიზეზობითი (პარალელურად გენიკი, დოტიკი,
აიტიატაკე); აქვე ვხვდებით ამ ტერმინებსაც: ასო „ბგერა“,
მარცხული (დღევანდელი მნიშვნელობით), დაკუთხე
„ფელექსია“, თქუმა || რიმა (ბერძნ. ῥίμα) „ზმნა“, სიტყუა
„წინადადება“, ნაწილი „მეტყველების ნაწილი“ აგრეთვე გამორ-
ჩეულია პირდაპირი ბრუნვა — მართლისებრ პტოსი და
ირიბი ბრუნვა — იგურდიობისა პტოსი, ლექსი „სიტყვა“
(მდრ. ბერძნ. λῆξις), რომელიც მე-20 საუკუნემდე შემოინახა ქარ-
თულმა სამეცნიერო ტერმინოლოგიამ; აქვეა ქართულში შემდგომ

¹⁹ ბასილი კესარიელის „სწავლათა“ ეფთვიმე ათონელისეული თარგმანი, გამო-
საცემად მოამზადა, გამოკლევდა და ლექსიკონი დაურთო ც. ქურციკიძემ, თბ., 1983.

²⁰ ამონიოს ერმიასის თხზულებები ქართულ მწერლობაში...

ტრადიციად ქცეული მახვილთა სახეობების ბერძნული ტერმინები: ოქსჯნომენი, დასჯნომენი, ფსილომენი...

მაია რაფაგა თავის გამოკვლევაში, რომელიც ეხება ამონიოს ერმიასის თხზულებათა ქართულ თარგმანებს, სპეციალურად განიხილავს ზოგიერთ ლინგვისტურ ტერმინს ამ თარგმანთა წინა და მომდევნო პერიოდების ძეგლებში, კერძოდ, იოანე პეტრიწის „ბოლოსიტყუაჲსა“²¹ და საბა ორბელიანისა და ანტონ პირველის ნაშრომებში დადასტურებულ შესაბამის ტერმინებთან მიმართებით. მსჯელობა ეხება მახვილისა და შემართვის სახეობათა ფონოლოგიურ მიმართებებს: სიტყვები განსხვავდებიან მახვილის ადგილისა და შემართვის სხვადასხვა სახეობათა მიხედვით. ამჟამად ჩვენთვის არსებითია ის, რომ ამონიოსის თხზულებათა თარგმანებში (გვ. 109-110) ბერძნული ტერმინები პირდაპირ არის გადმოღებული: ტონოჲ, ოქსჯნომენი, პაროქსჯნომენი, დასჯნომენი, ფსილომენი, ხოლო უფრო ადრეულ ნაშრომში — იოანე პეტრიწის ზემოთ აღნიშნულ ორიგინალურ „ბოლოსიტყუაჲში“ ამ ტერმინებს ახლავს ქართული კორელატები და სათანადო განმარტებები: ოქსია — მახვლი, ფსილი — წილი, დასია — წყნარად წარსასვლელი სიტყუსაჲ (იხ. გვ. 221). ამათ გვერდით იოანე სხვა ფონეტიკურ და პუნქტუაციურ (რაც აგრეთვე ტონს უკავშირდება) ტერმინებსაც ურთავს ქართულ კორელატებს: პერისპომენი — გარემორთხმული, ტროფოს — უკუსაქცეველი, ვარია — მძიმე, უპოდიასტოლი — წერტილი, უფენ — შემკრველი.

აღნიშნულ ტერმინებს XVIII საუკუნეში საბა ორბელიანიც იყენებს და ანტონ პირველიც, ისინი შვილსაუკუნოვანი ტრადიციის ნაყოფს წარმოადგენენ. ტერმინთა გაგებაში ზოგჯერ არის გარკვეული განსხვავებაც, ასე მაგალითად, მაია რაფაგა შენიშნავს: „პეტრიწისეული განმარტება გამოყენებული აქვს სულხან-საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში. მხოლოდ სულხან-საბას ფსილის განმარტება არაზუსტად მოუცია...“ და იქვე დასძენს, რომ ფსილის პეტრიწისეულ გაგებას „მხარს უჭერს ანტონისეული განმარტებაც“²². ამჟამად ეს სხვაობა არ არის არსებითი. არსებითია ის, რომ ქართული ლინგვისტური ტერმინოლოგია იქმნება ბერძნულის მიხედვით — ან პირდაპირ არის გადმოტანილი ან

²¹ ერთვის იოანე პეტრიწის თარგმანს — „განმარტებამ პროკლესთს დიადხოსისა და პლატონურისა ფილოსოფიისათს“. იოანე პეტრიწის შრომები, ტ. II, 1937, გვ. 221.

²² ამონიოს ერმიასის თხზულებანი ქართულ მწერლობაში... გვ. 0109.

თარგმანის გზით არის შექმნილი ქართული კორელატები. არსენ იყალთოელის გრამატიკულ ტრაქტატზე — „სიტყუაჲ ართრონთათჳს“ მსჯელობის დროს მ. შანიძე წერს, რომ ეს ნაშრომი კარგად ყოფილა ცნობილი მე-17 და მე-18 საუკუნეთა მწიგნობრებისათვის. მ. შანიძის მტკიცებით, მას იცნობდა სულხან-საბა ორბელიანი: ართრონის საბასეულ განმარტებაში, წერს იგი, „გარკვევით მოისმის გამოძახილი ტრაქტატის მასალისა“.

გრამატიკული აზროვნების ჩამოყალიბებისა და სათანადო ლიტერატურის შექმნის თვალსაზრისით საყურადღებოა მ. შანიძის შემდეგი განცხადებაც: „...სიტყუა ართრონთათჳს“ არის უტყუარი საბუთი იმისა, რომ ქართველებს XI-XII საუკუნეებში მართლაც ჰქონდათ გრამატიკული ლიტერატურა, ეს იმასაც მოწმობს, რომ მოგვიანო ეპოქაში XVI-XVII საუკუნეების მწიგნობართ წინ დაუხვდათ ენათმეცნიერული კვლევის ხანგრძლივი ტრადიციები. როგორც ირკვევა, ამ ტრადიციათა ჩამოყალიბებას ხელს უწყობს არა სომხური, არამედ ბერძნული კულტურის გარემო“.

ქართული ლინგვისტური ტერმინოლოგიის აქ წარმოდგენილი ნაწილის მიხედვითაც კი კარგად ჩანს, რომ ძველ ქართულ მწერლობაში არსებული ლინგვისტური ტერმინებით შეიძლებოდა მსჯელობა გრამატიკის თითქმის ყველა დარგის საკითხებზე, რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ გრამატიკული მეცნიერებაც სათანადო სიმაღლეზე უნდა ყოფილიყო. ამისი უშუალო დადასტურებაა ორიგინალური ქართული გრამატიკული ტრაქტატი „სიტყუაჲ ართრონთათჳს“.

XIII-XVI საუკუნეთა ძნელბედობამ დიდად დააზარალა ქართული კულტურა და მეცნიერება, მაგრამ ძლიერმა ტრადიციამ მაინც შემოინახა ტერმინები, რომელთა არსებობა გარკვეულ ცოდნასაც ვარაუდობს უთუოდ. სწორედ ამის შედეგია ის, რომ ზ. შანშოვანისა და ანტონ პირველის გრამატიკებში საკმაო რაოდენობით არის საზიარო ტერმინები, მიუხედავად იმისა, რომ ანტონი სრულიად არ იცნობდა ზურაბის ნაშრომს. თავის დროზე ამ ვითარებამ ალ. ცაგარლის გაოცება გამოიწვია²³. ახლა კი ჩვენთვის ნათელია, რომ ორსავე გრამატიკაში საერთო ტრადიციული წყაროებიდან მოდის ისეთი ტერმინები, როგორცაა: წიგნი, ასო, მარცვალი / მარცუალი, ლექსი, სიტყვა/სიტყუა,

²³ ალ ცაგარლის შესავალი წერილი, რომელიც ერთვის ზურაბ შანშოვანის „ქართული ენის მოკლე ლრამატიკას“, სანკტ-პეტერბურგი, 1881, გვ. XVI.

ნათესავი, ნაკუთხი, სახე, რიცხვი/რიცხვ და სხვ. ამათ გვერდით უთუოდ მნიშვნელოვანია ორთოგრაფიული მემკვიდრეობაც: ზურაბ შანშოვანიცა და ანტონ პირველიც უმკობლექსს იმ წესით ხმარობენ, რომელიც XI საუკუნიდან დამკვიდრდა. ზურაბამდე და ანტონამდე ამ კომპლექსს ასეთი დაწერილობით ხშირად ვხვდებით საბა ორბელიანის ლექსიკონში (წუმბული, წუმზა, კუშთა, ქუმყანა, შუმნიერი და სხვ.), რომელსაც ორივე გრამატიკოსი კარგად იცნობდა (იხ. ქვემოთ). საბა ორბელიანი ტრადიციული ჯაჭვის ერთი რგოლია XI-XII საუკუნეებიდან მე-18 საუკუნის 30-იან წლებამდე. **ქ** ასოც (**ფ**) XI-XII საუკუნეთა ტრადიციით შემოდის საბას ლექსიკონსა და ზურაბ შანშოვანისა და ანტონ პირველის გრამატიკებში. ამით კიდევ ერთხელ ესმება ხაზი XVII-XVIII საუკუნეთა მოღვაწეების კავშირს XI-XII საუკუნეთა მეცნიერულ მემკვიდრეობასთან, რაც, უპირველეს ყოვლისა, გამოიხატება ამ მემკვიდრეობის პატივისცემით მიღებასა და შემოქმედებითად ათვისებაში. ამ თვალსაზრისით სიმპტომატურია, რომ არც ერთ იტალიელ მისიონერს მათი მშობლიური ენის მიხედვით ბუნებრივი **[ქ]** ბგერის ეს ნიშანი არ შეუტანია ქართული ენის გრამატიკულ აღწერასა თუ ლექსიკონში, თუმცა ძველ ძეგლებს, ჩანს, იტალიელებიც კარგად იცნობდნენ, მაგალითად, ცნობილია, რომ ბერნარდო მარია ნეაპოლელი მე-17 საუკუნის 70-იან წლებში დაახლოებული იყო ვახტანგ V (შაჰნავაზის) სამეფო კართან და სარგებლობდა უფლისწულის გიორგი XI ბიბლიოთეკით²⁴; ქართველებს კი იმის გამო, რომ „ესე **ქ** ძველს წიგნებში იჯდა“²⁵, იგი ანბანში შეაქვთ. საბას მიერ მითითებული „ძველი წიგნები“ სწორედ X-XII საუკუნეებში ბერძნულიდან ქართულად ნათარგმნი წიგნებია, რომლებშიც ბერძნული ფ-ს ხმარება ჩვეულებრივია ისეთ სიტყვებში, სადაც მას ბერძნული ენა ხმარობდა (ფილოსოფოსი, ეპიფანია...²⁶).

შეიძლება დავასკვნათ, XI-XII საუკუნეების მეცნიერული ტერმინოლოგიისა და ორთოგრაფიული წესების ფუნქციონირება XVII-XVIII საუკუნეებში უდავოდ მიგვითითებს შეწყვეტილი ქართული მეცნიერუ-

²⁴ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902, გვ. 682-3.

²⁵ სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა ქართული, თბ., 1949, იხ. ქ.

²⁶ იხ. მაგალითად, იოანე დამასკელი, დიალექტიკა; ქართული თარგმანების ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო შაია რაფაევამ, თბ., 1976, გვ. 51.

ლი ხაზის აღდგენაზე ძველი მემკვიდრეობის ათვისების გზით.

X-XII საუკუნეებში გრამატიკული ტერმინებისადმი ინტერესი და გრამატიკული ტრაქტატების შექმნა, აგრეთვე დაინტერესება დიონისე თრაკიელისა და მისი განმმარტებლებით, შემთხვევითი არ არის. აუცილებელია გავვრკვიოთ იმ ენობრივ ვითარებაში, რომელიც შეიქმნა ამ დროს და შეეხებოთ არსებული ვითარების საფუძველს.

ქართული ენის სპეციალისტები ერთხმად აღნიშნავენ სამწერლობო ენაში შესაძინევ ცვლილებებს XI საუკუნიდან. ამის გამო გაჩნდა ტერმინები: „საშუალი ქართული“ და „ახალი ქართულის დასაწყისი პერიოდი“ ამ ტერმინთა ხმარება მიგვითითებს სამწერლობო ქართული ენის ცვლილების გარკვეულ საფეხურზე; მეორე მხრივ, აუცილებელი არ ჩანს რაიმე ცალკე საფეხურის გამოყოფა ამ დროს, კერძოდ, კ. კეკელიძის განცხადებით: „განვითარების უძველეს საფეხურზე ეს საერთო ქართული ენა უაღრესად წმინდაა, და ვინც ამ ენას შეისწავლის, ის მცოდნე იქნება საზოგადო ქართული ლიტერატურული ენისა, რა ეპოქისაც უნდა იყოს ის, ვინაიდან შემდეგი ცვლილება მას ესმის იმ ცოცხალი ენის შემწეობით, რომელიც მან უკვე იცის... ამ ერთადერთ სალიტერატურო ქართულზე იწერებოდა, საჭიროების მიხედვით, როგორც საეკლესიო, ისე საერო თხზულებანი ... ქართველებს... აქვთ ორი საწერი ანბანი, ენა კი ერთი“²⁷.

კ. კეკელიძე ლაპარაკობს ენის განვითარების სამ პერიოდზე²⁸, რომლებშიც არსებითად უძველეს საფეხურზე შექმნილი ენა ფუნქციონირებს და, როგორც საერთოდ ხდება, განიცდის ცვლილებებს საზოგადოებრივი მოთხოვნილებების მიხედვით.

ქართული სამწერლო ენა პირველ პერიოდში ჩამოყალიბდა საკმაოდ მყარი ნორმებით, რომლებიც დასაწყისში, რა თქმა უნდა, დაემყარებოდა სამეტყველო ენის ნორმებს, ოღონდ, რადგან სამწერლო ენა ყალიბდებოდა სასულიერო-საეკლესიო ლიტერატურის ფარგლებში, იგი დასაწყისიდანვე განიცდის ბერძნული ენის გავლენას. ეს ვითარება იმდენად არის ბუნებრივი, რამდენადაც უძველესი თარგმანები საეკლესიო წიგნებისა ბერძნულიდან

²⁷ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1980, გვ. 33.

²⁸ იქვე, გვ. 34.

ხორციელდება, სომხურთან და სირიულთან შეჯერებით ან მათი გათვალისწინებით²⁹.

X საუკუნისათვის სამწერლო ქართულ ენას საკმაო რაოდენობით აქვს პირდაპირ გადმოტანილი ბერძნული ლექსიკა, ბერძნული-სავე მიხედვით შექმნილი ლექსიკური კალკები და სინტაქსურ-სტილისტიკური კონსტრუქციები, აქ შეიძლება მივეუთოთ ზოგიერთ მოვლენაზე: შედარებითი ხარისხის ფორმების წარმოება მიმღობებიდან (უგანცხადებულში, უგანმტკიცებულეს³⁰ და სხვ.), ინფინიტიური კონსტრუქციები³¹, მსაზღვრელის დასმა მიცემითში ნაცვლად ნათესაობით-მიცემითისა, მისამართი სიტყვის გადატანა დამოკიდებულ წინადადებაში³² და სხვ. რაც შეეხება ლექსიკასა და ლექსიკურ კალკებს, მათ საგანგებო მითითება არ სჭირდება, ისინი ძალიან ხშირად გვხვდება ამ პერიოდის ძეგლებში და ბევრი მათგანი გამოვლენილიც არის.

ბერძნისებები X საუკუნიდან უფრო მატულობს: შექმნილი პოლიტიკური სატუაციის გამო ქართველი თეოლოგები ცდილობენ სასულიერო წიგნთა ძველი თარგმანების რაც შეიძლება მეტად დაახლოებას ბერძნულ დედანთან, ახალი ადევკატური (შინაარსობრივად და ზოგჯერ ფორმალურადაც) თარგმანების შესრულებას, რაც გამოწვეული იყო ბერძნული ეკლესიის გაუთავებელი დავით³³.

ბერძნისებების მოჭარბება არ არის ერთადერთი წარმმართველი ძალა X-XII საუკუნეების ქართულ სამწერლო ენაში. ამ პერიოდში ხდება ცოცხალი სამეტყველო ენის ინტენსიური გამოყენება ლიტერატურაში, რასაც უთუოდ საფუძველი მოუმზადა ორიგინალური ქართული აგიოგრაფიული (ფართო გაგებით) ლიტერატურის შექმნამ ჯერ სამხრეთ საქართველოში, შემდეგ კი ათონზე. აგიოგრაფიულ-სვინაქსარული ჟანრი თავისი სპეციფიკით ხალხის სამეტყველო ენასთან სიახლოვესაც მოითხოვდა.

ძველი ნორმებით ჩამოყალიბებული ფორმები ნელ-ნელა გადა-

²⁹ კ. დანელია, ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, 1983, გვ. 132-7.

³⁰ ი. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი, თბ., 1975, გვ. 33; კ. დანელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

³¹ ი. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 65.

³² კ. დანელია დასახ. ნაშრომი, გვ. გვ. 91 და 97.

³³ თ. ბრეგვაძის შესავალი წერილი, რომელიც უძღვის ეფრემ მცირის ნაშრომს — უწყებამ მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენიების, 1959; კ. დანელია, დასახ. ნაშრ., გვ. 352 და შემდგომ.

დის ახალ სახეობებზე, რითაც უახლოვდება მოძავლის ნორმებს (resp. ჩვენს დროს). რა თქმა უნდა, მიზეზი ფორმათა ცვლილებისა უნდა ვეძიოთ ენის შინაგან განვითარებაში, რაც უპირველესად ხალხის მეტყველებაში ვლინდება, შემდეგ კი, შესაძლოა სტილიზებულიც, თავისი სემანტიკური არსითა და ფორმალური ხორცშესხმით ადრე თუ გვიან აუცილებლად აისახება სამწერლო ენაშიც...

X საუკუნის მეორე ნახევარში და XI საუკუნის დასაწყისშივე აღნიშნული ორივე ნაკადი უკვე საგრძნობია სამწერლო ენაში. საყურადღებოა ამ თვალსაზრისით შეფასება ეფთვიმე და გიორგი ათონელების ენისა სპეციალისტთაგან: „ეფთვიმე მოგვიანო ხანის კლასიკური ქართული ენის ნორმებით წერს, ამიტომაც, რომ ბასილი დიდის „სწავლათა“ მისეულ თარგმანში აშკარად იგრძნობა ახალი გრამატიკული ფორმებისა და ლექსიკის მოძალეობა...“ წერს ც. ქურციკიძე³⁴.

ამის გვერდით გამოკვლევაში საკმაო რაოდენობით არის გამოყოფილი ბერძნულის ლექსიკა, რომელთაგან ზოგი, ც. ქურციკიძის აზრით, პირველად ეფთვიმეს მიერ არის ნახმარი³⁵. აქვეა წარმოდგენილი კალკირებული ფორმა სიტყვათა შემწე „ფეილი“, რომელიც თვით ეფთვიმეს შეუქმნია ბერძნ. „სუნჰგორო“ მიხედვით. ეფთვიმე მიმოქცევაში უშვებს თვით ბერძნულ სიტყვასაც: სუნლორნი, უსუნლოროჲნი. „სწავლათა“ ეფთვიმეს უთარგმნია 977 წლამდე. ზემოთ წარმოდგენილი ვითარება კარგად გვიჩვენებს უცხო სიტყვათა სესხებისა და კალკირების მეთოდს ამ დროის ქართული მწერლობაში. აქვე მკვლევარი უთითებს არაქართულ კონსტრუქციებზე, რომლებიც თარგმნის შედეგად არის მიჩნეული: „...მიუხედავად ზემოთქმულისა, „სწავლათა“ ეფთვიმესეულ თარგმანის ენასაც და სტილსაც გარკვეულად ემჩნევა ბერძნული დედნის კვალი“³⁷.

აქვე უნდა ითქვას, რომ ყოველთვის ვერ ხერხდება უცხო ენის გავლენაზე არითმეტიკული მითითება. თარგმნის დროს ტექსტს შეიძლება ისეთი რამ დაემართოს, რომელიც ვერც ერთი ენის (მშობლიური ენის ან დედნის ენის) კონკრეტული ვითარებით ვერ აიხსნება. ეს გარდაუვალი შედეგია ყოველი თარგმანის. გამოორიცხ-

³⁴ ბასილი კესარიელის სწავლათა ეფთვიმე ათონელისეული თარგმანი, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ც. ქურციკიძემ, თბ., 1983, გვ. 038.

³⁵ იქვე, გვ. 056.

³⁶ იქვე.

³⁷ აქვე, გვ. 061.

ული არ არის, თარგმანის პროცესში მიგნებული სიახლე ბუნებრივადაც ჩაჯდეს სისტემაში, როგორც ახლად გამოვლენილი ფაქტი სისტემაში არსებული პოტენციისა.

გ. მთაწმიდლის ენის თავისებურებათა განხილვის საფუძველზე ა. შანიძე წერს: ამ დროისათვის „დაწყებულია შემობრუნება ძველი ქართულიდან ახალი ქართულისაკენ... ის (გიორგი — თ. უ.) ცდილობს ძველი სალიტერატურო. ქართულის უკანასკნელი პერიოდის (IX-X სს.) ნორმების მიხედვით წეროს, მაგრამ ვერ ახერხებს, თავი დაახწიოს ცოცხალი ენის ძლიერ გავლენას. ეს გავლენა თავს იჩენს ყველგან: ფონეტიკურ საკითხებში, სახელთა ბრუნებასა და ზმნის უღლებაში, სინტაქსურ მოვლენებსა და სიტყვების შერჩევაში“³⁸.

კ. დანელიას ნაშრომში, „ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები“, კარგად არის ნაჩვენები ის ბერძნოზმები, რომლებიც უხვად არის წარმოდგენილი გიორგი მთაწმიდლისა და ეფრემ მცირის თარგმანებში (იხ. VI და VII თავები).

მომდევნო პერიოდი ქართული სამწერლო ენის განვითარებაში იოანე პეტრიწის სახელთან არის დაკავშირებული. ცნობილია, რომ არსენ იყალთოელი, იოანე პეტრიწი და სხვა მოღვაწენი XI ს. მეორე ნახევრისა მანგანის უნივერსიტეტში იღებენ განათლებას. პეტრიწი ყოფილა აქტიური მიმდევარი იოანე იტალოსისა; ისინი წერილობითაც მსჯელობენ გრამატიკის საკითხებზე³⁹. პეტრიწი შემდეგ სათავეში უდგება გელათის სკოლას, რომელიც გარკვეულ ენობრივ პოლიტიკას ატარებს ქართულ სამწერლო ენაში⁴⁰. ეს იყო შეგნებული აქტი და გააზრებულად წარმართავდა ლიტერატურული ენის განვითარებას. იგი გარკვეულად ეხმაურება იმ ვითარებას, რომელიც შექმნილია იმ დროის ბიზანტიური სამწერლო ენის განვითარებაში, რომლის უშუალო მოწმენი იყვნენ პეტრიწი და სხვა ქართველებიც, რომლებიც ბიზანტიაში ამ დროს ეუფლებოდნენ მეცნიერებას.

³⁸ ა. შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა იოანეს და ეფთვიძეს ცხოვრების მიხედვით, გვ. 81.

³⁹ ს. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, თბ., 1949, გვ. 465.

⁴⁰ დ. მელიქიშვილი, გელათის სკოლა და ქართული მეცნიერული ენის განვითარების საკითხები, „ენათმეცნიერება“, 10, 1986.

ცნობილია, რომ მე-11 საუკუნის 40-იანი წლებიდან კონსტანტინეპოლში არსებობს უმაღლესი სკოლა; დიდია გატაცება ანტიკური ლიტერატურითა და ფილოსოფიით. სამეფო კარის ელიტარული საზოგადოება ცნობს მხოლოდ კლასიკას და ატიკურ ენას. რა თქმა უნდა, ატიკური ენა XI-XII საუკუნეების ბიზანტიაში ხელოვნურად გამოიყურება და არაფერი აქვს საერთო ამ დროის ბიზანტიურ ბერძნულ სამეტყველო ენასთან. ატიკური, კრუმბახერის თქმით, ამ დროს წარმოადგენს მუმიფიცირებულ ლიტერატურულ ენას⁴¹; ა. ვასილიევი აქვე ურთავს ჯ. ბერის სიტყვებს: „Некоторые из писателей, искушенные в красотах классической речи, тем не менее не пренебрегали иногда также пользоваться и народной речью их времени и оставили нам любопытные памятники живого языка XII века“⁴².

ამ დროის ისტორიულ-ლიტერატურულ ნაწარმოებებში წარმოდგენილია მრავალი ჟანრი. რომელთაგან ზოგიერთი დღის წესრიგში აყენებს სამეტყველო ენის გამოყენების აუცილებლობას, როგორცაა: მეფეთა, საზოგადო მოღვაწეთა და სწავლულთა ლიტერატურული პორტრეტები, სატირა სოციალური უსამართლობის თემაზე... ამან განაპირობა კლასიკური ატიკურისა და ამ პერიოდის ბიზანტიური სამეტყველო ენის თანაარსებობა და გარკვეულად შერევაც. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ ერთ ცნობილ ოჯახში ორივე მიმართულების წარმომადგენელია — ცოლი ანნა კომნინოსი (ასული იმპერატორი ალექსისა) და ქმარი ისტორიკოსი ნიკიფორე ვრიენიოსი. ისინი განსხვავებულ ენაზე წერდნენ: ანნა არქაისტი იყო, ატიკურის თაყვანისმცემელი, ხალხის ენა მის ყურს შეურაცხყოფდა, ნიკიფორე კი ყველასათვის გასაგები ჩვეულებრივი ენით წერდა: „Язык Вриения довольно прост и лишен той искусственной закругленности, которая свойственна, например, его ученой супруге“⁴³.

მხატვრულ ლიტერატურაში სამეტყველო ენის გამოყენების თვალსაზრისით შეიძლება მივუთითოთ თეოდორე პროდრომზე. იგი XII საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწეა. თავის ნაწარმოებებში უხვად შეაქვს სამეტყველო ენის ფორმები: „В решимости ввести в литературный обиход разговорную речь заключается

⁴¹ А. А. Васильев, История Византии. Византия и крестоносцы, 1923, 33.
106.

⁴² იქვე, გვ. 104.

⁴³ იქვე, გვ. 105.

большая заслуга Продрома⁴⁴. ამ თვალსაზრისით იქცევეს ყურადღებას რ. მ. დავკინსის წერილი ბიზანტიური ენის შესახებ. მისი მტკიცებით ამ დროს ადგილი აქვს ორი ნაკადის — კლასიკური ლიტერატურის ტრადიციების ენისა და სალაპარაკოსამეტყველო ენის ნაკადის თანაარსებობას ურთიერთგავლენის პირობებში⁴⁵. რ. დავკინსი აქვე წერს, რომ პროდრომეს სატირის ენა იყო ნარევი სალაპარაკო და ძველი ლიტერატურული ენისა. ამავე ნაშრომიდან ჩანს, რომ პროდრომე თავისი ხალხური ენით გამონაკლისს არ წარმოადგენდა: „მეთორმეტე საუკუნიდან მოყოლებული და შემდეგ, დაწყებული პტოხოპროდრომეს (იგივე პროდრომე — თ. უ.) სატირული ლექსებიდან, ჩვენ გვაქვს მთელი რიგი ნაწარმოებები, რომლებიც მეტ-ნაკლებად დაწერილია სალაპარაკო ენით: ამ თხზულებებში შერწყმით არის წარმოდგენილი ძველი და ახალი ფორმები. ეს უკანასკნელი შემდგომში იკავებენ ძველი ფორმების ადგილს“ (ხ. ჩ. — თ. უ.)⁴⁶.

მხატვრული ლიტერატურის გვერდით, როგორც ჩანს, სალაპარაკო ენის შეტანა ხდება ისტორიულ-ფილოსოფიური ხასიათის ნაშრომებშიც. ისტორიკოსი ვრიენიოსის (ანა კომინოსის მეუღლის) თხზულებათა ენის შესახებ ზემოთ უკვე იყო ნათქვამი, რომ იგი არ წერდა ატიკური ლიტერატურული ენით, განსხვავებით თავისი მეუღლისა და სხვა არქაისტებისაგან.

ახლა მოვიყვანთ ზოგიერთ ცნობას ჩვენთვის საინტერესო ფილოსოფოსის — იოანე იტალოსის ენის შესახებ ანნა კომინოსის „ალექსიადის“ მიხედვით. ეს ფილოსოფოსი ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა იმით, რომ იგი არის, როგორც ფიქრობენ, მოძღვარი იოანე პეტრიწისა. ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ მასწავლებელი და „ერთგული მოწაფე“⁴⁷ ერთ ენობრივ პოლიტიკას ატარებდნენ.

აი ვრცელი ამონაწერი ანნა კომინოსის თხზულებიდან იოანე იტალოსის პიროვნების შესახებ: „...Χρομαλ в грамматике и не

⁴⁴ А. А. Васильев, დასახ. ნაშრ., გვ. 17.

⁴⁵ Dawkins R. M. Greek Language in the Byzantine period, 'Byzantium', Oxford, 1961.

⁴⁶ იქვე, გვ. 254.

⁴⁷ Н. Марр, Иоанн Петрицкий, грузинский неоплатоник XI-XII веков, Спб., 1909; გვ. 108; დ. მელიქიშვილი, გელათის სკოლა და ქართული მეცნიერული ენის განვითარების საკითხები, „ენათმეცნიერება“, 10, 1986, გვ. 219.

вкусил сладости риторики. Поэтому его слог был лишен гармоничности и изящной отделки... говорил он не очень чисто и, случалось, съедал отдельные слоги. Неясность его речи и беззвучное произношение окончаний не были незамечены большинством, а более искусственные в риторике люди называли его произношение „деревенским“. Поэтому и сочинения Итала, хотя и были насыщены диалектикой, тем не менее не были свободны от бессвязного построения и рассеянных там солецизмов (ხაზი ჩვენია — თ. უ.)⁴⁸.

იოანე იტალიელი იყო (აქედან მისი წოდება იტალოსი), ამიტომ საკვირველი არ არის ზოგი დეფექტი ბერძნულად მეტყველების დროს, მაგრამ სოფლური წარმოთქმა, სოლეციზმები (ათენელ კოლონისტთა დამახინჯებული ატიკური დიალექტი შუა აზიაში) და უაზრო წყობა (წაიკითხეთ — „არქაისტისთვის მიუღებელი“) ფილოსოფიურ თხზულებებში უთუოდ იტალოსის ენობრივი მრწამსიდან გამომდინარეობდა და სრულად გასაგებია არქაისტი ანას პოზიცია იოანეს მეტყველებისა და წერის სტილის მიმართ. აქვე უნდა ვახსენოთ ხალხური ენით დაწერილი „ტიმარიონი“⁴⁹, რომლის ანონიმი ავტორი თავს ესხმის ი. იტალოსს: საიქიოში იოანე ცდილობს ანტიკური ხანის სახელოვან ფილოსოფოსებთან გაბაასებას, მაგრამ ისინი ახლოს არ იკარებენ. აქ თემა განაპირობებს ენის არჩევანს. აქვე ვახსენებთ ეგსტათე სოლუნელს, რომელიც თავის თხზულებებში დასცინის და ამათრახებს ბერთა უვიცობასა და სიზარბეს; ეგსტათეც ხალხურ მეტყველებას მიმართავდა⁵⁰.

ზემოთქმულიდან უთუოდ კარგად ჩანს, რომ XI-XII საუკუნეებში სამეტყველო ბიზანტიური ბერძნული იჭრება როგორც სამეცნიერო, ისე მხატვრული ლიტერატურის ენაში — ეს არის ახალი ენობრივი პოლიტიკის დასაწყისი, რომელიც დაკავშირებულია ბიზანტიურ რენესანსთან, რომელიც, ზოგი ვარაუდით, სწორედ მანგანის უნივერსიტეტის კედლებში ჩაისახა.

საქართველო ამ პერიოდში უდიდეს მთარგმნელობიერ მუშაობას ეწევა თეოლოგიური და ფილოსოფიური ხაზით. ბუნებრივია,

⁴⁸ Анна Комнина, Алексиада, М., 1965, гл. 173.

⁴⁹ История Византии, Т. 2, М., 1967, მე-16 თავი.

⁵⁰ История Византии, Т. 2, М., 1967, მე-16 თავი; Евстатий Солунский, о исправлении монастырской жизни; ЖМНП, ч. ССII, 1879.

სამწერლო ენის საკითხები მწვავედ დგება დღის წესრიგში. ეფრემ მცირესა და მის მოწაფეებს: იოანე პეტრიწსა და არსენ იყალთოელს ვეღარ აკმაყოფილებს ძველი თარგმანების ხარისხი და ვერც მათი ენა, რამდენადაც ვერ ხერხდება ბერძნული აზრების აღდევატურად გადმოღება. იოანე პეტრიწი მთარგმნელობით მოღვაწეობას ეფრემ მცირის ხელმძღვანელობით იწყებს არსენ იყალთოელთან ერთად. ეფრემი თავის მხრივ საკუთარ მთარგმნელობით მოღვაწეობაში აღრმავეს იმ მიმართულებას, რომელიც ეფთვიმე და გიორგი ათონელებმა დასახეს — **ეს არის ქართული ტექსტის მიახლოება ბერძნულ დედანთან სამეტყველო ქართულთან დაახლოებული გრამატიკული ფორმებით და ქართული დერივაციული შესაძლებლობების უფრო ფართოდ გამოყენებით.** დედანთან დაახლოებისაკენ სწრაფვა იწყვედა ბერძნიზმების მომრავლებას. მთარგმნელთა თაობების ცვლასთან ერთად ძველს ახალი ემატებოდა და იოანე პეტრიწის ენა, რომელიც შეგნებულად გაურბოდა ისეთ სიმარტივეს, რომელიც ტექსტის გაგებას შეუშლიდა ხელს, ხელშესახებად ატარებს როგორც ბერძნულის გავლენის კვალს ლექსიკისა და წინადადებათა კონსტრუქციების მიხედვით, ისე ხალხური სამეტყველო ენის კვალსაც უმთავრესად ისევ ლექსიკისა და გრამატიკული ფორმების მიხედვით.

აქ წარმოდგენილი დებულებები ყალიბდება მათე საუკუნემდე კლასიკურ ქართულთან მიმართებით. იოანე პეტრიწი თავისი ექსპლიციტურად ჩამოყალიბებული ტერმინოლოგიური პრინციპებითა და ენის განახლების გზების ძიებით მწვერვალია ამ სკოლისა X-XII საუკუნეთა ქართული სამწერლო ენის განვითარების აღმავალ გზაზე. მაშასადამე, ეს არ იყო მხოლოდ სათანადო ტერმინოლოგიის შექმნა განყენებული ფილოსოფიურ-თეოლოგიური ცნებებისათვის, ამ დროს მოხდა ქართული სამწერლო ენის ახალი სასიცოცხლო ენერჯით აღვსება კლასიკური ქართული სამწერლო ენის და ამ დროის სამეტყველო ენის შერწყმით⁵¹. როგორც თეორიულად, ისე პრაქტიკული რეალიზაციის მიხედვით, ეს გზა იოანე პეტრიწისათვის კარგად იყო ცნობილი მისი თანამედროვის იოანე იტალოსის მოღვაწეობით⁵², რის შესახებაც დაწვრილებით

⁵¹ დ. მელიქიშვილი, იოანე პეტრიწის ფილოსოფიურ შრომათა ენა და სტილი, თბ., 1975; მისივე, გელათის სკოლა და ქართული მეცნიერული ენის განვითარების საკითხები, „მეცნიერება“, 10, 1986.

⁵² ნ. კეკელიძე, იოანე იტალოსის შემოქმედება, თბ., 1970, გვ. 82 და შემდეგ.

ქვემოთ გვექნება საუბარი, აქ კი გვინდა მოვიყვანოთ ნ. მარის საყურადღებო აზრი იოანე პეტრიწის დამსახურებაზე ქართული მეცნიერული ენის შექმნის საქმეში. ნ. მარი აღნიშნავდა ქართულთა დიდ მიდრეკილებას ფილოსოფიის საკითხებისადმი, რომლებიც X-XI საუკუნეების ქრისტიანულ სამყაროს აინტერესებდა, და იქვე აღნიშნავდა, რომ „с тем отличием от других, напр., европейцев, что тогда грузины отзывались раньше других на наиболее новые течения философской мысли...“⁵³ ასეთ ვითარებაში ქართველებს ტერმინთა გადმოღების პრინციპები თვითონ უნდა შეემუშავებინათ. ცნობილია, რომ ანტიკურ პერიოდში ბერძენთა განყენებული ცნებების ამსახველი ტერმინოლოგია პირდაპირ გადავიდა დასავლეთ ევროპის ენებში ლათინურიდან...

ნ. მარი წერს: „...за Иоанном Петрицким следует признать громадную заслугу в грузинской литературе: ему мы обязаны готовой философскою терминологиею на грузинском языке, замечательно точно и кратко передающею грузинскими корнями все те термины, которые в европейских языках существуют в форме гречесских или латинских заимствований. Надо при этом иметь в виду, что это богатство не оставалось мертвым капиталом, когда в Грузии процветала родная литература“⁵⁴ იოანე პეტრიწს არ შეუქმნია არავითარი ახალი, მით უმეტეს ხელოვნური ენა. მან დაამკვიდრა ქართული ენის თეოლოგიურ-ფილოსოფიური (гесп. მეცნიერული) სტილის სრულიად განსაზღვრული სახეობა: ეს სტილი მრავალსაუკუნოვანი ქართული მთარგმნელობითი პრაქტიკისა და იოანე პეტრიწის დროის ენობრივი პოლიტიკის ახლებური გააზრების შედეგია.

ახალი ენობრივი პოლიტიკის არსი გამოიხატება სამწერლო ენის ტრადიციებისა და სამეტყველო ენის შერწყმაში. თვით მთარგმნელობითი პრაქტიკა, განსაკუთრებით მე-10 და მე-11 საუკუნეებისა, გამოიხატა (1) ლექსიკის გამდიდრებით უჩვეულო ნიუანსების მქონე ლექსიკური ნაყარით, რაც გაკეთდა ენაში არსებული გარკვეული ტიპის წარმომქმნელი ელემენტების მოულოდნელი განაწილებისა და შემდეგ მათი განზოგადების საშუალებით. ამ გზით მიდიოდა ბიზანტიური სამწერლო ენა, რომლის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი მეცნიერებაში იყო იოანე პეტრიწის თანამედროვე იოანე იტალოსი: „სიტყვაცვალებადობაში გან-

⁵³ Н. Марр, დასახ. ნაშრ., 61.

⁵⁴ იქვე, გვ.35.

ზოგადების პრინციპის ასეთი გამოყენება, ე. ი. ენის რომელიმე წესის გაზვიადებულად, გადაჭარბებულად ხმარება, როგორც ჩანს, მხოლოდ პეტრიწისათვის არ ყოფილა დამახასიათებელი, არამედ ეპოქის სტილი ყოფილა. მსგავს თვისებას იტალოსთანაც ვხვდებით...⁵⁵

აქვე ნ. კეჭაყმაძე იმაზეც მიუთითებს, რომ აზრის გადმოცემის ჰენდიალისტური ხერხიც საერთო მახასიათებელია იტალოსისა და პეტრიწის ენისათვის, რომ ამ მოვლენას „არა მარტო ქართველ მწერლებთან, არამედ ამ ეპოქის ბერძენ მოაზროვნეებთანაც ვხვდებით...“⁵⁶

ზემოთ ითქვა, რომ ლექსიკური ახალნაყარი პეტრიწის ენაში იქმნებოდა ქართულში არსებულ მაწარმოებელ ელემენტთა ტრადიციულად ქცეული დისტრიბუციის გაფართოებით: რადგან ენაში არსებობდა ფორმები მეოტი „გაქცეული“ (მეოტი; შდრ. ოტება), მეოხი „შემწე“ (შდრ. ოხა „შველა“)... მიმღობის შე-პრეფიქსიანი მოდელის მიხედვით და მისი გავრცობით შეიქმნა მექმი „მოქმელი“ (შდრ. იქმს), მედინი „მიმდინარე“ (შდრ. იდინა) და სხვ; რადგან არსებობდა მე — ე წარმოების ტიპი: მეუფე / მეფე (მეუ-ფე, მე-ფე), მოდელის გავრცობით გაჩნდა შერქუე „მთქმელი“ (შდრ. შერქუა), მესმე „მსმენელი“ (შდრ. ესმა), მესაჯე „მსაჯული“ (შდრ. განსჯი-ს).

ამავე მოდელებით იქმნებოდა თემისნიშნიანი და უთემისნიშნო ფუძეებიდან ახალ-ახალი ტერმინები: მკადრე (შდრ. კადრება), მყოფი „მყოფი“ (შდრ. ყოფა), მხედი (შდრ. ხედვა), დამქე „დაბლა“ (საბა) (შდრ. და-მ-ჯ-ობა და დიალექტ. ჯოლი „ნანგრევი“). როგორც ვხედავთ, მე — ე წარმოების პარალელურად გამოყენებულია მხოლოდ შე-პრეფიქსიანი წარმოება (მექმი|მექმი), აქვეა შესამე ვარიანტიც: მ — ე მაწარმოებლიანი ფორმები (მკადრე), არის მეოთხე ვარიანტიც — მხოლოდ შ-პრეფიქსიანი წარმოება (მწალი „მსურველი“)...

იოანეს შეგნებულ ცდას — ნათარგმნ ფილოსოფიურ თხზულებებში არ დარღვეულიყო ბერძნულ სიტყვათა ფრაზისეული აზრი, შედეგად მოჰყვა ქართული მოდელებით ნაწარმოები, მაგრამ ენაში მანამდე ჯერ კიდევ გამოუყენებელი ახალი ფორმები. ნ. მარის აზრით, სწორედ ამ გზით შეძლო იოანე პეტრიწმა ბერძნული ფილოსოფიური აზრის ყველა ნიჟანსის გადმოღება მშობლიურ

⁵⁵ ნ. კეჭაყმაძე. იოანე იტალოსის შემოქმედება, გვ. 108.

⁵⁶ იქვე, გვ. 104.

ენაზე — „создать на родном языке равный греческому по выразительности и определенности философский слог“.⁵⁷

(2) რაც ითქვა მიმღობათაგან მიღებულ ტერმინებზე, ზოგადად იგივე შეიძლება ითქვას სხვა რიგის წარმოებებზე, როგორცაა სახელთა მიღება მეტყველების სხვა ნაწილთაგან, ახალი ზმნების გაჩენა ენაში და სხვ., ასე, მაგალითად, ზმნათაგან მიღებულია სახელი: არს — არს-ი, იყო — იყო-მ „უკვე არსებული“, იყოს — იყოსი, ამის საპირისპიროდ არა იყოს-ი; შემდეგ ამათგან კეთდება განყენებული სახელები ბუნებრივი -ობა მაწარმოებლით: არსობაჲ, არა იყოსობაჲ... იქმნება ახალი ზმნები ასევე ბუნებრივი მოდელებით: არსდება „არსად მოიქცევა“, აარსებს „არსად აქცევს“ და სხვ.

აქ წარმოდგენილი ყველა ფორმა ქართული ბუნებისაა და სიტყვათა წარმოების თითოეულ ტიპს შეიძლება მოეძებნოს წინაპარი უფრო ძველად სხვათაგან ნათარგმნ თხზულებებში. უჩვეულო, როგორც აღვნიშნეთ, ენის გრამატიკულ მოდელთა გაფართოებული ხმარებაა, რომელსაც თავისი მიზანი ჰქონდა — ტერმინოლოგიური ნიუანსების გახაზვა მონათესავე ფორმებში. ამ მხრით ბევრი რამ დარჩა შესასწავლი⁵⁸.

იოანე პეტრიწი ახალი ლექსიკის (resp. ტერმინების) გვერდით ხშირად იყენებს სახელზმნურ კონსტრუქციებს, რომელთაც ქართულ სამწერლო ენაში გაეხსნათ კარი ბერძნულიდან თარგმნის დაწყებისთანავე; მე-10, მე-11 საუკუნეებში ისინი ჩვეულებრივი ხმარების კონსტრუქციებია; აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ მათი გავრცელება სამწერლო ენაში არ გაძნელებულა, რამდენადაც ქართულისთვისაც არ იყო მთლად უცხო, ე. ი. რამდენადმე ესადაგებოდა ენის ბუნებას და, ჩანს, გამოიყენებოდა კიდევ სამეტყველო ენაში, რის დადასტურებასაც უნდა წარმოადგენდეს მათი ხმარება ქართულ ლიტერატურაში⁵⁹.

ზემოთ წარმოდგენილი იყო მსჯელობა ცვლილებებზე ქართული ენის ტერმინოლოგიური მოდელების ჩამოყალიბებასა და განვრცობაზე, რომელიც შედეგი იყო შეგნებული ენობრივი პოლიტიკის გატარებისა, რასაც მოჰყვა ქართული გრამატიკულ-

⁵⁷ Н. Мара, დასახ. ნაშრ., გვ. 34.

⁵⁸ ამჟამად ნაყოფიერ მუშაობას ეწევა დ. მელიქიშვილი.

⁵⁹ დ. ჩხუბიანიშვილი, ინფინიტივის საკითხისათვის ძველ ქართულში, 1972, გვ. 114.

ფილოსოფიური ტერმინოლოგიის ჩამოყალიბება და რამდენიმე ლინგვისტური ტრაქტატის შექმნა ზოგი ენობრივი მოვლენის შესახებ.

ეროვნული ავბედობის პერიოდში, რომელიც მე-13 საუკუნეში მონღოლთა შემოსევით დაიწყო და გაგრძელდა სხვადასხვა ჯურის დამპყრობთა ერთიმეორეზე სასტიკი შემოსევებით, ქართული აზრი სრულიად წყვეტს მეცნიერულ მუშაობას, იგი მიმართულია ერის ფიზიკურად გადარჩენისაკენ. მართალია, ლიტერატურაში აღორძინება იწყება მე-16 საუკუნიდან⁶⁰, გრამატიკული საქმიანობის განახლება კი იწყება მე-17 საუკუნის 20-იანი წლებიდან, როცა იტალიელმა კათოლიკე მისიონერებმა დაიწყეს მოღვაწეობა საქართველოში.

შემდგომი თავი ეძღვნება იტალიელთა მოღვაწეობას ქართული ენის შესწავლისა და გრამატიკული დამუშავების საქმეში.

⁶⁰ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, თბ., 1981, შესავალი.

ქართული ლინგვისტური აზრის განვითარება XVII-XVIII სს.

იტალიელი კათოლიკე მისიონერები საქართველოში მოღვაწეობას შეუდგნენ 1628 წლიდან: ისინი განაწილდნენ ქვეყანაში და დიდი მონდომებით დაიწყეს ქართული ენის შესწავლა იმ კუთხეებში, სადაც უნდა ექადაგათ. მათ დააარსეს სკოლები, იქ ლათინური და ბერძნული ენების გვერდით ქართველ ბავშვებს მშობლიურ ენასაც ასწავლიდნენ საკუთარი გრამატიკებისა და ლექსიკონების მიხედვით⁶¹. იტალიელ მისიონერთა გრამატიკები და ლექსიკონები არსებითად შექმნილია XVII საუკუნის სამეტყველო ქართულის მიხედვით, რასაც ქვემოთ ნათლად დავინახავთ.

უნდა აღინიშნოს, რომ პირველ ხანებში მისიონერებს დიდი გავლენა ჰქონდათ როგორც სამეფო კარზე, ისე მოსახლეობაზე⁶², რაც ქმნიდა იმის პირობებს, რომ მათ საგანმანათლებლო-მეცნიერულ მუშაობას სერიოზული შედეგი გამოეყო საქართველოში: ქართველები, გარდა იმისა, რომ ეუფლებიან მათი მეცნიერული კვლევის შედეგებს, თვითონაც ებმებიან ამ საქმიანობაში (სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკოლოგიური და გრამატიკული შემოქმედება, ვახტანგ VI რედაქციული მუშაობა „ისტყვის კონაზე“ და ლექსიკურ-გრამატიკული შენიშვნები).

მისიონერთა მოღვაწეობა ქართული ენის შესწავლის და სათანადო სახელმძღვანელოების შექმნის მიხედვით შეიძლება ორ პერიოდად დავყოთ: ანტონ პირველამდე და ანტონის მოღვაწეობის დროიდან ბოლომდე, ვიდრე იტალიელი მისიონერები საქართველოში იყვნენ. პირველ პერიოდში მისიონერები დამოუკიდებლად ქმნიან სახელმძღვანელოებსა და ორენოვან ლექსიკონებს (ქართული-იტალიურსა და იტალიურ-ქართულს). სახელმძღვანელოები თანდათან უფრო ვასაგები ხდება ქართველთათვის იტალიელთა მიერ ქართული ენის უკეთ დაუფლების კვალობაზე. შესაძლებლობა გვაქვს ამ მხრით შევადაროთ ფრანჩესკო-მარია მაჯოს 1643 წლის გრამატიკა უცნობი მისიონერის მიერ მე-18 საუკუნის I მეოთხედში შექმნილ „გორულ ლექსიკონს“ (იტალიურ-ქართული)⁶³. მას ქვე-

⁶¹ მ. თამარაშვილი, დსაბ. ნაშრ., გვ. 156.

⁶² იქვე გვ. 263.

⁶³ ხელნაწერი Q 500, კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი; იხ. Н. К. Орловская, Анонимная грузинская грамматика XVIII в. на итальянском языке;

მოდ „გორული ლექსიკონის“ სახელით მოვიხსენიებთ. ამ ორ ნაშრომს რვა ათეული წელი აშორებს. „გორულ ლექსიკონში“ საილუსტრაციო მასალა თითქმის უშეცდომოდ არის მოყვანილი, ფრ. მაჯოს გრამატიკაში კი ქართული ფორმები ხშირად არის დამახინჯებული, თუმცა ლინგვისტური ანალიზის მიხედვით ის ყველაზე მაღლა დგას და ამოსავალია მის შემდეგ იტალიელთა მიერ შექმნილი ყველა გრამატიკული ტრაქტატისა თუ ლექსიკონისათვის.

მეორე პერიოდში სახელმძღვანელოები იქმნება ანტონის გრამატიკის გათვალისწინებით.

პირველი პერიოდიდან ჩვენი მიზნებისათვის აღსანიშნავი არიან შემდეგი პირნი: ანტონიო ჯარდინა, ფრანჩესკო-მარია მაჯო, ბერნარდო-მარია ნეაპოლელი, გორელი ანონიმი.

ანტონიო ჯარდინას შესახებ ცნობილია, რომ ის კარგად ფლობდა ქართულს. ჯერ ქ. გორში უმოღვაწია, მე-17 ს. 30-იან წლებში გადასულა გურიაში, იქ სკოლა გაუხსნია და შეუქმნია ქართული ენის სახელმძღვანელო, რომლითაც ასწავლიდა თავის სკოლაში⁶⁴.

1629 წელს რომში დაიბეჭდა სტეფანო პაოლინის ქართულ-იტალიური ლექსიკონი, რომლის შედგენაში ქართული ენის მხრით მონაწილეობა მიუღია თეიმურაზ პირველის ელჩს ევროპაში ნიჩეფორო ირბაკს; 1643 წელს ქ. რომშივე გამოდის ფრანჩესკო-მარია მაჯოს სტამბურად ნაბეჭდი ქართული ენის გრამატიკა (მეორედ გამოსცეს 1670 წელს). სტ. პაოლინი ლექსიკონს ქმნის რომში ისე, რომ საქართველოში არ ყოფილა, ფრ. მაჯო კი გურიაში მოღვაწეობდა. ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ ის იცნობდა ა. ჯარდინას სახელმძღვანელოს, ისევე როგორც სტ. პაოლინის ლექსიკონს, რომელსაც იტალიაშივე გაეცნობოდა. ფრ. მაჯო საქართველოში ჩამოვიდა 1637 წ.

მე-17 საუკუნის 70-იან წლებში ბ. ნეაპოლელი ადგენს ქართულ-იტალიურ და იტალიურ-ქართულ ლექსიკონებს⁶⁵. აქ ზმნათა უღლებების ფორმები ისეთ მაღალ დონეზეა წარმოდგენილი, რომ პ. შუხარდტი ბ. ნეაპოლელს ფ. მაჯოზე მაღლა აყენებს⁶⁶. უნდა შევნიშნოთ, რომ ბ. ნეაპოლელი ზმნათა პარადიგმებს ფრ. მაჯოს

ოსტ. შრ., ტ. 75, 1959, გვ. 142.

⁶⁴ მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 156.

⁶⁵ Н. К. Орловская, Грузия в литературах Западной Европы XVII-XVIII веков, 1966, გვ. 198.

⁶⁶ პ. შუხარდტი, წერილი რედაქციის მიმართ, „ივერია“, 90, 1896 წ.

გრამატიკის მიხედვით აღგენს. ამ მხრივ ახალი მას არაფერი შეუქმნია.

რაც შეეხება ზემოთ ნახსენებ ანონიმი კათოლიკე მისიონერის იტალიურად დაწერილ ქართული ენის გრამატიკასა და ლექსიკონს, საილუსტრაციო მასალა გრამატიკასა და ლექსიკონში არსებითად სწორად და საქმის ცოდნით არის წარმოდგენილი. როდესაც საქართველოში მისიონის ახალი წევრები გამოჩნდებოდნენ, სწორედ ამ ტიპის სახელმძღვანელოებით შეუდგებოდნენ ხოლმე ქართული ენის შესწავლას. ქართველ ბავშვებსაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამავე სახელმძღვანელოებით ასწავლიდნენ.

ქვემოთ სათითაოდ განვიხილავთ იტალიელ მისიონერთა გრამატიკებს და ლექსიკონებს, მათ ურთიერთმიმართებასა და კავშირს შემდგომი დროის ქართულ გრამატიკებთან და ლექსიკონებთან.

სტეფანე პაოლინი და ნიკიფორე ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილი, ქართულ-იტალიური ლექსიკონი. დაიბეჭდა რომში 1629 წელს, შემდგენელია სტეფანე პაოლინი; დახმარებას უწევდა რომსა და ესპანეთში თეიმურაზ I მიერ ელჩად გაგზავნილი ნიკიფორე ირუბაქიძე⁶⁷. ლექსიკონი შედგა იმ მისიონერთათვის, რომელთაც ქართველთა კათოლიკურ რწმენაზე მოსაქცევად უნდა ელვაწათ. ლექსიკონში, არნ. ჩიქობავას ცნობით, შესულია 3084 სიტყვა⁶⁸. თითოეული მათგანი წარმოდგენილია სამ სვეტში: მარცხენა სვეტში ქართული სიტყვებია, თითოეულის გასწვრივ შუა სვეტში წარმოდგენილია იგივე ფორმა მახვილითა და იტალიური ტრანსლიტერაციით, მარჯვენა სვეტში კი მიწერილია შესაბამისი მნიშვნელობა იტალიურად, მაგალითად:

აბანო	abáno bagno
აბაროლა	abaróga Mache?
აბახი	abáchi Dilà და სხვ.

ქართულ-იტალიური ლექსიკონის შედგენის დროს სტეფანო პაოლინის წინაშე იდგა ორი ძირითადი პრობლემა: (1) ქართულ სიტყვას გვერდით მისწეროდა მნიშვნელობით ტოლფასი იტალი-

⁶⁷ Dittionario Giorgiano e Italiano, composto da Stefano Paolini con l'aiuto del M. R. P. D. Niceforo Irbachi Giorgiano... In Roma, C19DCXXIX; იხ. არნ. ჩიქობავა, ქ. ვათეიშვილი, პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები, თბ., 1983, გვ. 290.

⁶⁸ არნ. ჩიქობავა, იბერულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965, გვ. 22.

ური სიტყვა და (2) ლექსიკონის იტალიელ მომხმარებელს (ლექსიკონი დგებოდა იტალიელი მისიონერების დასახმარებლად) რაც შეიძლება სწორად წარმოეთქვა ქართული სიტყვა.

პირველი პრობლემა შედარებით ადვილად უნდა გადაწყვეტილიყო, რადგან იტალიელ პაოლინის ეხმარებოდა ქართველი განათლებული საეკლესიო პირი. აქ მთავარი სიძნელე იყო სემანტიკური კორელატების მოძებნა, რაც დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ რამდენად სწორად გაუგებდნენ ერთიმეორეს ლექსიკონის შემდგენლები. თუ მივიღებთ მხედველობაში ნ. ირუბაქიძის ბიოგრაფთა ცნობას, რომ მას ყმაწვილობის პერიოდში 13 წელი (1596-1608) უცხოვრია რომში, სადაც ეუფლებოდა ბერძნულ ენას და იმ ცნობასაც, რომ მას, გარდა ბერძნულისა და სხვა ენებისა, იტალიურიც სცოდნია, პირველი პრობლემის გადაჭრა არ უნდა გაძნელებულიყო (იხ. Г. Жордания, З. Гамезардашвили, Римско-католическая миссия и Грузия, тб., 1994, გვ. გვ. 46, 47).

მეორე პრობლემა უკავშირდებოდა ქართული და იტალიური ანბანებისა და შესაბამისი ბგერების წარმოთქმის რთულ სისტემებს. იტალიურ ანბანს ისედაც ახასიათებდა დიგრაფები, ამას დაემატა ქართული ენის სპეციფიკური ბგერები სათანადო ასოითი გამოხატულებით. მაშასადამე, უნდა შემუშავებულიყო იტალიური ტრასლიტერაციის ნუსხები ქართული სიტყვების სწორად დასაწერად და წარმოსათქმელად. ეს საკმოდ რთული საქმე იყო, რადგან ქართული ანბანი ხასიათდებოდა მრავალი ისეთი ასოთი, რომელთა ბგერითი შესატყვისები სტ. პაოლინისათვის, როგორც იტალიელისათვის, უჩვეულო აღმოჩნდებოდა, როგორცაა, მაგალითად: [წ], [კ], [ყ]... ქართულ სამეულთა მკვეთრები ფშვინვიერებთან შეპირისპირებით, უკანანისმიერი ნაპრალოვნები იმავე რიგის ხშულებთან შეპირისპირებით და სხვ. ამას უნდა დაემატოს ისიც, რომ ქართული ანბანი ფონემატური თვალსაზრისით შეიცავდა ზედმეტ ასოებს. ეს ყოველივე კიდევ უფრო გართულებულია იმით, რომ, როგორც ჟ. ვათეიშვილმა გაარკვია, სტ. პიოლინის ნიჩეფრო ირბაკის დახმარებით შექმნილი ესარგებლა მხოლოდ ორი-სამი თვის განმავლობაში⁶⁹. ამ მოკლე დროის უმეტეს ნაწილსაც, უნდა ვივარაუდოთ, ქართულ-იტალიური სემანტიკური კორელატების დადგენა წაიღებდა. შეცდომის მიხედვით ჩანს, რომ ნიკიფორე

⁶⁹ ჟ. ვათეიშვილი, ქართული ბეჭდური სიტყვის სათავესთან: იხ. არნ. ჩიქობავა, ჟ. ვათეიშვილი, პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები, თბ., 1983, გვ. 10.

ირუბაქიძის ანბანზე გამართული ლექსიკონის ქართული ნაწილი არ უნახავს (resp. არ მოუსმენია). ტრანსლიტერაციის წესები კი, რა თქმა უნდა, მთლიანად სტ. პაოლინის ეკუთვნის.

ტრანსლიტერაციის წესები კვალფიციურად არის შედგენილი. შეცდომები თვით ლექსიკონში შედგენია ქართულ ასოთა აღრევისა, რაც იმას უნდა დავებრალოთ, რომ სტ. პაოლინი ლექსიკონზე მუშაობის ბოლო მომენტში მოკლებული იყო ქართული ბგერების მოსმენის საშუალებას და ნ. ირბაკის მხრივ ქართულ სიტყვათა მართლწერის კონტროლსაც.

ბუნებრივია, ტრანსლიტერაციული წესების დადგენა ხდებოდა ქართულ-იტალიურ ფონემათა დიფერენციალური ნიშნებისა და იტალიურ ანბანში მათი შესაბამისი სიმბოლოების გათვალისწინებით (მარტივი ასოები, დიგრაფები, ტრიგრაფები).

ტრანსლიტერაციული წესები ლექსიკონს წინ უძღვის ქართულ ანბანთან ერთად (გვ. გვ. 1-2): თითოეულ ქართულ ასოს, რომელსაც უკავია I გრაფა, II გრაფაში მოსდევს მისი სახელი ქართულად; შემდეგ ეს სახელი იტალიური ტრანსლიტერაციით წარმოდგენილია მესამე გრაფაში, მეოთხე გრაფაში კი წარმოდგენილია იტალიური ტრანსლიტერა, რომელიც მანამდე უკვე მესამე გრაფაშია გამოყენებული. სანიმუშოდ წარმოვადგენთ ქართული ანბანის სამ ასოს (გრაფები ჩვენ მიერ არის დანომრილი):

I	II	III	IV	
ა	ან	An	a	
ბ	ბან	Ban	b	
გ	გან	ghan	gh	და ა. შ.

ანბანში ზოგ ტრანსლიტერას მიწერილი აქვს დამატებითი ცნობა: (ა) წარმოითქმის მსგავსად ამა თუ იმ ენის განსაზღვრული ასოთი გამოხატული ბგერისა. მითითებულია ებრაულ, იტალიურ, არაბულ, ბერძნულ, ესპანურ ენათა ბგერებზე; (ბ) თანხმოვანია თუ ხმოვანი; (გ) წარმოითქმის როგორც იტალიური კომპლექსი განსაზღვრულ პოზიციაში, კერძოდ: ქართ. [თ]ს წარმოსათქმელად მითითებულია ბერძნულ [θ]სზე, [ჰ]ს წარმოსათქმელად - არაბ [ذ]სზე ... ვ-ს უწერია, რომ თანხმოვანია, უ-ს კი — რომ ის ხმოვანია და ა. შ.

ქვემოთ წარმოვადგენთ ტრანსლიტერაციული წესების ანალიზს. ჯერ გამოვყოფთ იმ ასოებს, რომელთა შესატყვისი ბგერები,

სტ. პაოლინის აზრით, დაახლოებით ერთნაირად უღერს ქართულ და იტალიურ ენებზე:

ა-a, ბ-b, დ-d, ე-e, ი-i, კ-k, ლ-l, მ-m, ნ-n, ო-o, პ-p, რ-r, ს-s, ტ-t, შ-fc, ჩ-Ci, ჯ-gi. გ და უ საერთო u ასოთია წარმოდგენილი, ოღონდ გ-ს მიწერილი აქვს, რომ თანხმოვანია, ხოლო უ-ს — რომ ხმოვანია.

სტეფანო პაოლინიმ მარტივი ნიშნები გ და c გამოარჩია ქართული ლ-სა და ყ-ს გადმოსაცემად; შემდეგ მათზე i და h (აკა) ნიშნების დართვით შექმნა დიგრაფები, რომლებიც გამოიყენება, მისი აზრით, უფრო წინ და უკან ნაწარმოები სხვა თანხმოვნების გადმოსაცემად. **ხქემატურად** ეს შეიძლება ასე წარმოვადგინოთ:

gi [χ] ← g[ლ] → gh[გ]

ci[h] ← c[y] → ch $\left\{ \begin{array}{l} [ქ] \\ [ხ] \\ [ჰ] \end{array} \right.$

ასო k გამოიყენა ქართული კ-ს გადმოსაცემად.

შეიძლება მოცემული სქემის მიხედვით ადვილად მივყვეთ პაოლინის აზრთა დინებას (მსჯელობისათვის ვიყენებთ ფ. მაჯოს ტერმინოლოგიასა და კლასიფიკაციის მონაცემებს). მას ნაქის-მიერებად (უფულარულებად) ჩაუთვლია /g, ქ, ხ, ჰ/ თანხმოვნები და ამის (უკანა წარმოების) აღსანიშნად გამოიყენა მუნჯი h (აკა): g — gh, ქ — ch, ხ — ch, ჰ — ch. მაშასადამე, g, k, c (ღ, კ, ყ) უფრო წინა წარმოებისად მიუჩნევიან — პალატალურებად (სასის-მიერად)⁷⁰. [ყ]-სა და [ქ]-ს ეტყობა სტ. პაოლინის ყური გამოკვეთილად ვერ არჩევდა — ლექსიკონში ხშირია მათი არევა. ლქ-ს მიჩნევა პალატალურ ბგერად არა ჩანს მთლად მოულოდნელი, თუ გავითვალისწინებთ, რომ [r] ევროპულ ენებში [ლქ]-საირადაც უღერდა... ჩვენ მიერ h-ს (აკას) უკანა წარმოების მიმნიშნებლად ჩათვლა გამართლებულია იმიტაც, რომ [g, ქ, ხ]ზე უფრო უკანა ბგერების გამომხატველი ასოებისათვის კიდევ ერთი h (აკა) მიუმატებია პაოლინის: ჯ-chh, ჰ-hh, ზ-hh. მაშასადამე, წარმოების ადგილის მიხედვით განხილული თანხმოვნები ასე დაუყვია სტეფანო პაოლინის:

⁷⁰ ფ. მაჯო ქართ. [გქ]-ს პალატალურად მიიჩნევდა (იხ. ქვემოთ).

სასიმძიერები: ღ, ყ, კ (ტრანსლიტერები შესაბამისად რიგისა: g, c, k);

ნაქისმძიერები: გ, ქ, ხ, ჭ (gh, ch, ch, ch);

ხორხისმძიერები: ჯ, ჰ, ზ (chh, hh, hh).

განმარტებას საჭიროებს [ქ]-ს მოხვედრა [გ, ქ, ხ] თანხმოვნების გვერდით. ანბანში შემუშავებული ტრანსლიტერაციის წესით ჭ უნდა წაკითხულიყო ესპანური ch-ს მსგავსად⁷¹, რაც დაახლოებით უდრის ქართ. [ჩ]-ს, მაგრამ, ჩანს, სტ. პაოლინის მკვეთრი წარმოთქმის გამო [ქ] ხან [კ]-ს მსგავს ბგერადაც ეჩვენებოდა; გარდა საერთო ტრანსლიტერისა, ამას გვაფიქრებინებს ლექსიკონის ზოგი შეცდომა: საკმელო ქართულად ჩაუწერია, როგორც საკმელი „mangiare“⁷² — ჭ-ს ადგილზე კ ასო ზის; არის შემთხვევა, რომ ჭ-ს ადგილზე ჭ-ც ზის (ჯინჯარი)... თუმცა არც თუ ისე იშვიათად გრაფიკული აღრევაც არ არის გამორიცხული, მაგალითად, ამ რიგისა გვეონია „ცაგი zaghi care“ (ძალლი). გამორიცხულია, რომ პაოლინის ქართული [ლ]-ს სწორად გაგონება და მისი ლ-ს სახით ჩაწერა გასჭირვებოდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ საკმე გვაქვს სწორედ გრაფიკულ აღრევასთან: პირველად ჩაიწერა zaghi-ს განზრახვით (როგორც [ძალლი]), მაგრამ იმის გამო, რომ გ და ლ ასოები უთუოდ გადაბმული იქნებოდა და სწრაფი ჩაწერის გამო ძნელი გასარჩევი გამხდარა სიტყვის ბოლო gli-ს გარჩევა, იგი საბოლოოდ გადაწერილა ghi-დ, ეს კი [გი]-დ უნდა წაკითხულიყო. ამნაირად მივიღეთ zaghi — ცაგი დაწერილობა (Z ხომ ძ-საც გადმოსცემდა და ც-საც).

ჰ და ზ რომ ერთი და იმავე ნიშნით არიან გამოხატული, ბუნებრივია, რადგან სულხან-საბას „სიტყვის კონიდან“ ჩანს, რომ თვით ქართველები ამ ასოებს ერთნაირად კითხულობდნენ (იხ. ქვემოთ) — როგორც [ჰ] ბგერას.

h (აქა) ნიშანს წინა წარმოების თანხმოვნებთან პაოლინი იყენებს ფშვინვის აღსანიშნავად: ფ — ph (შდრ. პ — p) და თ — th (შდრ. ტ — t).

ძალიან გასჭირვებია იტალიელის ყურს ერთიმეორისგან გაერჩია [ზ, ძ, ც, წ] იგი მათ გამოხატავს საერთო z ნიშნით და მიუთითებს იტალიურ სიტყვებზე მათ წარმოთქმათა განსასხვავებლად, კერძოდ, ზ-ს ახლავს შენიშვნა: გამოითქმის როგორც იტალიური z zefiro სიტყვაში; წ-ს კი უწერია: გამოითქმის როგორც იტალიური

⁷¹ არნ. ჩიქობავა, ჟ. ვათეიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 296.

⁷² შეცდომით წერია საკმელი (ე. ი. გრაფიკულად არეულია ლ და ღ ასოები).

z zio სიტყვაში, ხოლო ც-ს ახლავს: გამოითქმის როგორც z იტალიურ zoppo სიტყვაში.

დიგრაფები gh და ch სტ. პაოლინის უფრო ფართოდ აქვს გამოყენებული ტრანსლიტერაციაში, ვიდრე ეს ხდება იტალიურში, კერძოდ, ტრანსლიტერაციაში gh ყველგან მხოლოდ ამ სახით იხმარება ქართული [g] -ს გადმოსაცემად, ასევე ch ყველა პოზიციაში ამ სახით გამოიხატავს [k] -ს. იტალიურ მართლწერაში კი a, o, u ხმოვნების წინ g და c არ საჭიროებენ h (აკას) მიმატებას მარტივი [g] და [k] -ს გადმოსაცემად.

ჭ, ჩ თანხმოვნების ტრანსლიტერაცია იტალიური ორთოგრაფიის წესებზე დამყარებით ხდება: i და e ხმოვნების წინ (ქართული e-სა და e-ს ტრანსლიტერები) [tʃ] წარმოდგენილია g ასოთი, სხვა პოზიციაში კი gi დიგრაფით; მაგალითად: ჭინჭილი gingili „Catena“ და ჭორი giori „mula“... Mutatis mutandis c და ci ტრანსლიტერები, ოღონდ c – y იმდენად არეულია k – კ-ში, რომ ლექსიკონში c-ზე საერთოდ არ არის წარმოდგენილი სიტყვები. ისინიც, რაც ყოფილა, შეუტანია კ(k) ასოზე, მაგალითად: კავარჯენი kauargéni „bordone“ (ყავარჯენი), კოელ, კოელი, კოელტ (ყოელ, ყოელი, ყოელთ), კოელიფერი (ყოლიფერი)... კუავილი kuavili „fiore“ (ყვაილი), კუედრება kuédreba „vituperio“ (ყვედრება), კუელი kuéli „cascio“ (ყველი) და სხვ.

ამით გასაგები ხდება ისიც, თუ რატომ აირჩია ქართული ყ-ს იტალიურ ტრანსლიტერად c ასო სტ. პაოლინმა: მას [y] ესმოდა როგორც იტალ. [k], რომელსაც ამ ენის ანბანში გამოხატავდა ასო c უკანა წარმოების ხმოვნების წინ (ca, co, cu), ამის შემდეგ ბუნებრივად, ე. ი. იტალიურ წესებზე დამყარებით, შეუქმნია დიგრაფი ci, რომელიც ქართულ ჩ-ს უდრის;

ასევე უცხო აღმოჩნდა პაოლინის ყურისათვის [tʃ] ბგერა, რომელიც ისევ [k] -ში აირია და ამის გამო ლექსიკონში საერთოდ ვერ შევიდა ჭ-ზე დაწყებული სიტყვები, ისინი აღმოჩნდა კ-ს განყოფილებაში: კბო kbò vitello (ჭბო), კდალი kdáli coraggio (ქდალი „მხდალი“)... კერკი kérki segno (ვერკი „ხერხი“) და სხვ.

ჩანს, სიტყვებს ქართულადაც სტ. პაოლინი წერდა⁷³ და ბგერათა არასწორი აღქმის შედეგად ასოებიც, შესაბამისად, არასწორად იწერებოდა. გარდა ზემოთ აღნიშნულისა, მივუთითებთ

⁷³ ეს ვარაუდი 1929 წელს გამოთქვა დ. კარიკაშვილმა, იხ. მისი ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია, გვ. 23.

ზოგ სხვა შეცდომაზეც: ჭა- ზმნისწინი სისტემებზე ჩაწერილია ღა-ს სახით (ღაბერილი, ღაგდება, ღაგებული, ღაგავდება...).

რადგანაც Z ოთხი ქართული ასოს ტრანსლიტერა იყო (ზ, ც, ძ, წ-სი) თითოეულ ქართულ ასოზე არეულია სიტყვების მართლწერა; მაგალითად: ცოზხი zózchi (scopa „ცოცხი“) — Z თავიკიდურად [ც]-დ იკითხება, სიტყვის შიგნით კი [წ]-დ; ცუანე zuáne (verde „(მ)წვანე“) Z ქართულად გადაწერილია (ან ჩაწერილია) ც-დ, ნაცვლად წ-სი ... ამას შედეგად ის მოჰყვა, რომ ძ-ზე დაწყებული სიტყვები საერთოდ აღარ არის ლექსიკონში ცალკე წარმოდგენილი; ადვილი მისახვედრია, რომ ამ ასოთი დაწყებული სიტყვები სხვაგან მოხვდნენ, მართლაც: წირი ziri (origine „ძირი“, „წარმომავლობა“) — წ სწერია ძ-ს ადგილზე...

ეს შეცდომები უნდა მივაწეროთ სტ. პაოლინის, რომელიც, ჩანს, როგორც არ. ჩიქობავა ვარაუდობს, რომელიც სიტყვანს მიჰყვებოდა⁷⁴, ქართული ენის სიტყვებს შესაბამისი მნიშვნელობით კი ისმენდა ნიჩეფორო ირბაკისგან, იწერდა ხან იტალიური ტრანსკრიფციით, ხან ქართული ასოებით, მახვილებსაც უთუოდ თავადვე უსვამდა. ლექსიკონი გვიან ჩანს ქართულ ანბანზე გაწყობილი, მას შემდეგ, როცა ნიჩეფორო ირბაკი რომში აღარ იმყოფებოდა. როგორც ჟ. ვათეიშვილმა დაადგინა, ნიჩეფორო ირბაკის თანამშრომლობა სტ. პაოლინისთან სულ ბევრი სამ თვეს თუ გაგრძელდებოდა⁷⁵.

მიუხედავად იტალიური ტრანსლიტერაციის შემუშავების დროს გამოჩენილი მაღალი მეცნიერული მომზადებისა, სტ. პაოლინის ლექსიკონში ზოგი შეცდომა მშობლიური იტალიური ენის კანონთა ქართულში მექანიკური გადატანითაც აიხსნება (ე. ი. მიზეზი მაინც-დამაინც ქართულ წარმოთქმებზე დაკვირვების პრაქტიკის უქონლობა არ უნდა იყოს). ამ მხრივ სიმპტომატური ჩანს იტალიურად ჩაწერილი zigni ფორმის გადაწერა ქართულ წიჯნი-დ; aurazcheli რომ ქართულად გადაწერილია აურაზკელი-ს სახით („აურაცხელი“), ამის მიზეზი წმინდა „იტალიური ხასიათისაა“: e ხმოვნის წინ იტალიური ორთოეპიით ch იკითხება მხოლოდ [k]-დ; ქართულ-იტალიური ლექსიკონის დასაწყისში დათქმული ნიშნებით კი

⁷⁴ არნ. ჩიქობავა. პირველი ქართული ლექსიკოგრაფიული და გრამატიკული ნაშრომების შესახებ; არნ. ჩიქობავა, ჟ. ვათეიშვილი, პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები, თბ., 1983, გვ. 28.

⁷⁵ ჟ. ვათეიშვილი, ქართული ბეჭდური სიტყვის სათავესთან; არნ. ჩიქობავა, ჟ. ვათეიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 10.

ch არ შეიძლებოდა წაკითხულიყო [k]-დ, მაშასადამე, ვერც ქართულად გადაიწერებოდა კ ასო (ქართული კ-სთვის ტრანსლიტერად გამოყოფილი ჰქონდა k ასო); **ch** ქართულად უნდა გადაწერილიყო ქ-დ ან ზ-დ, ან ჭ-დ, მაგრამ, როგორც ვხედავთ, შშობლიური ენის მიხედვით შემუშავებულმა ჩვევამ იმარჯვა.

ამ ლექსიკონის შედგენა მე-17 საუკუნის 20-იან წლებში, რა თქმა უნდა, თავისთავად უალრესად მნიშვნელოვანი იყო ქართული კულტურის თვალსაზრისით. ძნელია წიგნების სტამბური წესით ბეჭდვა გადაჭარბებით შეაფასო ამ პოზიციიდან, ამიტომ შეცდომისათვის შეიძლებოდა ამდენი ყურადღება აღარ მიგვექცია, რომ ისინი ერთგვარ გასაღებს არ იძლეოდნენ ლექსიკონის შედგენასთან დაკავშირებული საკითხების რკვევისათვის: დ. კარიჭაშვილის აზრით, ნიჩეფორო ირბაკი იდენტიფიცირდება ბერძნული წარმოშობის მიტროპოლიტ ნიკიფორესთან, რადგან ლექსიკონში ქართული სიტყვების სვეტში ბევრ ადგილას ბერძნული სიტყვები ზის (ანირი „მამაკაცი“, ელეო „ზეთი“, იპო „ცხენი“, ვასილია „მეფე“ და სხვ) და ერთი ბერძნული წინადადება⁷⁶. ჩვენ გამართლებულად გვეჩვენება არნ. ჩიქობავას დაეკვება, რომ შეუძლებელია ორი-სამი წლით საქართველოში ნაცხოვრებ ბერძენს, რომელიც ქართული ენის შესახებ იძლევა ცნობებს, არ სცოდნოდა ქართულ ენაზე სიტყვები მეფე, ცხენი, მამაკაცი... ანდა რად უნდა შეეტანათ იტალიელ სტ. პაოლინისა და ბერძენ ნიჩეფორო ირბაკს ბერძნული სიტყვები ქართულის ადგილზე?⁷⁷ თუ ბერძენი მალავდა თავის ბერძნობას, როგორც დ. კარიჭაშვილი ვარაუდობს, სტ. პაოლინი, რა თქმა უნდა, არ მოტყუვდებოდა — ტრანსლიტერაციის წესების დადგენის დროს სტ. პაოლინი ამჟღავნებს ბერძნულის ცოდნასაც.

სწორი ჩანს არნ. ჩიქობავას ვარაუდი — ბერძნული სიტყვები ქართულის ადგილზე ლექსიკონში მოხვდა იმ სიტყვანის მიხედვით, რომელსაც ნ. ირბაკი ან სტ. პაოლინი მიჰყვებოდნენ ქართულ-იტალიური ლექსიკონის შედგენის დროს, ეს სიტყვანი, მაშასადამე, ბერძნულ ენაზე ყოფილა შედგენილი⁷⁸. ეს ვარაუდი, ჩვენი აზრით, იმიტაც დასტურდება, რომ ქართულ ენაში გა-

⁷⁶ დ. კარიჭაშვილი, ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია, 1929, გვ. 25.

⁷⁷ არნ. ჩიქობავა, დასაბ. ნაშრ., გვ. 28.

⁷⁸ იქვე, გვ. 28.

მოყენებული ბერძნული სიტყვები ბერძნულადვე არის წაკითხული, ხოლო ზოგი „ბერძნული წაკითხვა“ კი წამკითხველის არაბერძნობაზე მიგვითითებს, მხედველობაში გვაქვს შემდეგი: (1) ენლრატიანი, ენლრაწია, მალოს, ფალადა სიტყვებში ლზის ბერძნული ოსოს ადგილზე, ე. ი. ო წაკითხულია ლქდ და არა გქდ; შდრ. ბერძნ. ἔγ-κράτης „თავშეკავებული“, იტალიური თარგმანით astineza „მარხულობა“; ბერძნ. ἔγ-κράτεια „თავშეკავებული“, იტალ. თარგმანით digiuno „მარხვა“; ბერძნ. μάγος (ἦ და ὶ) „ჯადოქარი“. იტალ. თარგმანით Mago „ჯადოქარი“; ბერძნ. κάλλαγος იტალ. თარგმანით ceppo „კუნძი“. ქართული ფალადა, რომელიც ტრანსლიტერაციით წარმოდგენილია fálaგა სახით, შედეგია ბერძნული ფორმის მცდარი წაკითხვისა: ოო უნდა წაკითხულიყო ნგქდ და არა ლქდ, რაც კიდევ იყო განხორციელებული ქართულში (შდრ. საბა: „ფალანგი, ეწოდების კედელთ სიმალლისათვის კალატოზთ ფერვის სადგომელს“) და დღემდე შემორჩა ლიტერატურულ ენასაც და დიალექტებსაც, κάλλაγოს ფორმის წამკითხველი რომ ბერძენი მიტროპოლიტი ყოფილიყო, რა თქმა უნდა, ასეთ თოთოეპიულ შეცდომას არ დაუშვებდა და მას წაკითხავდა ნფალანგოსქად. ამ სიტყვას ლექსიკონში, როგორც ვხედავთ, ბერძნულ-ქართული იერი აქვს: ბერძნული — სიტყვანის გამო, ხოლო ქართული — წამკითხველის ქართველობის გამო.

ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს კიდევ ერთი სიტყვა. ეს არის სტომახი. ტრანსლიტერაციით stomáchi, იტალ. stomaco „კუჭი“. ქართული სვეტის სტომახი ფორმა მოულოდნელი ჩანს, რადგან ქართულში ჩვეულებრივია სტომაქი, რომელიც ძველ ქართულშიც ასე გვხვდება და დღემდე ასეა სალიტერატურო ენაშიც და დიალექტებშიც. მაშასადამე, ბერძნული სიტყვანის τσμάχος ფორმის გავლენით ჩანს ქართულში საუკუნეებგამოვლილი ქს ადგილზე ზს დაწერა სტომახი სიტყვაში. მახვილი არც ბერძნულისაა და არც ქართულისა (ორივეგან თავკიდურა მარცვალზე მოდის), რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ბერძნული სიტყვანის წამკითხველი ქართველია, ხოლო ჩამწერი თვით პაოლინი, რომელსაც მახვილი ეჩვენება ა ხმოვანზე ჩამოთვლის ინტონაციის გამო, რაც ბუნებრივი ჩანს სიტყვანის მიყოლებით თარგმნის პროცესში. სიტყვანის წამკითხველი ბერძენი რომ ყოფილიყო, სტომახი სიტყვის ბოლოს არც სახელობითი ბრუნვის ნიშანი იქნებოდა და მახვილიც თავის ადგილზე აღმოჩნდებოდა.

ზემოთ განხილულიდან ენობრივი შეცდომების მიხედვით კარგად ჩანს, რომ ლექსიკონი შეუდგენია სტ. პაოლინის (თუნდაც სხვას, ოლონდ არა ნ. ირბაკს), მასვე შეუძმუშავებია სატრანსკრიფციო ნიშნები და აღუნიშნავს მახვილები ქართულ სიტყვებში, რაც იქიდან ჩანს, რომ ისინი ძალიან შეუფერებელ ადგილებზეა დასმული, რასაც ქართველი, ბუნებრივია, ვერ მოახერხებდა: მახვილი ხშირად სიტყვის ბოლოს ან ბოლოს წინა ხმოვანზეა. შეცდომის მიზეზი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჩამოთვლის ინტონაცია უნდა იყოს. სანიმუშოდ მივუთითებთ რამდენიმე სიტყვაზე: დაბეჩღუა — dabecdua' — sigillare „დაბეჭდვა“, ავაცაუბაი — auazaubai' — mormoratione „ცილისწამება“ (ავად საუბარი), ათკმა — athkma' — voto „დაპირება“ („ალთქმა“). ეს სიტყვა სხვა ჩაწერით მეორეგანაც გვხვდება, მაშინაც მახვილი ბოლოს უზის — ატკმა — atkma' — testamento „ალთქმა“ და სხვ. უდავოა, რომ ნიჩეფორო ირბაკს, როგორც ზემოთ ვთქვით, ანბანზე გაწყობილი ქართული სიტყვანი არ უნახავს, თორემ ქართული ასოებით დაწერილი ქართული სიტყვების მართლწერის გაუმართობას მაინც შეამჩნევდა და სათანადოდ შეასწორებდა.

ამავე დროს დაბეჭდილ ქართულ ტექსტებში წარმოდგენილ ცალკეულ სიტყვებსა და გრამატიკულ ფორმებს, რომელთაც გარკვეული ბერძნული ნიშნები აქვთ, სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა ჟ. ვათეიშვილმა. მისი აზრით, გადახვევები ქართული ორთოგრაფიული თუ გრამატიკული წესებიდან შედეგია სარედაქციო და სასტამბო სწორებისა ბეჭდვის დროს⁷⁹.

ნიჩეფორო ირბაკი, მიუხედავად იმისა, რომ სცოდნია იტალიური და, უნდა ვივარაუდოთ, რალაც ხარისხით ბერძნულიც იცოდა, მაგრამ ბეჭდვის დროს არ იმყოფებოდა რომში და ვერ მოახერხებდა შეცდომების გასწორებას. ბეჭდვის დროს კი, ჩანს, მართლაც ხდებოდა შერევა ბერძნული და ქართული სიტყვებისა და ფორმებისა როგორც ლექსიკონში, ისე ტექსტში. ნიჩეფორე ირუბაქიძეს ქართული ტექსტი არ წაუკითხავს და, ბუნებრივია, ვერც რედაქციას გაუწევდა.

ერთიც: ლოცვათა წინ წამძღვარებული ანბანი და „ქართული-იტალიური ლექსიკონის“ წინ წამძღვარებული ანბანი უდავოდ

⁷⁹ ჟ. ვათეიშვილი, „განვფნთ გულთა ჩუნთა... ხარებულნი, ერთი უცნობი ქართული ნაბეჭდი ტექსტის შესახებ; არნ. ჩიქობავა, ჟ. ვათეიშვილი, პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები, 1983, გვ. 55 და შემდეგ.

ერთი პირის შედგენილია. ორივეგან ქართულ ჩ-სთან მიწერილია სიტყვა ჩუენ, რომელიც იტალიური ტრანსლიტერაციით წარმოდგენილია cimen სახით. ადვილი საგარაუდებელია, რომ ანტონ პირველმა ამის მიხედვით დაასვა უ თანხმოვანს უმარცვლობის დიაკრიტიკული ნიშანი (უ). ამ ანბანთა ნახვა ანტონს შეეძლო ნე-ბისმიერ მისიონერთან ქუთაისში, თბილისში და გორშიც. ისინი რომიდან ამ ნაშრომებით დატვირთული მოემგზავრებოდნენ საქართველოში⁸⁰.

ფრანჩესკო-მარიო მაჯო, ქართული ენის გრამატიკა, დაიბეჭდა რომში 1643 წელს⁸¹, ხელმოორედ გამოიცა 1670 წელს⁸².

ფ. მაჯოს გრამატიკა ანბანით იწყება: ჯერ წარმოდგენილია ასოთა რიგითი ნომერი ვერტიკალურად — ეს პირველი სვეტია, მეორე სვეტში, რიგითი ნომრის გვერდით დაბეჭდილია მხედრული ასო ქართულად. მესამე სვეტში ამას მისდევს ასოს სახელი ქართულად, მეოთხე სვეტში გვერდით მეორდება იგივე იტალიური ტრანსლიტერაციით, ბოლო, მესხეთე, სვეტი უკავია ქართულის კორელატ იტალიურ ასოებს — ტრანსლიტერებს, რომელთაც ქართულის შესაბამისი ბგერა უნდა გამოხატონ:

რიგი	მოხაზულობა	სახელი	მნიშვნელობა
1	ა	ან	An A
2	ბ	ბან	Ban B
3	გ	გან	Ghan Gh
4	დ	დონ	Don D
5	ე	ენ	En E
6	ვ	ვინ	Vin V
7	ზ	ზენ	Szen Sz
8	ჰ	ჰე	He H

⁸⁰ იქვე, გვ. 14 (აკილე ვენერიოს მიძღვნა პაპისადმი).

⁸¹ Syntagmaton linguarum orientalium quae in Georgiae regionibus audiuntur. Liber primus, complectens Georgianae, seu Ibericae vulgaris linguae institutiones grammaticas. Autore D. Francisco-Maria Maggio, clerico regulari, panormitano. Romae, ex typographia Sacrae congregationis de Propaganda Fide, MDCXLIII. იხ. არნ. ჩიქობავა, ქ. ვათეიშვილი, პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები, 1983.

⁸² აღ. ციგარლის ცნობით, ეს გამოცემები ილენტურია — А. Цагарели, О грамматической литературе грузинского языка, Санкт-Петербург, 1873.

9	თ	თან	Than	Th
10	ი	ინ	In	I
11	ჩ	ჩან	chan ⁸³	ch
12	ლ	ლას	Las	L
13	მ	მან	Man	M
14	ნ	ნარ	Nar	N
15	ი	ინ	In	I
16	ო	ონ	On	O
17	პ	პარ	Par	P
18	ყ	ყან	Sgian ⁸⁴	Sg
19	რ	რაე	Rae	R
20	ს	სან	San	S
21	ტ	ტარ	Tar ⁸⁵	T
22	უ	უნ	Vn	V
23	ფ	ფარ	Phar	Ph
24	კ	კან	Kan	K
25	ღ	ღან	Ghhan	Ghh
26	ყ	ყარ	Cqar	Cq
27	შ	შინ	Scin	Sc
28	ჩ	ჩინ	Cin	C
29	ც	ცან	Zzan	Zz
30	ძ	ძილ	Zil	Z
31	წ	წილ	Tzil	Tz
32	ჭ	ჭარ	Ccar	Cc
33	ხ	ხან	Chhan	Chh
34	ჯ	ჯარ	Hhar	Hh
35	ჯ	ჯან	Gian	G
36	ჰ	ჰაე ⁸⁶	Hae	Hh
37	ზ	ზოე	Hhoe	Hh

ქართული ასოები ანბანის მიხედვით რიგის აუარეგლად და სრულად არის წარმოდგენილი, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ [ტი] ლიფთონგის გამომხატველ ჯ ასოს გამოტოვებას მხედრულ

⁸³ 1670 წ. გამოცემაში ქართულად ასოს სახელად სწერია კენ. ეს მეორდება მრგვლოვან ანბანშიც.

⁸⁴ 1670 წლის გამოცემაში უ ასოს ქართული მოხაზულობა განსხვავებულია.

⁸⁵ 1670 წლის გამოცემაში ასო ტ-ს ქართულ სახელად სწერია ცარ, ლათინურად სწორად არის წარმოდგენილი.

⁸⁶ 1670 წლის გამოცემაში ჰ ასოს სახელი სწორად სწერია — ჰაე.

ანბანში, ხოლო **ჳ** ასოსას — მრგლოვანში. **მ-ს** გვერდით **უ** თანხმოვნის აღნიშვნაც მოსალოდნელი იყო⁸⁷.

მხედრულ ანბანს მოსდევს მრგლოვანი და ნუსხური ანბანები. ასოთა რაოდენობა სამსავე ანბანში არის 37. განსხვავებით მხედრული ანბანისაგან, მრგლოვანსა და ნუსხურ ანბანში **ჲ** თავისი შესაბამისი მოხაზულობით (**ა, ა**) არის წარმოდგენილი.

დგება კითხვა: რა დამოკიდებულებაა ქართულ-იტალიურ ასობგერათა კორელაციური მიმართებების მიხედვით სტ. პაოლინისა და ფ. მაჯოს ნაშრომებში, უფრო ზუსტად: იყენებს თუ არა ფრ. მაჯო სტ. პაოლინის მიერ 14 წლით უფრო ადრე შექმნილ კორელაციურ სისტემას.

ნაშრომთა შედარების საფუძველზე დავასკვნით, რომ **ფ. მაჯო ზუსტად მიჰყვება სტ. პაოლინის ხისტემას და ხაჭიროების შემთხვევაში უკვე მიღებული ზოგადი ბრინციბების მიხედვით აუმაჯობებს მას**: სტ. პაოლინის ქართულ-იტალიური კორელატები არსებითად შეუნარჩუნებია ფ. მაჯოს, კერძოდ, კორელატ ასობგერათა სისტემაში იდენტურია შემდეგი ნიშნები: **ა-ა, ბ-ბ, გ-gh, დ-d, ე-ე, მ-h, თ-th, ი-i, ლ-l, მ-m, ნ-n, ო-ო, პ-p, რ-r, ს-s, ტ-t, ფ-ph** (სტ. პაოლინის აქ დამატებით **f** ნიშანიც აქვს), **შ-sc, ჩ-c, ჯ-g, ჰ-hh, ვ-u, უ-u**. მაშასადამე, საზიარო აღმოჩნდა 24 ტრანსლიტერაციული წყვილი.

ახლა სხვაობის შესახებ: (1) სტ. პაოლინის ქართულ ანბანში სამ ადგილას არეულია ასოთა რიგი, ფ. მაჯოს ასოთა ქართული რიგი აღუდგენია. ეს მისთვის ადგილი იყო, რადგან საქართველოში წერდა თავის სახელმძღვანელოს; (2) სტ. პაოლინის ანბანში გამოტოვებულია ასო **ჲ**, ფ. მაჯო კი **მ-ს** ადგილზე მხედრულ ანბანში წერს **ჲ** ნიშანს, რომლის იტალიური ტრანსლიტერია **i**. ამის გამო ფ. მაჯოს ანბანი ერთი ასოთი მეტია და ამავე დროს ერთი და იგივე ნიშანი **ჲ** გამოხატავს როგორც ხმოვან, ისე უმარცვლო **ი**-ს, რაც ფონოლოგიური თვალსაზრისით გამართლებულია. ლათინურში და თვით იტალიურშიც **i** ასო პოზიციის მიხედვით მარცვლოვანი გახმოვანებითაც იკითხება და უმარცვლოდაც — როგორც თანხმოვანი, მსგავსად ქართულისა. უდავოა, ეს მსგავსება დაუნახავს ფ. მაჯოს და **ჲ** ასოს ადგილზე, **ნ-ს** მომდევნოდ, მხედრულ ან-

⁸⁷ სტ. პაოლინიმ [უ] თანხმოვნის შესატყვისი იტალიური ბგერა **მ** ნიშნით გამოხატა ანბანის ჩ ასოსთან: „*ჩუნ ciūen...*“ (იხ. გვ. 2). ამ ერთ სიტყვაში დასტურდება მხოლოდ **მ** ნიშნის გამოყენება (იხ. ზემოთ).

ბანში ისევ • ნიშანი ჩაუსვამს; თუმცა მრგლოვან და ნუსხურ ან-
ბანში მაინც აღნიშნა იგი.

სტ. პაოლინიმ, უნდა ვივარაუდოთ, საერთოდ არ ჩათვალა
საჭიროდ **ჟ** ასოს შემოტანა მხედრულ ანბანში (სხვა ანბანი მას
არც წარმოუდგენია „ქართულ-იტალიურ ლექსიკონში“) ზემოთ
აღნიშნული მიზეზით. უთუოდ სიმპტომატურია, რომ ფ. მაჯოც
მხოლოდ მხედრულ ანბანში არ აღნიშნავს [d]ს თავისი ნიშნით;
(3) გარკვეული კორექტივი შეიტანა ფ. მაჯომ ქართულ თანხმოვ-
ანთა განაწილებაში წარმოების ადგილის მიხედვით სტ. პაოლინის
ჩვენ მიერ აღდგენილ კლასიფიკაციასთან მიმართებით: მან **კ, ჭ, ყ**
თანხმოვნები ერთად მოათავსა **უგულარულთა** (ნაქისმიერთა)
რიგში (ამ ადგილზე სტ. პაოლინის ტრანსლიტერაციული წესების
მიხედვით ვივარაუდეთ **გ, ჭ, ხ, ჭ**); უგულარულთა რიგიდან
ამოსვლით **ღ** გადაიყვანა გუტურალებში (ხორხისმიერებში), სადაც
ხ და **ჭ** თანხმოვნებია. ეს, რა თქმა უნდა, ლოგიკური
გადაწყვეტილება იყო.

დღევანდელი თვალსაზრისით მიუღებელია **გ**-ს ჩასმა პალატა-
ლურთა (სასისმიერთა) რიგში და ფარინგალური და ლარინ-
გალური თანხმოვნების გაერთიანება ერთ რიგში. საერთოდ **კი ფ.**
მაჯოხ კლასიფიკაცია ქართული თანხმოვნებისა წარმოების
ადგილის მიხედვით ხაკმაოდ ხოლიდურად გამოიყურება.
სქემის სახით იგი შეიძლება ასე წარმოვადგინოთ:

სასისმიერნი (Palatinae)	ნაქისმიერნი (Uvuls)	ხორხისმიერი (Gutturales)
gi ǰ	CH ʄ K ʃ Cq ɣ	ghh ლ
gh ǰ		hh { 3 აქვე ივარა- ჭ უღება მ, 3
Ci ʃ		Chh { ხ ჭ

სქემაზე კარგად გამოჩნდა ასიმეტრია და ფ. მაჯოს კლასი-
ფიკაციის დეფექტი. მას **გ** (gh) რომ ნაქისმიერთა რიგში მოექცია,

სქემა უფრო ადეკვატური გამოვიდოდა. ჩვენ აქ საკითხს შევხებით ფ. მაქოს სისტემის სტ. პაოლინის სისტემასთან მიმართებას მხოლოდ ტრანსლიტერაციული თვალსაზრისით. ქართული ენის ხმოვანთა და თანხმოვანთა ფ. მაქოსეულ კლასიფიკაციას ქვემოთ განვიხილავთ.

ქართული ენის ფონემათა, ფ. მაქოს ტერმინოლოგიით ასოთა (რაც ბგერასაც უდრის), კლასიფიკაცია წარმოდგენილია მეორე თავში (გვ. 5). პირველად ისინი იყოფა ხმოვნებად და თანხმოვნებად. ხმოვანი ხუთია: ა, ე, ი, ო, უ. ახლავს ილუსტრაცია ამ ხმოვნებით დაწყებული სიტყვების სახით: ამბართავანი, ელვა, იდაყვი, ოფლი, უნაგირი. თანხმოვანი ოცდათორმეტი: ბ, გ, დ, ე, ვ, ზ, პ (ივარაუდება მ), თ, კ, ლ, მ, ნ, ძ (ამ ადგილზე შეცდომით აღწყვიათ ო; იხ. გვ. 5), პ, ჟ, რ, ს, ტ, ფ, ქ, ლ, ყ, შ, ჩ, ც, ძ, წ, ჳ, ხ, ჳ, ჯ, ჰ, შ. შემდეგი დაყოფა თანხმოვნებისა ხდება მუნჯებად და სრულებად; სრულია სამი: რ, პ, შ. ხრულები, განსხვავებით მუნჯებისაგან, ზოგჯერ არ ხაჭობდნენ ხმოვანს, ე. ი. თვითონ არიან მარცვლოვანი, სხვა შემთხვევაში კი ისინი, მსგავსად მუნჯი თანხმოვნებისა, უმარცვლო არიან და საჭიროებენ ხმოვანს, მაგალითად: რ მარცვლოვანია არ სიტყვაში, რადგან იკითხება როგორც [რა]: არ [არა] „minimē“ (ცოტა); ჰე სიტყვაში ჰ იკითხება როგორც [ჰა]: ჰე [ჰაე] „arbor“, „trabs“ (ხე); შ იკითხება როგორც [ჰო]: შიმე [ჰოიმე]⁸⁸ „heu“ (შორისდებული ჰოი!, ახ!...).

საყურადღებოა, რომ ოცდაცხრა მუნჯ თანხმოვანში ფ. მაქოს შეაქვს მ-ცა და მ-ც (ე. ი. ძ), თუმცა ეს უკანასკნელი უფრო იძლევა „სრულად“ კვალიფიციების საშუალებას.

მუნჯები თავის მხრით იყოფა მარტივად და ორმაგებად. მარტივი მუნჯი თანხმოვანი ოცია: ბ, გ, დ, ვ (ჩამოთვლაში ვ გამოჩენილია, მაგრამ, ჯერ ერთი, 20 გამოვა მხოლოდ ვ-ს დამატების შემდეგ და, მეორეც, რაც მთავარია, ცოტა ქვემოთ აანალიზებს მას, როგორც მარტივ თანხმოვანს), პ (მ), თ, კ, ლ, მ, ნ, ი (ანუ ძ — თ. უ.), პ, რ, ტ, ფ, ქ, ჩ, ხ, წ, ჯ.

ფ. მაქო მარტივ თანხმოვნებს ცალ-ცალკე განიხილავს. ქართულ ასოს (resp. ბგერას) გვერდით უწერს იტალიურ შესატყვისს, შემდეგ მოჰყავს ამ ბგერის შემცველი ქართული სიტყვა, რომელსაც

⁸⁸ შ ასოს ამ სიტყვაში (და სხვაგანაც) [ჰო]-დ კითხულობს ს. ს. ორბელიანიც. იხ. მისი „სიტყვის კონა“.

იქვე ახლავს იტალიური ტრანსლიტერაცია. ასეა განხილული 20-ვე თანხმომიანი, მაგალითად:

ბ — იტალ. b: ბიჩი Bici „puer“ (ბიჭი).

გ — იტალ. g, წარმოთქმული a, o, უ-ს წინ, მაგ.: გული ghuli „cor“ (გული) და სხვ.

ფ. მაგო ასპირაციაზე მიუთითებს ჰ (შ — თ. უ), თ, ფ თანხმომიანების წარმოთქმის დროს.

ჯ — იტალ. g e-სა და i-ს წინ, მაგ., ჯელი geli „marsupium“ (ჯელი), giori „mulus“ (ჯორი). i ტრანსლიტერაციაში პალატალიზების ნიშანია, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, და არ იკითხება.

ძ-ს შესახებ ფ. მაგო წერს, რომ ორიდან ერთი ძ თანხმომიანია, ასეთად მიაჩნია იესუ ფორმის ი, რომელიც წაიკითხება როგორც [dʒ], რასაც ჰქონდა კიდევ ადგილი ძველს მწერლობაში.

ქართულ კ-ს შეესაბამება იტალ c a, o, u ხმოვნების წინ, მაგალითად: კაცი, კალი „ქალი“ და სხვ.

ფ. მაგო ორმაგად მიიჩნევს ცხრა თანხმომიანს, ესენია: ზ, ჟ, ლ, ყ, შ, ც, ჭ, ხ, ჯ. თითოეული ამათგანი რთული ბგერაა, შედგება ორი ბგერისაგან:

სძ > ზ; მაგ., ზეგე Szegge...

სჯ > ჟ, მაგ., ჟული Sgiuli (g-ს მომდევნოდ i გამოხატავს g-ს პალატალიზებას) „რჯული“...

გჯ > ლ: ლუინო Ghhuino...

ქქ > ყ: ყრუ qru...

სჩ > შ: შავი Sciuvi (c-ს მომდევნოდ i პალატალიზების ნიშანია)...

ძძ > ც: ცოლი Zzoli

ჩჩ > ჭ: ჭარჩან Cciarician (ორივე i წინ მდგომარეობით თანხმომიანის პალატალიზებაზე მიუთითებს) „შარშან“.

ქქ > ხ: ხელი chheli...

ჰჰ > ჯ: ჯარი Hhari „ხარი“...

შემდეგ ფ. მაგო გამოყოფს თანხმომიანთა გარკვეულ ჯგუფებს ამა თუ იმ ნიშნის მიხედვით, ესენია: ზორხისმიერები, ნაქისმიერები, სასისმიერები, სიბილანტები, ტიტინები, ლუნვილები, ბაგისმიერები და რბილები.

გრამატიკის მე-10 გვერდზე ქართული ენის ბგერათა კლასიფიკაცია აღნიშნული ნიშნების მიხედვით ერთად არის წარმოდგენილი. მოგვყავს მთლიანად.

- ხმოვნები (Vocales):** ა, ე, ი, ო, უ;
- თანხმოვნები (Consonantes):** ბ, გ, დ, ვ, ზ, პ ([p] — თ. უ.), თ, კ, ლ, მ, ნ, ი ([a] — თ. უ.), პ, ყ, რ, ს, ტ, ფ, ქ, ღ, ყ, შ, ჩ, ც, ძ, წ, ჳ, ჳ, ხ, ჯ, ჳ, ჳ ([k] — თ. უ.);
- ნრულნი (Plenae):** რ ([ra] — თ. უ.), პ ([pa] — თ. უ.), შ ([pa] — თ. უ.);
- მუნჯნი (Mutae):** ბ, გ, დ, ვ, ზ, პ ([p]), თ, კ, ლ, მ, ნ, ი, ([a]), პ, ყ, ს, ტ, ფ, ქ, ღ, ყ, შ, ჩ, ც, ძ, წ, ჳ, ჳ, ხ, ჯ, ჳ;
- მარტივნი (Simplices):** ბ, გ, დ, ვ, პ ([p]), თ, კ, ლ, მ, ნ, ი, ([a]), პ, ს, ტ, ფ, ქ, ჩ, ძ, წ, ჳ;
- ორმაგნი (Duplae):** ზ, ყ (შეცდომით ყ-ს ადგილზე ფ ჩაუსვამთ; იხ. ორმაგი ბგერები, მე-8 გვ.), ღ, ყ, შ, ც, ჳ, ხ, ჳ;
- ყელიხშიერნი (Gutturales):** პ, ღ, ხ, ჳ, ჳ, შ ([k] — თ. უ.);
- ნაქიხშიერნი (Uvales):** კ, ქ, ყ;
- მაგარსახიხშიერნი (Palatinae):** გ, შ, ჩ, ც, ყ, ჳ, ჳ;
- ხიბილანტები (Sibilantes):** ზ, ს, ძ, წ;
- ტიტინები (Balbutientes):** დ, თ, ტ;
- ღუნვილნი (Flexae):** ლ, ნ, რ;
- ბაგისშიერნი ((Labiales):** ბ, მ, პ, ფ;
- რბილნი (Moles):** ვ, ი ([a] — თ. უ.).

აქვე ქართულში გამოყოფილია 5 დიფთონგი:

აუ, ოვ⁸⁹, უა, უე, უი (გვ. 10).

მართალია, ქართული ენის ფონემების ფ.-მ. მაჭოსეული პარადიგმატული ანალიზი გარკვეულ ხარვეზებს შეიცავს დღევანდელი თვალსაზრისით. მაგრამ არსებითი მასში უთუოდ არის მოცემული და მას მაღალი შეფასება უნდა მიეცეს თავისი დროსთვის.

⁸⁹ მე-9 გვერდზე ავ-ის ნაცვლად არის აფ, მაგალითად კ ო ე ლ ა „კოველი“.

ფ.-მ. მაჯოს აზრით, ქართულ ენაში ადგილის მიხედვით მახვილი შეიძლება სამი სახის იყოს: მოდიოდეს (1) ბოლოდან პირველ ხმოვანზე, (2) ბოლოდან მეორე, ანდა (3) ბოლოდან მესამე ხმოვანზე. იგი უფრო გავრცელებულად თვლის პენტულტიმის შემთხვევებს, ე. ი. როდესაც მახვილი ზის ბოლოდან მეორე ხმოვანზე.

მახვილის განაწილების წესებს ფ.-მ. მაჯო აყალიბებს ფორმათა დაბოლოებების მიხედვით, კერძოდ:

(1) **მახვილი ზის ბოლო ხმოვანზე -ო, -ა, -ე, ანდა თანხმოვანით** დაბოლოებულ ფორმებში (კალამი, ქაგალდი „ქალალდი“, მარცხენა, მეყინიბე „მეჭინიბე“, ვიაროთ...);

(2) **მახვილი მოდის ბოლოდან მეორე ხმოვანზე** (ა) -აო, -ეო, -ოი, (ბ) ური, -ელი, -ანი, -ილი, -ორი, -ონი ან -ული დაბოლოების მქონე ფორმებში და იმ შემთხვევებში, როცა (გ) ბოლოდან მეორე ხმოვანს მოსდევს „ორმაგი“ ც ან (დ) ორი თანხმოვანი (პაშთაი, იქანეი, შინაური, ჩვენებური, გემბრიელი, ცოლიანი, საღრლი, ნირი, ამღონი, შეკრული, ღედაკაცი, ინთვანნი „მტევანი“ და სხვ.).

(3) **მახვილი ზის ბოლოდან მესამე ხმოვანზე -იდა, -ინა, -იხა ან -მა** დაბოლოების მქონე ფორმებში (დაშინა „დაშნა“, ბუსტენიდა (?), ბიჩისა „ბიჭისა“, რათომა „რატომა“...).

ამ დაბოლოებებს მახვილის ადგილთან კავშირი არა აქვთ, რაც საილუსტრაციო მაგალითებიდანაც კარგად ჩანს, მაგ., ქაგალდი „ქალალდი“ ფორმაში პირველი წესის მიხედვით მახვილი მოდის ბოლო ხმოვანზე, მეორე წესის მიხედვით კი უნდა მოდიოდეს ბოლოდან მეორე ხმოვანზე და სხვ. და სხვ.

სამ- და მეტმარცვლიან ფორმებში ფ.-მ. მაჯოს რომ მახვილი ბოლო ან ბოლოდან მეორე ხმოვანზე ესმის, ამის მიზეზი, როგორც არ. ჩიქობავა შენიშნავს, უნდა იყოს წინადადების ინტონაციისა და ცალკეული სიტყვათმახვილის აღრევა.

მორფოლოგია

მორფოლოგია, ფ. მაჯოს ტერმინოლოგიით **ეტიმოლოგია**, გრამატიკის მეორე ნაწილია და სწავლობს მეტყველების ნაწილთა წარმოებას. ფ. მაჯო „უდავოდ“ მიიჩნევს ცხრა მეტყველების ნაწილის არსებობას, ესენია: სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა, მიმღეობა, ზმნიწედა, წინდებული, თანდებული, შორისდებული, კავშირი.

სახელი

ფ. მაჯოს მიხედვით სახელს ხუთი კატეგორია (მდევარი) აქვს, ესენია: სქესი, რიცხვი, ბრუნება, წარმოქმნა და შედარება (ხარისხი). მათ ცალ-ცალკე იხილავს.

სქესი „უცვლელია“, ამიტომ ქართ. ლამასი „ლამაზი“ შეიძლება გამოვხატოთ ლათინურის სამივე სქესის ფორმით: pulcher, pulchera, pulcherum.

რიცხვი და ბრუნება. რიცხვი სახელს ორი აქვს: მხოლობითი და მრავლობითი. მრავლობითი რიცხვის ნიშნებია **-ბი** და **-ები** სუფიქსები: მამა-ბი „მამები“, შვილ-ები და სხვ. **-ები** მოუდის ი ხმოვნით დაბოლოებულ სახელებს. ესენი დღევანდელი ტერმინოლოგიით თანხმოვანფუძიანი სახელებია (ფ. მაჯოსთვის ბრუნვის • დაბოლოება სახელთა ბოლოს ფუძისეული ხმოვანია და არა ბრუნვის ნიშანი), მაგ.: ბიჭი, ცოლი, ბატონი და სხვ. ყველა დანარჩენი სახელი, რომლებიც **ა, ი, ო ან უ** ხმოვნით ბოლოვდებიან, მრავლობით რიცხვში **-ბი** სუფიქსით იწარმოება. სანიმუშოდ მოგვყავს რამდენიმე სახელის ბრუნება.

	მხ. რ.	მრ. რ.	მხ. რ.	მრ. რ.
N	ბიჩი, ბიჩიმა	ბიჩები	მამა, მამამა	მამაბი
G	ბიჩისა	ბიჩებისა	მამასა	მამაბისა
D	ბიჩსა	ბიჩებსა	მამსა	მამაბსა
Acc	ბიჩი	ბიჩები	მამაი	მამაბი
Voc	ბიჩო	ბიჩებო	მამაო	მამაბო
Abl	ბიჩისაგან	ბიჩებისაგან	მამასაგან//მამისაგან ⁹⁰	მამაბისაგან

დღევანდელი მოთხრობითი ბრუნვის ფორმა ითვლება სახ. ბრუნვის ერთ-ერთ ვარიანტად. მრავლობითში არ აღნიშნავს მას.

⁹⁰ შენიშნავს, რომ უფრო ხშირად იხმარება (გვ. 36).

აქვე შევნიშნავთ, რომ -მა სუფიქსით დაბოლოებული ფორმები მხოლოდ ვინ ჯგუფის სახელებს აქვთ სახელობით ბრუნვაში. ფ. მაჯოს ვარაუდით, მიცემით ბრუნვაში მეორდება ნათესაობითის -ხ (ან -ხა) ნიშანი, ამავდ დროს ამ ბრუნვაში ხდება ფუძისეული ბოლო ხმოვნის მოკვეცა; მოკვეცილია, მაგალითად, **o** შვილსა ფორმაში (შდრ. ნათ. შვილსა), მოკვეცილია **a** მამსა ფორმაში (შდრ. ნათ მამსა), მამსადამე, მამასა > მამსა (ნათ. > მიც.).

ფ. მაჯოს მტკიცებით, ერთმარცვლიანი სიტყვების ნათესაობითი და მიცემითი დამთხვეულია ფორმობრივ, რადგან ამ დროს არ ხდება კვეცა: ხ ბოსა, დროსა, მთასა აღნიშნულ ბრუნვათა საზიარო ფორმებია; **a**, **g**, **o** ან **u** ხმოვანზე დაბოლოებული სახელები ბრალდებით (აქუსატიურ) ბრუნვაში მიიღებენ -**o** დაბოლოებას: მამა**o**, ხბო**o**, დრო**o**... (შდრ. სახ. მამა, ხბო, დრო...); ადგილობით (Ablatiuus) ბრუნვაში, -გან თანდებულის გარდა, ფ. მაჯო ასახელებს კიდევ -**xi**, -**hi**, -**si**, -**da**, -**dam** დაბოლოებებს. როგორც მაგალითიდან ჩანს, ეს -**xi** იგივე -**si** თანდებულია, მაგალითად: ბუსტანჯი „ბოსტანში“, ბუსტანიდა ან ბუსტანიდამა „ბოსტნიდან“, სოპელჩი „სოფელში“, საგდარიდამა „საყდარიდან“ (საყდარიდამა). საილუსტრაციო მაგალითებში ყურადღებას იპყრობს სახელთა უკუმშველობა და უკვეცლობა (შდრ. ბოსტნიდამ, საყდრიდამ; მთისა). სავარაუდებელია, რომ აქ საქმე გვაქვს გურული კილოს უკუმშველ და უკვეცელ ფორმებთან. ფ. მაჯოსთვის უკვეცლობა არ არის ერთადერთი დამახასიათებელი თვისება ხმოვანფუძიანი სახელებისა; როგორც ზემოთ ვნახეთ, აბლატივუსში მამასაგან ფორმის გვერდით მამისაგან ფორმას „უფრო ხშირად სახმარად“ მიიჩნევს.

ფ. მაჯოს შეუმჩნევია, რომ -**et** დაბოლოების მქონე სახელები მიცემით ბრუნვაში -**ც** თანხმონით ბოლოვდებიან: კუბულეტი (N) — კუბულეც (D). გრიკოლეტი — გრიკოლეც, აკეტი — აკეც, ოზურგეტი — ოზურგეც, ლანჯიკეტი — ლანჯიკეც⁹¹, აქვეა საფრანკეც „საფრანგეთს“ ფორმაც. ესენია -**et** სუფიქსით დაბოლოებული ქართული გეოგრაფიული სახელების მიცემითი ბრუნვის ფორმები, რომელშიც **et** დაბოლოებას მოუცია **ც** აფრი-

⁹¹ ლანჯიკეტი არის ლანჩხეთი. ლანჯიკეტში **o** არ უნდა წაეციხთოთ, იგი ემსახურება წინამაჟილი თანხმონის პალატალურობის გამოხატვას. ქართულში ეს **o** ვადმოტანილია იტალიური ტრანსლიტერირებული ფორმიდან (Langichuti). ერთი აქას (h) დაკლების გამო chh (ხ) წაუციხთავს ch-დ (კ-დ), ხოლო ქართ. თ. არაადეკვატური აღქმის გამო გამოუხატავს t ნიშნით, ნაცულად th ნიშნისა.

კატი სახელთა ბოლოს: ქობულეთს>ქობულეც, აკეთს>აკეც ... საფრანგეთს>საფრანგეც და სხვ. ეს ფორმები კიდევ ერთხელ მიგვანიშნებენ, რომ ფ. მაჯო ქართული ენის გრამატიკულ წესებს აღდგენს გურული კილოს სამეტყველო ფორმების მიხედვით.

ე-ზე დაბოლოებული სახელების ბრუნება ფ. მაჯოს გრამატიკაში იმ მხრით იწვევს ინტერესს, რომ -ებ-იან მრავლობითში არ ჩანს ორი ე, ვთქვათ, მეფეები, მეფეებისა... იგი ყველგან ერთ ე-ს წერს ასეთ შემთხვევაში: მეები, მეებისა, მეებისა... არ არის გამორიცხული, რომ ესეც დიალექტური თავისებურებით იყოს შეპირობებული.

მრავლობით რიცხვში ფ. მაჯო თეორიულად მსჯელობს მხოლოდ -ბი და -ები დაბოლოებებზე (გვ. 34), მაგრამ მეფე და შაჰ სახელთა ბრუნების პარადიგმებში წარმოდგენილია ნარ/თანინი მრავლობითის ფორმებიც:

N	მეპენი	შაჰანი
G	მეპეთა	შაჰათა
D	მეპეთა	შაჰათა
Acc	მეპენი	შაჰანი
Voc	მეპენო	შაჰანო
Abl	მეპეთაგან	შაჰათაგან

როგორც ვხედავთ, მრავლობითი რიცხვის ეს სახეობა მხოლოდ მეფე და შაჰ სახელებთან გამოჩნდა, ალბათ მწიგნობრული ენის გავლენით.

წარმოქმნა, ბერძნულ-ლათინური გრამატიკული ტრადიციის მიხედვით, გამოხატული აქვს სახე (speciebus) ტერმინით. სახის მიხედვით სახელები იყოფა მარტივებად და წარმოქმნილებად, მაგ., ქუა და ქუაიანი. არსებით სახელთაგან წარმოქმნილი ფორმების გვერდით მოცემულია ზედსართავ სახელთაგან, ზმნიზედათა და რიცხვით სახელთაგან ახალი სახელების წარმოების საშუალებები. თითოეულისათვის გამოყოფილია ცალკე ქვეთავი. კონკრეტული წარმოქმნილი ელემენტების მიხედვით „მარტივ“ და „წარმოებ“ სახელთა შეპირისპირებით ფორმები განსხვავდებიან -იან სუფიქსის ქონება-არქონებით: ოკრო „ოქრო“ — ოკრიანი, სპილენძი — სპილენძიანი და სხვ. გამოყოფილია კიდევ შემდეგი მაწარმოებლები: მე-: მეხუამალდი „მეხომალდე“, მებუსტანი „მებოსტნე“... ამ ჩუქურთმით თუ მარტივ სახელს ფუძის ბოლოს არა აქვს ე ხმოვანი,

იგი არც ნაწარმოებ ფორმას გაუჩნდება. მაგრამ შეპირისპირებულ ფორმათა ბოლოს ფ. მაჯო შენიშნავს, რომ ზუსტად ასევეა ნაწარმოები მეჭინიბე, მეჯოგე, მენავე... სახელები, თუმცა -ე სუფიქსის შესახებ არას ამბობს (იხ. გვ. 43). -ელი, -ალი, -ილი: მადრი „მადლი“ „გულკეთილობა“ — მადრიელი, სოდუა „ცოდვა“ — სოდუელი, ქაჩალი (უნდა ვივარაუდოთ ქაჩ-ალი, თუმცა საპირისპირო მარტივი ფ. მაჯოს არ წარმოუდგენია).

წარმომავლობის -ელი: გურიელი, გორიელი, კოპულეტელი... აქვეა აღნიშნული -ური და -ული: ოდიშური, ინდიური. ული-ს მაგალითი არ ჩანს (იხ. გვ. 45). აქვეა არსებით სახელთაგან წარმოქმნილი აფიქსები: -ობა, ხა-, -იანი, -დელო // ელი, ი-. რამდენიმე მაგალითი: კაცობა, გიორგობა; სასანთელი „სასანთლე“, კრისთიანი „ქრისტიანი“, შემოქმედელი „შემოქმედის ეპისკოპოსი“, თბილელი „თბილისის ეპისკოპოსი“, იბერი (ი-ბერი) „ბერის მსგავსი“. ი- პრეფიქსი ამ ფუნქციით დღეს აუხსნელია⁹².

ზედსართავი სახელიდან ახალი სახელების წარმოება განხილული აქვს -ობა, ხა-, -ური აფიქსების მიხედვით: ტეტრობა „თეთრობა“ საზორა „სასწორი“ (ნაწარმოებია სწორა „სწორი“ მარტივი ფორმიდან); ახლობური, ჩვენებური და სხვ.

ზმნიზედათაგან წარმოება ხდება -მდელო სუფიქსით: დგენდელი „დღევანდელი“, დილამდელი. ამ სუფიქსით ახალი ფორმის წარმოება თვეთა სახელებიდანაც შეიძლება: ჯორჯობისტემდელი „გიორგობისთვემდელი“ (მდრ. ჯორჯობისტო „გიორგობისთვე“). ამის შემდეგ განხილულია რიცხვით სახელთაგან ნაწარმოები ფორმები. ჯერ რაოდენობითი რიცხვითი სახელებია წარმოედგენილი ერთიდან ასამდე სათითაოდ (ერთი, ორი... ასი), შემდეგ მოდის ასობითი რიცხვითი სახელები ათასამდე: ორასი, სამასი... ათასი; ამათ მოჰყვება ათასობითი რიცხვითი სახელები: ორიათასი, სამიათასი... ათიათასი. აღნიშნულ რაოდენობით რიცხვით სახელთაგან ნაწარმოებია შესაბამისი რიგობითები: მეორი, მესამი... მეოცდაათი, მეასი, მეათასი. ბოლოს შენიშნავს, რომ „პირველი“ გამოიხატება წინაპრეტული ფორმით და არა მეერთი ფორმით.

ორივე, სამივე... ტიპის ნაწილაკიან ფორმებში -ვი კოლექტიურობის სუფიქსია და შესაბამისი ფუნქციისთვის უთითებს იტალიურ tutti „ყველა“ ნაცვალსახელზე. ამას მოჰყვება თხზული

⁹² არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, გვ. 34.

ფორმები: ორ-ორი, სამ-სამი... საყურადღებოა ექვეყნისი „ექვეს-ექვესი“, შვიშვიდი, თერთერთმეთი... თხუთხუთმეთი... ორმოორ-მოცი და სხვ. ესენი უთუოდ კილოური სამეტყველო ფორმებია. მათ ისტორიული დიალექტოლოგიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვთ. შევნიშნავთ, რომ ასეთი ფორმები დღესაც შეიძლება დავადასტუროთ ქართულ დიალექტებში. ფ. მაქოს არც თითოთითო და ოროლი ფორმები გამოჩინდა. აქვე გამოყოფილია -ობა სუფიქსი: ერთობა, ორობა...

სახელის მდევართაგან ფ. მაქო ბოლოს განიხილავს ზედსართავთა ხარისხის წარმოებას (ზედსართავი არსებითი სახელისაგან გამოყოფილი არ არის). პირველია ხმ-პრეფიქსით ნაწარმოები, ფ. მაქოს აზრით, შედარებითი ხარისხის სინთეტური ფორმები: სილამასი „სილამაზე“, სიპილსი „სიბილწე“ და სხვ. აღწერითია: მძესაგან ლამასი „მზეზე უფრო ლამაზი“, ეშმაკისაგან პილსი „ეშმაკზე უფრო ბილწი“... აქვე მითითებულია აღწერით ფორმათა სხვა სახეობები, რომლებიც იყენებენ შემდეგ სიტყვებს: კაი „კარგი“, უარესი „უფრო ცუდი“, უკეთესი⁹³, უმსტროსი „უფრო მცირე“, უპროსუანი „უფრო დიდი“ (იტქმის უსულო სახელებზე).

აღმატებით ხარისხს, ფ. მაქოს მიხედვით, აწარმოებს სულა, ბევრი, უპრო „უფრო“: სულალამასი „ყველაზე ლამაზი“, ბევრიტკბილი „ყველაზე ტკბილი“, უპრონათელი „ყველაზე ნათელი“; ნათესაობითი ბრუნვის მრავლობითი რიცხვის ფორმებითაც შეიძლება აღმატებითი ხარისხის წარმოება: ყოელას წმინდა „ყველაზე წმინდა“, ვაჯების ძალიან „ვაჯებზე ძლიერი“ (ივარაუდება აღმატებითი ხარისხი — fortissimus). აქვე უთითებს წმინდა და მართალი სიტყვებზე, რომელთაც აგრეთვე შეუძლიათ აღმატებითი ხარისხის წარმოება ზედსართავის გვერდით: წმინდა შავი „ყველაზე შავი“ (ბელშავი), მართალი ავი „ყველაზე ავი“ (უვარგისი) და სხვ. ეს ფორმები ძალიან საყურადღებოა გურული დიალექტის ისტორიული განვითარების თვალსაზრისით.

მეორე ნაწილის მეორე თავი ეძღვნება **ნაცვალხახელს**. მისი მდევრებია: სახე, მნიშვნელობა, სქესი, რიცხვი, პირი, ბრუნება.

⁹³ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ უარესისა და უკეთესის განმარტებები არეულია ფ. მაქოს გრამატიკაში: იხ. არნ. ჩიქობავა, დასაბ. ნაშრ., გვ. 36.

სახე ორია: მარტივი: მე და ნაწარმოები: ჩემი.

მნიშვნელობით გამოყოფილია ხუთი ჯგუფი:

(1) ჩვენებითი: მე, შენ, ის, ამან, აგი, ის, იმან, იგი, ტუი-თან „თვითონ“;

(2) მიმართებითი: რომ, რომელი; 71-ე გვერდზე მიმართებითად ჩათვლილია თუიათან „თვითონ“, ხოლო 72-ე გვერდზე აღნიშნულია, რომ რომელი ზოგჯერ კითხვითი ნაცვალსახელიც არის.

(3) კუთვნილებითი: ჩემი, შენი, ჩუენი, თყუენი „თქვენი“ და სხვ.

(4) ნათესაობითი: ჩვენებური, თყუენებური „თქვენებური“ და სხვ.

(5) კითხვითი: ვინ, რომელი, სადაური. 73-ე გვერდზე იხილავს რა კითხვით ნაცვალსახელსაც, რომელიც უსულო საგნებს გამოხატავს.

ხქეხი მარტივია, ქართული მან შეესაბამება ლათ. hic, haec, hoc-ს და სხვ.

რიცხვი ორია. მხოლოებითი: მე⁹⁴, შენ, იმან და სხვ., მრავლობითი: ჩუენ, თყუენ, იმათ და სხვ.

ბიჩი სამია. პირველი: მე, მეორე: შენ, მესამე: იმან და სხვ.

ნაცვალსახელთა ბრუნება ხდება მნიშვნელობის ცალკეული ჯგუფების მიხედვით:

	მხოლ. რიცხვი			მრავლ. რიცხვი		
N	მე	შენ	ამან	ჩუენ	თყუენ	ამათ
G	ჩემის	შენის	ამას/ამის/მის	ჩუენისა	თყუენისა	ამათი
D	ჩემსა	შენსა	ამას/ამის/მის	ჩუენსა	თყუენსა	ამათა
Acc	მე	შენ	ამან	ჩუენ	თყუენ	ამათ
Abl	ჩემგან	შენგან	ამისაგან	ჩუენგან	თყუენგან	ამათგან
	//ჩემისაგან	//შენისაგან		//ჩუენისაგან	//თყუენისაგან	

პირის ნაცვალსახელთა ბრუნებაში ადგილი აქვს პარადიგმის შერევას კუთვნილებითი ნაცვალსახელების პარადიგმებთან; მოთხრობითი ბრუნვის ფორმები (რომელთაც ფ. მაჯო მიიჩნევს სახ-

⁹⁴ ტექსტში შეცდომით დაბეჭდილია მე (მღრ. ლათ. me). შეცდომა გაუსწორებიათ 1670 წლის გამოცემაში (იხ. გვ. 68).

ელობითის ვარიანტად) წარმოდგენილია ბრალდებით ბრუნვებში მესამე პირთან.

მიმართებითი და კითხვითი ნაცვალსახელების ბრუნება

N	თუითათან	რომელი	ვინ	რა
G	თავისი	რომელისა	ვისი	რაის
D	თავისა	რომელსა	ვისა	რას
Acc	თუითან	რომელი	ვინ	რაი
Abl	თავისგან	რომელისაგან	ვისგან	რასაგან

N	თუითან,კუნენ	რომელი,კუნენ	ვინ,კუნენ
G	თავისი,კუნენ	რომლისა,კუნენ	ვისი,კუნენ
D	თავისა,კუნენ	რომელსა,კუნენ	ვისა,კუნენ
Acc	თუითან,კუნენ	რომელი,კუნენ	ვინ,კუნენ
Abl	თავისაგან,კუნენ	რომლისაგან,კუნენ	ვისაგან,კუნენ

რა ნაცვალსახელის მრავლობითი რიცხვი ფ. მაჯოს მიხედვით არის რასები, რომელიც ზოგჯერ ირთავს -კუნენ ნაწილაკს. წარმოდგენილ პარადიგმებში ყურადღებას იქცევს -კუნენ „ნაწილაკი“, რომელიც ლ. შალვაშვილის ვარაუდით, იყვნენ ზმნისგან არის მიღებული⁹⁵. ამ პარადიგმებში ხდება კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმათა შერევა (თუითან, თავისი, თავისა...); ყურადღებას იქცევს უკუმშველი რომელისა და უკვეცელი რაის, რასა-გან „რისგან“, ასევე უკვეცელია სხვა: სკუანის, სკუასაგან, სკუაბი... რაც ამ ფორმათა დიალექტურ წარმომავლობაზე მიუთითებს.

ზმნა. მეორე ნაწილის მესამე თავი ეკუთვნის ზმნას. განხილულია ზმნური ფორმები კილოთა და დროთა განსხვავებული კომბინაციების მიხედვით. მიუხედავად იმისა, რომ ფრ. მაჯოს თითქმის ყველა ქართული ზმნა თავისებური უღლების მქონედ ეჩვენება, ის მაინც შესაძლებლად მიიჩნევა ზოგი საერთო პარადიგმის შედგენას ზმნათა ფლექსიური ცვლილებების მიხედვით. ნაუღლებია მოვალ ზმნა.

I. თხრობითი კილო

1. აწმყო: მე მოვალ, შენ მოხუალ, იმან მოვა; ჩუენ მოვალთ, თყუენ მოხუალთ, იმათ მოვლიანი;

⁹⁵ ლ. შალვაშვილი, კუნ ელემენტის გაშიფრისათვის ფრანცისკო მარია მაჯოს „ქართულ გრამატიკაში“; ივე, XXVII, 1988, გვ. 200-204.

2. **ნამყო უხრული:** მე მოვიდოდი, შენ მოხუდილოდი, იმან მოვიდოდა; ჩუენ მოვიდოდი, თყუენ მოხუდილოდი, იმათ მოვიდილოდენ;

3. **ნაკლებ ახლო ნამყო ხრული** *Praeteritum perf. minus propinquum*: მე მოველო, შენ მოხუელ, იმან მოვიდა, ჩუენ მოვედი, თყუენ მოხუედი, იმათ მოვიდიოდენ;

4. **უგელაზე უფრო ახლო ნამყო ხრული** *Pr. perf. magis prop.*: მე მოსსული ვარ, შენ მოსსული ხარ, იმან მოსსულა; ჩუენ მოსსული ვართ, თყუენ მოსსული ხართ, იმათ მოსსული არიანი;

5. **ნამყო წინარე წარსული:** მე მოსსული ვიკავი, შენ მოსსული იკავი, იმან მოსსული იყო; ჩუენ მოსსული ვიკავით, თყუენ მოსსული იკავით, იმათ მოსსული იყუენ;

6. **მყოფადი:** მე მოვალ, შენ მოხუალ, იმან მოვა; ჩუენ მოვალთ, თყუენ მოხუალთ, იმათ მოვლიან.

II. ბრძანებითი კილო

7. **ბრძანებითი:** შენ მოდი, იმან მოვიდეს; ჩუენ მოვედოთ, თყუენ მოვიდე, იმათ მოვიდენ.

III. ნატვრითი კილო

8. **აწმყო და უწვეტილი:** ნეთანს მოვიდოდი, ნეთანს მოხუდილოდი, ნეთანს მოვიდოდა; ნეთანს მოვიდოდი, ნეთანს მოხუდილოდი, ნეთანს მოვიდიოდენ;

9. **ნამყო ხრული:** ნეთანს მოსსული ვიკავი, ნეთანს მოსსული იკავი, ნეთანს მოსსული იყო; ნეთანს მოსსული ვიკავით, ნეთანს მოსსული იკავით, ნეთანს მოსსული იყუენ;

10. **მყოფადი:** ნეთანს მოვალ, ნეთანს მოხუალ, ნეთანს მოვა; ნეთანს მოვალთ, ნეთანს მოხუალთ, ნეთანს მოვლიანი.

IV. განუსაზღვრელი კილო

11. **აწმყო და ნამყო ხრული:** მოსსულა „მოსვლა“ (საწყისი).

როგორც ვხედავთ, წარმოდგენილი არ არის კავშირებითი კილოს ფორმები. ფ. მაქოს აზრით, ამ კილოს გადმოსცემენ ნატვრითის ფორმები (გვ. 82). რაც შეეხება თვით ნატვრითს, იგი ზმნის ფორმებით ემთხვევა თხრობითს, მხოლოდ ნაწილაკ ნეთანს დაირთავს. „ნეთანს“ არის ნეტამც „ნეტავი“ და შეესატყვისება ლათინური ზმნების ულლებიდან ცნობილ *utinam* „ნეტავი“ ნაწილაკს.

„მოვალ“ ზმნის ულლების პარადიგმა მრავალ საყურადღებო ცნობას გვაწოდებს ფ. მაქოს ქართული ენის გრამატიკის თეორიული სათავეებისა და საანალიზო მასალის შესახებ. დავიწყოთ უკანასკნელი:

(1) მოვლიან „მოვლენ“ უთუოდ გურული დიალექტის ფორმა; (2) იმათ მოთხრობითი ბრუნვის ფორმა ამ საშუალო გვარის ზმნასთან შემთხვევითი არ უნდა იყოს, ანალოგიური ვითარებაა მხოლოდით რიცხვშიც: იმან მოვა. ესეც გურული კილოს თავისებურებას უნდა მივაწეროთ; (3) ყურადღებას იპყრობს ნაუღლები ზმნის ზოგი ფორმის მართლწერა: ჩუენ; მოხუალ, მოხუალთ, მოხუიდოდი, მოხუიდოდით, მოხუალ, მოხუელით და სხვ. წყვილბაგისმიერი თანხმოვანი უ აქ ძველი ქართულის ნორმით არის წარმოდგენილი. წიგნური ენის გავლენა ამიტომ ვერ გამოირიცხება, მაგრამ იკუენ „იყვენ“ ფორმაში (მოსსული იკუენ — გვ. 81) უ [უ] უთუოდ ფ. მაჯოს დაკვირვების შედეგია, რადგან ძველი ნორმით ამ ზმნის ფუძეში კბილბაგისმიერი ვ იწერება (იყავ, იყვენეს, იყვენ და სხვ.) და თანაც იკუენ „იყვენ“ დიალექტური ფორმა საეჭვოა ამ სახით სადმე ენახა მას წიგნებში.

რაც შეეხება მწკრივთა რაოდენობასა და ფუნქციებს, იგი ტრადიციულია ლათინური გრამატიკებისათვის. რაციონალიზმის პრინციპების დაცვით ფ. მაჯო ცდილობს ქართული ზმნის ფორმები მოარგოს ლათინური ზმნის სქემებს. აქ სანიმუშოდ მოვუთითებთ ევროპაში გავრცელებულ და კარგად ცნობილ დონატუსის გრამატიკაზე (IV ს.), კერძოდ, აქტიური ზმნის უღლების მოდელზე (*Coniugationes Verborum. Actiuum*⁹⁶).

დონატუსის მიხედვით ზმნას აქვს ხუთი კილო: თხრობითი, ბრძანებითი, ნატვრითი, კავშირებითი, განუსაზღვრელობითი⁹⁷. უღლების დროს თითოეულ კილოში დროთა მიხედვით წარმოდგენილია ზმნათა კონკრეტული ფორმები. თხრობითი კილოს პარადიგმაში წარმოდგენილია „5 დრო“: აწმყო, ნამყო უსრული, ნამყო სრული, ნამყო წინარე წარსული და მყოფადი; ბრძანებით კილოს აქვს ორი დრო: აწმყო და მყოფადი (მხოლოდ მეორე და მესამე პირის ფორმები); ნატვრით კილოს აქვს აწმყო და უწყვეტელი დროები (საზიარო ფორმებით), ნამყო სრული და ნამყო წინარე წარსული დროები (საზიარო ფორმებით) და მყოფადი; კავშირებით კილოსაც აქვს თავისი დროები, მაგრამ ამჟა-

⁹⁶ Methodus Grammatices Donati ab Henrico Glareno poeta laurerato recognita, Lipsiae, MDLXV.

⁹⁷ კილოს ხუთივე სახეობა დიონისე თრაკიელიდან მოდის

მად არ განვიხილავთ, რადგან, ფ. მაჯოს თქმით, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართულში მას ცვლის ნატვრითი კილო; განუსაზღვრელობით კილოს აქვს აწმყო და ნამყო უსრული (საზიარო ფორმით).

კარგად ჩანს, რომ ფ. მაჯო ქართულ ზმნას პარადიგმას უქმნის დონატუსის სქემით, რომელსაც გადაუხვია ორ შემთხვევაში: (1) ფ. მაჯო ქართული ენისთვის ვარაუდობს ნამყო სრულის ორ სახეობას: ნაკლებ ახლო ნამყო სრულსა (*Praeteritum perfectum minus propinquum*) და ყველაზე უფრო ახლო (მყოფ) ნამყო სრულს (*Praeteritum perfectum magis propinquum*). მათი გამოყოფა განპირობებულია ნამყო სრულისა და თურმეობითი პირველის განსხვავებულ ფორმათა საერთო შინაარსით (თხრობითი კილო, წარსული დრო, დასრულებული მოქმედება). ფ. მაჯომ აქტის (*resp.* პერფექტულობის) მიხედვით დაპირისპირება ვერ შეამჩნია და მათ შორის სხვაობის დამყარება სცადა მოქმედების დასრულების მომენტთან სიახლოვის ნიშნით: თურმეობითის დრო მოქმედების დასრულების მომენტთან უფრო ახლო მყოფად ჩათვლა მისი შედეგობითი ბუნების გამო, რისთვისაც ხელი უნდა შეეწყოს იმას, რომ თურმეობითის ფორმებში დამხმარე ზმნა წარმოდგენილია აწმყოს ფორმით (მოსსული ვარ „მოვსულვარ“, მოსსული ხარ „მოსულხარ“ და მოსსულა, იხ. გვ. 79)⁹⁸; (2) უღლებაში ადგილი ვერ მოინახა კავშირებითი კილოს დროთათვის, რადგან ვერ გამოიყო სათანადო ფორმები. მათი არსებობა კი ივარაუდებოდა ფ. მაჯოს მიერ მიღებული სქემით. ამას მოველო იმით, რომ კავშირებითი კილოს გამომხატველად გამოცხადდა ნატვრითი კილო (გვ. 82). ეს, რა თქმა უნდა, ქართული ენობრივი მასალის არაადეკვატური აღწერის ბრალია: პარადიგმებიდან ჩანს, რომ კავშირებითის ფორმებს, რომლებიც აქა-იქ გაივლევდნენ ზმნათა უღლების დროს, ფ. მაჯო სხვა კვალიფიკაციას აძლევდა; მაგალითად: მე მოითანო (მოვიტანო) გაგებულია როგორც აწმყო დროის ფორმა (*ego fero*, იხ. გვ. 84), დაიბანო გაგებულია როგორც აწმყო (*ego abluo*) და სხვ.

⁹⁸ ფაქტიურად მოხდა *Perfectum historicum*-ის დაპირისპირება *Perfectum praesens*-თან ქართულ ნიდაღზე. როგორც შემდგომი გვერდებიდან ჩანს, ფ. მაჯოს ეს დაპირისპირება ესმის როგორც იტალიური დროების *passato remoto* „ნამყო დაშორებული“ და *passato prossimo* „ნამყო ახლო მყოფი“ დაპირისპირება.

ფ. მაჯომ სცადა ზმნათა დაბოლოებების მიხედვით მოეცა უღლებების ტიპები. აწმყოს დაბოლოებათა მიხედვით გამოყოფილია შემდეგი ჯგუფები: -ანო დაბოლოების მქონენი (მოითანო „მომაქეს“, დაიბანო „ვიბან“), -ბი (მოვცდები „ვკვდები“...), -კე (ვილაპარაკე „ვლაპარაკობ“...), -მე (ვჩამე „ვკვამ“...). ზმნათა გრამატიკული მნიშვნელობა გაგებულია მცდარად, „აწმყოს ფორმები“ არ შეესაბამება რეალურ ვითარებას. კლასიფიკაციაც არაადეკვატურია — ლათინური სქემა ვერ მოერგო ქართულს. ამას მოსდევს ფ. მაჯოს დაკვირვება პირთა ფორმების წარმოებაზე: პირველ პირს გამოხატავს მ-, მეორეს — გ-, მესამეს — უ-⁹⁹ (სამივე პრეფიქსია), ან: გ- პირველ პირს გამოხატავს, მესამეს -ა და -ხ, მეორეს კი ნიშანი არა აქვს (იხ. გვ. გვ. 88-89). მოხმობილმა საილუსტრაციო მასალამ საშუალება მოგვცა პირთა აფიქსები დაგვეჩვენებინა პრეფიქსებად და სუფიქსებად: მე შინდა, შენ გინდა, იმან უნდა... მე ვთქუი (ვთქვი ego dico „ვამბობ“), შენ თქუი, იმან თქუა.

ფ. მაჯოს დებულებები სწორი ანალიზის შედეგია და უდიდეს პატივისცემას იწვევს მე-17 საუკუნის I ნახევრის დახელოვნებული ლინგვისტის მიმართ. არსებითია ისიც, რომ მ-, გ-, უ- პრეფიქსები ერთ რიგშია წარმოდგენილი, ხოლო გ-, ჟ და -ა, -ხ — გამოცალკევებით — მეორე რიგში, რაც დღევანდელი კლასიფიკაციით შეესაბამება ობიექტურ და სუბიექტურ პირთა რიგებს.

ფ. მაჯო შემდეგ წარმოადგენს დამხმარე „ვარ“ ზმნის უღლებას კილოთა და დროთა მიხედვით. ეს პარადიგმა საყურადღებოა მრავალი თვალსაზრისით: ჩვენ მას სრულად წარმოვადგენთ.

I თხრობითი კილო (indicativus modus)

1. აწმყო (praesens)

მე ვარ, შენ ხარ, იმან არის; ჩუენ ვართ, თყუენ ხართ, იმათ არიანი.

2. ნამყო უსრული (praeteritum imperfectum)

მე ვიკავი, შენ იკავი, იმან იკო; ჩუენ ვიკავით, თყუენ იკავით, იმათ იკონენ ან იკუენ.

3. ნაკლებ ახლო ნამყო სრული (Praeteritum minus propinquum)

მე შევიკ „ვიყავი“ (შევიქენ), შენ შეხიკ, იმან შეიკ; ჩუენ შევიკნით, თყუენ შეხიკნით, იმათ შეიკენ.

⁹⁹ 75-ე გვერდზე მ-სა და გ-ს რიგში წარმოდგენილია ა- : შაკონე „მაჩვენე“, ჯაკონე, აკონე.

4. ყველაზე უფრო ახლო ნამყო სრული (praeteritum magis propinquum)

მე კობული ვარ („ყყოფილვარ“, თარგმნის იტალიური ფორმით *io sono Stato*, რომელიც მიუთითებს ახლად დასრულებულ მოქმედებაზე), შენ კობული ხარ, იმან კობული არის; ჩუენ კობული ვართ, თყუენ კობული ხართ, იმათ კობული არიან.

5. ნამყო წინარე წარსული (praeteritum plusquam perfectum)

მე კობული ვიკავი („ყყოფილიყავ“ — მე ყოფილი ვიყავ), შენ კობული იყავი, იმან კობული იყო; ჩუენ კობული ვიკავით, თყუენ კობული იკავით, იმათ კობული იკონენ.

ბ. მყოფადი (futurum)

მე ვიკნები, შენ იკნები, იმან იკნება; ჩუენ ვიკნებით, თყუენ იკნებით, იმათ იკნებიან.

მომდევნო ფორმები მყოფადის ფუძიდან არის ნაწარმოები, თარგმანის მიხედვით შეესაბამებიან *imperfectum*-სა და *perfectum*-ს, ე. ი. ნამყო უსრულსა და ნამყო სრულს: მე ვიკნებოთი, შენ იკნებოთი, იმან იკნებოთა, ჩუენ ვიკნებოთით, თყუენ იკნებოთით, იმათ იკნებოთენ; მე შევიკნები, შენ შეიკნები, იმან შეიკნა; ჩუენ შევიკნებით, თყუენ შეიკნებით, იმათ შეიკნენ. „და სხვა“ ამთავრებს ფ. მაჯო, რაც იმას ნიშნავს, რომ პარადიგმა არ დასრულებულა (იხ. გვ. 93). ეს გასაგებიცაა, რადგან აქ მოცემულია მხოლოდ თხრობითი კილოს ფორმები.

წარმოდგენილი პარადიგმა საინტერესოა იმ მხრივ, რომ (1) თუ ზოგიერთ ფორმას გავასწორებთ მწკრივის შიგნით, იგი არსებობდა სწორია; (2) „ნაკლებ ახლო ნამყო სრულის“ მეორე პირში გვაქვს ზ პრეფიქსიანი ფორმები: შეხიკ, შეხიკნით. ზ-ს არსებობა *Sz*-ის ნიშნად ხმოვნის წინ ამ დროს თითქმის წარმოდგენილია ქართულში საერთოდ, მაგრამ, მეორე მხრით, ფაქტია, ფ. მაჯოს იგი შეაქვს პარადიგმაში. საკითხი ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით მოითხოვს კვლევას; (3) ყოფნა ზმნის მიმდევრობაში -ილ სუფიქსის ნაცვლად -ულ არის წარმოდგენილი (კობულ „ყოფილ“). რამდენად რეალურია ეს ფორმა მე-17 საუკუნის I ნახევრის გურულში? ფ. მაჯოს არ სჭირდებოდა ამ ფორმის გამოგონება, [ი] და [უ] ხმოვნების გარჩევა არ უჭირს... ეს საკითხიც დამატებით მოითხოვს ძიებას ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით; (4) ფ. მაჯომ „ყველაზე უფრო ახლო ნამყო სრულის“ ფორმებს როცა თარგმანი მიუწერა

იტალიური *passato prossimo*-ს („ნამყო ახლო მყოფი“) ფორმებით, ნათელი გახდა ქართული წყვეტილისა თუ თურმეობითის მისეული კლასიფიკაციის ერთ-ერთი საფუძველი; (5) ნათელი გახდა ისიც, რომ სქემაში აღვლილი ვერ მოინახა მყოფადის წრის ზოლმეობითისათვის, იგი გათანაბრებულია ნამყო უსრულთან, რაც ფორმათა წარმოებით არის შეპირობებული, კერძოდ, -**თ** სუფიქსი (-ოდ სავრცობი) მას უკვე ჰქონდა წარმოდგენილი ნამყო უსრულში კვდება ზმნის უღვლილებისას: მოვგდებოთი (გვ. 85); (6) ვიქნები და შევიქნები ფორმების განსხვავება მისთვის გაურკვეველი დარჩა (იგი ახლაც ძნელია!), რაც კარგად გამოიხატა მათ დროულ შეპირსპირებაში (ვიქნები ნამყო სრულში გაგრძელდა შევიქნები „შევიქნები“ ფორმით). გამოუვალი მდგომარეობის გამო ფ. მაჯო დროსაც კი აღარ ასახელებს შევიქნები და მისი მომდევნო ფორმებისათვის (გვ. გვ. 92, 93).

ფ. მაჯომ 95-ე გვერდზე აღნიშნა მ-, გ-, ა- პირის ნიშანთა (მასკენს „მაწყენს“, გასკენს, ასკენს) კავშირი მიცემით ბრუნვაში დასმულ ნაცვალსახელებთანაც. მანამდე კი მსჯელობდა არ-არა უარყოფით ნაწილაკზე (არმოვალ, არმოხუალ, არავარ, არახარ...) და ნუ ნაწილაკზე უარყოფითი ბრძანებითის აწმყო დროში (ნუმოხუალ, ნუმოვა...), შეუძლებლობა კი ვერ ნაწილაკით არის გამოხატული (ვერმოვალ, ვერმოხუალ...).

ზმნათა ფუძეების აღრევის გამო იკუანო (იყვანო) ფ. მაჯოს კაუზაციის მაწარმოებლად მოეჩვენა: მოვალ-მოიკუანო (მოიკვანო „მოვიყვან“), ძავალ (წავალ) — ძაიკუანო (წავიყვანო „წავიყვან“) და სხვ.

მიმღეობა. მეოთხე თავი ეძღვნება მიმღეობის სახეებსა და წარმოებას: იგი შეიძლება იყოს ზმნური ან სახელური წარმომავლობისა: ზმნური წარმოების მიმღეობაში გვხვდება ყველა გვარის ფორმა, მაგრამ ფრ. მაჯო მაგალითებს არ აჩვენებს ამ კატეგორიის სახეობათა მიხედვით. აქ არის როგორც მ — ელ, ისე -ულ და -ილ მაწარმოებლიანი ფორმები. არაადეკვატური აღწერის გამო მითითებაა -ლი სუფიქსზე, რომელიც სხვადასხვა წარმოების მიმღეობებს წარმოების ერთ სახეობაში აქცევს (ჩამსლე-ლი, მოსსულ-ლი, გათეხი-ლი „გატეხილი“).

ნასახელარ მიმღეობად ჩათვლილია დაკლითული „დაკლიტული“, დაკარგული ტიპის მიმღეობები. წარმომავლობა ამ მიმღეობებისა შეცდომით არის მითითებული, მაგრამ მაწარმოებელ სუფიქსად უკვე -ული არის გამოყოფილი წინსართ და-

მარცვალთან ერთად: და-კარგ-ული. ამოსავლად ივარაუდება
კარგი სახელი და არა კარგავს ზმნა...

ზ მ ნ ი ზ ე ლ ა

მეხუთე მეტყველების ნაწილია ზმნიზედა: მისი ტრადიციული
განმარტების (უბრუნველობა, ზმნასთან კავშირი...) შემდეგ ქარ-
თულ ენაში გამოყოფილია ზმნიზედათა 23 ჯგუფი. ისინი ანბანის
რიგზე არიან წარმოდგენილი (affermandi, angurandi, comparandi
და სხვ.). აქ ერთმანეთში არეულია ზმნიზედები, ნაწილაკები, შო-
რისდებულები და ხანდახან სახელებიც. ამას, ასეთ შერევას, ან-
ტიკური გრამატიკებიდანვე ვხვდებით, სანიმუშოდ შეიძლება მივეუ-
თითოთ დიონისე თრაკიელის გრამატიკულ ნაშრომზე, სადაც 26
ჯგუფში ზმნიზედების გვერდით მრავალი ნაწილაკი და შორისდე-
ბულიც არის. ოღონდ უნდა აღინიშნოს, რომ სახელები თარგმანში
ზმნიზედის სახით არიან წარმოდგენილი, ასე მაგალითად: ბევრი
satis „კარბად“, ცოთა (ცოტა) parum „ნაკლებად“, პაშთა multum
„მრავლად“ და სხვ.

ფ. მაჯოს მიერ ქართულში ზმნიზედებად გამოყოფილი
ერთეულები მრავალმხრივ იქცევენ ყურადღებას, კერძოდ, (1) **გუ-
რული კილოს ისტორიული** ვითარების (მე-17 საუკუნის I ნახე-
ვარი) **თვალსაზრისით**: ეგერა „აგერ“, დია nimium
„ნამეტნავად“, დიამსუეთ ita sane „ვეშმარიტად!“ აქანე, აკი-
დამა „აქედან“ (აქიდან), აკით „აქეთ, აქეთკენ“ (აქით, შდრ.
მთის კილოების აქით „აქედან“)... თისმადელისა (ფიცის ფორმულა:
„ღმერთის მადლსა!“).

აქ საყურადღებოა **ღმერთის** ფორმის **თის** ვარიანტი (თის
მადლსა), რომელიც ფონემატურად სრულიად გამართლებულია და
მსგავსი ვითარება შეიძლება სხვა დიალექტებშიც დავადასტუროთ.
ამჟამად მივუთითებ თუშურ საკუთარ სახელ თისო-ზე (თისო
ბელადიშვილი), რომელიც აღნიშნა ს. მაკალათიამ „თუშეთში“
(1933, გვ. 42). თისო <ხთისო<ღვთისო<ღმრთისო... (2) ქართული
ისტორიული ლექსიკის შემონახვით: პაშთაი „ბევრი“; აგ-
მართი, ჩაგმართი (აღმართი, ჩაღმართი) „საუბედუროდ“, იხ-
მარება შვიდობით (მშვიდობით „ბედნიერად“) სიტყვის საპირის-
პიროდ... (3) ზმნიზედათა ფორმაწარმოებით მე-17 საუკუნეში¹⁰⁰.

¹⁰⁰ ზმნიზედათა ჯგუფები უფრო დაწვრილებით იხილე არნ. ჩიქობავას
„იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორიაში“, 1965, გვ. გვ. 44-46.

(4) ზმნიზედათა წარმოებაში განხილულია დერივაციული ელემენტები: -ა (კარგი — კარგა, მართალი — მართალა „მართლა“), -ული (თათარი — თათრული, ქართული — ქართული...), -ძე (მეორი — მეორიძე „მეორედ“, მესამი — მესამიძე „მესამედ“...), -თ (გული — გულით...). უარყოფითი ზმნიზედების მაწარმოებლად გამოყოფილია უ- პრეფიქსი (უგულოთ non libenter „უგულოდ“...).

ფ. მაჯო საილუსტრაციო ქართულ ფორმებს ყველგან ლათინური ზმნიზედებით თარგმნის, მიუხედავად იმისა, რომ ზოგი ქართული ფორმა არ არის ზმნიზედისა; მაგ.: თათრული, ქართული, მეგრული და სხვ. ეს უთუოდ არაადეკვატური აღწერის შედეგია. მაგრამ აქვეა საყურადღებო ფორმები, რომლებიც -ძე სუფიქსით ბოლოვდება. ეს არის -ზე თანდებული, მაშასადამე, გვაქვს მეორეზე, მეოთხეზე და ა. შ. ასეთი ზმნიზედების არსებობა მოსალოდნელია, რამდენადაც ქართულ დიალექტებში ისინი შეიძლება დღესაც დავადასტუროთ (მაგ., თუშური მეორეზე „მეორედ“, მესამეზე „მესამედ“ და სხვ).

ბოლოს ფ. მაჯო შენიშნავს, რომ ზედსართავი სახელები შეიძლება იხმარებოდეს ზმნიზედის ნაცვლად: ლამაზი ილაპარაკა „ლამაზად ილაპარაკა“ და სხვ.

მეექვსე თავი ეძღვნება თანდებულებსა და წინდებულებს. ქართულს, განსხვავებით ლათინურისაგან, რომელსაც წინდებულები ახასიათებს, უფრო მეტად თანდებულები აქვს: ოძინ ante „წინ“ (უწინ), უკან, ბარი circiter „იოგვლივ“ (გარე¹⁰¹), შიგნი და სხვ.

ზმნიზედების გვერდით, რომელთა თანდებულის ფუნქციით გამოყენებაც შესაძლებელია ქართულში, წარმოდგენილია -თუი/-თუინ (ფრ. მაჯოს შეცდომით უწერია თიუნ¹⁰²), -ში თანდებულები და ბრუნვის ნიშნებთან შერეული თანდებულები: -ამდი, -საგან, -ილა/-ილაძა. წარმოდგენილია -თ და თთ, რომლებშიც, არნ. ჩიქობავას აზრით, ურევია მოქმედებითი ბრუნვის -თ სუფიქსი¹⁰³.

შემდეგ დასახელებულია ზმნებისა და სახელებისთვის საზიარო შემდეგი წინდებულები: შიგ, უ-, ხა-. რადგან შიგ (intra) წინდებულად ცხადდება, მაშასადამე, საქმე ზმნიზედასთან გვექონია; უ (sine) უარყოფის ნაწილაკია, ხა- განმარტების მიხედვით (propter

¹⁰¹ არნ. ჩიქობავა, „იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლისათვის, თბ., 1965, გვ. 46.
¹⁰² იქვე, ფრ. მაჯოს გრამატიკაში იხ. გვ. 107.
¹⁰³ იქვე.

„გვერდით“, „ახლოს“) სახელის რომელიღაც დერივაციული პრეფიქსი ჩანს. ამიტომ უნდა დავასკვნათ, რომ საქმე გვაქვს ენობრივი ფაქტების არაადეკვატურ აღწერასთან.

თანდებულთა განაწილებას ბრუნვათა მიხედვით სინტაქსში წარმოვადგენო, წერს ფ. მაჯო.

შორისდებული

ტრადიციული განმარტების შემდეგ (შორისდებული უბრუნველი მეტყველების ნაწილია, რომელიც გამოხატავს სხვადასხვა სულიერ განცდას) სემანტიკური ჯგუფების სახით წარმოდგენილია შორისდებულები. ჯგუფთა სახელები წარმოდგენილია ანბანის რიგით: *admirantis* „გაოცებით“, *affirmantis* „მტკიცებით“, *amplificantis* „გაძლიერებით“ და სხვ. ყურადღებას იქცევენ ქე ზიზლითი (*fastidentis*) და ჯა, ჯა, ჯა სიცილითი (*ridentis*) შორისდებულები. ფ. მაჯო თითქმის არ ხმარობს ჯ ნიშანს, უნდა ვივარაუდოთ, იმიტომ, რომ არც შესაბამისი ბგერა ხვდებოდა იმ დროის გურულ მეტყველებაში. აღნიშნული დაწერილობა, ჩვენი აზრით, განპირობებულია იმით, რომ ტრანსლიტერებით ჩაწერილი ფორმა (*hhe, hha*) ქართულად ჯ ასოთი გამოხატა და არა ჰ ასოთი. ფ. მაჯოს ჰ-სა და [ჟ]სთვის ერთი და იგივე რთული ტრანსლიტერი აქვს (*hh*). სწორი ჩანს არნ. ჩიქობავას ვარაუდი, რომ ფ. მაჯო, ჩანს, ჯერ ლათინურად იწერდა სიტყვებს¹⁰⁴. სხვათა შორის, ასევე დაემართა მას მაჰმადიანი, მაჰმადი სიტყვების მართლწერაში: მაჰამედი, მაჰამედიანი (გვ. 48), თუმცა შაჰ ფორმაში ყველაფერი რიგზეა (იხ. გვ. 41).

შორისდებულებიდან აღსანიშნავია შინაურ ფრინველთა და ცხოველთა მოსახმობი ბგერათკომპლექსები: ბული, ბული... (ბატების), ბუთი, ბუთი... (ქათმების), თრუ, თრუ ...ბეჰ (ცხვრისა) და სხვ.

კავშირი

კავშირი უბრუნველი მეტყველების ნაწილია, რომელიც აერთებს და აწესრიგებს აზრს მნიშვნელობის მიხედვით, ესენია: შეპირისპირებითი (*aduersatiuae*): არა, მაგრამ; მიზეზობითი (*causales*): ამისთუი, იმისთუი; კავშირებითი (*coniunctiuae*) და, კიდა; დაპირისპირებითი (*disiunctiuae*): ან, თუ, არს *nec*

¹⁰⁴ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56.

„არც“, გამოყოფითი (exceptivae): მარა და დასკვნითი (illativae): აბა.

კავშირი ფ. მაჯოს განხილული აქვს ერთ გვერდზე.

ფ. მაჯო ფრიად განათლებული გრამატიკოსი ჩანს თავისი დროისათვის, ამასთან ერთად ენობრივ მოვლენებში წვდომის დიდ ნიჭსაც ავლენს. ადვილი არ იყო ლათინური გრამატიკების წესებზე აღზრდილი იტალიელისათვის ქართული ენის მოვლენათა სწორი ანალიზი, მაგრამ ფ. მაჯოს სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ იგი კარგად ართმევს თავს ქართული ენის ლინგვისტურ ანალიზს. ლათინურ-იტალიურთან საერთო მოვლენებს იგი ადვილად აღწერს: ბგერათა კლასიფიკაცია, მეტყველების ნაწილთა გამოყოფა, ქვეჯგუფების გამოცალკევება მეტყველების ნაწილთა ფარგლებში, სახელთა ბრუნვები, ზმნათა დრო-კილოების სახეობათა დადგენა და სხვ.

ქართული ენის სპეციფიკა არსებითად ფლექსიური და დერივაციული ელემენტების მიგნებითა და გამოყოფით უნდა გამოვლენილიყო სხვადასხვა მეტყველების ნაწილებში. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ამ მხრივაც დაუფასებელია ფ. მაჯოს ღვაწლი, მან არსებითად მიაგნო ამ ფორმანტებსა და სათანადო კვალიფიკაციაც მისცა. ბრუნვათა ნიშნები, პირის ნიშნები, სახელთა და ზმნათა რიცხვის ნიშნები, წარმოქმნის ელემენტები და სხვ. მათი რაოდენობა და ფუნქციური აღწერა სრული არ არის დღევანდელი მიღწევების ფონზე, მაგრამ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ეს ხდება იმ საქართველოში, რომლის თავზე მრავალისაუკუნოვანმა სისხლიანმა ტაროსმა გადაიარა და ამ დროსაც ფრიად შევიწროებულია მეზობელი სახელმწიფოებისაგან. ქართველთა აზროვნების ძველი მონაპოვარი ან მოსპობილია მტერთა მიერ ან აღორძინებას ელის საგულდაგულოდ სადღაც მიჩქმალული. ფ. მაჯო მხოლოდ თავისი განათლებისა და ნიჭის იმედად უნდა ყოფილიყო, უნდა აღწერა ისეთი ენა, რომელიც კარგად არ იცოდა, რომლის ზოგიერთ ბგერას ერთიმეორეში ურევდა მისი ევროპული ყური... ამ ვითარებაში გაოცებას იწვევს მისი ცდის მრავალი დადებითი შედეგი.

აქვე უნდა ითქვას ზოგ, დღევანდელი თვალსაზრისით საეჭვო აღწერათა შესახებ ფ. მაჯოს გრამატიკაში. გამორიცხული არ არის, რომ ზოგჯერ საქმე გვაქვს ისეთ დიალექტურ ფორმასთან, რომლებიც ჩვენთვის ცნობილი არ არის და ფ. მაჯოს გურიამში ყოფნის დროს რეალური იყო; გამორიცხული არ არის ზოგი ფორმა მეგრელთა ქართული მეტყველებიდან იყოს აღებული, რადგან ფ. მაჯოს სამეგრელოსა და გურიამი უხდებოდა მოღვაწეობა.

ფ. მაჭო ერთიმეორის გვერდით გვაძლევს დღესაც მისაღებ მამასაგან და მამისაგან ფორმებს, სწორად აღნიშნავს, რომ ორი ო იქნება ო ხმოვანზე დაბოლოებული სახელების წოდებით ბრუნვაში (ხბოო, დროო). იქვე წერს, რომ ერთმარცვლიანი სახელები, როგორცაა, მაგ., მთა, არ იკვეცება (ნათ., მთას); მან იცის, რომ მრავლობით რიცხვში სახელებს აქვთ -ეზი დაბოლოება (ბიჩები „ბიჭები“, შვილები), და უცებ ამ მისაღები დებულებებისა და ფორმების გვერდით მამა და დედა მრ. რიცხვში წარმოდგენილია -ბი დაბოლოებით: მამა-ბი, დედა-ბი, რაც დღეს მიუღებელია.

ხელალებით ვერ ვიტყვი, რომ ფ. მაჭო ხელოვნურ ფორმებს ქმნის, რადგან მამა და დედა შეიძლება არ შეიკვეცოს გურულის ნათეს. ბრუნვის ფორმებში, აქედან ერთი ნაბიჯი რჩება მამაბი, დედაბი ფორმებამდე... ეს საკითხი კვლევას მოითხოვს ისტორიული თვალსაზრისით, რადგან უკვეცელობის შემთხვევაში გამორიცხული არ არის -ეზ სუფიქსის ე ხმოვნის ჩაგარდნა: მამაები>მამაბი, ისევე როგორც შესაძლებელია მამაები>მამეები (შდრ. კვირები, დეიდები). ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით ეს ნაშრომი შესწავლილია.

ბერნარდო ნეაპოლელი. ცნობილია ბერნარდო ნეაპოლელის ორი ლექსიკონი: (1) იტალიურ-ქართული ლექსიკონი¹⁰⁵ და (2) ქართულ-იტალიური ლექსიკონი¹⁰⁶. ისინი არ გამოცემულა, დაცულია ხელნაწერის სახით ნეაპოლის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში. ბერნარდო ნეაპოლელი ამ ლექსიკონებს უწოდებდა მონახაზებს. ისინი დამთავრებული არ არის¹⁰⁷.

პროფ. ნ. ორლოვსკაია აქ მითითებულ წერილში, უკვე წარმოდგენილი ინფორმაციის გარდა, ცნობილ მკვლევართა ნაშრომებზე დაყრდნობით გვაწვდის სხვა ცნობებსაც: ბერნარდო ნეაპოლელი ყოფილა ღრმად განსწავლული თეოლოგიასა და ფილოსოფიაში; ლექსიკონები დაწერილი ჩანს თვით ბერნარდოს ხელით; ისინი არ არის იდენტური, ე. ი. ქართულ-იტალიური ლე-

¹⁰⁵ Sbozzo Dittionario dell'Idioma Georgiano dell' Bernardo da Napoli. მიკროფილმი ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ბიბლიოთეკაში.

¹⁰⁶ Sbozzo di Dittionario Georgiano-Italiano dell' Bernardo da Napoli. მიკროფილმი ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ბიბლიოთეკაში.

¹⁰⁷ Н. К. Орловская, Грузинские словари Бернардо Неаполитанского, Литературный урთიერთობანი, III, 1972.

ქსიკონი არ წარმოადგენს მისივე იტალიურ-ქართული ლექსიკონის შებრუნებულ ვარიანტს; იტალიურ-ქართული ლექსიკონი შეიცავს 360 გვერდს, ქართულ-იტალიური ლექსიკონი კი — 628 გვერდს. ბერნარდო ნეაპოლელს საქართველოში უცხოვრია და უმოღვაწია 1670-79 წლებში, ბარნარდო დაახლოებული ყოფილა სამეფო კართან, კერძოდ, ახლო ურთიერთობა ჰქონია მეფისწულ გიორგისთან — შემდგომში მეფე გიორგი მეთერთმეტესთან, რომლის ბიბლიოთეკით, ჩანს, ის ხშირად სარგებლობდა.

როგორც ნ. ორლოვსკაია აღნიშნავს, მეტყველების ნაწილთაგან ლექსიკონებში მეტი ყურადღება ეთმობა ზმნას. ცალკეული ზმნის გვერდით წარმოდგენილია ამა თუ იმ დროის/დროთა ფორმები. ერთი რომელიმე კილოს ან სხვადასხვა კილოთა ფორმები, დრო-კილოთა ესა თუ ის ფორმა ან ფორმები...

„Суммируя различные глагольные формы, помещенные в грузинском тексте итальянско-грузинского словаря, можно указать на следующие: личные формы глаголов в настоящем времени, прошедшее несвершенное время (Imperfect), прошедшее совершенное (Perfect), иногда формы конъюнктива, будущее время, повелительное наклонение, возвратная форма глаголов, причастие и, наконец, отглагольные существительные и прилагательное“¹⁰⁸.

საერთოდ, სალექსიკონო ერთეულად გამოტანილია აწმყოს ფორმა, მას მოსდევს ზოგჯერ სამივე პირისა და ორივე რიცხვის ფორმა ამა თუ იმ მწკრივში. სანიშუმოდ მოვიყვანთ დავეჯდები ზმნას: „დავეჯდები, perf. დავეჯდე (ასეა! — თ. უ.), დაჯე, დაჯდა; plur. დავეჯეთ, დაჯეთ, დაჯდენ; Imp. sg. დაჯე, plur. დაჯექით; opt. დავეჯდე, დაჯდე, დაჯდეს“¹⁰⁹.

უმეტეს შემთხვევაში წარმოდგენილია ზმნათა აწმყოს, ნამყო უსრულისა და ნამყო სრულის ფორმები, ვთქვათ, ასე: „დუღს, ipf.¹¹⁰ დუღდა, perf. მოდუღდა“. ან აწმყოსა და მხოლოდ ნამყო სრულის ფორმები, მაგ.: „დავხვევ, perf. დავხვიე“; „მდის, pf.¹¹¹ მედინა: ოფლი მდის“ და სხვ. ანალოგიური ვითარებაა ქართულ-იტალიურ ლექსიკონში. ქართულ-იტალიური ლექსიკონიდან კიდევ შევხვებით გვანება ზმნის ფორმებს. ეს ზმნა

¹⁰⁸ Н. К. Орловская, დასახ. ნაშრ., გვ. 36.

¹⁰⁹ ამოღებულია ქართულ-იტალიური ლექსიკონიდან.

¹¹⁰ როგორც „impf“, ისე „ipf.“ — ორივე გამოხატავს imperfectum-ს.

¹¹¹ „pf“, იგივე „perf.“ — perfectum.

ობიექტური წყობით სამ ადგილზეა შეტანილი: გ ასოზე (მეორე პირის ფორმის დასაწყისი), ჰ-ზე (მესამე პირის ფორმის დასაწყისი) და მ-ზე (პირველი პირის ფორმის დასაწყისი). ჰ-ზე დაწყებული ფორმები მოთავსებულია მ-ის რიგში (ამ მიზეზით ჰ-ზე დაწყებული ფორმა მესამე პირისა უფრო წინ არის შეტანილი, ვიდრე მ-ზე დაწყებული პირველი პირის ფორმა), ე. ი. ბერნარდო ნეაპოლელი მერვე ე-ს (მ-ს) კითხულობდა [ჰ] ბგერად და ანბანშიც მ ასო შეუცვლია ჰ ასოთი, ოღონდ რიგში მე-მ ადგილზე დაუტოვებია; ვნახოთ ფორმები: „გგავს, მგავს, ზგავს. ზ(ჰ) აღებულია ხუცური ანბანიდან, რომელიც ბერნარდო ნეაპოლელს კარგად სკოდნია¹¹². plur. „გგუანან, გიგუანან, imperf. გიგუანდა, perf. გიგუანდენ, optat. გგუანდეს“; „ჰგუანან, imperf. ჰგუანდა, perf. გუანდენ, opt. გუანდეს“ და „მგუანან, imp. მგუანდა, pf. მგუანდენ, opt. მგუანდეს“, გგუა“. აქ მოყვანილი ფორმები, გარდა პირთა და სხვადასხვა მწკრივთა, სხვადასხვა რიცხვის გამოხატვისა, საყურადღებოა სხვა მხრივაც: (1) გამოყენებულია უმარცვლო უ ძველი დაწერილობითი და არა დიაკრიტიკული ნიშნით, რომელიც პირველად სტ. პაოლინის ლექსიკონში გვხვდება ჩუენ. სიტყვის იტალიურ ტრანსლიტერაციაში — *cinquē*. უ საყოველთაო ხმარებაში გვიან შემოვიდა. ამასთან დაკავშირებით დგება კითხვა: წყვილბაგისმიერ უ თანხმოვანსა და კბილბაგისმიერ გ-ს ბ. ნეაპოლელი სმენით არჩევდა ქართულთა წარმოთქმაში თუ რაიმე მწიგნობრულ ტრადიციას მოსდევდა. მართალია, ძვ. ქართულში ჰგავს და მისგან ნაწარმოები ფორმები კბილბაგისმიერი გ ასოთი იწერება, მაგრამ საშუალ ქართულში ა ხმოვნის რედუქციის შემდეგ, გ-ს მომდევნო პოზიციაში გამორიცხული არ არის გ-ს ადგილზე უ თანხმოვანი ეწეროს. საერთოდ საშუალ ქართულში ჩქამიერ თანხმოვანთა მომდევნოდ უ-ს (ჟ-ს) წერის ტენდენცია ბუნებრივია (ძველ ქართულშივე არსებობდა ეს ტენდენცია ფონემატურ საფუძველზე). ამ თვალსაზრისით ბ. ნეაპოლელის ლექსიკონები უთუოდ საყურადღებო მასალას მოგვცემდა.

(2) ბ. ნეაპოლელი ხშირად მიმართავს უღლების ფორმათა ტექნიკურ შემოკლებას, ასეთია ზემოთ წარმოდგენილი გგუა (-გგუანდეს) ფორმა. ბერნარდო ნეაპოლელი სტატიის დასაწყისში გამოტანილი ფორმის შემდეგ აღნიშნავს მხოლოდ ზმნისწინს (თუ აქვს იგი ზმნას), პირის ნიშანს და გვარის ან ქცევის ნიშანს, ზმნის

¹¹² Н. К. Орловская, დასახ. ნაშრ., გვ. 312.

ძირი კი აღარ მეორდება; მაგალითად: „მეუბნების, გე, ე“ — ეს ასე უნდა წავიკითხოთ: მეუბნების, გეუბნების, ეუბნების. ასევე: „მეფერება, გე, ე“; „მიმაქვს, მიგა, მია“, ე. ი. მიმაქვს, მიგაქვს, მიაქვს. ზოგჯერ ზმნის ძირის დასაწყისი თანხმოვანიც მეორდება: „მიგმობ, გიგ, უგ; pf. მიგმე... მიგმო“; „მეზმობება, გეზ, ეზ“ და სხვ... ეს შემოკლებები საყურადღებოა, ჯერ ერთი, იმით, რომ უკავშირდება ქართული ზმნის აგებულების სპეციფიკას, მეორეც, მას იყენებს უფრო გვიანდელი ხანის (1724) იტალიელი ანონიმი გრამატიკოსი იტალიურ-ქართულ ლექსიკონში და შემდეგ ანტონ პირველიც მიმართავს მას თავისი გრამატიკის როგორც პირველ, ისე მეორე რედაქციაში. აქვე შევნიშნავთ, რომ მხითარ სებასტაქის გრამატიკაში ასეთი ტექნიკური შემოკლებები საერთოდ არ არის გამოყენებული.

ბერნარდო ზოგჯერ ქართული ზმნის პირთა მიმართებების ჩვენებასაც ცდილობს: „dar parola დაპირდება, a me დამპირდება, a te დაგპირდება, a quell დავპირდება“¹¹³. მსგავსი მიმართებები 1724 წლის იტალიურ-ქართულ ლექსიკონშიც არის წარმოდგენილი: „მე შენ დაგიძახებ, მე იმას დაუძახებ, შენ იმათ დაუძახებ...“ (გვ. 16,17).

სახელთა ფორმაწარმოებიდან მხოლოდ ნათ. ბრუნვის ფორმაა ასახული აქა-იქ „Sasso ქუა“, „di Sasso ქუისა“¹¹⁴ და სხვ. ბერნარდო ძირითადად წარმოქმნის ფორმებზე უთითებს; მაგ.: „მადლი, მადლიანი, მადლეული, მადრიელი, მადრიელობა“¹¹⁵.

გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონი. თითქმის ნახევარი საუკუნის შემდეგ ბერნარდო ნეაპოლელის ლექსიკონის შექმნიდან გორში უცნობ იტალიელ მისიონერს შეუდგენია იტალიურ-ქართული ლექსიკონი ბერნარდო ნეაპოლელისეული პრინციპებით¹¹⁶. ოღონდ ზმნათა გრამატიკული დახასიათება აქ უფრო სრულია და წინ ქართული ენის გრამატიკული დახასიათებაც აქვს წამოძვარებული¹¹⁷. წიგნს ზემოდან აწერია 1724 წელი, რომელიც მიჩნეულია მისი შექმნის დროდ.

¹¹³ Н. К. Орловская, დასახ. ნაშრ., გვ. 37.

¹¹⁴ იხ. იტალიურ-ქართული ლექსიკონი.

¹¹⁵ იხ. ქართულ-იტალიური ლექსიკონი.

¹¹⁶ Н. К. Орловская, Грузинские словари Бернардо Неаполитанского, лიტერატურული ურთიერთობანი, III, 1972.

¹¹⁷ Н. К. Орловская, Анонимная грузинская грамматика XVIII в. на итальянском языке, თსუ შრ., ტ. 75, 1959.

გრამატიკულ ნაწილში ქართული ენის სახელი წარმოდგენილია ექვს ბრუნვაში

N	მამა	მამები
G	მამის ან მამისა	მამებისა
D	მამასა	მამებსა
Acc	მამა	მამები
Voc	მამაო	მამებო
Abl	მამისაგან	მამებისაგან (გვ. 1)

თანხმოვანფუძიან სახელთაგან ნაბრუნებია პური, ხმოვანფუძიან კვეცად სახელთაგან მამა და მზე, ხოლო უკვეცელთაგან კომბოსტო და ძუძუ. ბრუნვათა ფორმები რამდენიმე თვალსაზრისით იქცევის ყურადღებას:

(1) ნათესაობით ბრუნვაში ყველა სახელთან ნაჩვენებია როგორც გავრცობელი, ისე გავრცობილი ფორმა: მამის/მამისა, კომბოსტოს/ კომბოსტოსა და ა. შ.

(2) უკვეცილი სახელები ნათესაობით ბრუნვაში მხოლოდ ა-თი განივრცობა, არა გვხვდება -ე ხმოვნით გავრცობილი, ე. ი. გვაქვს კომბოსტოსა, ძუძუსა, არა გვაქვს კომბოსტოსი, ძუძუსი. ჩანს, -ე მავრცობით დაბოლოებული ფორმები უფრო სამწერლო ენისა იყო;

(3) წოდებით ბრუნვაში -ის გვერდით -ვ ვარიანტიც გვხვდება (მზე-ვ), რაც ძველმა სამწერლო ენამ არ იცოდა. როგორც ჩანს, ქართლურში ამნაირი წარმოება იმდენად ჩვეულებრივი იყო, რომ გრამატიკაშიც მოხვდა მზე ტიპის ფორმა;

(4) ხალხის მეტყველების თვალსაზრისით საყურადღებოა ისიც, რომ სახელები არსებითად -ებ სუფიქსით არიან წარმოდგენილი მრავლობით რიცხვში; -ნ სუფიქსი არსებით სახელთაგან მხოლოდ ძუძუ სახელთან არის გამოყენებული (ძუძუნი, ძუძუნო); -თ სუფიქსი მრავლობითში მხოლოდ ნაცვალსახელებს აქვთ (იმათის, იმათსა, იმათგან, იმათისაგან). არსებით, ზედსართავ და რიცხვით სახელებს თანთან მრავლობითში ვერ შევხვდებით. ეს ვითარება შემთხვევითი არ ჩანს, უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი ცენტრალური ქართლურის, კერძოდ გორის, იმდროინდელ მეტყველებას გვიხასიათებს. ამ თვალსაზრისით სიმპტომატურია {მო-} ზმნისწინის /მო- /~/მა-/ ვარიანტთა კანონზომიერი მონაცვლეობა ზმნებში; მაგ.: მამიტანა, მაგრამ მოგიტანა, მამცემენ, მაგრამ მოგცემენ: მამწერე, მამწერეთ, მაგრამ მოგვწერე, მოგვწერეთ და სხვ. (იხ., მაგ., გვ. 15).

აქვე ყურადღებას იქცევს მზე სახელის ებ-იანი მრავლობითი რიცხვის ფორმები: მზები, მზებისა, მზებსა, მზები, მზებო, მზებისა-გან. ყველა ბრუნვაში იგი კომპლექსი წარმოდგენილია მარტივი ე-ს სახით (მზეები, მზეებისა...). უნდა ვიფიქროთ, რომ ანონიმი იტალიელი გრამატიკოსი ასახავს ქართლური მეტყველების ფაქტს — ჩანს, ორი ხმოვანი ან მათ ადგილზე გრძელი ხმოვანი (ე) მკაფიოდ არ ისმოდა, შესაძლოა სრულიდაც არ ისმოდა გრძლად, რაც შეპირობებულია ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურის დაწოლით და ბუნებრივად უნდა ჩაითვალოს სამწერლობო ენის გავლენას მოკლებულ მეტყველებაში. მათ უმეტეს ამას მხარს უჭერს ფ. მაქოს პარადიგმებიც.

განსახილველი ლექსიკონის როგორც შესავალ გრამატიკულ ნაწილში, ისე ცალკეულ სალექსიკონო სტატიების ფარგლებში საკმარისად ადეკვატურად არის წარმოდგენილი ზმნათა უღლების ფორმები, რაც კვალიფიციურად არის აღწერილი პროფ. ნ. ორლოვსკაიას ზემოთ დასახელებულ ნაშრომში.

განვიხილავთ მიყვარს ზმნის უღლების ფორმებს ლექსიკონის მიხედვით. ეს ზმნა შევარჩიეთ იმ მიზეზით, რომ მისი ფორმები გარკვეული ცვლილებებით გადატანილია ხულხან-ხაბა ორბელიანის ქართული ლექსიკონის "B რედაქციის ნუხხებში და მოდიფიცირებული სახით წარმოდგენილია ანტონ ბირგელის გრამატიკის ბირგელ რედაქციაში. ამ ზმნის უღლება იმ მხრივაც არის საინტერესო, რომ იგი ტრადიციულია ლათინური გრამატიკების აქტივთა უღლებაში (მაგალითად, იხ. დონატუსის გრამატიკა), რომელიც სანიმუშო იყო საშუალო საუკუნეებში შექმნილი გრამატიკებისთვის.

მიყვარს ზმნის უღლება 1724 წ. (გორული) იტალიურ-ქართული ლექსიკონის მიხედვით:

1. Presente „აწმყო“¹¹⁸: „მე მიყვარს: შენ გიყვარს: იმას უყვარს;

ჩვენ გვიყვარს: თქვენ გიყვარსთ: იმათ უყვარსთ“.

¹¹⁸ ლექსიკონში ზმნა ჩვეულებრივ შეტანილია აწმყოს ფორმით და დრო ამიტომ სპეციალურად არ აღინიშნება. ჩვენ იგი აღვნიშნეთ პარადიგმების სრულად აღწერის მიზნით. მომდევნო ფორმებში კი უთუოდ აღინიშნულია ან დრო, ან კილო, ან ორივე ერთად, როგორც აქ არის წარმოდგენილი იტალიურად. ჩვენ მხოლოდ მათი შესატყვისი ქართული თანამედროვე ტერმინები მივაწერეთ თარგმანის სახით.

2. Imperfetto „ნამყო უსრული“: „მე მიყვარდა: გი: უ; P. გვიყვარდა: თ: თ“.

შენიშვნა: გი უნდა წავიკითხოთ, როგორც გიყვარდა, ხოლო უ — როგორც უყვარდა; „P.“ სიმბოლო გამოხატავს მრავლობით რიცხვს (Plurale).

3. Perfetto „ნამყო სრული“: „მე შევიყვარე: შეი, შეიყვარა; P. თ: თ: შეიყვარეს“.

4. 2do Perfetto „მეორე ნამყო სრული“: „მე შემიყვარებია: შეგი: შეუ; P. შეგვიყვარებია: თ: თ.“

5. Piu che Perfetto „ნამყო უსრულესი“ (ე. ი. უფრო ნამყო სრული): „მე შემეყვარა: შეგე: შეე; P. შეგვეყვარა: თ: თ.“

6. Futuro „მყოფალი“: „მე შევიყვარებ: შეი: შეიყვარებს; P. თ: თ: შეიყვარებენ“.

7

7. Imperativo „ბრძანებითი“: „შენ შეიყვარე: იმან შეიყვაროს; ჩვენ შეიყვაროთ: თქვენ შეიყვარეთ: იმათ შეიყვარონ“.

8. Presente et Imperfetto dell' ottativo „აწმყოსა და ნ. უსრულის ნატვრითი“: „ნეტამც მე მიყვარდეს: გი: უ; P. გვი: გი: უყვარდეს“.

9. Perfetto (ივარაუდება „ნატვრითის ნ. სრული“): „ნეტამც მე შემეყვაროს: შეგე: შეე; P. შეგვეყვარო“¹¹⁹: თ: თ“.

10. Piu che Perfetto (ივარაუდება „ნატვრითის ნამყო უსრულესი“): „ნეტამც მე შემეყვარა; შემდეგ როგორც თხრობით კილოში“¹²⁰.

11. Futuro (ივარაუდება „ნატვრითის მყოფალი“): „რომ მე შევიყვარო: შე: შეიყვაროს; P. თ: თ: შეიყვარონ“.

12. Coniuntivo Presente „კავშირებითის აწმყო“:

„რომ შევიყვარო (იმეორებს ნატვრითს).

„მიყვარს“ ზმნის უღლებაში, დღევანდელი ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ, წარმოდგენილია თორმეტი მწკრივი.

აქვე შევნიშნავთ, რომ ლექსიკონში ანონიმი ავტორი არ ასხ-

¹¹⁹ აქ მოსალოდნელია შეგვეყვაროს (ავტ. კომბინაცია). პარადიგმაში არა გვაქვს სხვა შემთხვევა I და II პირთა კომბინირებისა. ჩანს, დაწერის დროს სლუფისი გამორჩენია პარადიგმის შემდგენელს სიტყვის ბოლოს.

¹²⁰ „Come nell' Indicativo“, (იხ. 5- Piu che Perfetto).

ვაკებს ნატვრითი და კავშირებითი კილოს ფორმებს: შევიყვარო ფორმა ხაზიაროა ნატვრითის მყოფადისა და კავშირებითის აწმყოსათვის; ცოტა ქვემოთ „ასწავლოს“ და „ჰამოს“ ფორმები კვალიფიცირებულია როგორც ნატვრით და კავშირებით კილოთა აწმყოს ფორმები (Presente dell'ottativo e congiuntivo).

გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონის ანონიმი ავტორი გრამატიკულ ნაწილში არსებითად მიჰყვება ფ. მაჯოს გრამატიკას, ხოლო ლექსიკონის აგების პრინციპით — ბერნარდო ნეაპოლელს, რაც უკვე აღნიშნა პროფ. ნ. ორლოვსკაიამ¹²¹.

მართალია, ანონიმი იტალიელი გრამატიკოსი ქართულ ენას უკეთ ფლობს, რაც გამოიხატება განსახილველ ფორმათა აღდევატური ჩაწერით, მაგრამ გრამატიკული დებულებები და სათანადო მაგალითებიც მთლიანად ფ. მაჯოს ნაშრომიდან გადმოუღია. ის მცირეოდენი განსხვავება ცალკეულ სიტყვათა ფორმაწარმოებაში, რომლებზეც უთითებს ნ. ორლოვსკაია¹²², იმდენად გრამატიკულ კვალიფიკაციას არ ეხება, რამდენადაც სხვაობას საანალიზო მასალის მიხედვით. საქმე ის არის, რომ ფ. მაჯომ აღწერა გურული დიალექტის სამეტყველო ფორმები, ანონიმმა გრამატიკოსმა კი — ქართლური დიალექტისა. რომელიმე სასანთელი „სასანთლე“, საქათამი „საქათმე“... მხოლოდ პრეფიქსული წარმოების მქონე ფორმები მოულოდნელი არ არის არც ერთ ქართულ დიალექტში, რამდენადაც ისინი გვხვდება ძველ და საშუალო სამწერლო ქართულში (საიხარო „საიხარე“, საყურძენი „საყურძენე“ — ვენახი, საჯელი „სახელო“ და სხვ.) და ზოგმა დღემდე მოაწია, მაგალითად საჯელი ბუნებრივია მთის კილოებისთვის, საბზევი „საბზევე“ შემორჩენილია ქართლში და სხვ.

რაც შეეხება ზმნურ პარადიგმებს, აქაც ანონიმი გრამატიკოსი მიჰყვება ფ. მაჯოს მიერ ქართული ენისათვის დადგენილ სისტემას, რომელიც მან ლათინური გრამატიკების მიხედვით შექმნა. შედარებისათვის არსებითია ის, რომ თხრობით კილოში მაჯომ ექვსი დრო გამოყო ნაცვლად ლათინური გრამატიკებისთვის მიღებული

¹²¹ Н. К. Орловская, Анонимная грузинская грамматика XVIII в. на итальянском языке, თსუ შრ., ტ. 75, გვ. 149. მისვე, Грузинские словари Бернардо Неаполитанского, литერატურული ურთიერთობანი, III, თბ., 1972, გვ. 38.

¹²² Н. К. Орловская, Анонимная грузинская грамматика... გვ. 149.

ხუთი დროისა, კერძოდ, ნამყო სრულისა და თურმეობითი პირველის მსგავსი გრამატიკული შინაარსის გამო (შედგენის მიხედვით სხვაობა მან ვერ შეამჩნია) ფ. მაჭომ ნამყო სრულის ორი სახეობა გამოყო, თანაც სცადა მათთვის გრამატიკული შინაარსის მიხედვით მოეძებნა იტალიური კორელატები¹²³. ანონიმმა ეს განსხვავება მიიღო და მათ უბრალოდ I და II ნამყო სრული უწოდა.

მკირეოდენი სხვაობა გრამატიკულ კილოთა აღნიშვნაშიც შეიმჩნევა კონკრეტული ფორმების მიხედვით: ანონიმი გრამატიკოსი ნატვრითი კილოს გვერდით კავშირებითის ფორმებზეც მიუთითებს, ფ. მაჭომ კი მხოლოდ ნატვრითი კილო აღწერა და იქვე მიუთითა, რომ კავშირებითს საკუთარი ფორმები არა აქვს და ნატვრითს იყენებსო (იხ. ზემოთ. გვ. 53). სწორედ ამ მიზეზით ანონიმი გრამატიკოსი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ერთი და იმავე ფორმისათვის ხან ნატვრითს ხმარობს, ხან — კავშირებითს, ხანაც — ორივეს ერთად.

რაც შეეხება -ბი დაბოლოებას სახელთა მრავლობით რიცხვში (მამა-ბი, დედა-ბი), როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ (გვ. 63), ფ. მაჭოს გრამატიკაში მათი სახით შესაძლოა დიალექტური მეტყველების ფაქტთან გვაქვს საქმე და არა ხელოვნურად შექმნილ ფორმასთან; არ არის გამორიცხული, საქმე გვექონდეს ქართულ-ზანურ ინტერფერენტულ ფორმებთან.

ახლა შეიძლება შევავამოთ იტალიელი მისიონერების ლინგვისტური ცდის შედეგები ქართული ენის შესწავლისა და მეცნიერული აღწერის სარბიელზე. ამ თვალსაზრისით ზემოთ წარმოდგენილი იყო თითქმის ერთსაუკუნოვანი პერიოდი — 1629 წლიდან 1724 წლამდე; გაანალიზებული იყო სტეფანო პაოლინის, ფრანჩესკო-მარია მაჭოს, ბერნარდო-მარია ნეაპოლელისა და ანონიმი გორელი მისიონერის ნაღვაწი: ქართულ-იტალიური, იტალიურ-ქართული ლექსიკონები და ფონეტიკურ-გრამატიკული ანალიზი ქართული ენისა. შედეგები დასკვნის სახით, ზოგადად, შეიძლება ასე ჩამოვაყალიბოთ: 1. სტეფანო პაოლინიმ შეიმუშავა ტრანსლიტერაციის კანონები ქართული და იტალიური ენების ფონემატური თვისებებისა და ორთოგრაფიული წესების გათვალისწინებით. სტეფანო პაოლინიმ ნიჩიფორო

¹²³ Passato remoto „ნამყო დაშორებული“ და passato prossimo „ნამყო ახლო მყოფი“ (იხ. ზემოთ, გვ. 55).

ირბაკთან ერთად შექმნა 3000 სიტყვიანი ქართულ-იტალიური ლექსიკონი. რა თქმა უნდა, ქართულ-იტალიური ფონემატურ-ორთოგრაფიული კორელატების დადგენაშიც სავარაუდოა ნ. ირბაკის მონაწილეობა, როგორც ქართული ენის მცოდნისა.

2. ფ. მაჯო ემყარება სტ. პაოლინის ფონემატურ-ორთოგრაფიულ ქართულ-იტალიურ სისტემას და შედარებით ადეკვატურს ხდის მას ძირითადი პრინციპების უფრო მკაცრად დაცვისა და მასალის უკეთ ფლობის საფუძველზე. ფ. მაჯო ამავე დროს ქმნის ქართული ენის გრამატიკას (ფონეტიკა, მორფოლოგია, სინტაქსი), რომელიც საყურადღებო ენათმეცნიერული ნაშრომია, რომლის ღირებულება სოლიდურია ქართული ენის შესწავლის საქმეში, რადგან მისი დებულებები მთლიანად ჭოლავს XVII-XVIII საუკუნეების ენათმეცნიერულ აზრს საქართველოში და, მაშასადამე, საფუძველს წარმოადგენს დღესაც საყოველთაოდ ცნობილი და მიღებული ზოგი დებულებისათვის.

ხაზგასმით უნდა ითქვას, რომ ამ ნაშრომის მიხედვით მრავალი ცნობის მიღება შეგვიძლია ისტორიული დიალექტოლოგიისთვისაც, კერძოდ, გურული დიალექტისათვის დამახასიათებელ ენობრივ მოვლენებზე მე-17 საუკუნის პირველ ნახევარში.

3. ბ. ნეაპოლელის იტალიურ-ქართული და ქართულ-იტალიური ლექსიკონები წინ გადადგმული დიდი ნაბიჯია ქართული ენის შესწავლის საქმეში. ბერნარდოს აღარ სჭირდება ტრანსლიტერაციის წესების შექმნა ან გამეორება. ამ პერიოდში იტალიელები ქართულ სიტყვებს მხოლოდ ქართული დაწერილობით იძლევიან. იტალიურად მხოლოდ სემანტიკური მნიშვნელობებია წარმოდგენილი. ბერნარდო ნეაპოლელმა ახალი პრინციპები შეიტანა ორენოვანი ლექსიკონების შედგენაში: იგი სახელებსა და ზმნებს საწყისი ფორმების გვერდით (ზმნისთვის აწმყოს, ხოლო სახელისათვის სახელობითი ბრუნვის ფორმებს...) უწერს ფლექსიური და დერივაციული ცვლილებების შედეგად მიღებულ მონათესავე (ერთი ძირის, ერთი ფუძის) ფორმებსაც. ამდენად ბერნარდო ნეაპოლელის ლექსიკონი ქართული მორფოლოგიისა (ფორმაწარმოების) და წარმოქმნის (სიტყვაწარმოების) სახელმძღვანელოს ფუნქციასაც ასრულებს. ბერნარდო უთუოდ უკეთ ფლობდა ქართულს, ვიდრე ფ. მაჯო, ბერნარდოს ლექსიკონში ქართული ფორმები ადეკვატურად არის ჩაწერილი, აქვე უნდა ითქვას: სახელთა, ზმნათა და მეტყველებების სხვა ნაწილთა ფორმებს ფ. მაჯოს გრამატიკის მიხედვით ეძლევა კვალიფიკაცია. ეს არ არის შემთხვევითი. უდავოა, რომ ბ.

ნეაპოლელი კარგად იცნობდა ფ. მაჯოს გრამატიკას, ბერნარდო ზომ 1670 წელს ჩამოდის საქართველოში, შესაძლოა ფ. მაჯოს გრამატიკის მეორე გამოცემამაც კი მოუსწრო იტალიაშივე...

4. რაც შეეხება გორულ იტალიურ-ქართულ ლექსიკონს, რომელსაც დასაწყისში ქართული ენის მორფოლოგიურ-სინტაქსური მიმოხილვაც ახლავს, მასში გამოყენებულია ფ. მაჯოსა და ბ. ნეაპოლელის ყველა მიღწევა. ეს ლექსიკონიც სოლიდური ნაშრომია. მისი ანონიმი ავტორიც, მსგავსად ბერნარდო ნეაპოლელისა, კარგად ფლობს ქართულ ენას. ამ ნაშრომს ეტყობა კვალიფიციური რედაქციის კვალი, რომელიც უფრო მუქი მელნითა და სხვა ხელით არის შესრულებული. ჩვენი აზრით, ეს ლექსიკონი 1724 წელზე ადრე ჩანს შედგენილი (ე. ი. მას ეს თარიღი შემდეგლა დააწერეს), რის შესახებაც ქვემოთ დაწვრილებით ვიმსჯელებთ. ამ მიზეზით მას თარიღით აღარ მოვიხსენიებთ, შემდგომ მსჯელობაში მხოლოდ „გორულ იტალიურ-ქართულ ლექსიკონს“ ვუწოდებთ.

იტალიელ მისიონერთა სხვა ნაშრომები, სამწუხაროდ, არ ჩანს, თუმცა მათი არსებობა ეჭვს გარეშეა¹²⁴.

5. იტალიელმა მისიონერებმა ქართული ენის შესახებ შექმნეს გრამატიკული ლიტერატურა და ერთგვარად შეუწყვეს ხელი გრამატიკული მეცნიერების დანერგვას ქართველობაში, ისინი ზომ მათ მიერვე გახსნილ სკოლებში ქართველებს ბერძნული და ლათინური ენების გრამატიკების გვერდით ქართული ენის გრამატიკასაც ასწავლიდნენ.

შედგეი მისიონერთა გრამატიკული მოღვაწეობისა თავს იჩენს მე-18 საუკუნის პირველ მეოთხედში: ქართველები თვითონ იწყებენ სახელთა და ზმნათა პარადიგმების შედგენას. მართალია, ეს პარადიგმები მთლიანად ემყარება იტალიელთა ნაშრომებს, კერძოდ, გორულ იტალიურ-ქართულ ლექსიკონს, მაგრამ მათში ქართველი ავტორისეულიც ბევრია და სიახლე მეცნიერულადაც საყურადღებოა.

პროფ. ნ. ორლოვსკაიამ უკვე აღნიშნა, რომ გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონის პარადიგმები კარგად ყოფილა ცნობილი ქართველთათვის და მას კიდევ იყენებდნენ:

„Интересно, что шесть основных падежей, заимствованных из европейской грамматики, встречаются и у грузинских авторов того времени. В некоторых списках грузинского словаря Сулхан“

¹²⁴ Н. К. Орловская, Анонимная грузинская грамматика XVIII в. на итальянском языке, тшუ შრ., ტ. 75, 1959.

Саба Орбелиანი იმეოთა ნობლიშე გრამატიკისე ნაბრისი ი სრდის ნიხ სკონიე სუხვითელისე. ჳდეს იდუთ ვსე სესე პადეჟეი, იბიშენიე იტალიანისე ნავნიე: ნომენატიო — მამა, ჳენეტიო — მამის, დატიო — მამასა, აკუსატიო — მამა, ვოკატიო — მამაო, აბლატიო — მამისაგან.

იდასე, ვსლედ ჳე იტის პოსთავლესე იშე ჳეთრე პადეჟისე ფორმე, კორუმ ნე დანო ნიკაკიო ნავნიე: მამად, მამიდად, მამით, მამამან. ტ. ი. ვ პრითიპოსიე ინოსტრანისე პამატიკამ გრუზისე ისოჩისე, ჳიე ი ისოლესე იშვისე ვ ლიტერატურე პადეჟისე რედ, ნი დიპილნესე იე დრუგისე გრუზისე ფორმამ, კორესე ნე ვმესე იე ვ სუხვითესე სტანდარტე“¹²⁵.

ეს ფრად საყურადღესე ცნობაა, რადგან საბა ორბელიანის ქართული ლექსიკონის აღნიშნული ნუსხა¹²⁶ თვით საბას ნარედექციალია, ე. ი. გადაწერილია 1725 წლამდე, ვიდრე საბა გარდაიცვლებოდა. ლექსიკონი შედგება 341 ფურცლისაგან; მასში საბას ხელით გაკეთებული ხუთი მინაწერია (72v, 97v, 117r, 156v, 329v გვერდებზე). ლექსიკონი ეკუთვნოდა ერეკლე I ქალიშვილს (ანტონ I დეიდას) ენკრატის მაკრინეს¹²⁷. რადგან მინაწერები ლექსიკონში გვაქვს 72-ე გვერდიდან დაწყებული 329-ე გვერდამდე, ცხადია, საბას ეს ნუსხა ბოლომდე ჩაუკითხავს.

A1113 ნუსხაში წარმოდგენილი სახელთა და ჳმნათა პარადიგმები ჳურაბ შანშოგანის ქართული ენის მოკლე გრამატიკას, რომელიც დაიწერა 1737 წელს, წინ უსწრებს სულ ცოტა 12 წლით. სინამდვილეში ეს პარადიგმები უფრო ადრეა შექმნილი (1715-16 წლებში) ოლონდ აქვე უნდა განვაცხადოთ, რომ გარკვეული თვალსაზრისით ქართული ენის ანალიზი კიდევ უფრო ადრე დაიწყო: სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონაში“ **ართრონებად მიხნეული ბგერათკომპლექსები, რომელთაც ავტორი ასოებს უწოდებს, ფლექსიური და დერივაციული ელემენტებია...**

გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონის პარადიგმები, როგორც პროფ. ნ. ორლოვსკაია ვარაუდობს, ამოსავალია საბას ლე-

¹²⁵ Н. К. Орловская, Анонимная грузинская грамматика... გვ. 150.

¹²⁶ A1113, ინახება კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (თბაგრატიონის ცნობით, იგი მაკრინეს გადაუწერია, რასაც არ ეთანხმება ლქუთათელაძე, იხ. ამ უკანასკნელის სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის რედექციები, 1957, გვ. 271).

¹²⁷ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, IV, 1954; შეადგინა ქრისტინე შარაშიძემ; გვ. 113.

ქსიკონის ზემოთ აღნიშნულ ნუსხაში ლექსიკონის წინ წამძღვარებული სახელური და ზმნური პარადიგმებისათვის. გარდა აღნიშნული ნუსხისა, მათ კიდევ ორ ნუსხაში ვხვდებით (S247 და A1157). ჩვენ ეს პარადიგმები, ზოგ სხვა მკვლევართან ერთად, სულხან-საბა ორბელიანის შექმნილად მიგვაჩნია, ამიტომ მათ განვიხილავთ სულხან-საბას ლინგვისტური მოღვაწეობის აღწერისას.

სულხან-საბა ორბელიანი

სულხან-საბა ორბელიანი მრავალმხრივი მოღვაწეა. ქართული ენის შესწავლის ისტორიაში სულხან-საბა გვანტერესებს როგორც ქართული ენის მკვლევარი. სულხან-საბას ლინგვისტურ მოღვაწეობა მთლიანად წარმოდგენილია მისი ცხოვრების წიგნში, რომელსაც ავტორმა უწოდა „ლექსიკონი ქართული“, ვახტანგ VI ხატოვანი თქმით, მისი მეორე სახელია „სტიყვის კონა“, რომელიც საყოველთაოდ გავრცელდა საქართველოში. ქვემოთ მოხერხებული სინტაქსური აღნაგობის გამო ლექსიკონს ამ სახელით მოვიხსენიებთ. საჭიროების შემთხვევაში ადგილებს ლექსიკონიდან მივუთითებთ ი. აბულაძის 1965 წლის გამოცემის მიხედვით (ამ გამოცემას საფუძვლად დაედო ავტოგრაფული ნუსხები)¹²⁸. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით გამოყვეს სამი რედაქცია (C, B და A)¹²⁹. ისინი ერთიმეორისაგან განსხვავდებიან გარკვეული ნიშნებით, რომლებიც კარგად ასახავენ სულხან-საბას მეცნიერული თვალსაზრისის განვითარებასა და მის საზოგადოებრივ შეხედულებებში მომხდარ ცვლილებასაც.

ლექსიკონთან დაკავშირებით, უპირველეს ყოვლისა, პასუხი უნდა გავცეს შემდეგ კითხვებს: (1) როდის და რასთან დაკავშირებით გაჩნდა ლექსიკონის მოთხოვნილება მე-17 საუკუნის საქართველოში; (2) რით ხელმძღვანელობდა და რა პრინციპს ემყარებოდა სულხან-საბა ლექსიკონის შედგენის დროს; (3) საბოლოოდ რას წარმოადგენს თვით ლექსიკონი და როგორ სრულქმნიდა მას ავტორი.

სულხან-საბას ლექსიკონის ავტოგრაფიულ ნუსხებს, როგორც წინასიტყვაობაში აღნიშნავს ი. აბულაძე, ერთვის სხვა ხასიათის ნაწილები, ესენია: ტრაქტატები ფონეტიკა-მორფოლოგიის საკითხებზე (ამას ლექსიკონში ჰქვია „სასწავლო ყრმათა“), ანდერძნამაგი და საბას ცხოვრების მოკლე აღწერილობა (curriculum vitae). ისინი ფრიად საყურადღებო ცნობებს გვაწვდიან ლექსიკონისა და მისი ავტორის შესახებ; ზოგჯერ ლექსიკონიდან ავტორი გვაგზავნის ტრაქტატების რომელიმე პუნქტში განსამარტავ სიტყვაზე დამატებითი ცნობების მისაღებად, ამდენად ეს დანართები ლექსიკონის ორგანულ ნაწილად უნდა ჩაითვალოს.

¹²⁸ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თხზულებანი, ტ. IV₁, IV₂, თბ., 1965.

¹²⁹ დაწერილებით იხ. ლ. ქუთათელაძე, სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის რედაქციები, თბ., 1957.

XVII საუკუნეში, როცა ქართული მწერლობა აღორძინებას განიცდის, ძველი მწერლობის მრავალი ძეგლი ძნელად გასაგები გახდა თეოლოგიური თუ ფილოსოფიური ხასიათის ამ დროისათვის უკვე ბუნდოვან ტერმინთა სიმრავლის გამო. ისინი ძირითადად შემუშავებული იყო X-XII საუკუნეებში. გარეშე მტერთა გამუდმებული შემოსევების შედეგად ამ ხასიათის მოღვაწეობა საქართველოში მთელი 4-5 საუკუნით ჩაკედა, გასაგებია, XVII საუკუნეში ისინი ხელახალ განმარტებას საჭიროებდნენ; გაუგებარი გამხდარიყო ბევრი ოდესღაც ჩვეულებრივი ხმარების საზოგადო სახელიც ამ პერიოდის სამეტყველო ენისა და მხატვრული აზროვნების თვალსაზრისით — ენის ცვლილებამ დროში სხვა სიტყვებით შეცვალა ისინი საყოველთაო ისტორიული კანონზომიერების საფუძველზე. ქართული ლექსიკონის შედგენის საჭიროება, უპირველეს ყოვლისა, ამან წარმოქმნა; ზედ ერთგოდა ამას უცხო (სპარსულ-თურქული) ლექსიკის მოძალებაც. ულექსიკონობის გამო „ენა გაერყვნათო“. ჩივის სულხან-საბა „ანდერძნამაგში“ და აქვე ლექსიკონის შედგენის მიზანს ასე განმარტავს: „რათა ისწავლონ ენა ქართული, შესრულებული და განრკვეული ფარნავაზ ქართველთა პირველისა მეფისა მიერ, ბრძენისა და გონიერისა, რომელი იყო წარმართი ძეთაგან ქართლოსისათა, სასწავლო კეთილგონიერთა მოსწავლეთათვის“ (თხზ., IV, გვ. 32 Cab).

ლექსიკონზე მუშაობის დაწყებისათვის უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, თუ შეიძლება ასე ითქვას, იმ ფილოლოგიურ ვითარებას, რომელიც შექმნილი იყო მეფე შაჰნავაზის — ვახტანგ V სამეფო კარზე. ცნობილია, რომ ვახტანგ V შემწყნარებით ექცეოდა კათოლიკე მისიონერებს და იცავდა მათ გრიგორიანელებისა და მართლმადიდებელთა თავდასხმებისაგან. შემთხვევითი არ არის, რომ მე-17 საუკუნის 80-იან წლებში ლამის მთელი სამეფო კარი ფარულად გახდა კათოლიკეთა შემწყნარებელი. ვახტანგ V შვილები: არჩილი, გიორგი და ლეონი შემოქმედი ახალგაზრდები იყვნენ, ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ იტალიელ მისიონერებთან. ერთ-ერთი მათგანი, უაღრესად განათლებული თეოლოგი და ფილოსოფოსი ბერნარდო-მარია ნეაპოლელი, დაახლოებული ყოფილა უფლისწულ გიორგისთან (შემდგომში მეფე გიორგი XI-თან). ბერნარდო ნეაპოლელი ამ დროს ადგენს ქართულ-იტალიურ და იტალიურ-ქართულ ლექსიკონებს, იგი თავისუფლად სარგებლობს უფლისწული გიორგის ბიბლიოთეკით, კითხულობს მხედრულად და ნუსხურად დაწერილ ქართულ ძეგლებს,

ქართულს თითქმის თავისუფლად ფლობს, თარგმნის ვახტანგის წერილებს იტალიურად და სასულიერო ქადაგებებს — იტალიურადან ქართულად. იგი საქართველოში დარჩა თითქმის 10 წელს (1670-1680)¹³⁰. აქვე ტრიალებს უფლისწულთა უღარესად ნიჭიერი ბიძაშვილი დედის მხრით — ყრმა სულხან ორბელიანი, რომლის შესახებ კ. კეკელიძე წერს: „დაახლოება კათოლიკე მისიონერებთან და დიდი ბუნებრივი ნიჭი, — აი ის ნიადაგი, რომელზედაც აღმოცენდა და განვითარდა სულხანის სულიერი ფიზიონომია“¹³¹. თამამად შეიძლება ითქვას, ასეთივე „სულიერი ფიზიონომია“ უყალიბდებოდათ სამეფო კარის სხვა ახალგაზრდებსაც, რომლებიც ქართული ისტორიითა და მწერლობით იყვნენ გატაცებული; უპირველეს ყოვლისა, ეს ითქმის უფლისწულებზე, სულხანსაბას მამიდაშვილებზე, რომელთა შესახებ curriculum vitae-ში გვითხულობთ: „ამა წიგნისა მომღვაწებელსა სულხან-საბა ორბელიანს ლოცვით მოიქსენებდეთ, მეფის არჩილისა და მეფის გიორგისა და ბატონის ლეონის დედის ძმისწულსა, საქართველოს მსაჯულის პატრონის ორბელის ძესა. ამა(თ) მეფეთ ბრძანებითა აღ(ი)წერა ესე წიგნი ფრიადითა შრომითა და რუღუნებითა...“ (თხზულ., ტ. IV₂, გვ. 643). ეს დიდი დავალება მთლიანად მოიცავს ახალგაზრდა სულხანს: „მე, სულხან-საბა ორბელიანსა, ჰაბუკობისა ჟამსა და სიყრმესა ფრიადი შრომა დამიცს ამა წიგნსა ზედა“ (თხზულ., ტ. IV₁, გვ. 31). სიყრმის ჟამი მთლიანად და სიჭაბუკისა ნაწილობრივ სწორედ ბერნარდო ნეაპოლელის საქართველოში ყოფნის დროზე მოდის (სიყრმე, სულხან-საბას განმარტებით, არის ადამიანის ასაკი 15-დან 20 წლამდე, სიჭაბუკე კი — 20-დან 30-მდე).

გადავიდეთ მეორე კითხვაზე — რით ხელმძღვანელობდა და რა პრინციპებს ემყარებოდა სულხან-საბა ლექსიკონის შედგენისას? სულხან-საბა ანდერძნამაგში წერს, რომ ნიმუშად სომხური ლექსიკონი ავიღეთ: „და ერთი სომხური მომცრო ლექსიკონი ვნახე, რომელსა მათისავე ენითა ბარგირქი ეწოდების, და მეც მათის ბაძით ჰელი მივყავ და, რაოდენ ძალმედვა, აღვწერე“ (თხზულ., ტ. IV₁, გვ. 312). სომხური ლექსიკონის გავლენა „სიტყვის კონაზე“ აღწერა აკად. ი. აბულაძემ: XVII-XVIII საუკუნეებში სომეხთა შორის

¹³⁰ Н. К. Орловская, Грузинские словари Бернардо Неаполитанского. Литературული ურთიერთობანი, III, თბ., 1972.

¹³¹ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, თბ. 1981, გვ. 451.

გავრცელებულია ლექსიკონთა გარკვეული სახეობები: „წმინდა წიგნთა“ ლექსიკონები და უცხოურ საკუთარ სახელთა (ანთროპონიმთა და ტოპონიმთა) ლექსიკონები. ამ ტიპის სომხურ ლექსიკონებში სიტყვები ორივე წყაროდან ლაგდებოდა ანბანის რიგზე. სულხან-საბას სწორედ ასეთი ლექსიკონი ჰქონია ხელთო, წერს ი. აბულაძე, რადგან „სიტყვის კონაში“ იგი დიდ ყურადღებას უთმობს როგორც „წმინდა წიგნთა“ სიტყვებს, ისე საკუთარ სახელებსო. ოღონდ ამ სიტყვებს საბა იღებს არა სომხური ლექსიკონებიდან¹³², არამედ თავის მიერვე რედაქტირებული ბიბლიიდან გაცილებით მეტი რაოდენობით, ვიდრე „სომხურ ლექსიკონშია“; საკუთარ სახელთა ნომენკლატურაც, ი. აბულაძის ძიებით, არ ემთხვევა „სომხურ ლექსიკონს“, თუმცა განმარტებათა მიხედვით ჰგვანანო. ეს ნაწილიც სულხან-საბას გადაუღია მისგანვე ნარედაქციევი ქართული ბიბლიიდან. შემდეგ განაგრძობს: „...Эту часть библии, как выяснилось из сравнения, он вместе с другими „индексами“ (симфония и др.) перевел с первой печатной армянской библии (Амстердам, 1666г.)... кроме того, выяснилось и то, что в этой части наш автор (სულხან-საბა ორბელიანი — თ. უ.) в известной мере использовал также существующий на грузинском языке „словарь собственных имен“ (Кирилла Александрийского и др.), экземпляр которого представлен в уникальной рукописи 1210 года...“¹³³

ილია აბულაძე მიუთითებს, რომ სულხან-საბას ლექსიკონის საკუთარ სახელთა წყარო ვოსკანის ბიბლიის საძიებლებია, რომლებიც თავის მხრივ შექმნილი იყო ლათინური ბიბლიის მიხედვით¹³⁴. ნათელია, რომ **სომხური „ბარგირჟი“ სულხან-საბასთვის ხაინტერესო ეოფილა აგებულების თვალსაზრისით**, რამდენადაც იგი ლათინურ ყაიდაზე იყო გამართული და ავლენდა მაღალ მწიგნობრულ კულტურას.

¹³² სომხურ ლექსიკონზე მითითება გვხვდება მხოლოდ A რედაქციაში, რომელიც მოიცავს 1722-25 წლებს. C რედაქციაში (1685-1713) კი სწერია: „სხვისა ენათა ენაზე და მეც შათის ბაძით აღესწერე“, ე. ი. სომხური აქ ჩამატებულია იმ დროს, როცა სულხან-საბა ცდილობს ლექსიკონი „გაწმინდოს“ იტალიური (მისიონერთაგან შემოტანილი) გავლენისაგან.

¹³³ И. В. Абуладзе, Армянские источники Сулхан-Саба Орбелияни, Труды, т. II, с.203.

¹³⁴ ილია აბულაძე, სულხან-საბა ორბელიანის სომხური წყაროები, შრ., ტ. II, გვ. 197.

XVII-XVIII საუკუნეთა ქართველ გრამატიკოსებზე იტალიელ კათოლიკე მისიონერთა გავლენა ძალიან დიდია, მაგრამ სულხან-საბა ორბელიანიცა და ანტონ პირველიც ამას, რაც შეუძლიათ, მალავენ საქართველოში ამ დროს შექმნილი სარწმუნოებრივი ვითარების გამო. ჯერ ვიმსჯელოთ გავლენათა შესახებ, შემდეგ კი სარწმუნოებრივი ვითარების შესახებ.

იტალიელ მისიონერთა გავლენის კვალი „სიტყვის კონას“ თავიდანვე დაეტყო, რამდენადაც უკვე C რედაქციაში (1685-1698), საპირისპიროდ ძველი მიზნებისა — განემარტათ მხოლოდ „წმინდა წიგნთა“ ბუნდოვანი სიტყვები, არის ცდა ქართული ენის ლექსიკის ხრულად მოცვისა: სულხან-საბა სიტყვებს იღებს ფილოსოფიურ-თეოლოგიური ხასიათის ორიგინალური თუ ნათარგმნი წიგნებიდან, ქართული მხატვრული ლიტერატურიდან და სამეტყველო ქართული ენიდანაც. ეს, რა თქმა უნდა, შედეგი იყო ფრიად განსწავლული მისიონერისა და დახელოვნებული ლექსიკოგრაფის ბერნარდო-მარია ნეაპოლელის გავლენისა. ბერნარდო ნეაპოლელს იტალიურ-ქართულ, ქართულ-იტალიურ ლექსიკონებში, რომლებიც სულხან-საბა ორბელიანის თვალწინ იქმნებოდა, სწორედ ამ მასშტაბით შექმნდა სიტყვები.

ქართველთათვის ცნობილი იყო „მნელოვან სიტყვათა“ ლექსიკონები და საკუთარ სახელთა ლექსიკონები (კირილე ალექსანდრიელის ლექსიკონის თარგმანი ხომ უკვე 1210 წლის ნუსხით იყო ცნობილი), ისეთი ლექსიკონი კი, რომელიც სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბების მიზნით ახსნა-განმარტებას აძლევდა მწიგნობრულსა და სამეტყველო ლექსიკას, ჩვენს სინამდვილეში სიახლე იყო. ამ ტიპის ლექსიკონები სათავეს იღებენ რენესანსის პერიოდში, ჯერ იტალიში, შემდეგ იტალიელ მისიონერთა წყალობით ვრცელდებოდა ევროპისა და აღმოსავლეთის ქვეყნებში. ასეთი ტიპის ლექსიკონები მისიონერებს დიდად უწყობდა ხელს მათი ძირითადი მიზნის მიღწევაში — ესწავლათ თავისი ახალი მრევლის ენა, გასცნობოდნენ მის მწერლობასა და ისტორიას და, შესაბამისად ამისა, ექადაგათ მრევლისთვის მის მშობლიურ ენაზე.

სულხან-საბა, მაშასადამე, ახალი ყაიღის ლექსიკონს ქმნის. შეიძლება თამამად ითქვას, რომ მას ძალიან ცოტა რა აკავშირებს „სანიმუშოდ აღებულ ბარგირქთან“. თუ სულხან-საბა მაინც წინა პლანზე სწევს სომხურ წყაროს და სრულიად არაფერს ამბობს იტალიელთა ლე-

ქსიკონებისა და გრამატიკული მოღვაწეობის შესახებ საქართველოში, ამის მიზეზი სარწმუნოებრივია. საქართველოში მკაცრად დევნიან მართლმადიდებლური რწმენის მოლაპტეებს, განსაკუთრებით იმათ, ვინც მართლმადიდებლებს აცდუნებდა — კათოლიკე მისიონერებს. **საქმე ფიზიკურ ანგარიშსწორებამდე მიდიოდა:** ანგრევდნენ კათოლიკეთა მიერ აშენებულ ეკლესიებს, ზოცავდნენ მისიონერებს, ყოველმხრივ ავიწროებდნენ და დევნიდნენ რწმენაგამოცვლილთ (შემზარავი ფაქტებია მოყვანილი მ. თამარაშვილის წიგნში — „ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის“, 1902). სულხან-საბა, რა თქმა უნდა, უფრთხილდებოდა როგორც მისიონერებს, ისე თავის თავს, უპირველეს ყოვლისა კი იმ საქმეს, რომელიც მისიონერთა შემწეობით, საერთოდ, ევროპული (ეს უდრიდა კათოლიკურს) ლიტერატურის გავლენით კეთდებოდა.

„სიტყვის კონისთვის“ წამძღვარებული „სასწავლო ყრმათა“ კარგად გვიჩვენებს მის მეცნიერულ წყაროებს, კერძოდ: ქართული ენის ბგერათა ანალიზს, მორფემათა ზოგად თუ კონკრეტულ კვალიფიკაციას სულხან-საბა ახდენს ბერძნულ-ლათინური გრამატიკების მიხედვით. სახელთა და ზმნათა პარადიგმებს კი მთლიანად იტალიელ მისიონერთა ნაშრომებზე დაყრდნობით ქმნის. ბერძნული გრამატიკული დებულებები „სიტყვის კონაში“ არსებითად გაშუალებულია XI-XII საუკუნეთა ქართული მეცნიერული ლიტერატურით, ძირითადად ემყარება იოანე პეტრიწის შრომებს, მაგალითად, ეტიმოლოგია და მახვილთა სახეობები მთლიანად აღებულია იოანეს ნაშრომიდან; ცნობები ართრონის შესახებ, როგორც მ. შანიძემ აღნიშნა, „ეხმაურება“ არსენ იყალთოელის ცნობილ ტრაქტატს — „სიტყუაჲ ართრონთათჳს“ და სხვ.

ვიდრე მსჯელობას დავიწყებდეთ კონკრეტული ლინგვისტური დებულებების შესახებ და შევუდგებოდეთ მათი წყაროების რკვევას, საჭიროა შევჩერდეთ B რედაქციის ნუსხათა განსხვავებაზე, რაც შემდგომ A რედაქციის ნუსხებშიც აისახა თითქოს... B რედაქცია შეიქმნა კონსტანტინეპოლში 1715-1716 წლებში. ავტოგრაფულ ნუსხას (H1658, გადაწერილია კონსტანტინეპოლში 1716 წ.) აკლია დასაწყისი — „წინა დანართი“¹³⁵, რომელიც შეიცავს ფონეტიკურ და მორფოლოგიურ ტრაქტატებს და სხვ. ამ

¹³⁵ ლ. ქუთათელაძე, სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის რედაქციები, თბ., 1957, გვ. 29.

რედაქციის რამდენიმე ნუსხის (S247, A1113, A1157) დახაწვისში წარმოდგენილია ორი გრამატიკული ტრაქტატი: პირველი წარმოადგენს სახელთა ბრუნებისა და ზმნათა უღლების პარადიგმებს, მეორეში კი ცხრილის სახით დახასიათებულია ზმნისწინები გეზისა და ორიენტაციის კატეგორიების მიხედვით. ეს ტრაქტატები A რედაქციის ავტოგრაფულ ნუსხაში — H1429-ში არ გადასულა. იგი გადაწერილია საბასა და ზოსიმეს მიერ. სულხან-საბას მუშაობა შეუწყვეტია მე-300 გვერდზე¹³⁶.

„სიტყვის კონის“ დღემდე არსებულ გამოცემაში ეს ტრაქტატები არ შეუტანია არც ერთ გამომცემელს, უნდა ვიფიქროთ, იმ მიზეზით, რომ არც ერთ ავტოგრაფულ ნუსხაში არ გვხვდება ისინი. მიუხედავად ასეთი ვითარებისა, ზოგი მკვლევარი აღნიშნულ ტრაქტატებს სულხან-საბას მიაწერდა, კერძოდ: ქრ. შარაშიძე და ლ. ქუთათელაძე. სახელურ პარადიგმებთან დაკავშირებით ქრ. შარაშიძე წერდა: „ლათინური გრამატიკული ტერმინების იტალიური გადმოცემა („ჯენეტიო“, „დატიო“ და სხვ.) მოწმობს, რომ საბას გრამატიკული ცდა იტალიური ენის გრამატიკის მეშვეობითაა განხორციელებული...“¹³⁷ ქრ. შარაშიძე ამავე დროს ვარაუდობდა, რომ „ეს პირველი ცდა, ჩანს, თვით საბასაც არადამაკმაყოფილებლად უცნია და 1716 წლის ვარიანტში (H1658) ხსენებული მასალა აღარ შეუტანია“¹³⁸.

ქრ. შარაშიძის ვარაუდში გარკვეული დაზუსტება შეიტანა ლ. ქუთათელაძემ: მან H1658 — ერთადერთი ავტოგრაფული ნუსხა B რედაქციისა (იგივე S3) თვით მიიჩნია ამოსავლად ამ რედაქციის სხვა ნუსხებისათვის. მისი აზრით, H1658-ის დაკარგულ წინა დანართში („სასწავლო ყრმათა“) უნდა ყოფილიყო ეს ტრაქტატები და სწორედ ამ გზით მოხვდნენ ამ დანართის დაკარგვამდე H1658-დან გადანუსხულ სამსავე ლექსიკონში. ლ. ქუთათელაძეს ცალკე გამოაქვს S247-ის მიხედვით სახელთა ბრუნების სრული პარადიგმა და შენიშნავს: „ვინიადან ესა და ქვემოთ აღწერილი ნუსხა A1113 (მათ იმეორებს A1157-იც) აღრეულია, თანაც B რედაქციისა, შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ მათგან შემონახული, როგორც საბა იტყვოდა, „გრამატიკოსის“ ლათინურ-ქართულნი ნაწილი მოდიოდეს კონსტანტინეპოლური (ამავე რედაქციის თავბოლონაკლული)

¹³⁶ ალ. ბარაშიძე, სულხან-საბა ორბელიანის ავტოგრაფული ლექსიკონი ენიმკის მოამბე, V-VI, 1940, გვ. 11.

¹³⁷ ქრ. შარაშიძე, პირველი სტამბა საქართველოში, თბ., 1955, გვ. 35.

¹³⁸ იქვე.

ავტოგრაფიდან (H-1658), ხოლო ლექსიკოგრაფს შემდგომ რედაქციაში (A) იგი არ გადაეტანოს ისევე, როგორც არ გადაიტანა ამავე ნუსხიდან სიტყვათა იტალიური შესატყვისები¹³⁹.

ჩვენ ვიზიარებთ ამ თვალსაზრისს: (1) ერთდროულად რამდენიმე ნუსხაში ამ ტრაქტატთა არსებობა გვაფარაუდებინებს, რომ ისინი B რედაქციის ავტოგრაფულ ნუსხაშიც ყოფილა, ვიდრე დასაწყისი დაიკარგებოდა და გადანუსხავდნენ მას; (2) A1113 — მაკრინესეული ნუსხა თავად სულხან-საბას ნარედაქციალია, ტექსტი ბოლომდე ჩაუკითხავს, რადგან ბოლოშიც გვხვდება მისი მინაწერები. ამ ტრაქტატებს სულხან-საბას მხრით რაიმე შენიშვნა არ გამოუწვევია, ბუნებრივად არის ჩათვლილი სხვა ხასიათის ტრაქტატების (თანხმოვანთა და ხმოვანთა კლასიფიკაცია, მახვილი და სხვ.) გვერდით; (3) სულხან-საბას „სასწავლო ყრმათა“ უთუოდ მოითხოვდა მორფოლოგიური მოვლენების დამუშავებასაც ყრმათა განსასწავლად. C რედაქციაში ეს ართრონთა, ანუ მორფემათა ზოგადი დახასიათებით ამოიწურებოდა, B რედაქციაში კი ამას დაემატა სახელთა და ზმნათა კონკრეტული პარადიგმები, რაც ბუნებრივია ევროპაში მოგზაურობის დასასრულს; როცა სულხან-საბა უკვე კარგად იცნობდა ევროპულ ლექსიკონებსა და, უნდა ვივარაუდოთ, გრამატიკულ ლიტერატურასაც¹⁴⁰. უდავოა ისიც, რომ კარგად იცნობდა უცნობი იტალიელი მისიონერის იტალიურ-ქართული ლექსიკონისთვის წამდგარებულ ქართულ სახელთა და ზმნათა პარადიგმებსაც (ე. წ. „გორულ გრამატიკას“) და მათზე დამყარებით კმნის ზემოთ დასახელებულ მორფოლოგიური ხასიათის ორ ტრაქტატს კონსტანტინეპოლში 1715-16 წლებში „სიტყვის კონის“ B რედაქციისათვის.

სულხან-საბა ევროპაში დაუფარავად გახდა კათოლიკური რწმენის შემწყნარებელი, გატაცებულია იტალიელ მისიონერთა მოღვაწეობით საქართველოში და აქვს ევროპის იმედი. „სიტყვის კონაში“ ქართულ სიტყვებს გვერდით უწერს იტალიურ შესატყვისებს, ლექსიკონში შეაქვს პირიანი და ზმნისწინიანი ფორმებიც სწორედ მისიონერთა ლექსიკონების კვალობაზე (მხედველობაში გვაქვს ბერნარდო ნეაპოლელისა და ანონიმი იტალიელი მისიონერის გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონები). სწორედ ამ

¹³⁹ ლ. ქუთათელაძე, სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის რედაქციები, თბ., 1957, გვ. 268.

¹⁴⁰ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, წიგნი I, თბ., 1966, გვ. 272 და A; გვ. 332, A და Cab.

პერიოდზე მოდის გრამატიკული ხასიათის ტრაქტატების შედგენა „გორულ გრამატიკაზე“ დაყრდნობით.

და ბოლოს: „სიტყვის კონის“ მიხედვით თამამად შეიძლება ითქვას, რომ მისი ავტორისათვის სრულებითაც არ იყო ძნელი სახელთა და ზმნათა პარადიგმების შედგენა ან ზმნისწინთა კლასიფიკაცია გეზისა და ორიენტაციის მიხედვით. საერთოდ, ამ პერიოდის საქართველოში უკვე მომწიფებულია ვითარება მსგავსი ნაშრომების შექმნისათვის. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ვახტანგ VI მიერ საბას ლექსიკონის სამსავე რედაქციაში სხვადასხვა (რაოდენობით 6) ნუსხათა ცალკეულ სტატიებში შეტანილი დამატებითი განმარტებანი, ზოგიც სრულიად ახალი განმარტება, რომლებიც ლექსიკონში არ იყო და სხვ. ამგვარი¹⁴¹. ლ. ქუთათელაძე შემთხვევით არ წერს, რომ ვახტანგ VI „ღვაწლი საბას ლექსიკონის მიმართ არ არის მცირე“¹⁴². ვახტანგისეული ჩანარები ნათლად გვიჩვენებს ამ დროის ქართველ მოღვაწეთა განსწავლულობას გრამატიკის საკითხებში.

1. S³ ნუსხაში საბა წერს: „ეტემოლოგია მზა სიტყვა ბერძულ“; H1429 ნუსხაში ამას საბა ასე გამოსცემს: „ეტემოლოგია მზა სიტყვა, ბერძულია“. S³-ში ვახტანგ VI ჩაურთავს: „ესე არს მეორე თავი ღრამმატიკისა, თქუმულთა განყოფად და ყოველთა თხრობათა თვით თვისითა წესითა მიღებად მასწავლებელ“¹⁴³. ეტიმოლოგია სრულიად განსხვავებულად არის განმარტებული, ერთი მხრით, საბასა და, მეორე მხრით, ვახტანგ VI მიერ. ამას აქვს თავისი მიზეზი: სულხან-საბა ეტიმოლოგიას განმარტავს იოანე პეტრიწის მიხედვით (იხ. ზემოთ, გვ. 7), ვახტანგ VI კი ემყარება მის დროს გავრცელებულ გრამატიკებს, რომლებშიც ეტიმოლოგია იხმარებოდა დღევანდელი მორფოლოგიის გაგებით და შეადგენდა გრამატიკის მეორე ნაწილს. ეს ასე იყო ფ. მაჯოს ქართული ენის გრამატიკაშიც, რომელიც იმ დროს სამეფო კარის მწიგნობართათვის უთუოდ კარგად იქნებოდა ცნობილი. სიტყვათა დაშლა მნიშვნელობის მქონე ელემენტებად ჩვეულებრივია ბ. ნეაპოლელის ლექსიკონებში. ესენი კი ვახტანგ VI მამა-ბიძების თვალწინ და მათი გარკვეული შემწეობით იქმნებოდა, რის შესახებ თვით ბერნარდო ნეაპოლელი წერს (იხ. ზემოთ).

¹⁴¹ ლ. ქუთათელაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101.

¹⁴² იქვე გვ. 106.

¹⁴³ იქვე დასახ. ნაშრომი, გვ. 117.

2. სუნტაქსვა სულხან-საბას განუმარტავად დაუტოვებია. ამ სიტყვას ორ ნუსხაში აქვს განმარტება და ორივეგან ვახტანგ VI ეკუთვნის. აი ისინიც: „ესე არს 3 (მესამე — თ. უ.) თავი ღრამ-მატიკისა და ამის მიერ ვისწავებთ სიტყვის დაწყებით შეკრებასა“ (S³ ნუსხა); „ერთის ოთხთა თავთაგანისა ღრამატიკისა მესამე, რომლის მიერ გვესწავებიან სიტყვისა შეთხზით წყობილებანი“¹⁴⁴. ესეც ლათინურ ყაიდაზე დაწერილი გრამატიკების გამოძახილია. ფ. მაჭოს ქართული ენის გრამატიკა ოთხი ნაწილისაგან შედგება (ორთოგრაფია, ეტიმოლოგია, სინტაქსი, პრასოლია) და მესამე სწორედ სინტაქსი არის, რომლის განმარტება ასეთია: სინტაქსი სწავლობს მეტყველების ნაწილთა შეხამებას¹⁴⁵. ზუსტად ამ აზრს იმეორებს ვახტანგი — „...რომლის მიერ გვესწავებიან სიტყვისა შეთხზით წყობანი“.

3. მარცვალი გრამატიკული გაგებით საბას ლექსიკონში გამოხატულია შემდეგი გამონათქვამით: „წერილთა ასონი“, ვახტანგ VI ურთავს ამას: „ვმიანი უკმოთა თანა შეშკრილნი“¹⁴⁶. აქ მარცვალი ბუნებრივ განმარტებას იღებს ხმოვანთან დაკავშირებით, რაც კარგად იყო ცნობილი იმავე ლათინური გრამატიკებიდან.

ქვემოთ კიდევ ორ მომენტზე მივუთითებთ, რომელთა მიხედვით კარგად ჩანს, თუ პრაქტიკულად როგორ იყენებს ვახტანგ VI თავის თეორიულ ცოდნას ქართული ენის ფორმათა ანალიზის დროს: (ა) -ნო დაბოლოებას ლექსიკონში სულხან-საბა ასე განმარტავს: „ნო ართრონი არს ბოლოსათჳს: კაცნო, ცხოველნო, ხენო, ბალახნო; ყოველთა სახელთა მოვალს“. ეს განმარტება კარგი ნიმუშია მორფემათა გაუდიფერენცირებელი, იმპლიციტური გამოყოფისა: -ნო აფიქსად არის მიჩნეული და აღნიშნულია, რომ სხვა სიტყვებსაც (=სახელებს) მოუღის, მაგრამ მისი ენობრივი ფუნქცია ჯერ კიდევ არ არის დაფიქსირებული სიტყვის მთლიანი მნიშვნელობიდან, ყოველ შემთხვევაში ლექსიკოგრაფი არ აკეთებს ამას. და, აი, სწორედ ამ ვითარებას აქცევს ყურადღებას ვახტანგის მიერ მიწერილი კომენტარი: „ართრონია სამრავლო საწოდო, ვითარცა კაცნო“¹⁴⁷. -ნო ართრონის რთული ფუნქცია ზუსტად არის განსაზღვრული — იგი გამოხატავს მოწოდებას მრავლობით რიცხვში. გრამატიკული აღწერის დღევანდელი მოთხოვნილების მიხედვით იმის დამატებლად საჭიროა, რომ

¹⁴⁴ ლ. ქუთათელაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 112.

¹⁴⁵ Francisco-Maria Maggio, დასახ. ნაშრ., გვ. 113.

¹⁴⁶ ლ. ქუთათელაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120.

¹⁴⁷ იქვე, გვ. 122.

„სიძრავლის“ ნიშანია -ნ, ხოლო „საწოდოსი“ — -ლ, რაც, რა თქმა უნდა, ვახტანგ VI კარგად იცოდა, რადგან მისიონერთა მიერ შედგენილ გრამატიკებსა თუ ლექსიკონებში ამ დროისათვის ეს მრავალგზის იყო აღნიშნული. ხომ არ შეიძლება იმის თქმა, რომ რასაც ქართველებს მისიონერები მათ მიერ გახსნილ სკოლებში ასწავლიან, მაინცაღამაინც სამეფო კარისა და დიდგვაროვანთა ოჯახებისათვის იყო უცნობი!... (ბ) ვახტანგ VI სალბუნ სიტყვას შლის სალბუნ ნაწილებად იმის საფუძველზე, რომ ქართულ ენაში არსებობს ფორმა მილბუნოს¹⁴⁸. ამ დონის ანალიზი უთუოდ მაღალ ლინგვისტურ განათლებაზე მიუთითებს.

საბოლოოდ შეიძლება დავასკვნათ: მე-18 საუკუნის დასაწყისის საქართველოში ნიადაგი მზად არის ადგილობრივი ქართული ძალებით ქართული ენის გრამატიკისა და ლექსიკონის შესაქმნელად ეს შეპირობებული იყო X-XII საუკუნეთა ქართული გრამატიკული მეცნიერების თეორიული და პრაქტიკული ტრადიციების აღდგენითა და იტალიელ მისიონერთა თითქმის 80 წლიანი მოუღლეელი მუშაობით — ქართული ენის გრამატიკასა და ლექსიკაზე შექმნილი მეცნიერული აზრით და სათანადო დებულებებით, რაც საქართველოში ვრცელდებოდა მათ მიერ შექმნილი გრამატიკული ტრაქტატებისა და ლექსიკონების საშუალებით და ამავე დროს ისწავლებოდა მისიონერთა მიერ ქართველი ახალგაზრდებისთვის გახსნილ სკოლებში.

ქვემოთ განვიხილავთ სულხან-საბა ორბელიანის ფონეტიკურ-გრამატიკულ ნაზრევს, რომელიც წარმოდგენილია „სიტყვის კონის“ დანართებში და თვით ლექსიკონის ცალკეულ სიტყვათა სტატიებში. გარდა ილია აბულაძის გამოცემისა, ვემყარებით კიდევ „სიტყვის კონის“ ს. იორდანიშვილისეულ გამოცემასაც, რაც ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში სათანადოდ არის მითითებული¹⁴⁹.

ლექსიკონის შესავალ ნაწილში სულხან-საბა ჯერ იძლევა მხედრულ ანბანს, რომელშიც წარმოდგენილია 39 ასო. ტრადიციულ 38 ასოს ემატება 39-ე ასო ფ (ფ). ეს პირველი ქართული ანბანია,

¹⁴⁸ ლ. ქუთათელაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106.

¹⁴⁹ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თხზულებანი, ტ. IV, IV₂; ა. შანიძისა და ილია აბულაძის რედაქციით. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით გამოცემად მოამზადა ილია აბულაძემ, თბ., 1965, 1966 წწ.; სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა ქართული, რომელ არს ლექსიკონი, ს. იორდანიშვილის რედაქციითა და წინასიტყვაობით, თბ., 1949.

რომელშიც ძ არის შეტანილი. ამას სულხან-საბა ხსნის შემდეგით: „... ძველს წიგნში ახლა ვპოეთ. სხვათა ენ[ათა თა]რგმანებათა შინა ფრიად საჰმარ არს, ამისათვის ბოლოს დავსვი“¹⁵⁰. ფ-ს (ფ-ს) საბა კვლავ უბრუნდება ლექსიკონის ბოლოს, სადაც განმარტავს ამ ასოთი დაწყებულ სიტყვებს: „ეს(ე) ფ ძველს წიგნებში იჲდა და მწერლებს უგულებელს-ექმნა(თ). მე ახლა ჩაუმატე“¹⁵¹.

ს. იორდანიშვილის გამოცემაში (H1429-ის მიხედვით) ვკითხულობთ: „ეს ჟა ჩვენს ენაში ეგოდენ საჰმარი არ არის, მაგრამ სხვათა ენის თარგმანებისათვის დიდად საჰმარია და ამისის ჰმარებით ღია გაშვენიერდება სიტყვა“ (იხ. გვ. 487, II). მაშასადამე, **ფ-ხ ანბანში შემოტანის ერთი მიზეზი არის მისი ხმარება ძველ ქართულ წიგნებში**, ხოლო მეორე ის, რომ **თარგმნის დროს არის ხაჭირი**. ამ ასოს სულხან-საბა, მართლაც, შეხვდებოდა საშუალი ქართულის ძეგლებში, სადაც ფ-ს უცხოური წარმომავლობის სიტყვებსა და საკუთარ სახელებში ხმარობდნენ; ამავე დროს სჭირდებოდა თვით საბასაც იტალიური სიტყვებისათვის, რომლებიც „სიტყვის კონაში“ შემოჰქონდა. ამითაც ხდება ხელშესახები საბას კავშირი ქართული მწერლობის ტრადიციასთან და მისი დროის მწიგნობრულ-მეცნიერულ ვითარებასთან, რომელსაც ქართველებთან ერთად იტალიელი მისიონერებიც ქმნიდნენ.

საბა კიდევ ერთ ცვლილებას ახდენს ანბანში: ავტოგრაფულ A1473 ნუსხის ფონეტიკურ მიმოხილვაში („ლრამმატიკა“), რომელიც წინ უძღვის ლექსიკონს, ვ ასო გადასმულია ტრადიციული ქართული ანბანის ბოლოს, ე. ი. ზ-ს მომდევნოდ, ვ-ს მხოლოდ ანბანში ახლად შემომატებული ძ მოსდევს. ამავე დროს, რაც მთავარია, **ახეა თვით ლექსიკონში** — სიტყვათა განმარტება ვ ასოზე მოსდევს ზ ასოთი დაწყებულ სიტყვებს. მანამდე ვ მოთავსებული იყო ტ-სა და ფ-ს შორის, უ-ს წინ ან მომდევნოდ (შესაბამისად 22-ე ან 23-ე ადგილზე). ამ ცვლილებას საბა ასე ხსნის: „ესე ვე ძველად ტართან იჲდა და რიცხვშიაც მეოთხასედ ყოფილა... და შემდგომად ვე რიცხვიდამ ამოულიათ და ოთხასად უნი დაუსვამთ, რადგან ფარი მეხუთასე იყო, უნსა და ფარს შუა ვე ცუდად რალათ მჲდარიყო, ამისათვის ბოლოს ზეს ქვეშეთ

¹⁵⁰ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თბულებანი, ტ. IV, გვ. 14..
¹⁵¹ იქვე, ტ. IV, გვ. 469, I.

დავსვი, რიცხვი რიცხვს მოებას და ეს(ე) ბოლოს იყოს, რათა რიცხვი არ(ა) აიროს¹⁵².

ანბანში რიცხვით მნიშვნელობას მოკლებულ ვ-ს მოსდევს მხოლოდ ძ, რომელსაც, როგორც ახლად შემომატებულს, საბა აგრეთვე არ აძლევს რიცხვით მნიშვნელობას¹⁵³.

ლექსიკონის წანამძღვარში, „სასწავლო ყრმათა“ ნაწილში, ანბანს მოსდევს ქართული ენის ბგერათა დახასიათება, რასაც გარკვეული მოსაზრებით შეიძლება ვუწოდოთ ქართული ენის ფონემათა პარადიგმატული ანალიზი, რამდენადაც ქართული ბგერები დახასიათებულია წარმოების ადგილისა და რაგვარობის მიხედვით.

საბა ქართული ენის ბგერებს, „ასობს“¹⁵⁴, როგორც თვითონ უწოდებს, ყოფს შვიდ ჯგუფად: პირველ ჯგუფს ქმნიან ხმოვნები, ისინი იწოდებიან ვმნიანებად ან ვმოანებად; დანარჩენ ექვს ჯგუფს ქმნიან თანხმოვნები. აი, ეს ჯგუფები: ნა(რ)ნარანი, ბაგეთანი, ენის (მ)წუერვალთანი, საშუალენათანი, ჯორჯთა შინანი და ნახევარ ბაგეთა მიერ მოხრით ნესტუებრ ძრვითნი.

თანხმოვნების კლასიფიკაცია ხდება ორი ნიშნით: წარმოების ადგილითა და რაგვარობით, ხმოვნებისა კი მხოლოდ რაგვარობით. განვიხილოთ ცალ-ცალკე.

თანხმოვნები

წარმოების ადგილის მიხედვით გამოყოფილია თანხმოვანთა 5 ჯგუფი:

1. ბაგისმიერნი („ბაგეთანი“): ბ, მ, პ, ფ.
2. ენის წვერისმიერნი („ენის წუერვალთანი“): დ, ზ, თ, ლ, ნ, რ, ხ; ტ, ც, ძ, წ.
3. შუა ენისმიერნი („საშუალენათანი“): გ, ქ, კ, ლ, ნ, ხ, ჯ.
4. ხორხისმიერნი („ჯორჯთა შინანი“): ჳ, ყ, ჴ.

¹⁵² სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა ქართული, ტ. IV₂, გვ. 467, II

¹⁵³ სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა ქართული, ტ. IV₁, გვ. 17, II.

¹⁵⁴ ბგერა, როგორც ლინგვისტური ტერმინი არ იხმარებოდა ძველ გრამატიკულში. თვით საბა ბერას ასე განმარტავს: „ბგერა ფერჯის სლვის ჳმა“. ძველ გრამატიკულში წიგნი იხმარება დღევანდელი ასოს მნიშვნელობით, ხოლო ასო დღევანდელი ბგერის მნიშვნელობით. თუმცა ამ განსხვავებას ყოველთვის ვერ იცავენ.

5. ნახევარ ბაგეთამიერნი („ნახევარ ბაგეთა მიერ მოხრით ნესტუებრ ძრვითა“): ვ, თ, ჰ, შ, შ, ჰ, ზ, ჰ, ჰ, ჰ.

რაგვარობის მიხედვით საბა თანხმონებს ყოფს სამ ჯგუფად, ესენია: მეტი, ზომიერი და ნაკლები. „მეტის“ სინონიმად ზოგიერთ საწარმოთქმო ჯგუფში არის „მაგარი“ (მაგ., ხორხის-მიერებში), „ზომიერის“ სინონიმად — „საშუალი“ (მაგ., ხორხის-მიერებში) და „ჩვილი“ (მაგ., ნახევარ ბაგისმიერებში), „ნაკლების“ სინონიმად კი — „დაბალი“ (მაგ., ნახევარ ბაგისმიერებში).

ქვემოთ მოგვყავს ცხრილი, რომელშიც ასახულია თანხმონთანა საბასეული კლასიფიკაცია რაგვარობის მიხედვით.

თანხმონთანა ჯგუფები წარმოების ადგილის მიხედვით	თანხმონთანა ჯგუფები რაგვარობის მიხედვით		
	მაგარი, ანუ მეტი	საშუალი, ანუ ზომიერი, ანუ ჩვილი	დაბალი, ანუ ნაკლები
1. ბაგისმიერნი	ვ	ბ	მ თ
2. ენის წვერისმიერნი	ზ, რ, ტ, ც, ძ, წ,	დ, ნ, ს	თ ლ
3. შუა ენისმიერნი	კ ჟ	გ, ჩ, ხ	ქ, ლ
4. ხორხისმიერნი	ჰ	ყ	პ
5. ნახევარ ბაგეთამიერნი	ვ, თ, შ, ჰ	ჯ ჟ	მ, ჰ, ზ

საბას ლექსიკონის მიხედვით არ ჩანს, საიდან მოდის ეს კლასიფიკაცია ან რა არის მისი საფუძველი. რამდენადაც ეს კლასიფიკაცია ჩნდება მხოლოდ A რედაქციის ნუსხებში, ჩვენი აზრით, იგი უნდა ემყარებოდეს საბას დროს გავრცელებულ გრამატიკებს, რომლებიც თავის მხრივ ემყარებოდნენ დიონისე თრაკიელის მიხედვით შედგენილ გრამატიკებსა და დონატუსის ლათინურ გრამატიკას¹⁵⁵. საბას კლასიფიკაციაში ორივე წყაროს კვალი ჩანს: (1) დიონისე თრაკიელი უხმოებს („Αφωνα), განსხვავებით ნახევარხმოვან თანხმონთანაგან (ήμιφωνα), ყოფს სამ ჯგუფად: ფშვი ნვიერებად (δασέα: θ, φ, χ), მარტივებად, ანუ არაფშვინივიერებად (φιλά: κ, π, τ) და საშუალოებად (μέσα: β, γ, δ)¹⁵⁶.

¹⁵⁵ С. К. Булич, Очерк истории языкознания в России, СП, 1904, გვ. 149
 და შემდეგ; История лингвистических учений, древний мир, Л., 1980, გვ.251.

¹⁵⁶ Dionysii Thracis, Ars grammatica, გვ.გვ. 11,12.

ამათგან ძლიერებია ფშვინვიერები, ხუხტებია არაფშვინვიერები (ყრუ ხშულნი), მკლერები ითვლება ხაშუალ თანხმოვნებად, რადგან ფშვინვის მიხედვით ძლიერთა და სუსტთა შორის ღვანან (ბერძნულ მკლერებს ახასიათებდა სუსტი ფშვინვა, რის შედეგადაც გადავიდნენ ნაპრალოვნებში¹⁵⁷); (2) მეორე მხრით ტერძინი ნა(რ)ნარა უთუოდ ლათინური გრამატიკის ექთა (რუს. *плавные*, ლათ. *liquidae*); ბერძნულის მიხედვით ნახევიარხ-მოვანი უნდა ეწოდებინა (ἤμψαυα).

ნარნარების ჯგუფში არ არის მითითება თანხმოვნებზე, რომლებიც ამ ჯგუფში გაერთიანდება. ქართული ენისათვის ვერ გამოდგება უხმოთა (**Αφαια*) დიონისე თრაკიელის კლასიფიკაცია, რადგან ქართულში მკლერებს არ ახლავს ფშვინვა; ამავდროს ხშულებში ბერძნულთან შედარებით ქართულს ზედმეტი აქვს მკვეთრი თანხმოვნები. ამის შედეგია ის, რომ საბას კლასიფიკაციაში ერთ შემთხვევაში მკვეთრი ბგერა „მეტია“, ანუ ძლიერი, ხოლო კომორგანული ფშვინვიერი — „ნაკლები“, ანუ სუსტი (მაგ., ბ და ჟ); მეორე შემთხვევაში კი, პირიქით, ფშვინვიერია „მეტი“, ხოლო მკვეთრი — „საშუალო“ (მაგ., ჯ და ყ) და სხვ.

საბამ, როგორც ზემოთ ვნახეთ, თანხმოვნებში შეიტანა მ, ჯ და შ ასოებით გამოხატული ბგერებიც. თანხმოვნებში მ შეტანა იმით ჩანს გამართლებული, რომ საბა მას მიიჩნევს [მ] ბგერად, მსგავსად იტალიელი მისიონერებისა. ლექსიკონში შეტანილი მაგალითების მიხედვით ეს უდავო ჩანს: „მე (3 მეფ. 18,5) ჰე, პო“. აქვეა მებერ, მებრაელი, მეროდეს, მეროლიადე, რომლებშიც მ უნდა წავიკითხოთ, როგორც [მ]. აქ ჩამოთვლილ სახელთაგან ჰ ასოზე წარმოდგენილ სიტყვებში ზოგიერთს კვლავ ვხვდებით: ჰებერ, ჰებრაელი.

საბა ლექსიკონში აღარ ხმარობს ე-ზე დაბოლოებულ სახელთა სახელობითის ძველ ფორმებს, როგორცაა: ძმ, ხმ, კლდმ, მოწაფმ და სხვ. მათ ადგილზე ყველგან გვაქვს ე-ზე დაბოლოებული ფორმები: ძე, ხე... მ გვხვდება მხოლოდ უმარცვლო ჟ-ს მომდევნოდ: ზღუმ, თთუმ და სხვ., რაც განპირობებულია საშუალო ქართულის დასაწყისის ორთოგრაფიული თავისებურებით. მაშასადამე, ლექსიკონში უმარცვლო ჟ-ს მომდევნოდ მ უნდა იკითხებოდეს როგორც მარტივი [ე] ხმოვანი. ზემოთ ნათქვამის მიხედვით გამართლებულია საბას ასეთი განმარტება: „ესე მე სიტყვისა თავად

¹⁵⁷ ნ. მახარაძე, ბიზანტიური ბერძნულის წარმოქმნის საკითხები, თბ. 1978, გვ.22.

ამის მეტი არ მოვალს და ბოლოდაც იშვით, ხოლო საშუალო — მრავლად“ (იხ. მ).

თითქოს უნდა გვევარაუდა, რომ ჯ და ზ, მსგავსად მ-სა, აგრეთვე, მარტივ თანხმოვან ბგერებს გამოხატავენ ლექსიკონში, კერძოდ, ჯ — [ჟ]-ს, ხოლო ზ — [ჰ]-ს და ამით გამართლებული იქნებოდა მათი შეტანა თანხმოვნებში. ეს, უნდა ვივარაუდოთ, იმპლიციტურად ასეც იქნებოდა: ჟ-ზე მსჯელობის დროს (იხ. ს. იორდანიშვილისიეული გამოცემა) საბა ამბობს: „ჟ — ესე ფარსა და ჯეს საშუალოდ ითქმის“, 487-ე გვერდზე კი — „...ესე (ჟ — თ. უ.) ვინისა და ფარის საშუალო არის“. ამ ორ ერთი და იმავე შინაარსის განმარტებაში ჯ ბგერა ზ ბგერით არის ჩანაცვლებული, გამოდის, სულხან-საბასთეის ჯ მე-3 გვერდზე ბგერობრივ [ჟ] უდრის და ამიტომ გახდა შესაძლებელი მისი ჩანაცვლება ზ-თი (resp. [გ]-თი) 487-ე გვერდზე. მაგრამ სულხან-საბას ლექსიკონის შესწავლას ამ თვალსაზრისით საპირისპირო დასკვნამდე მივყავართ: ჯ დიფთონგია (ჟი), ხოლო ზ ბგერობრივ უდრის [ჰო]-ს.

ჯ-ს ხმარებაში სულხან-საბა მიჰყვება ძველი ქართულის წესს და ყოველთვის სათანადო ადგილზე სვამს მას თავის ლექსიკონში, მაგალითად: მშუდი, მშუღდი, ნესტჯ, ღჯნო, ღჯღლი, შუდეული, კჯრა, კიცჯ და სხვ. (იხ. ლექსიკონი).

ლექსიკონის მიხედვით ზ ყველგან უნდა წავიკითხოთ, როგორც [ჰო]: ზ — [ჰოი], ზიმე — [ჰოიმე]; ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საყურადღებოა ზრომი სიტყვა: დღევანდელი ორომი (ცომის გუნდების დასაწყობი ფიცარი, შდრ. საბა: „ესე არს ცომის გუნდათა დასაწყობელი გამოსაცხოებლად“) სიტყვის მიხედვით ზრომი უნდა წავიკითხოთ, როგორც [ჰორომი].

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე ჯ-სა და ზ-ს შეტანა თანხმოვნებში გაუმართლებელი ჩანს თვით სულხან-საბასეული მასალით, რომელიც „სიტყვის კონაშია“ წარმოდგენილი.

რაც შეეხება [მ, მ, ჟ, ზ, ჰ] ბგერათა მიჩნევას „ნახევარბაგისმიერად“, ეს დახასიათება, უნდა ვივარაუდოთ, ემყარება მკვლევრის უშუალო დაკვირვებას და ბგერათა არტიკულაციის დეტალური ანალიზის ცდას: აღნიშნულია სპირანტთა და აფრიკატთა დამახასიათებელი წარმოთქმა ტუჩების გარკვეული მომრგვალებით, რასაც ჩვენს დროში უკავშირებენ სპირანტთა და აფრიკატთა ისტორიულ ლაბიო-ველარიზაციას¹⁵⁸.

¹⁵⁸ იხ., მაგალითად, ს. ჟღენტვი, ქართული ენის ფონეტიკა, 1956, §§ 92-97.

საბას თავის ლექსიკონში საყურადღებო დაკვირვებები აქვს ძ, ჯ, მ ასობით გამოხატული ბგერების წარმოთქმაზე: „ვითა ვე ვინისა უნის საშუალია სათქმელად, მე ინისა და ანისა, ვგრეთვე ესე (ძ — თ. უ) ვინისა და ფარის საშუალი არს. განიხილე, გულისხმიერო“ (ს. იორდანიშვილისეული გამოცემა, გვ. 487).

(1) ჯ-სა და [ჟ]-ს მიმართების შესახებ ზემოთ გვქონდა მსჯელობა და აღარ გავიმეორებთ, ოღონდ დავსძენთ, რომ ზოგადი განმარტება — ჯ ([ჟ]) „ვინისა და უნის საშუალიაო“ სწორია, რადგან [ჟ] სონორობით აღემატება [ვ]-ს და ნაკლებია [უ] ხმოვანზე.

(2) სწორია ისიც, რომ ძ „ვინისა და ფარის საშუალი არს“: [ძ], მსგავსად [ვ]-სი და [ფ]-სი, ბაგისმიერია; მსგავსად [ვ]-სი (resp. [ჟ]-სი) ნაპარალელურია, მსგავსად [ფ]-სი ყრუ არის.

(3) სწორია აგრეთვე [მ]-ს დაკავშირება [ი]-სთან. ოღონდ მიუღებელია [მ]-ს მოქცევა [ი]-სა და [ა]-ს შორის.

ხ მოვნები

საბა ქართულ ენაში გამოყოფს 5 ხმოვანს („ჰმოანნი“), ესენია: ა, ე, ი, ო, უ და იძლევა მათ დახასიათებას რაგვარობის მიხედვით, რაც სქემის საშუალებით შეიძლება ასე წარმოვადგინოთ:

მატალი	ზომიერი	მდაბალი
ა, ე	ი	ო, უ

ხმოვნებს დიონისე თრაკიელიც სამ ჯგუფად ყოფს რაგვარობის მიხედვით: გრძელი (μακρά), მოკლე (βραχέα) და გრძელ-მოკლე (διχρονά). უთუოდ ამის გაშუალებული გამოძახილია სულხან-საბას კლასიფიკაციაც, გაშუალება იმ დროს არსებული გრამატიკებით უნდა მომხდარიყო.

მახვილის სახეობათა მიხედვით სრული დამთხვევა გვაქვს დიონისე თრაკიელსა და სულხან-საბას შორის. სულხან-საბას მიხედვით მახვილი სამგვარია: ოქხია („ოქხია, რომელ არს მახვილი“), ვარია („ვარია, რომელ არს მძიმე“), ბერისხომენი („ბერისხომენი, რომელ არს მორთხმული“). აქ წარმოდგენილი განმარტებები სიტყვასიტყვითი თარგმანია დიონისეს Ὀξεῖα, βαρεῖα, περισταμμένη მახვილთა სახეობებისა ბერძნულში. ისინი საბასთვის ცნობილი იყო

იოანე პეტრიწისა და ამონიოს ერმიასის შრომათა ქართული თარგმანის მიხედვით (იხ. ზემოთ, გვ. 10). მათ ნაშრომებს საბა ხშირად იყენებს თავის ლექსიკონში სქემებისა თუ ცნებების განმარტებების დროს. ამ ტერმინებს ის შეხვდებოდა მისი დროის გრამატიკებშიც.

მსჯელობა ბგერათა მოთავებობა-დამაბოლოებლობის შესახებ აგრეთვე დიონისეს გრამატიკის ექოა (შდრ. დიონისე თრაკიელის ΠΡΟΤΑΚΤΙΚΑ და ΨΟΤΑΚΤΙΚΑ).

უთუოდ აღსანიშნავია, რომ საბა მსჯელობს ხმოვანთა წარმოებაზეც: „...ამა ანსა, ენსა და ძნსა ბაგე აშკმით უნდა თქმა. ხოლო ონსა მცირედ ენისა ოდენ განძურა და უნსა ბაგე ნესტოებრ მოხრით თქმა“ (ლექსიკონის ს. იორდანიშვილისეული გამოცემა, გვ. 8). აშკმა პირის დაღებას ნიშნავს (იხ. ლექსიკონი).

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, B რედაქციის არავტოგრაფული სამი ნუსხის „სასწავლო ყრმათაში“ წარმოდგენილია სახელთა და ზმნათა გრამატიკული პარადიგმები; ამ რედაქციის ავტოგრაფულ ხელნაწერს (H1658) კი ეს ნაწილი აკლია.

აღნიშნულ პარადიგმებს განვიხილავთ A1113 ხელნაწერის მიხედვით, რადგან ეს ნუსხა თვით სულხან-საბა ორბელიანის ნარედაქციალია (იხ. ზემოთ, გვ. 74 და 83). პარადიგმები, უპირველეს ყოვლისა, სასწავლო დანიშნულებისაა, როგორც სხვა ნაწილები „წინა-დანართისა“, სახელიც ზომ შესაფერისი ჰქვია — „სასწავლო ყრმათა“. სახელთა ბრუნებაში სასწავლო დანიშნულება იმითაც ვლინდება, რომ სულხან-საბა ნაბრუნები სახელის თითოეული ფორმის წინ, კონკრეტული ბრუნვის მიხედვით, სვამს რომელი კითხვითი ნაცვალსახელის შესაბამის ფორმას. უკვე ითქვა, რომ აღნიშნული პარადიგმები ემყარება ანონიმი იტალიელი გრამატიკოსის (უთუოდ მისიონერის) იტალიურ-ქართულ ლექსიკონში წარმოდგენილ პარადიგმებს (გვ. 68). ეს ე. წ. „გორული გრამატიკა“ ზემოთ დაწვრილებით განვიხილეთ, ამიტომ მასალის ანალიზს ალარ შევუდგებით (იხ. გვ. 66) და პირდაპირ გადავალთ სულხან-საბას პარადიგმების ანალიზზე. A1113 ხელნაწერში პარადიგმები გამოიყურება ასე:

ნომინატიო	რომელ	ა	ზმა	„სინგულარე მამა	პლურალე მამანი
ჯინექტიო	რომლისა	ა	ზმა	მამის	მამათანი
დაქტიო	რომელსა	ა	ზმა	მამასა	მამათა

აკუსატიო	რომელს	ა	ზმა	მამა	მამანი
ვოკატიო	რომელ	ა	ზმა	მამაო	მამანო
აბლატიო	რომლისაგან	ა	ზმა	მამისაგან	მამათაგან
	რომლად			მამად	მამებად
	რომლიდან			მამილამ	მამებილამ
	რომლით			მამით	მამებით
	რომელმან			მამამან	მამებმან

რა შეიძლება ვთქვათ ამ პარადიგმასთან დაკავშირებით?

(1) ლათინური გრამატიკების ნორმატიული ექვსი ბრუნვის შესაბამისი ფორმების გვერდით ამ პარადიგმაში მოულოდნელად არ უნდა მივიჩნიოთ მამამან და მამილამ ფორმების არსებობა: **მოთხრობითის -მა და გამოხვლითის -ლამ თანდებულიანი („Ablatiuus“)** ფორმები უკვე ფრანჩესკო მაჯომ მოაქცია ბრუნების ხისტემაში: მამამა მიიჩნია სახელობითა ბრუნვის მეორე ფორმად, -ლამ თანდებულიანი ფორმები კი გამოსვლით ბრუნვას მიაკუთვნა (იხ. ზემოთ გვ. 48).

(2) რაც შეეხება მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვები: ფორმათა მოქცევას პარადიგმაში, **ეს მიხი შემდგენლის დამხატვრებაა**, რადგან იტალიელთა გრამატიკებსა და ტრაქტატებში მათ ვერსად შევხვდებით სახელთა ბრუნების პარადიგმებში. ფრ. მაჯოს ქართული ენის გრამატიკაში -ად-ა და -ით-თ სუფიქსიანა ფორმები შეიძლება ვნახოთ ზმნიზელებში, ისიც შეცდომით დაშლილი. იმასაც დავსძენთ, რომ ფრ. მაჯოს პარადიგმებში -მა სუფიქსიანი ბიჩიმა „ბიკმა“, მამამა... ფორმები („მეორე სახელობითი“) სამეტყველო ენას განეკუთვნებიან — ისინი სასაუბრო ფორმებია, სულხან-საბას პარადიგმაში კი შეტანილია მწიგნობრული მამამან.

(3) სამწერლობო ენის ნორმათა დაცვის თვალსაზრისით: საყურადღებოა ისიც, რომ გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონის -ებ სუფიქსიანი ფორმები ექვსსავე ბრუნვაში შეცვლილია -ნქთ სუფიქსიანი ფორმებით შესაბამისად ბრუნვებისა.

(4) ფრიად დიდ ინტერესს იწვევს ბრუნების პარადიგმა: კითხვების შეტანა და, რაც მთავარია, მიცემითსა და აკუსატივში („დატიო“, „აკუსატიო“) ერთი და იმავე კითხვის — „რომელს“ დასმა. გორული ანონიმის პარადიგმაში სახელობითსა და აკუსატივში სახელი ერთი და იმავე ფორმითაა წარმოდგენილი. აქ ფორმის მიხედვით ერთი და იგივე კითხვა — „რომელი“ იყ-

მოსალოდნელი. სულხან-საბა აღნიშნულ ბრუნვებში (სახელობითსა და აკუსტიკაში) გორელი ანონიმის ფორმებს იცავს, მაგრამ კითხვას კი მიცემითისას უსვამს:

„ნომინატიო	რომელ	ა	ზმა	მამა	მამანი
დატიო	რომელსა	ა	ზმა	მამასა	მამათა ^{ნა}
აკუსატიო	რომელს	ა	ზმა	მამა	მამანი“

(სხვა ბრუნვები აქ არ მოგვყავს, რადგან საკითხის განხილვისათვის მათ მნიშვნელობა არა აქვთ).

შექმნილი პარადოქსული ვითარება ადვილად აიხსნება, თუ გავიხსენებთ გრამატიკულ ტრაქტატს „სიტყუაჲ ართრონთათჳს“, რომელშიც ავტორი მსჯელობს „მიცემითი“ და „მიზეზობითი“ (ბრალდებითი ანუ აკუსატივი) ბრუნვების ურთიერთმიმართებაზე: „ბერძულად განყოფილებაჲ აქუს მიცემითსა და მიზეზობითსა, ვითარჲედ ზემო თჳთ იგი ლექსნი გჳჩენიან, გარნა ქართულად ერთ ლექსად ითქუმის, დაღაცათუ ძალი ორი აქუს. და ესრეთ გულისხმაჲყავ, რამეთუ მიცემითი ამისთჳს ეწოდების ლექსსა მას: რაჲამს ეტყოდი ვისმე, ვითარჲედ: „ვის მისცემ ამას რასმე?“ და მან გრქუას, ვითარჲედ: „ღმერთსა“, გინა თუ „ღმერთთა“, ანუ თუ „ჰაცთა“, გინა „ანგელოზთა“, ხოლო მიზეზობითი — ამისთჳს, ვინაჲთგან, იკითხვიდე რაჲ ვისგანმე, ვითარჲედ: „ვის ეძიებ?“ და მან გრქუას, ვითარჲედ: „ღმერთსა“, გინა თუ „ღმერთთა“, გინა თუ „ჰაცთა“, ანუ სხუათა რათამე.

ესრეთ ორი ძალი აქუს ლექსსა ამას და ერთითა გუარითა ითქუმის ორივე ქართულსა ენასა ზედა, გარნა არა ბერძლცა, არამედ მიცემითი ერთობითთაჲ „ტო თეო“ [τὸ θεὸν] და მიცემითი განმრავლებითთაჲ ტუს თევს [τοῦ θεοῦ], ეგრეთვე მიზეზობითი ერთობითთაჲ „ტონ თეონ“ [τὸν θεόν], ხოლო მიზეზობითი განმრავლებითთაჲ ტუს თეუს [τοῦ θεοῦ] — ესრეთ განყოფილებაჲ აქუს ურთიერთას“.

მაშასადამე, ავტორის თქმით, მართალია, მიცემითსა და მიზეზობითს საერთო ფორმა აქვთ, მაგრამ გაგება (გრამატიკული მნიშვნელობა) განსხვავებული აქვთ („ძალი ორი აქუს“). ჩვენთვის არსებითი ის არის, რომ ორსავე ბრუნვას დაესმის „ვის“ კითხვა (მიცემითი — „ვის მისცემ?“ და მიზეზობითი — „ვის ეძიებ?“).

სულხან-საბა ორბელიანი კარგად იცნობდა ტრაქტატს ართრონთა შესახებ: იმეორებს მის ზოგ ლებულებას და ეკამათება კიდეც მის ავტორს¹⁵⁹. საზიარო კითხვის დასმა მიცემითსა და

¹⁵⁹ მ. შანიძე, სიტყუაჲ ართრონთათჳს ძველი ქართული გრამატიკული ტრაქტატი, 1990, გვ.გვ 75, 76.

მიზეზობითში (აკუზაცივში) სწორედ ძველი ტრაქტატის გავლენის შედეგია. მისიონერთა გრამატიკული ნააზრვეიდან, რითაც სულხან-საბა სარგებლობდა, ამის გამოყვანა შეუძლებელია.

ამ აზრს — „სიტყუაჲ ართრონთათჳს“ ტრაქტატის გავლენას სულხან-საბას ბრუნების პარადიგმაზე განამტკიცებს მეორე თავისებურებაც ამ პარადიგმისა. საქმე ეხება ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას მრავლობით რიცხვში; სულხან-საბას პარადიგმაში ეს ჩვენთვის საინტერესო ფორმა ასეა წარმოდგენილი:

„ჩენეთიო რომლისა ა ზმა მამის მამათანი“. მამათანი ნათესაობითი ბრუნვის („ჩენეთიო“) მრავლობითი რიცხვის ფორმაა. „სიტყუაჲ ართრონთათჳს“ ტრაქტატის პარადიგმებში ნათესაობითი ბრუნვის მრავლობითი რიცხვის ფორმები სწორედ -**თანი** დაბოლოებით გვხვდება; ამასთან დაკავშირებით მ. შანიძე წერს: „აღსანიშნავია ერთი გარემოება: ნათესაობით ბრუნვაში დასმული ბერძნული მაგალითები ტრაქტატის ავტორს ქართულად ორმაგი (ნანათესაობითარი) ბრუნვის ფორმებით აქვს ნათარგმნი, რაც კარგად ჩანს მრავლობით რიცხვში: ღმერთთანი, სამებათანი, სულთანი...“¹⁶⁰

ექვს არ უნდა იწვევდეს ის, რომ სულხან-საბა გორელი ანონიმის პარადიგმაში სწორებას სწორედ ართრონებისადმი მიძღვნილი XI-XII საუკუნეების მიჯნის ტრაქტატის მიხედვით ახდენს. იტალიელები, ფრ. მაჯოდან დაწყებული, ნათესაობითი ბრუნვის მრავლობით რიცხვში ან მხოლოდ თანიან ფორმებს იძლეოდნენ (მამათა, მეფეთა), ან -ებთანებს ბრუნვის ნიშნით (მამების, მეფების „მეფების“).

სულხან-საბას არჩევანი უთუოდ ქართული ტრადიციით, რამელიც „სიტყუაჲ ართრონთათჳს“ ტრაქტატიდან მოდიოდა, არის განპირობებული. ჩანს, ეს ტრაქტატი სულხან-საბასთვის სხვებზე მეტად ავტორიტეტულიც ყოფილა.

მართალია, კითხვები ბრუნვის კონკრეტულ ფორმათა წინ მხოლოდ სულხან-საბას პარადიგმაში გვხვდება, როგორც „სიტყუაჲ ართრონთათჳს“ ტრაქტატში მიცემითსა და ბრალდებითში, მაგრამ უნდა გვახსოვდეს ლათინური ენის გრამატიკების ტრადიციაც — პარადიგმის ფარგლებში სახელებს ბრუნებისას წინ უძღოდა ჩვენებითი ნაცვალსახელები, რომლებიც მიუთითებდნენ საბრუნებელი სახელის სქესზეც და გარკვეულად ბრუნების ტიპზეც; ოღონდ იტალიელებს ქართული სახელის პარადიგმებში კითხვები არ გა-

¹⁶⁰ მ. შანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70.

მოუყენებიათ, რადგან ქართულ სახელს სქესი არ ჰქონდა, რაზეც ფრ. მაჯო ხაზგასმით მიუთითებდა.

(5) ბოლოს არანაკლებ საყურადღებოა ისიც, რომ სულხან-საბას პარადიგმაში ვითარებითი და მოქმედებითი ბრუნვის ფორმები -**ებ** სუფიქსით არის წარმოდგენილი მრავლობით რიცხვში წინა ბრუნვათა თანიან ფორმების გვერდით, ესეც მწიგნობრული ენის მიხედვით არის განსაზღვრული — ცნობილია, რომ თანიანი ფორმები ამ ბრუნვებს ძველ ქართულშივე უჭირდა.

სულხან-საბას „ქართული ლექსიკონის“ ამ წანამძღვარში წარმოდგენილია „მიყვარს“ ზმნის ფორმები. ზმნათა უღლების აგრეთვე პირველი პარადიგმაა სულხან-საბასგან, საერთოდ, ქართველი კაცისგან, შედგენილი, რომელიც ჩვენ ვიცით. ეს პარადიგმაც გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონის ამავე ზმნის პარადიგმას ემყარება. აი ისიც (ფრჩხილებში ვუწერთ დროთა და კილოთა შესაბამის იტალიურ სახელებს გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონის მიხედვით):

„პ რ ე ზ ე ნ ტ ე ქ მ ნ ა (Presente)

მიყუარს: გიყუარს: უყუარს: გყუარს: გიყუარსთ: უყუარსთ

ი მ პ ე რ ე ტ ო ნ ა ქ მ ა რ ი (Imperfetto)

მიყუარდა. გიყუარდა. უყუარდა. გყუარდათ, გიყუარდათ. უყუარდათ

პ ე რ ვ ე ტ ო ქ მ ნ ი ლ ი (Perfetto)

შემიყუარდა. შეგიყუარდა. შეუყუარდა. შეგყუარდა. შეგიყუარდათ. შეუყუარდათ.

პ რ ე ხ ე ჯ ა მ პ რ ვ ო ტ ო (Più che perfetto)

შემიყუარებოდა. შეგიყუარებოდა. შეუყუარებოდა. შეგყუარებოდათ, შეგიყუარებოდათ. შეუყუარებოდათ

ვ უ ტ უ რ ო სა ქ ნ ე ლ ი (Futuro)

შევიყუარებ. შეიყუარებ. შეიყუარებს. შევიყუარებთ. შეიყუარებთ. შეიყუარებენ

ი მ პ ე რ ა ტ ი ო ქ მ ე ნ (Imperativo)

შეიყუარე. შეგიყუაროს. შეიყუარეთ. შეიყუარონ.“

მიყვარს ზმნის პარადიგმა მრავალმხრივ იქცევს ყურადღებას: (1) როგორც სახელის ბრუნების პარადიგმაში, აქაც ორთოგრაფია მწიგნობრული ქართულია — ყვარ ძირი წარმოდგენილია უარ სახით; (2) ასევე გგ- და ი- მორფემები წარმოდგენილია სამწერლო ენაში გავრცელებული გვ- დაწერილობით; (3) ნამყო სრულში (perfetto) იტალიელ ანონიმს აქტივის ფორმებით ჰქონდა

განგრძობილი მიყვარს ზმნის პარადიგმა (შევიყვარე, შეიყვარე, შეიყვარა...), სულხან-საბა კი მას ცვლის ღ'ონიანი პასივის ფორმებით: შემიყუარდა, შეგიყუარდა, შეუყუარდა... (იხ. ზემოთ „პერვეტო ქმნილი“), ამით მიყუარს ზმნის პარადიგმა უკეთესად გამართა, რამდენადაც საკითხის ამნაირად გადაწყვეტას დღესაც ჰყავს თავისი მომხრეები; (4) განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს უწყვეტლის (იმპერეტო) და თურმეობითი პირველის (პრუსკუა მპრკოტო) | პირის მრავლობითი რიცხვის ფორმები: გვყუარდათ და შეგვყუარებიათ. როგორც ვხედავთ, მრ. რიცხვის | პირში გრამატიკული ობიექტი, გარდა გუ-პრეფიქსისა, -თ სუფიქსითაც არის გამოხატული, რაც არ ახასიათებდა ძველ ქართულს, არც თანამედროვე ქართულში ჩანს და არც იმ პარადიგმაშია, რომელსაც სულხან-საბა ორბელიანი ემყარება. ასეთი ფორმები, ერთი მხრით, შეიძლება იტალიელი ანონიმის პარადიგმების. გადმოღების დროს დაშვებულ შეცდომად მიგვეჩნია. იტალიელი ანონიმი ამ ფორმებს ასე გამოხატავდა:

„მე მიყვარდა: გი: უ; P. გვიყვარდა: თ: თ“ (უწყვეტელი);

„მე შემიყვარებია: შეგი: შეუ; P. შეგვიყვარებია: თ: თ: (თურმ. I).

P. (=Pluralis) ნიშნის მომდევნოდ გვიყვარდა და შეგვიყვარებია ფორმებს მოსდევს ორი წერტილით გამოყოფილი -თ სუფიქსი, რომელიც, პარადიგმის შემდგენლის განაზრახვით, მხოლობითის მეორე პირს უნდა დაერთოს, რათა მივიღოთ || პირის მრ. რიცხვის ფორმა გიყვარდათ; ასევე მესამე პირში.

სულხან-საბას შეეძლო შეცდომით პირველი პირის ფორმისთვის მიეერთებინა მეორე პირისთვის ნავარაუდები -თ სუფიქსი და მიეღო აღნიშნული ხელოვნური ფორმები. ეს გამორიცხული არ არის, მაგრამ, მეორე მხრით, ამ პერიოდის წყაროებში აღნიშნულ მწკრივთა პირველი პირის მრავლობითი რიცხვის ფორმებში (ზოგი სხვა მწკრივის ამავე ფორმებშიც) ასეთი ვარიანტებიც დასტურდება როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ ზონაში (სხვადასხვა ხასიათის საბუთებში). უნდა ვივარაუდოთ || და III პირის გავლენით -თ სუფიქსის მრავლობითი რიცხვის ნიშნად განზოგადება¹⁶¹. ამდენად, ასეთი ფორმები პირველ პირში იტალიური წყაროსგან დამოუკიდებლად, ქართულ ენაში მიმდინარე ცვლილებების საფუძველზე ჩანს აქ წარმოდგენილი.

¹⁶¹ ნ. სურმაჯია, ზმნის პირთა რიცხვის აღნიშვნის ისტორიიდან. იკვ. ტ. XXVIII, 1989, გვ. 141.

„სიტყვის კონის“ ამ ნუსხაში (A1113) უღლების ზემოთ განხილულ პარადიგმას მოსდევს ქვეთავი — „ღრამმატიკა სადაობითი“. ეს ნაწილი დანართისა საყურადღებოა, უპირველეს ყოვლისა, იმ მხრივ, რომ იტალიურად დაწერილ გრამატიკებსა და ლექსიკონებში არ გვხვდება და, მაშასადამე, წარმოადგენს თვით სულხან-საბა ორბელიანის შემოქმედებას.

თუ გავითვალისწინებთ იმ სერიოზულ ცვლილებებს, რაც სულხან-საბას ხელში განიცადეს „გორული გრამატიკის“ სახელურმა და ზმნურმა პარადიგმებმა, ასეთი ქვეთავი მოულოდნელად აღარ მოგვეჩვენება; ამავე დროს დანამდვილებით შეიძლება იმის მტკიცება, რომ სულხან-საბას ლექსიკონი, რომელსაც წამძღვარებული აქვს ეს ტრაქტატი, საფუძველს წარმოადგენს ამ ნაშრომისათვის.

მოგვყავს მთლიანად ეს ტრაქტატი:

„ღრამმატიკა სადაობითი

ადგილსა	მღერა	სლვა	ჯდომა
ზე	ამღერებ	ასლვა	აჯდომა
ქვე	ჩამღერება	ჩასლვა	ჩაჯდომა
აქათ	მომღერებ	მოსლვა	მოჯდომა
იქით	მიმღერება	მისლვა	მიჯდომა
წინა	წამღერება	წარსლვა	წაჯდომა
უკან	უკომღერება	უკოსლვა	უკოჯდომა
სისწორს	გამღერებ	გასლვა	გაჯდომა
უკომ	გომღერება	გამოსლვა	უკოჯდომა
შინათ	შემღერება	შესლვა	შეჯდომა ¹⁶²

აქ ექსპლიციტურად არის წარმოდგენილი ქართული ზმნის გეზისა და ორიენტაციის კატეგორიათა ფორმები. ცხრილი უთუოდ წარმოადგენს აღნიშნულ კატეგორიათა ელემენტების პარადიგმატულ ანალიზსაც, რამდენადაც ზმნისწინები მირათულია საზიარო ზმნურ ფუძეზე. შეპირისპირებული ფორმების მიხედვით გამოიყოფა შემდეგი მარტივი და რთული ზმნისწინები:

¹⁶² „ღრამმატიკა სადაობითში“ მესამე და მეოთხე ვერტიკალურ სვეტებში არეულია საილუსტრაციო ფორმების თანმიმდევრობა: გეზის აღნიშნული ზე გარემოების გასწვრივ აღმდებება და ასვლა (II და III სვეტის) ფორმების გვერდით უზმნისწინო სლვა და ჯდომა ფორმები სწერია ნაკვალად ისლვა, აჯდომა ფორმებისა, რის გამოც სლვა და ჯდომა ერთი სტრიქონით ზემოთ, სათაურის დონეზე აღმოჩნდა აწეული. შესაბამისად აირია ქვემოთ სტრიქონების ფორმებიც. ეს უნებლიე ტექნიკური შეცდომა აქ გასწორებულია.

აღ-/ა-

ჩა-

მო-

მი-

წა-/წარ-

გა-

შე-

უკუ-

გამო-

უკმო-

„სიტყვის კონაში“ თვით ლექსიკონის შიგნით, ცალკეულ სიტყვათა სტატიების ფარგლებში, არა ერთი და ორი საყურადღებო ცნობა გვაქვს ქართული ენის მორფემათა ფლექსიური და დერივაციული ფუნქციების შესახებ. დღევანდელი **მორფემის** გაგებით სულხან-საბა ზმარობს ტერმინ **ართრონს**, რომელიც სულხან-საბას, მაშასადამე, უფრო ფართო გაგებით ესმის ვიდრე ნაწვევარია (არტიკლი). ეს ფართო გაგება ართრონს ბერძნულში ანტიკური პერიოდიდანვე ჰქონდა. ტერმინიც იქიდან არის გადმოღებული. ართრონს XI საუკუნის საქართველოში ეძღვნა გამოკლევა — „სიტყუაჲ ართრონთათჳს“, რომლის ავტორად მ. შანიძეს მიაჩნია არსენ იყალთოელი. ქართველი გრამატიკოსი ბერძნული ართრონების (ნაწვევრების) მნიშვნელობასა და ბრუნებაზე მსჯელობს სათანადო ქართულ ფორმებთან მიმართებით. ეს ტრაქტატი კარგად ყოფილა ცნობილი XVII-XVIII საუკუნეების ქართველ მეცნიერთათვის. მ. შანიძე წერს: ართრონის საბასეულ განმარტებაში „გარკვევით მოისმის გამოძახილი ტრაქტატის მასალისა“ (იხ. ზემოთ, გვ. 12).

სულხან-საბა ართრონზე მსჯელობს ლექსიკონისთვის წამძღვარებულ ტრაქტატშიც — „სასწავლო ყრმათაში“ და ცალკეულ გრამატიკულ ელემენტთა დახასიათების დროსაც (ზმნისწინი, პირის ნიშნები, რიცხვის ნიშნები, თანდებული და სხვ.).

„სასწავლო ყრმათაში“ გვითხულობთ: „და არიან ასონი, რომელი ყოველთა ეთავების და სხვათა ბოლოდ ყრველთათვის იქმნების. და არიან რომელნი თავადაც იქმნების და ბოლოდაცა ქართული ენის სიგრძისა და მიმოქცევისაგან. აჲა აქა განიხილე, ვითარ ანის მიერ ესრეთ ყოველთა სიტყვათა ზედა მოვალს: აწვევა, აკიდება, ატანა. თავადაც იქმნა ანი და ბოლოდაცა...“¹⁶³ საბა გა-

¹⁶³ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული... თხზ., ტ. IV, გვ. 25.

ნაგრძობს მსჯელობას და ა-ს გვერდით, თავკიდურადაც რომ გვხვდება და ბოლოკიდურადაც, ასახელებს ისეთ „ბგერებსაც“, რომლებიც ან მხოლოდ თავში მოუღიბთ სიტყვებს, ან მხოლოდ — ბოლოში. აქ არის ყველა ზმოვანი და ის თანზმოვანი, რომლებიც რაიმე ლექსიკურ-გრამატიკული ფუნქციით გამოიყენება ქართულში. ეს ის ელემენტებია, რომლებიც „განწყოფენ ენათა მიმოდრეკასა“¹⁶⁴, ე. ი. ფლექსიურად ანაწევრებენ. სწორედ ეს ელემენტებია, რომელთაც საბა ართრონს უწოდებს: „ართრონ(ნი) არიან ასოები, რომელიმე წინა მოეზაგებიან სიტყვათა და რომელიმე უკანა და გვარიან ჰყოფენ და დაატკობენ, არამედ ლათინთა და ელლენთა ენათა შინა უმრავლეს და ერთს რიგზე გაწყობით არიან, ხოლო ქართულში წინა-უკმო, ამისათვის ღრამატიკოსთა შინა დამიწერია“¹⁶⁵, ე. ი. არის ბგერები, რომლებიც სიტყვას დაერთვიან წინ ან უკან (ბოლოებში), სრულყოფენ მათ და გასაგებს ხდიან (დაატკობენ); ლათინურსა და ბერძნულში ართრონები ბევრია და ერთ რიგზე არიან გაწყობილი (ე. ი. ან წინიდან ემატებიან, ან ბოლოდან მიერთვიან), ქართულში კი შეიძლება თავშიც დაერთონ და ბოლოშიც. ამის შესახებ გრამატიკულ ნაწილში ვწერო, გვახსენებს საბა. ესენი სწორედ ის ელემენტებია (ართრონები), რომლებზეც „სასწავლო ყრმათში“ ჰქონდა მსჯელობა.

ართრონებზე მსჯელობა დაევიწყოთ „სიტყვის კონაში“ ზმნისწინების ფორმათა და ფუნქციათა ანალიზით. უკვე აღვნიშნეთ, რომ „სიტყვის კონის“ ზოგ ნუსხაში ლექსიკონს უძღვის სხვადასხვა შინაარსის ტრაქტატები, ერთ-ერთს ჰქვია „გრამატიკა სადაობითი“. როგორც ვთქვით, აქ სქემის სახით წარმოდგენილია გეზისა და ორიენტაციის გამომხატველი პრეფიქსები და მათი ფუნქცია. აღვნიშნეთ ისიც, რომ ამ სქემის საფუძველს წარმოადგენს თვით ლექსიკონი.

ყველა ზმნისწინი ართრონად იწოდება „სიტყვის კონაში“: „ანი არს პირველი ასო და ჳმოვანი და ართრონი, მრავალრიგად თავად და ბოლოდ მოვალს მრავალთა სიტყვათა ზედა, ვითარცა თავსა დაგვიწერია“. „თავში“ კი, როგორც ვნახეთ, წინიდან დადართული ფორმების მაგალითად მოყვანილია აწევა, აკიდება, ატანა. თვით ლექსიკონში ა- ზმნისწინით დაწყებულ მრავალ ფორ-

¹⁶⁴ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული... თბზ., ტ. IV, გვ.26.

¹⁶⁵ იქვე, გვ. 67, I.

მას განმარტებაში ახლავს **შეხაფერიხი ზმნიზედები**, რომლებიც განსაზღვრავენ ქვემოდან ზემოთ მიმართული გეზის ფუნქციას: **ზე, აღმახლმართ, მალლა**; მაგალითად: „ააბნიე ზე შეაბნიე“; „ააგლე ზე შეისროლე“; „აზიდვა მალლა ატანა...“ და სხვ.

ანის ზემოთ მოყვანილი განმარტების მიხედვით, ა არის **ზმოვანი და ართრონიც**. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ბანის განმარტება: „ბანი არც თავია, არც ბოლოდ მოვალს სხვათა სიტყვათა ზედა, არც ვშიანი არს, არც ართრონი...“ ნათელია, რომ თავად მოსვლა მხოლოდ სიტყვის თავკიდურობას არ ვარაუდობს, თორემ ლექსიკონში ხუთასზე მეტი ლექსიკური ერთეული იწყება ბ ასოთი (ბა, ბაალ, ბაალარ...). მაშასადამე, არსებითია ის, რომ ბ „სხვათა სიტყვათა ზედა“ არა მოვალს. „სხვა“ ცალკე სიტყვათა ლექსიკურ მნიშვნელობას ვარაუდობს, ხოლო ართრონი მათ ერთვის როგორც აფიქსი, რომელსაც საკუთარი მნიშვნელობა შეაქვს ფორმაში კონკრეტულ ფუძეზე დართვით.

ართრონის განმარტებისა და ქართულში ართრონთა კონკრეტულად ჩამოთვლის დროს საბამ ალ-ზმნისწინიც გამოყო (იხ. ართრონი), ლექსიკონში კი ალ-ცალკე აღარ გამოუყვია, როგორც მის ა- ვარიანტთან დაკავშირებით მოიქცა, მაგრამ ზმნისწინიან ფორმებს, რომლებშიც ალ- გეზის ფუნქციას გამოკვეთილად ატარებს, საბა სათანადო განმარტებას აძლევს; მაგალითად „**აღღგომა ზე ამართვა**“; „**აღმოჩენა** კვიდამ ითქმის, ხოლო გამოჩენა — ზეიდამ“ (აქ ლაპარაკია ქვემოდან ზემოთ მომავალი ცოცხალი არსების მოძრაობაზე...). **აღსავალ** სიტყვის განმარტებაში საბა წერს: „...ყოველივე ზეით სავალი აღსავალი არს...“

გან-გა-ზმნისწინი: „გა ართრონი არს სიტყვათანი, რომლისა მიერ ითქმის გაღმრთობა, გამეფება, გაუფლება, გაცხოელება...“ საბა არც გან- ვარიანტს ივიწყებს: „გან ესე ართრონი არს... ხოლო თავის კერძო (სიტყვის დასაწყისში — თ. უ.) ართრონად განღმრთობით, განკაცებით, განგულგებით...“ საბა გან-გა-ზმნისწინის ფუნქციაზე არ მსჯელობს. ფორმები კი, როგორც ვნახეთ, სწორად არის შერჩეული და განმარტებაც სათანადო ახლავს; მაგ., „**გაგზავნა წარვლინება**“; „**გაატანა თან მიაღვენა**“ და სხვ. გამოართული ზმნისწინი კი ცალკე ართრონად არ გამოუყვია. საყურადღებოა ისიც, რომ გა- და გან- საზიარო ფუძითაც არიან წარმოდგენილი: „**გაღმრთობა — განღმრთობა**. ვფიქრობთ. ეს შეგნებულად ხდება — ლექსიკონში ხომ სულ რამდენიმე გვერდი აცილებს ამ ვარიანტებს. დიდი ქართველი მწიგნობრისათ-

ვის რაიმე სიძნელეს არ წარმოადგენდა გან- და გა- ვარიანტთა ქრონოლოგიური და სტილური არეების გაცნობიერება სამეტყველო ხმარებასა და სალიტერატურო ენაში.

უნდა ითქვას, რომ სულხან-საბას ზოგჯერ უჭირს ზმნისწინის ზუსტად გამოყოფა ზმნის ფორმიდან, მაგალითად, და- და ჩა- ლექსიკონში თანხმოვნითი შემადგენლებით არიან გამოყოფილი, თუმცა ლაბარაკია სწორედ ზმნისწინზე¹⁶⁶, მაგალითად: „ჩინი ყო(ვ)ელთა დამხეობათა თავი არს, ვითარცა ჩამოსლვა, ჩამოლება, ჩამოჯდომა, ჩამოქცევა, ჩამოჭრა, ჩასლვა, ჩავლა, ჩადება, ჩამოქვეითება და ესევეითართა ყო(ვ)ელსა ზედა მოვალს“. დამხეობა, საბასავე განმარტებით, დაბლა, ძირს მყოფობას ნიშნავს. მაშასადამე, ზმნისწინის ფუნქცია ზუსტად არის განსაზღვრული, თუმცა ჩა-ს ნაცვლად ჩ- არის გამოყოფილი ამ ფუნქციის მქონედ. მი-, მო, შე-, წა-/წარ-, უკუ-, უკმო- სრულად არიან გამოყოფილი, თუმცა შე-/შა-ს ფუნქციით შ(ინიც) ცალკე ართრონად არის წარმოდგენილი.

„სიტყვის კონის“ ნუსხათა „სადაობით ღრამმატიკაში“ ზმნისწინთა დაჯგუფება მათი ფუნქციის მითითებით, როგორც ვნახეთ, არ წარმოადგენს რაიმე მოულოდნელობას ამ დროის ქართული გრამატიკული აზროვნებისთვის. კარგად გამოჩნდა, რომ „სიტყვის კონაში“ ა-/აღ- ზმნისწინიდან დაწყებული ჩ(ა)-მდე ყველა სათანადოდ არის განსაზღვრული. ამავე დროს, რაც არანაკლებ არსებითია, მათ შესახებ მსჯელობა თეორიულ პლანში „სიტყვის კონის“ დასაწყისშივეა მოცემული. „ღრამმატიკა სადაობითი“ უდავოდ სულხან-საბას ხელიდან არის გამოსული, იგი „სიტყვის კონის“ მიხედვით შედგენილი სქემაა ზმნისწინთა ფორმისა და ფუნქციის შესახებ.

ქართული ენის სახელთა და ზმნათა კატეგორიების მაწარმოებლები სულხან-საბა ორბელიანმა თითქმის სრულად გამოყო „სიტყვის კონაში“, ოღონდ ეს ხდება იმპლიციტურად — ნაგრძობია კატეგორიის გრამატიკული თავისთავადობა, მაგრამ ჭერ კიდევ ვერ ხერხდება მაწარმოებელთა დიფერენცირება ფუძისეული სხვა ელემენტებისაგან, ასევე ვერ არის გამოყოფილი იდენტური ფორმის, მაგრამ სხვა ფუნქციის მქონე მაწარმოებლებისაგან. ეს არის მეცნიერული ანალიზის წინა საფეხური, როცა გარკვეულ

¹⁶⁶ უთუოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ართრონების ჩამოთვლის დროს სიტყვის დასაწყისში და-ს ასახელებს საბა (იხ. ართრონი).

ფორმათა შეპირისპირების საფუძველზე უნდა მოხდეს მორფმათა ფორმალურ-სემანტიკური იდენტიფიკაცია. შეპირისპირების პრინციპი ამ დროსაც ერთადერთია, მაგრამ იგი მეთოდის რანგში არ არის აყვანილი, გავიხსენოთ სალბუნ ფორმაში ხა- და ლბუნ ელემენტების გამოყოფა მილბუნოს ზმნის ფორმასთან შეპირისპირების საფუძველზე (იხ. ზემოთ), იმეფე ზმნაში ე- პრეფიქსის მიჩნევა ართრონად, რა თქმა უნდა მეფე და მეფობს ფორმებთან შეპირისპირებით მოხერხდა; სხვა გზა არც არსებობს, ოღონდ გრამატიკულ ელემენტთა იერარქიული მიმართების შეცნობა ჯერ კიდევ ინტუიტურაა, რაც მეთოდს პრინციპულობას უქარგავს და გაუდიფერენცირებელი ელემენტების გამოყოფას განაპირობებს. სანიმუშოდ განვიხილოთ რამდენიმე მორფემა, **ართრონი**, როგორც საბა უწოდებს.

„**ინი** ჯმიანი ასო არს და ართრონი მრავალთა სიტყვათა. **ინი** თავადაც ყოველთა სიტყვათა მოვალს და ბოლოდაცა, ვითარცა ზემოთ დაგვიწერია: იტყოდი, იქმოდი, იხარებდი. ესრე მოეზაყების თავბოლოთა. ხოლო მარტო თავად: იმეფე, იბატონე, იკაცე, იპირუტყვე და ესევითარნი...” (იხ. **ინი**). როგორც ვხედავთ, ჩამოთვლილ ფორმებში პასივის, აქტივისა და საშუალო გვარის ფორმები ერთად არის შეყრილი იმ მიზეზით, რომ ყველას თავში მოუდის **ე-** ართრონი. შესაბამისად ამისა, ლექსიკონში ცალკე გამოტანილი იანგარიშა, იბარტყა... იღვა, იზარდა... იძმო და იწდივა... — ყველა საერთო **ე-** ართრონის მქონედ არის სავარაუდებელი.

ჟ- ართრონი დახასიათებულია მხოლოდ უქონლობა-უყოლობის ფუნქციით, მაგალითებიც სათანადო ახლავს, მაგრამ **ჟ-**ს სხვა ფუნქციაზე აღარ მსჯელობს სულხან-საბა, თუმცა ლექსიკონში ზშირად არის გამოტანილი სასხვისო ქცევის ფორმებიც.

ე- ართრონი სწორად არის გამოყოფილი პასივთა ფორმებში: ელოდე, ემორჩილებოდე, მაგრამ ზემოთ აღნიშნული **ე-** ართრონი და ეს **ე-** გაუდიფერენცირებლადაც არის წარმოდგენილი ობიექტური პირის **გ-** პრეფიქსთან: ლექსიკონში ცალკე ართრონებად არის გამოტანილი **გე-** და **გე-**, ე. ი. ლექსიკონის **ე-** და **ე-** სხვა ართრონებია, ხოლო **გე-** და **გე-** — სხვა; ამათ გვერდით ლექსიკონში საკმაო რაოდენობით არის გამოტანილი მხოლოდ **გ-** პრეფიქსიანი მეორე პირის ფორმები (რამდენიმე ათეული): „**გკლამ** მოკლვას გიზამ“; „**გბოჯა** გიპოვნა“... **მეორე პირი ზოგ განმარტებაში ნაცვალხახელით არის წარმოდგენილი: „გქერვარ** დაქერ-

ბულ ვარ შენსა“; „**გჭობვარ** მე უკეთეს ვარ შენ ზედა“ და სხვ. უდავოა, **გ-** პრეფიქსი სულხან-საბას გაცნობიერებული ჰქონდა, რაც **მიყვარს** ზმნის უღლებიდანაც გამოჩნდა (იხ. ზემოთ), მაგრამ მაინც დაუშლელ ართრონებად წარმოადგინა **გო-** და **გო-** ... სწორედ ამას ვგულისხმობდით, როცა ზემოთ ვლაპარაკობდით გრამატიკულ კატეგორიათა მაწარმოებლების იმპლიციტურად გამოყოფაზე.

უდავო ფაქტია, რომ სულხან-საბას სახელური და ზმნური პარადიგმები შედგენილია გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონის პარადიგმაზე დამყარებით. ამ აზრის მისაღებად ზოგი რამ უთუოდ უნდა გაირკვეს: (1) გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონის შექმნის თარიღად მიჩნეულია 1724 წელი, რომელიც ზელნაწერს (Q500) ზედ აწერია — *Questo Libro è Stato scritto L'anno 1724*“; „სიტყვის კონის“ **B** რედაქცია კი სულხან-საბა ორბელიანმა შექმნა 1715-16 წლებში (ავტოგრაფული ნუსხაა H1658), რომლისგანაც შემდეგ გადაინუსხა A1113 და კიდევ ორი სხვა ნუსხა ლექსიკონისა... ბუნებრივია, გვიან შექმნილი ნაშრომი ვერ იქცეოდა უფრო ადრე დაწერილი ნაშრომის ამოსავლად. ორში ერთი — ან გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონი შექმნილია 1713 წლამდე, ვიდრე სულხან-საბა ევროპაში გაემგზავრებოდა, ან სულხან-საბა არ არის ავტორი განხილული სახელური და ზმნური პარადიგმებისა და გამოვა, რომ ისინი სხვას შეუტანია „სიტყვის კონის“ შესავალ ნაწილში სულხან-საბას სიტოცხლემივე.

ფიქრობთ, რომ გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონი 1713 წლამდეა შექმნილი. ასეთი ვარაუდი ემყარება გარკვეულ ფაქტებს.

გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონი რომ 1724 წელს იყოს შექმნილი, შეუძლებელი გახდებოდა მისი პარადიგმების გათვალისწინება მაკრინესეულ ნუსხაში — A1113-ში. ეს ნუსხა სულხან-საბას ნარედაქციალია; იგი მას თავიდან ბოლომდე წაუკითხავს, ხუთ ადგილზე მინაწერებიც დაუტოვებია (იხ. გვ. 74). სულხან-საბას ასეთი სამუშაოს შესრულება 1724 წელს არ შეეძლო, იგი ვახტანგ VI ამაღასთან ერთად 1724 წლის ივნისში საქართველოდან რუსეთში მიემგზავრება¹⁶⁷, სადაც გარდაიცვალა

¹⁶⁷ E. Такайшвили, Материалы для истории Грузии, Тифлис, 1895, გვ. 38; ა. გაწერელია, სულხან-საბა ორბელიანი (საქარო ლექციის სტენოგრამა), თბ., 1949, გვ. 28.

კიდევ 1725 წლის დასაწყისშივე, 26 იანვარს. თუ დავუშვებთ, რომ გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონი დაიწერა 1724 წლის დასაწყისშივე, მისი გამოყენებისთვის რჩება მხოლოდ 5 თვე (ვიღრე საბა ორბელიანი საქართველოს დატოვებდა). შეუძლებელია იტალიელი მისიონერების დაწერილი წიგნი მაშინვე მიეღო „სიტყვის კონის“ ქართველ გადამწერს, გამოყენებინა „სასწავლო ყრმათას“ მორფოლოგიური პარადიგმების შესადგენად, შემდეგ მთელი ლექსიკონი გადაეწერა, შემდეგ ახალი ნუსხა სულხან-საბასთვის გაეგზავნა ან გადაეცა სარედაქციოდ; საბა ორბელიანსაც მოესწრო მისი წაკითხვა რუსეთში გამგზავრებამდე. თანაც სწორედ ამ პერიოდში სულხან-საბა თავის ძმა ზოსიმესთან ერთად დაკავებულია „სიტყვის კონის“ A რედაქციის შექმნით, რომელშიც B რედაქციისეულ ზოგ პრინციპს აუქმებს, A1113 კი B რედაქციის ნუსხაა... ჩვენ შეუძლებლად გვეჩვენება ისიც, რომ ვინმეს სულხან-საბას სიცოცხლეშივე გაეხებდა „სასწავლო ყრმათას“ განვრცობა ძირითად ტექსტში, შემდეგ სულხან-საბასთვისვე მისი გაგზავნა სარედაქციოდ; ისიც დაუჭერებელია, რომ საბა ორბელიანმა სხვისი ჩანართი შენიშვნის გარეშე თავის სახელზე დატოვა ლექსიკონში.

ზემოთ თქმულის საფუძველზე უნდა ვირწმუნოთ მისი არსებობა კონსტანტინეპოლურ ავტოგრაფულ ნუსხაში, რომელსაც სწორედ ეს „წინა დანართი“ აკლია, მისგან გადანუსხულ სამსავე ხელნაწერში კი გვაქვს ამ პარადიგმების შემცველი დანართი. ამის საფუძველზე კი გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონის შექმნის თარიღი უნდა გადავწიოთ სულხან-საბას ევროპაში გამგზავრების დრომდე, ე. ი. 1613 წლამდე, წინააღმდეგ შემთხვევაში ევროპაში მოგზაურობიდან შინისაკენ მომავალი სულხან-საბა ვერ შეძლებდა კონსტანტინეპოლში „სიტყვის კონის“ B რედაქციის შექმნას რომელიც ემყარება წინა C რედაქციას, რომელიც „წინა დანართში“ ყოველგვარი შეფარვის გარეშე გამოუყენებია გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონის მონაცემები (იხ. ზემოთ, გვ. 97).

ისიც უნდა აღინიშნოს ხაზგასმით, რომ სწორედ ამ პერიოდშია მოსალოდნელი ამ პარადიგმების შექმნა. სულხან-საბა უკვე გამოცხადებით არის კათოლიკური რჯულის შემწყნარებელი. ლექსიკონის ამ რედაქციაში შეაქვს სიტყვათა იტალიური განმარტებები თურქულისა და სომხურის გვერდით, იტალიელთა მსგავსად შეაქვს ზმნისწინიანი და პირიანი ფორმები და სხვ.

(2) კიდევ ერთი წინააღმდეგობაა ამ მხრივ დასაძლევ: ე. პარადიგმები სულხან-საბასა და ზოსიმეს მიერ შექმნილ A რე-

დაქციაშიც არ არის. შეიძლება ამან გახადოს საექვო სულხან-საბას ავტორობა სახელთა და ზმნათა განხილული პარადიგმებისა. თუ B რედაქციაში იყო, რატომ არ გადაიტანეს ისინი A რედაქციაში? ვფიქრობთ, ეს უფრო ადვილად დასაძლევი წინააღმდეგობაა: კათოლიკური რჯულის შემწყნარებელმა სულხან-საბამ ევროპიდან თან ჩამოიყოლა ახალი მისიონერები, „რითაც ძალზე განარისხა როგორც მეფე, ისე ოფიციალური ეკლესიის წარმომადგენელი“¹⁶⁸. ამის შემდეგ სულხან-საბა ცდილობს მოსპოს მისიონერთა ცხადი კვალი ლექსიკონის A რედაქციაში, რომლის შექმნას ზუსტად ამ დევნისა და შევიწროების დროს შეუდგა. ამ მხრივ სიმპტომატურია, რომ A რედაქციაში სიტყვათა იტალიური შესატყვისებიც აღარ გადაიტანა B რედაქციიდან. მისიონერებზე და საერთოდ ევროპაზე ხელჩაქნეულ სულხან-საბას რუსეთში აღარ უზრუნია მათს აღდგენაზე. რუსეთში სულხან-საბა კვლავ დაბრუნებია მართლმადიდებლური ეკლესიის პრინციპებს.

დავუბრუნდეთ გორულ იტალიურ-ქართულ ლექსიკონს (Q500). უნდა ვივარაუდოთ, რომ 1724 წელი გორულ ლექსიკონზე მისი გადაწერის თარიღია, ანდა, თუ დედანთან გვაქვს საქმე, გვიანდელი რედაქციისა, რაც კარგად ეტყობა (ხელიც განსხვავებულია და კალამ-მელანიც). ამ წიგნს სხვა თარიღებიც ასხედს: (ა) იმ გვერდზე, სადაც 1724 ზის, ზემოთ 1787 სწერია; (ბ) შიგნით კი, მომდევნო გვერდზე, სადაც ქართული ანბანის სამივე სახეობაა წარმოდგენილი, 1750 უზის... ბოლოს უავტორო ნაშრომის შექმნის თარიღი შეიძლებოდა შეშლოდათ იტალიელთა მისიონის გვიანდელ წარმომადგენლებსაც.

ნ. ორლოვსკაიამ სწორად აღნიშნა, რომ გორული ანონიმი ითვალისწინებდა როგორც ფრ. მაჯოს გრამატიკას, ისე ბერნარდო-მარია ნეაპოლელის სალექსიკონო სტატიათა შედგენის პრინციპებს მეტყველების ნაწილთა მიხედვით.

ჩვენ ორ მომენტზე გავამახვილებთ ყურადღებას, რომელთა მიხედვით კარგად ჩანს სულხან-საბას „ლექსიკონი ქართულის“ ზოგი პრინციპის დამოკიდებულება იტალიელ მისიონერთა ლექსიკონების პრინციპებზე: (1) ბერნარდო ნეაპოლელიცა და გორელი ანონიმიც ხშირად სიტყვებს იძლევიან გარკვეული ველების სახით, რომლებიც აერთიანებენ როგორც სინონიმებს, ისე

¹⁶⁸ ქ. ქაქელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, თბ., 1981, გვ. 453.

ერთი გვარის საგანთა სახეობებს; ზოგჯერ ანტონიმებსაც კი. რამდენიმე მაგალითი გორელი ანონიმის იტალიურ-ქართული ლექსიკონიდან (Q500 ხელნაწერი), რომელსაც კარგად იცნობდა სულხან-საბა: „Strada, piana, stradone გზა, ვაკე გზა, შარაგზა (piana „სწორე“ მსაზღვრელია, მასთან ერთად ივარაუდება სტრადა, რომელთა თარგმანსაც წარმოადგენს „ვაკე გზა“); „Accétta, piccola, ascia ცული, ნაჭახი, ჯელ-ეჩო“ (აქაც piccola „მცირე“ accétta-ს მსაზღვრელია და ნაჭახს, ე. ი. მცირე ცულს ვარაუდობს — piccola accétta წყვილს). ანონიმს შემდეგ „Ascia ეჩო“ ცალკეც გაუტანია ლექსიკონში; „Acciaio, lino da schippo ფოლადი; კვესი ჰაჭმახის“ (ჰაჭმახი უთუოდ ჩახმახია); „Albero, etto (? თ. უ.) ხე, ბაყილო; „Albero solofrounduto nella sommita ტლუ, ლუტი“ და სხვა მრავალი.

კარგად ჩანს, რომ ლექსიკონის შემდგენელი ცდილობს ცალკეულ სტატიებში მოაქციოს გზის, ცულის, ხის სახეობანი; მეორე შემთხვევაში კი ფოლადი აგონებს „ჩახმახის კვესს“. თუმცა ეს უკანასკნელი განმარტებულია აბედის გაგებით (lino da schi(o)ppo „თოფის სელი“, ე. ი. სელის ქსოვილი, რომელსაც ცეცხლი ეღება, რათა ააფეთქოს თოფის წამალი).

აქ მოყვანილი პირველი მაგალითის მიხედვით გორელი ანონიმი განმარტავს გზის სამ სახეობას, სულხან-საბა კი იმავე პრინციპით ოთხ სახეობას იძლევა თავის ლექსიკონში: „გზა არს ზომიერი კაცთა სავალი, ხოლო შარა — ვრცელი, და ბილიკი — ვიწრო, ხოლო ქაშანი — შამბნართა ანუ თოვლთა ზედა გატკეცილი სავალი და წავარნა — კლდეთა ზედ(ა) ვიწრო რამე ნადირთა წარსავალი“. ლექსიკონის წყაროთა თვალსაზრისით უთუოდ საყურადღებოა ისიც, რომ წავარნა სიტყვაზე ცალკე სტატიაში „ვეფხის ტყაოსანია“ მითითებული. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს არ არის შემთხვევითი — ჯგუფური სახის მსგავსი განმარტებები საკმაოდ ხშირია „სიტყვის კონაში“.

(2) იტალიელი პატრები კონკრეტული სახელისაგან წარმოქმნილ ფორმებს ამ სახელის სტატიის ფარგლებში ათავსებდნენ, როგორც ქვემოთ მოყვანილ შემთხვევებში: „Arena, arenaso ქეიშა, ქეიშაინი“; „Asino; na; vo ვირი, ჰაკ-ვირი, მევირე“ და სხვ.

სულხან-საბასაც საჭიროდ ჩაუთვლია ლექსიკონში სახელთა წარმოქმნაზე ყურადღების გამახვილება, ოღონდ მან ეს საკითხი უფრო ეკონომიურად გადაწყვიტა: წარმოქმნილი ელემენტები ლექსიკონში ართრონების სახით ცალკე გაიტანა და მიუთითა რამ-

დენიშე მაგალითზე; ამით შექმნა ერთგვარი **ილუსტრირებული** **ყალიბი** სახელთა ანალოგიური წარმოებისათვის, „ასე მაგალითად, მე-ართრონი (დღევანდელი კვალიფიკაციით მე — ე კონფიქსი) ასეა წარმოდგენილი: „მე ართრონი არს ვითარ: მეაბანოე, მეზვერე, მეწალკოტე, მეჭინიბე, მეზროზე, მექათმე და მისთანანი ყოველთა ზედა“. „და მისთანანი ყოველთა ზედა“ სწორედ წარმოქმნილი მოდელის არსებობაზე უთითებს — ამ გზით სხვა სახელთა წარმოებაც შეიძლებაო. ეს ათავისუფლებდა ავტორს ლექსიკონში ცალკეულ ძირეულ სიტყვებთან ყველგან შეეტანა მსგავსი წარმოების წარმოქმნილი სახელები. იტალიელ ლექსიკოგრაფებს მსგავსი მოდელები წარმოქმნილ სახელთა ამა თუ იმ ტიპისთვის ცალკე არ შეუქმნიათ ქართულ ენასთან დაკავშირებულ ლექსიკონებში. ეს უთუოდ თვით სულხან-საბა ორბელიანის, როგორც ლექსიკოგრაფის, დამსახურებაა.

სხვათა შორის, სულხან-საბამ ფლექსიურ ელემენტთა მოდელების შესაქმნელადაც გამოიყენა მის მიერ მიგნებული ეს მეთოდი.

იტალიელი პატრები გრამატიკული ელემენტების განაწილებისა და ფუნქციის შესახებ ცნობებს იძლეოდნენ თითქმის ყოველი მეორე ზმნის სტატიის ფარგლებში; სულხან-საბამ აქაც ილუსტრირებული ყალიბები შექმნა და აღარ დასჭირდა ერთი და იმავე ფლექსიური ელემენტის ყველგან მითითება, მაგალითად: „გინი ართრონი არს და თავად მრავალთათვის მოვალს ვითარ-იგი ვიტყვით: ვამეფებ, ვაკეთებ, ვამყარებ, ვამოყვრებ, ვაშენებ, ვაპირებ და ესევითარნი; ვმეფობ, ვმონებ, ვმოყვრობ, ვპირდები, ვიქ, ვიტყვი და ესევითარნი...“

ასევე გატანილია ცალ-ცალკე სხვა პირის ნიშნებიც. პირთათვის ცალკე სტატიების გამოყოფა ავტორს ათავისუფლებდა ცალკეულ ზმნებთან მიეთითებინა მათ ფორმაზე.

ბოლოს გვინდა მიუთითოთ „ლექსიკონი ქართულის“ ერთ დიდ ღირსებაზეც — სიტყვათა სინონიმურ ჯგუფებში სემანტიკურ-სტილისტიკურ განსხვავებაზე მითითება, რაც ფრიად მნიშვნელოვანია სალიტერატურო ენის სტილისტიკურ ნიუანსებში გასარკვევად, ხოლო ლექსიკოგრაფიული თვალსაზრისით — სინონიმურ სიტყვათა სემანტიკური ვარიანტების გასაცნობიერებლად. სანიმუშოდ გავეცნოთ გაქეჩა სიტყვის სტატუსი: „**გაქეჩა** ზესა ანუ ძვალსა სიგრძის თავს მახვილი დაჰკრა და ბოლომდე განაპო, გინა კაპიანი ზე ჴელით განაპო, ანუ ხილი.

რამეთუ განკვეთილებანი განიყოფებიან ათერთმეტად: გაჭრად, გაკვეთად, გაჭეჩად, გაპობად, განხეთქად, გა(ნ)ხევად, გაფრეწად, გაგლეჯად, დაკლეჩად და განბძარვად, გაწყვედად და განტეხად. თავთავეთს აღგიღს სწერია“.

სულხან-საბა თერთმეტივე ზმნისთვის შესაფერის მოქმედებას ჩამოთვლის: ორკაბა ხე თუ ხელით გაფაპეთ, **გაპეჩა** იქნება; ფრენით ჰაერის გარღვევა **გაპობა** იქნება; მიწა და კლდე თუ გაიპო — ეს **განხეთქაა**; მცირედ განხეთქა **განბძარვაა**; ტყავი **იხევა**, ჭაჭვი **იფრიწება**, კალათი ან კილობი **იგლიჭება** და სხვ.

ამ განმარტებათა ზედმეტად შეფასება შეუძლებელია, იმდენად დიდია მათი მნიშვნელობა სალიტერატურო ენის გაგებისა და დაუფლებისათვის.

ზურაბ შანშოვაძე

ზ. შანშოვანს ეკუთვნის „მოკლე ღრამატიკა ქართულისა ენისა“, რომელიც შეუქმნია 1737 წელს, ვახტანგ VI სამეფო კარის მოსკოვში ემიგრაციის დროს. ზურაბი ვახტანგ VI სამეფო კარზე მსახურობდა, ახლო ურთიერთობაში ყოფილა ვახუშტი ბატონიშვილთანაც. ეროვნებით სომეხს კარგად სცოდნია სომხური გრამატიკები და ფილოსოფიური ლიტერატურა ამ ენაზე. ვახტანგ VI ბრძანებით და ვახუშტი ბატონიშვილის თხოვნითაც სომხური თარგმანიდან ქართულად გადმოუღია არისტოტელეს თხზულებები და შეუქმნია ქართული ენის გრამატიკა. შემდგომ ვახუშტი ბატონიშვილს ქართული თარგმანებისგან კრებული შეუდგენია, რომლისთვისაც ავტორისაგან დაფარულად წინ წაუთმდღვარებია ზურაბისეული ქართულის გრამატიკა. ვახუშტის თქმით, ზურაბს არ სურავდია მის მიერ შექმნილი გრამატიკის გამოჩენა, რადგან დასრულებული არ ყოფილა — აკლდა სინტაქსი. ეს გრამატიკა ალ. ცაგარელს აღმოუჩენია თბილისში 1878 წელს, მეორე წელს მიუღია პეტერბურგში და გამოუცია კიდეც 1881 წელს¹⁶⁹.

„მოკლე ღრამატიკა ქართულისა ენისა“ შედგება ფონეტიკისა და მორფოლოგიისაგან. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ, ვახუშტი ბატონიშვილის განცხადებით, რაც ამ გრამატიკაშია, მთლიანად ზურაბ შანშოვანს ეკუთვნის. ჩვენ არა გვაქვს უფლება, არ ვენდოთ ვახუშტის ნათქვამს, რადგანაც სხვა შემთხვევაში, როცა ვახუშტის მონაწილეობა მიუღია რომელიმე ძეგლის თარგმნაში, უთითებს კიდეც¹⁷⁰.

ქართული ენათმეცნიერული აზრის განვითარების თვალსაზრისით საყურადღებოა ალ. ცაგარლის განცხადება: „История занимающей нас рукописи, в течении 144-летнего его существования, также мало известна: ни у писателей, ни в каталогах она не упоминается, — как она дашла до нас, через какие руки прошла, в чьих библиотеках она пребывала, — мы не знаем“¹⁷¹.

არსებულ გამოკვლევებში არ გვხვდება არავითარი მითითება იმის შესახებ, რომ დღიდან დაწერისა ა. ცაგარლის გამოცემამდე ვინმეს გამოეყენებინოს ზ. შანშოვანის გრამატიკის დებულებები ან

¹⁶⁹ Краткая грузинская грамматика, составленная Зурабом Шаншовани в 1737 г., изданная А. Ц. (Александром Цагарели — т. у.), С.-Петербург, 1881 г.

¹⁷⁰ იქვე, გვ. IX.

¹⁷¹ იქვე, გვ. XXIII.

მასალა. ანტონ პირველმა მისი არსებობა არ იცის, ეს გრამატიკა უცნობია მომდევნო ხანის გრამატიკოსებისათვისაც.

გასარკვევია ზ. შანშოვანის ქართული გრამატიკის წყაროები, რამდენად ორიგინალურია იგი, რომელ ნაშრომებს ემყარება, რა გავლენა მოახდინეს მასზე თანამედროვეებმა.

აკად. ილ. აბულაძემ ამ გრამატიკის პირველ წყაროდ მიიჩნია სიმონ ჭულაეცის სომხური ენის გრამატიკა¹⁷². მანვე აღნიშნა, რომ თვით სიმეონის გრამატიკა „...დიონისე თრაკიელის გრამატიკული ტრაქტატის სომხურ თარგმანსა და მის კომენტარებზეა დამოკიდებული, ეს ჩანს აღნაგობის, ტერმინების ხმარებისა და კატეგორიების განსაზღვრებათა მხრით“¹⁷³. რაც შეეხება ზურაბის ქართულ გრამატიკის დამოკიდებულებას ს. ჭულაეცის გრამატიკასთან, ილ. აბულაძის აზრით, „ზურაბი ძირითადად თარგმნის მას და მხოლოდ აქა-იქ მცირეოდნადაც უწევს ანგარიშს ქართულის თავისებურებებს“¹⁷⁴. თვით ქართული გრამატიკის ენა, წერს ილ. აბულაძე, „მოიკოკლებს“. ქართულში ბევრი არამენიშნია გარეული¹⁷⁵. საბოლოოდ ილ. აბულაძე დაასკვნის: „თანამედროვენი, ანდა უკეთ, მახლობელი წრის სწავლული პირნი, ზ. შანშოვანის ქმნილებაზე დიდი წარმოდგენისა არა ყოფილან. ამიტომ იგი უჩინარი შეიქმნა მომდევნო დროისთვისაც“¹⁷⁶.

ილია აბულაძის შეფასება ფრიად მკაცრია, არსებობს უფრო მკაცრი შეფასებაც¹⁷⁷. ამ გრამატიკას საკმაოდ დაწვრილებით შეეხო არნ. ჩიქობავა¹⁷⁸ და ზოგიერთ „ფასეულ დაკვირვებაზეც“ მიუთითა, რაც ქვემოთ, თავის ადგილზე იქნება წარმოდგენილი.

ქართული ენის ფონეტიკასა და მორფოლოგიაში ზოგადი დებულებები ზ. შანშოვანს სრულებითაც არ აყენებს ჩრდილს, რადგან საშუალო საუკუნეების გრამატიკები ზოგად ნაწილში (და არა მარტო ზოგადში!) ბერძნულ-ლათინური გრამატიკების თარგმანებ წარმოადგენენ... შორს რომ არ წავიდეთ, როგორც ზემოთ ვთქვი.

¹⁷² ილ. აბულაძე, ქართული გრამატიკული ლიტერატურის ადრინდელ ძეგლები. I. ზურაბ შანშოვანი; შრომები, ტ. II, გვ. 173.

¹⁷³ იქვე, გვ. 174.

¹⁷⁴ იქვე, გვ. 175.

¹⁷⁵ იქვე, გვ. 184.

¹⁷⁶ იქვე, გვ. 186.

¹⁷⁷ ალ. ფოცხიშვილი, ქართული გრამატიკული აზრის ისტორიად. I. თბ., 1979, გვ. 59.

¹⁷⁸ არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია. 1965.

გარეგინ ზარბალანიანზე დამყარებით ილია აბულაძე აცხადებს, რომ თვით ს. ჭულაეცის გრამატიკა თარგმანია დიონისე თრაკიელი-სა და მისი განმმარტებლების ტრაქტატებისა.

საფიქრებელია, რომ ზურაბ შანშოვანს, გარდა ილ. აბულაძის მიერ მითითებული სიმეონ ჭულაეცის სომხური გრამატიკისა, გამოუყენებია ჰოვანეს ჭულაეცის გრამატიკაც; ზ. შანშოვანს გაუთვალისწინებია სულხან-საბა ორბელიანის ზოგი დაკვირვება, რომლებიც წარმოდგენილია „სიტყვის კონაში“. ზურაბის „ქართული გრამატიკა“ კომპილაციური ნაშრომია, სადაც ზოგი რამ ზედმეტია ქართული ენის თვალსაზრისით, მაგრამ ხაყურადღებოც შრავალთა, რასაც გულდასმით უნდა გამოირჩევა ქართული ენის შესწავლის ისტორიაში.

დავიწყით ზოგადით. გრამატიკის განსაზღვრითა და მისი ნაწილების გამოყოფით: „ღრამმატიკა არს ჰელოვნება რამე ცნობისათჳს წერილთა მეტყველებისათჳს, ხოლო ესე განიყოფების ორად: სამოქმედოდ და საქმედ, ვითარცა ნივთი და ხსოვნება“¹⁷⁹.

არნ. ჩიქობავას სწორი განმარტებით, ზურაბი დიონისე თრაკიელს მიჰყვება, როგორც სიმეონ და ჰოვანეს ჭულაეციებიც, რომელთა გრამატიკებიც სარგებლობდა ზურაბ შანშოვანი¹⁸⁰.

გრამატიკა ხელოვნებაა და სამწერლო ენას სწავლობს, ხოლო გრამატიკის დაყოფა სამოქმედოდ და საქმედ ვარაუდობს ელემენტთა განსაზღვრასა (პარადიგმატიკა) და მათს მიმართებებს (სინტაგმატიკა)¹⁸¹. სამოქმედოა: წიგნი „ასო“ (თვით ტერმინი ასო დღევანდელი ბერის მნიშვნელობით იხმარება), მარცვალი, ლექსი „სიტყვა“, სიტყვა „წინადადება“. ენის აღნიშნული ელემენტები ცალ-ცალკეა განმარტებული და ბოლოს ნათქვამია: „ხოლო აწ სრულ იქნების სიტყვა ლექსთაგან, ლექსი მარცვალთაგან და მარცვალი ასოთაგან“¹⁸². საქმე კი ელემენტთა სინტაგმატურ მიმართებებს აღწერს.

დიონისე თრაკიელის განმმარტებელი ენის ელემენტებსა და მათს მიმართებებზე ჯერ კიდევ IV საუკუნეში წერდნენ, შეიძლება

¹⁷⁹ ზ. შანშოვანი, მოკლე ღრამმატიკა ქართულისა ენისა, სანკტ-პეტერბურლი, 1881; გვ. 3.

¹⁸⁰ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 81.

¹⁸¹ Г. Б. Джаукян, Языкознание в Армении в V-XVIII вв.; сбор. История лингвистических учений. Средневековый восток, Л. 1984, გვ. 37.

¹⁸² ზ. შანშოვანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 8.

დავასახელოთ დიომედის აზრი: „У грамматики две части: одна называется экзегетикой, другая ористикой (ὀριστική). Экзегетика изъяснительная часть, которая касается чтения; ористика — определительная, которая указывает наставления; разделы ее — части речи, достоинства и недостатки (стиля)“¹⁸³. მაშასადამე, ორისტიკის მოვალეობაა ელემენტთა განსაზღვრა მეტყველების ნაწილთა ფარგლებში, ეკზეგეტიკა (ἐξηγητική) კი მიუთითებს ელემენტთა ცვლილებებზე გაბმულ მეტყველებაში, განსაზღვრავს ორთოეპიულ ვარიანტებს, სიმეონ ჭულაეციცა და მისი ქართულად გადმომღებელიც სწორედ ამას ვარაუდობენ გრამატიკის ნაწილების განსაზღვრისას.

ზ. შანშოვანს სამოქმედოსა და საქმის პარალელურად შემოაქვს ტერმინები ნივთი და სახოვნება ჰოვანეს ჭულაეცის მიხედვით. ჰოვანესის ნივთი უდრის სიმეონის გამოსაყენებს¹⁸⁴, ხოლო სახოვნება; ანუ გაფორმება — სიმეონის გამოყენებას¹⁶, მაშასადამე, ბერძნულ ორისტიკას შეესაბამება ზ. შანშოვანის სამოქმედო (იგივე ნივთი), ხოლო ეკზეგეტიკას — საქმე (იგივე სახოვნება).

¹⁸³ Античные теории языка и стиля, М.-Л., 1936, гл. 106.

¹⁸⁴ Г. Б. Джаукян, დასახ. ნაშრ., გვ. 38.

ფონეტიკა

იმ განმარტების შემდეგ, რომ წიგნი ნიშანია ასოსი („ასო ნიშანია ბგერისა“), რომელიც ხმის მცირე მონაკვეთს წარმოადგენს, ფონეტიკურ ნაწილს ზ. შანშოვანი ქართული მხედრული ანბანით იწყებს. სათაურად გამოაქვს „ასოთათჳს“. ამით მიგვანიშნებს, რომ მსჯელობს ბგერებზე, სინამდვილეში კი ანბანია წარმოდგენილი, ე. ი. გაიგივებულია ბგერა და ასო, რაც ჩვეულებრივია იმ დროის გრამატიკებისთვის ჩვენშიც და სხვაგანაც ყველგან.

ქართული ანბანი წარმოდგენილია 39 მხედრული ასოთი: ა, ბ, გ, დ, ე, ვ, ზ, მ, თ, ი, კ, ლ, მ, ნ, ა, ო, პ, რ, ს, ტ, უ, ფ, ქ, ღ, ყ, შ, ჩ, ც, ძ, წ, ჳ, ხ, ჯ, ჳ, ჳ, ჳ, ჳ, ჳ, ჳ. მრგვლოვანი და ნუსხური ანბანები არ მოუხსენებია.

ზ. შანშოვანი ქართულ ანბანს წარმოგვიდგენს ხულხან-საბა ორბელიანის მიხედვით. სულხან-საბა პირველია, რომელმაც შეგნებულად მოახდინა გადაადგილება ასოთა ტრადიციულ თანმიმდევრობაში — უ ასო 22-ე ადგილიდან (ტ-ს და უ-ს შუადას) გადაიტანა ანბანის ბოლოს. ამავე დროს, განსხვავებით ტრადიციული ანბანისაგან, მას ბოლოში დაურთო ფ (ჟ) ასო, რომელიც სულხან-საბამდე ანბანში არავის შეუტანია, თუმცა ქართულად ნათარგმნი ლიტერატურის ტექსტებში ეს ასო უკვე XII საუკუნეში გამოჩნდა.

სულხან-საბა ორბელიანიცა და ზ. შანშოვანიც ვახტანგ VI კარზე მსახურობდნენ, ისინი მონაწილეობდნენ იმ დიდ ფილოლოგიურ საქმიანობაში, რომელიც ვახტანგ VI კარზე მიმდინარეობდა და რომლის სულისჩამდგმელიც თავად სწავლული მეფე იყო. ამ ჯგუფის წარმომადგენელთა შემოქმედების განხილვის დროს უნდა გავითვალისწინოთ საერთოდ სამეფო კარის საქმიანობა, რადგან თითოეული წევრი ამ ჯგუფისა მთელი კოლექტივის საქმიანობის კურსშია და იცის, რაც იქ ხდება, და სარგებლობს კიდევ მისი მონაპოვარით.

ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა სულხან-საბას მიერ ანბანში განხორციელებული გადაადგილებისა და დამატების გამეორება ზ. შანშოვანის ქართულ გრამატიკაში. სულხან-საბა მოკოვში გარდაიცვალა 1725 წელს. ის იქ თავის ძმა ზოსიმესთან ერთად მუშაობდა „სიტყვის კონის“ ბოლო (A) რედაქციაზე. ლექსიკონის საქმეს სულხან-საბას სიკვდილის შემდეგ განაგრძობს ზოსიმე მოსკოვში. თვით ვახტანგ მეექვსე

„სიტყვის კონის“ ექვს ნუსხას გაუწია რედაქცია... ასე რომ, ამ ჯგუფისათვის და, მაშასადამე, ზ. შანშოვანისთვისაც ყველაფერი, რაც „სიტყვის კონში“ იყო წარმოდგენილი, კარგად იყო ცნობილი. ჩანს, ამა თუ იმ საკითხზე მუშაობისას ზ. შანშოვანს სათანადო ლიტერატურასაც აცნობდნენ, რათა მას გამოეყენებინა უკვე შექმნილი და მათთვის ცნობილი ესა თუ ის წყარო ან მეცნიერული ნაშრომი. ამ მხრივ შეიძლება გავიხსენოთ, გარდა ზემოთ მითითებულისა, პორფირი ფინიკიელის „ხუთნი ჯმანის“ ზურაბ შანშოვანისეული თარგმანი, რომელიც, თვით ზურაბისა და ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, სომხურიდან არის ზურაბის მიერ გადმოღებული. მაია რაფაგა წერს: „აღმოჩნდა, რომ შანშოვანის თარგმანი გარკვეულ კავშირშია ერთ ქართულ ფილოსოფიურ ძეგლთან...“¹⁸⁵, რომელიც ქართულად მე-12 საუკუნეშია თარგმნილი. ეს არის არისტოტელეს „კატეგორიების“ პორფირისეული კომენტარები. მაია რაფაგა იქვე განაგრძობს: „ძიებამ გამოაშკარავა, რომ ამონიოსის კომენტარებში დადასტურებული კიმენური ტექსტი პორფირის შრომისა გამოყენებულია ზურაბ შანშოვანის მიერ მე-18 საუკუნეში“¹⁸⁶; შემდეგ: „შანშოვანის თარგმანის მთელი რიგი ადგილების სრული იდენტურობა ძველ ქართულ თარგმანთან უეკველს ხდის მის მიერ ძველი თარგმანის გამოყენებას: შანშოვანი პირდაპირ იღებს მზამზარეულ წინადადებებსა და ფრაზებს“¹⁸⁷ და სხვ. (ბაზი ჩენია — თ. უ.). უთუოდ გასაზიარებელია მ. რაფაგას აზრი, რომ ვ. ბატონიშვილი, რომელიც ეხმარებოდა ზ. შანშოვანს თარგმანის ქართულად გამართვაში, „ამ წყაროთი სარგებლობისას ზურაბ შანშოვანს... გაუმართავდა ხელს“¹⁸⁸.

ვახტანგ მეექვსე, გარდა სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონისა, კარგად იცნობდა იტალიელთა გრამატიკულ ნამოღვაწარსაც, რაც გამოიხატა „ეტიმოლოგია“, „სუნტაქსვა“ და გრამატიკულ ტერმინთა მისეულ განმარტებებში (ამის შესახებ ცალკე). ბუნებრივია, ვივარაუდოთ, რომ სამეფო კარის სწავლულნიც იცნობდნენ მეფის თვალსაზრისს ქართული ენის ამა თუ იმ საკითხთან და-

¹⁸⁵ მ. რაფაგა, პორფირი ფინიკიელის „ხუთნი ჯმანი“ ქართულ მწერლობაზე „მრავალთავი“, VI, 1978, გვ. 51.

¹⁸⁶ იქვე გვ. 52.

¹⁸⁷ იქვე გვ. 53.

¹⁸⁸ იქვე გვ. 55.

კავშირებით. მათთვის ცნობილი იქნებოდა აგრეთვე სახელთა და ზმნათა პარადიგმებიც, რომლებიც გაბნეული იყო იტალიელთა მიერ საქართველოში შექმნილ ლექსიკონებში, მათს გრამატიკულ ტრაქტატებში და სულხან-საბა ორბელინის „სიტყვის კონის“ დანართებში. ქვემოთ ზ. შანშოვანის გრამატიკას ამ თვალსაზრისითაც შევხვდავთ.

ანბანში [ქ] ხმოვნისა და [ჟ] თანხმოვნის აღსანიშნავად ტრადიციისამებრ წარმოდგენილია მხოლოდ უ ასო. ამ ასოთა ხმარებისას ზ. შანშოვანი კარგად იცავს ძველი ქართულის ორთოგრაფიას, რაც უ და უ ასოების შესატყვის ბეერთა სწორ გაგებაზეა დამყარებული (იხ. ქვემოთ).

ქართული ენის ბგერები ზ. შანშოვანის მიხედვით იყოფა ორად: ხმოვნებად და თანხმოვნებად, მისი ტერმინოლოგიით ვჰიანად და შეჰმობილად. განმარტებაც სათანადო ახლავს: ხმოვანი თვითონ წარმოითქმის, თანხმოვანი კი — მხოლოდ ხმოვანთან „შეთხზვით“ (გვ. 4).

ხმოვანი ქართულში შვიდია: ა, ე, ი, ო, უ, მ, ჯ.

ბგერთა ზემოთ წარმოდგენილი კლასიფიკაცია და განმარტებანი სრულიად ემთხვევა სიმეონ და ჰოვანეს ჯულაეცების (და ე. ი. დიონისე თრაკიელის) შესაბამის განმარტებებს. ემთხვევა ხმოვანთა რაოდენობის განსაზღვრის მხრივაც.

ხმოვნებს რაგვარობის მიხედვით ზ. შანშოვანი ყოფს ოთხ ჯგუფად: მალალი, ზომიერი, მდაბალი, უდაბლესი, რაც შეიძლება წარმოვადგინოთ შემდეგი სქემით:

ხ მ ო ვ ნ ე ბ ი			
მალალი	ზომიერი	მდაბალი	უდაბლესი
ა ე	ი	ო უ	მ ჯ

ზ. შანშოვანი მიჰყვება სულხან-საბა ორბელიანის კლასიფიკაციას როგორც ტერმინოლოგიურად („მალალი“, „ზომიერი“, „მდაბალი“), ისე ჯგუფებში ხმოვანთა განაწილებით; ოღონდ, სულხან-საბასგან განსხვავებით, მას ხმოვნებში შეაქვს მ და ჯ-ც და შესაბამისად გამოყოფს კლასიფიკაციაში ერთ დამატებით საფეხურს სიმალლის მიხედვით „უდაბლესის“ სახელწოდებით.

უნდა ვიფიქროთ, რომ უ ამ კლასიფიკაციაში ვარაუდობს მართვ [ჟ] ბგერას და არა [ჟი] დიფთონგს, რადგან უ მოთავსებუ-

ლია უმარცვლო [ქ]ს გვერდით, თანაც, როგორც ვიცით, ძველ ქართულ ტექსტებში ვ გამოყენებულია [ქ] ბგერის ნიშნადაც. რაც უთუოდ იქნებოდა ცნობილი ძველ ტექსტებზე მომუშავე ვახტანგ VI ჯგუფისთვის.

ქართული გრამატიკების ხმოვანთა კლასიფიკაცია „მაღალი“, „ზომიერი“, „მდაბალი“ (სულხან-საბა ორბელიანი); „მაღალი“, „ზომიერი“, „მდაბალი“, „უდაბლესი“ (ზ. შანშოვანი) ჯგუფებად შესაბამისია ხმოვანთა ანტიკური (ბერძნულ-ლათინური) კლასიფიკაციისა „გრძელი“, „გრძელ-მოკლე“ (δύραμα), „მოკლე“ ხმოვნებად.

ზ. შანშოვანი არ განმარტავს ხმოვანთა სიმალლის მიხედვით კლასიფიკაციის საფუძველს, სულხან-საბა კი მას უკავშირებს ბირიხ აშქმახ (დაღებას); შდრ. დიონისე ჰალიკარნასელი: „ალფას“ წარმოთქმის დროს ყველაზე უფრო მეტად არის პირი დაღებული, შემდეგ მოდის „ეტა“ და სხვ.

„სიმალლის“ მიხედვით კლასიფიკაცია „სიგრძით“ კლასიფიკაციას რომ ვარაუდობს, კარგად ჩანს ზ. შანშოვანის მსჯელობიდან: „...სრულად მდაბალ და მოკლე არიან: ე და ჯ“ (გვ. 4); „მდაბალი“ და „მოკლე“ აქ სინონიმებია. ამის შესაბამისად „მაღალი“ „გრძელს“ უდრის და ა. შ.

ხმოვანთა დახასიათება კვლავ გრძელდება: „ამათ შორის (ა, ე, ი, ო, უ, ვ, ჰ — თ. უ.) არიან რომელნიმე ნესტეთა შინა არა მოიღებინან: ე, ო“ (გვ. 4). „ნესტეთა შინა მოღება“ ცხვირისმიერობას — ნაზალურობას უნდა ნიშნავდეს. დებულება სწორია და, თუ [ე, ო] ხმოვნები მაგალითად არის მოყვანილი, როგორც ზემოთ მხოლოდ ე არის დასახელებული „ჰმიანი“ ბგერის ნიმუშად, მაშინ დებულება სრულიც არის.

ზ. შანშოვანი აქვე გვაცნობს წინამდებარე ვმოვნებსა და საქუშდასო ვმოვნებს — ესენია ხმოვნები, რომლებიც სხვა ხმოვნებთან ერთად ქმნიან კომპლექსებს და, ზ. შანშოვანის აზრით, ქმნიან დიფთონგებს: „ჰმოვანნი ვმოვანსა თანა შეთხზეთ ერთს ვმასა ჰყოფენ...“ (გვ.4).

სახელი აღნიშნულ ხმოვნებს (წინამდებარე, საქუშდასო) ეძლევა კომპლექსში მათი ადგილის მიხედვით: კომპლექსის პირველი ხმოვანი წინამდებარეა, ხოლო ბოლო ხმოვანი — საქუშდასო. „... წინა მდებარე ვმოვანნი არიან ესენი: ა, ე,

¹⁸⁹ Античные теории языка и стиля, М.-Л., 1936, გვ. 108.

ი, ო, უ... ხოლო საქუშდასოცა არიან ესენი: ა, ე, ი, ო, უ, მ“ (გვ. 4).

წინამდებარე ხმოვნიანი ლიფთონგებია: აი, ია, უა, ეი, იო. ბოლო კომპლექსი უნდა იყოს არა **აო**, არამედ **აი**. როგორც ჩანს, აქ მექანიკური შეცდომაა ჩამოთვლის დროს, რადგან კომპლექსის პირველი ხმოვანი სხვა შემთხვევაში არ მეორდება (და ვითარების მიხედვით მათი განმეორება არც არის მოსალოდნელი!), ისევე, როგორც არ მეორდება კომპლექსის ბოლო ხმოვანი საქუშდასო ხმოვანთა შემცველ ლიფთონგებში. საქუშდასო ხმოვანთა შემცველი ლიფთონგები შემდეგია: ია, ოე, აუ, ამ. აქ საყურადღებოა ზ. შანშოვანის შენიშვნა: ლიფთონგებში „... **ჰ** და **მ** უფროსად იქმარებიან ამ ალაგს“ (გვ. 4). **ჰ**-სა და **მ**-ს შესახებ კი წერს: „ხოლო **ჰ** და **მ** უფროსად იქმარებიან ამ ალაგს: **ჰ** უფროსად ვინის ალაგს, ვითარცა: თავით თუსით და თუთ თუსით; და **მ** უფროსად ძნის ალაგს, ვითარცა: რაიმე და რამე...“ (გვ. 4).

მ-ს შემცველი კომპლექსების მიმართ ეს დებულება სწორია, რაც მაგალითითაც არის ნაჩვენები (რაამე). ბუნდოვანია [ჟ]-სა და [ტ]-ს მიმართება. თუ ამ კომპლექსებში (ლიფთონგებში) [ტ] იგარაუდება, მაშინ ამ მხრივაც სწორი იქნება ზ. შანშოვანის ეს დებულება ლიფთონგებზე.

ამასთან დაკავშირებით, უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღვნიშნოთ, რომ თვით ზ. შანშოვანი ტექსტში ჰ-ს ხმარობს [ტ] კომპლექსის ფონეტიკური მნიშვნელობით, არსად წერს მას [ჟ]-ს ან [ტ] აღმნიშვნელად; [ჟ] (ჟ დაწერილობით) და [ჟ] (გ დაწერილობით) არც თუ იშვიათად არის შენაცვლებული, მაგალითად: წურილინი (გვ. 5) და იმავე გვერდზე წვლილი (სიტყვები ნახმარია ერთი და იმავე მნიშვნელობით), მარცვალი (იხმარება ხშირად, გვ. 6 და შემდეგ), იქვეა მარცუალი (გვ. 7) უ-ს (ანუ ტ-ს) ადგილზეა ნახმარი გ ნესტეთა (გვ. 4), შვიდნი (გვ. 4) და სხვა ფორმებში.

შეიძლება ზემოთქმულის მიხედვით დავასკვნათ: პირდაპირი ჩანაცვლება შესაძლებელია [ჟ]-სა და [ტ]-სი (მარცვალი/მარცუ-ალი, წვლილი/წურილი). ხოლო თქმა იმისა, რომ გ-ს ადგილზე **ჰ** იხმარება, არ ნიშნავს მათ მექანიკურ შენაცვლებას სიტყვათა ფორმებში, არამედ ამით მითითებულია იმაზე, რომ ერთსა და იმავე ადგილზე შეიძლება შეგვხვდეს გ-ცა (resp. ტ) და **ჰ**-ც. მართლაც, **ჰ** ტ-ს ადგილზე გვხვდება, როცა ამ უკანასკნელს მოსდევს **ი**. ზ. შანშოვანის ტექსტებში კი, როგორც აღვნიშნეთ, **ჰ** ყოველთვის იკითხება [ტ]-დ.

გამოდის, ზ. შანშოვანს სწორად შეუმჩნევია, რომ ქართულ დიფთონგებში ხმოვნებთან არსებითად უ და ჯ არის წარმოდგენილი.

ხმოვანთა პოზიციური განაწილება („წინა მღებარე“ და „საქუშდასო“, ე. ი. მომღვანო) და დიფთონგთა განსაზღვრა და კლასიფიკაცია არსებითად იმეორებს სიმეონ და ჰოვანეს ჯულაეცების, მაშასადამე დიონისე თრაკიელის მსჯელობას ამ საკითხზე. დამთხვევა არის ტერმინოლოგიურიც: წინამღებარე არის დიონისეს πρωταρκά , საქუშდასო — ὑποταρκά . დიონისე თრაკიელის მიერ ბერძნულში გამოყოფილი ექვსი დიფთონგიც ბოლოვდება i (-ჲ) და u (-ჳ) ხმოვნებზე.

ხმოვანთა შემდეგ განხილულია თანხმოვნები. ქართულ ენაში, ზ. შანშოვანის მიხედვით, ოცდათორმეტი თანხმოვანია: ბ, გ, დ, ვ, ზ, მ, თ, კ, ლ, მ, ნ, პ, უ, რ, ს, ტ, ფ, ქ, ღ, ყ, შ, ჩ, ც, ძ, წ, ჳ, ხ, ჳ, ჳ, ჳ, ფ.

პირველი კლასიფიკაციით ზ. შანშოვანი თანხმოვნებს ყოფს ოთხ ჯგუფად: ბოხნი, წურილნი, საშუალნი და ფშვინვიერნი. ცალ-ცალკე ჩამოთვლის თითოეული ჯგუფის ბგერებს:

1. ბოხნი: ფ, ხ¹⁹⁰, ქ, ღ, თ, ვ, ჩ, ჳ, ჳ, ყ, ფ — სულ თერთმეტი.
2. წურილნი: პ, მ, კ, ტ, ნ, ზ, ს, შ, წ, ჳ, რ, ლ, ც — სულ ცამეტი.
3. საშუალნი: ბ, გ, დ, ძ, უ — სულ ხუთი.
4. ფშვინვიერნი: მ, ჳ, ჳ — სულ სამი.

მართალია, ტერმინოლოგიურად გარკვეული განსხვავებაა თანხმოვანთა საბასეულ და ზ. შანშოვანისეულ კლასიფიკაციებში, მაგრამ ეს არსებითად ერთი და იგივე კლასიფიკაციაა (ზ. შანშოვანთან დამატებულია „ფშვინვიერთა“ ჯგუფი): „ბოხს“ ბუნებრივად, ქართული ენის მოთხოვნით, უპირისპირდება „წურილი“, მათ შორის „საშუალი“ დგას; შდრ. საბა: „მეტს“ უპირისპირდება „ნაკლები“; მათ შორის „საშუალი“ დგას. „მეტ-ნაკლებობა“ კი სიხშირით დაპირისპირებას ვარაუდობს.

აქ განსაკუთრებით ნიშნულია დღევანდელი ტერმინოლოგიით ფშვინვიერთა შეტანა ბოხთა ჯგუფში: „ბოხი“ პირდაპირი თარგმანი

¹⁹⁰ ალ. ცაგარლის მიერ გამოქვეყნებულ ტექსტში შეცდომით ხს აღიღზე ხ არის დაბეჭდილი, იხ. კ. კველიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი Q-860, გვ. 4.

ჩანს დიონისე თრაკიელის $\delta\alpha\sigma\epsilon\alpha$ -სი; შდრ. ბერძნ. $\delta\alpha\sigma\tau\varsigma$, $\delta\alpha\sigma\epsilon\iota\alpha$ „ხშირი“. ამ დროის რუსული გრამატიკებიც ფშვინეიერთა აღსანიშნავად ხმარობენ $\delta\alpha\sigma\epsilon\alpha$ -ს სიტყვასიტყვით თარგმანს — „частые“, ისევე როგორც „средний“ წარმოადგენს $\mu\epsilon\sigma\alpha$ -ს პირდაპირ თარგმანს (С. К. Булич, Очерк истории языкознания в России, С.-П., 1904, გვ. 156).

მსგავსების თვალსაზრისით პრინციპულია აგრეთვე „საშუალოთა“ ჯგუფში მჟღერების შეტანა, როგორც დიონისე თრაკიელის გრამატიკაშია.

გასაგებია „ფშვინეიერთა“ ჯგუფიც, რომელშიც შედის მ, ჰ და ზ. ამათ ყველას კითხულობენ, როგორც [ჰ]-ს და თანხმოვნებშიც აქცევენ როგორც ფრ. მაჯო და საბა, ისე ზ. შანშოვანი.

შემდეგ მოდის თანხმოვანთა კლასიფიკაცია ჯმის მიხედვით, გამოყოფილია ორი ჯგუფი: უხმონი („უქმონი“) და ნახევარხმოანი („ნახევარ ვმიანი“):

უქმონი: ბ, გ, დ, თ, კ, პ, ტ, ფ, ქ, ძ, წ, ჳ, ჩ¹⁹¹, ჯ, ც — სულ თხუთმეტი;

ნახევარ ვმიანი: ზ, ყ, ლ, ხ, მ, პ, ზ, დ, მ, ნ, შ, ს, ვ, რ, ჯ, ჭ — სულ თექვსმეტი.

ამ კლასიფიკაციაში გამოტოვებულია უ.

როგორც ვხედავთ, თანამედროვე ტერმინოლოგიით ეს არის ხშულთა და ნაპრალოვანთა ჯგუფები (მხოლოდ ჳ არ ზის თავის ჯგუფში — ხშულებში, ზ. შანშოვანის ტერმინოლოგიით „უქმონებში“); სხვა მხრივ სრული დამთხვევაა. ჰ და ჳ ხმოვნებადაა მიჩნეული და, ბუნებრივია, თანხმოვანთა ჯგუფში არ შეაქვს ზ. შანშოვანს (იხ. ზემოთ).

თანხმოვანთაგან ზ. შანშოვანს რთულად — „მრჩობლად“ გამოყოფილი აქვს მ ბგერა: ზ, ლ, ხ, შ, ჩ, ჯ, ც, ჳ — „მრჩობლად ითქვიან, რომელ ორს შევქმობილს ასოს ძალს მისცემენ“ (გვ. 5).

„რბილს“ უწოდებს ოთხ თანხმოვანს: ლ, შ, ნ, რ-ს. ოღონდ რბილს, როგორც ტერმინს, განმარტება არ ახლავს (ეს ტერმინი გვხვდება ფრ. მაჯოსთანაც და საბასთანაც).

საყურადღებოა, რომ ზ. შანშოვანის მრჩობლი თანხმოვნები არსებითად ემთხვევა ფ. მ. მაჯოს ორმაგებს (Duplae, იხ. ზემოთ),

¹⁹¹ ალ. ცაგარლის მიერ გამოქვეყნებულ ტექსტში შეკლოთ ჩ-ს ადგილზე რ არის დაბეჭდილი, იხ. კ. კველიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი Q-860, გვ. 5.

კერძოდ, ორივეს მიერ მრჩობლად, ანუ ორმაგად მიჩნეულია ზ, ღ, შ, ც, ხ, ჳ (ფ. მ. მაჯოს განმარტებით ქართულში ცხრა ორმაგი თანხმოვანია. დასახელებულთა გარდა, აქ შეაქვს კიდევ შ, ყ, ჳ).

ტერმინები: „უქმო“, „ნახევარ კვიანი“, „მრჩობლი“ წარმოადგენს დიონისე თრაკიელის ἄφασα, ημίφασα და διπλή-ს პირდაპირ თარგმანს.

შემდეგ ზ. შანშოვანი მსჯელობს „მონაცვლეთა“ ჯგუფებზე: „ხოლო მონაცვლენი არიან რვა გუარნი, რომელთა შორის მარტივად გამოჩნდებიან: სიბოჯე, სიწურილე და საშუალობა მათი, რამეთუ პირველად ბოჯნი დაიწყებია, მერმე საშუალონი, შემდგომად წურილნი“. აქვეა მოცემული რვავე ჯგუფი:

„პირველი მონაცვლეობა: ფ, ბ, პ, მ;

მეორე: ხ, ქ, გ, კ, ჳ;

მესამე: თ, დ, ტ;

მეოთხე: ც, ძ, წ, ზ, ს;

მეხუთე: ჩ, ყ, შ;

მეექვსე: ლ, ღ, ნ, ყ;

მეშვიდე: ჯ, ჳ;

მერვე: პ, მ, შ“ (გვ. 5).

ჯგუფები გამოყოფილია წარმოების ადგილის მიხედვით, თითოეული ჯგუფის შიგნით კი თანხმოვნები დალაგებული არიან სიბოჯე, საშუალობა, სიწვრილის მიხედვით, თუმცა აქაიქ საკლასიფიკაციო პრინციპები დარღვეულია, კერძოდ: (1) რომ არაფერი ვთქვათ [ჩ, ყ, შ] თანხმოვნებისა და [ჯ, ჳ] თანხმოვნების სხვადასხვა საწარმოთქმო ჯგუფში განაწილებაზე, სრულიად გაუმართლებელია [ლ, ღ, ნ, ყ]-ს მოქცევა საერთო წარმოების თანხმოვანთა ჯგუფში; (2) უფრო ადრე მოცემულ ბოხთა, წურილთა და საშუალოთა ჯგუფებში გამოყოფილი თანხმოვნების მიხედვით „მონაცვლეთა“ ჯგუფებში თავ-თავის ადგილზე არ ზის ჳ (უნდა გადაისვას ქ-ს მომდევნოდ), ც (უნდა გადაისვას ძ-ს მომდევნოდ), ღ და ყ (ორივე უნდა გადაისვას მეექვსე ჯგუფის თანხმოვანთა დასაწყისში). დანარჩენი 22 თანხმოვანი სწორად არის განაწილებული „მონაცვლეთა“ ჯგუფში სიბოჯე, საშუალობისა და სიწვრილის მიხედვით.

ჯგუფის შიგნით თანხმოვანთა განაწილება სიბოჯე-საშუალობა-სიწვრილის მიხედვით არ ეხება მერვე ჯგუფს, სადაც მოქცეულია ფშინვიერები, რომლებიც ზ. შანშოვანის მიხედვით არიან „არცა ბოჯნი, არცა საშუალნი და არცა წურილნი“ (გვ. 5).

ჯგუფთა შიგნით მონაცვლეობაში არ არის წარმოდგენილი სამი თანხმომავანი: ვ, რ, ფ, თუმცა პირველად განაწილებაში ვ, ფ ბოკია, ხოლო რ — წურილი.

ამის შემდეგ ზ. შანშოვანი მსჯელობს მარცვლის შესახებ.

მარცვალი შეიძლება წარმოდგენილი იყოს ცალკე ხმოვნით ან თანხმოვნებთან ერთად, მაგალითად: ე და ხეთ (გვ. 6).

მარცვალი შეიძლება იყოს სამი სახის: გრძელი მარცვალი, მოკლე მარცვალი და ზიარ შერწყმული მარცვალი. თითოეულ მათგანზე ვრცლად მსჯელობს ზ. შანშოვანი.

მარცვალზე მსჯელობა მთლიანად ემთხვევა სიმეონ ჯულაეცის (და ე. ი. დიონისე თრაკიელის) გრამატიკიდან სათანადო აღგილს და ხშირად ამის გამო ხელოვნური გამოდის ქართული ენის მიმართ.

მარცვლის სიგრძე-სიმოკლე დიონისე თრაკიელთან დაკავშირებულია მარცვალში წარმოდგენილი ხმოვნის სიგრძე-სიმოკლესთან, რაც საბოლოოდ განამტკიცებს იმ აზრს, რომ ხმოვანთა სიმალე-სიმდაბლის მიხედვით კლასიფიკაცია საბასთან და ზ. შანშოვანთან ემყარება აღნიშნულ სიგრძე-სიმოკლით კლასიფიკაციას: „მაღალი“ სწორედ „გრძელს“ ვარაუდობს, ხოლო „დაბალი“ — „მოკლეს“. სხვა მხრით მარცვლის სიგრძე-სიმოკლე აუხსნელი დარჩება, რადგან ცალკე მსჯელობა არ ყოფილა გრძელ და მოკლე ხმოვნებზე.

გრძელი მარცვალი შეიძლება იყოს ბუნებითი და მდებარებითი (შდრ. დ. თრაკიელის φσσελ „ბუნებითი“, ბერძნ. φσσσε „ბუნებითი თვისება“ და მცσσε „აღგილობითი“, ბერძნ. მცσსე „აღგილმდებარეობა, „განლაგება“).

ბუნებითი გრძელი მარცვალი თავის მხრით შეიძლება მივიღოთ ორი გზით: (ა) ბუნებითი გრძელი, ანუ მაღალი (sic!) არის დიფთონგი, როგორცაა: აჲ, ია, იო; მაგალითად: რაჲ, ბია, გიო; (ბ) ბუნებით გრძელ მარცვალს ვიღებთ ხმოვანთა შემალლების შემთხვევაში. ხმოვანთა შემალლება ხდება მაშინ, როდესაც ხმოვანს ნახევარჰმიანი (ნაპრალოვანი — თ. უ.) მოსდევს, მაგალითად: არ-ეს (შდრ. დიონისე თრაკიელის მაგალითი — *Αρις).

მასასადამე, გრძელ მარცვალს ქმნის დიფთონგი და ხმოვანი + ნაპრალოვანი. მდებარებითი გრძელი მარცვალიც ორი სახისაა: (ა) როცა ორი ან მეტი თანხმომავანი წარმოდგენილია ერთ მარცვალში, მაგალითად: სრად, ვარდ და როცა ორმარცვლიან სიტყვებში შუაზე წარმოდგენილია ეს კომპლექსები, მაგალითად: ბასრად ანდა თანხმომავანთა კომპლექსი

მოქცეულია ორ სიტყვას შორის, მაგ.: ვარ კარგი — ორსავე შემთხვევაში პირველი მარცვლი არის მდებარებით გრძელი, ანუ მაღალი; (ბ) მდებარებით გრძელი მარცვლი გვექნება მაშინაც, როცა ხმოვანს მოსდევს მრჩობლი (რთული — თ. უ.) თანხმოვანი ან თანხმოვანთა კომპლექსი, რომელშიც შედის მრჩობლი თანხმოვანი, მაგ.: ქაჭ, ვარჭ, ანდა მრჩობლი თანხმოვანი მოთავსებულია ორმარცვლიან სიტყვებში, მაგალითად: აზატ, ახარ, ანდა ამნაირი თანხმოვანთა კომპლექსები მოთავსებულია ორ სიტყვას შორის, მაგ.: არს ჯელი. აქ განხილულ შემთხვევაში პირველი მარცვლი ყოველთვის გრძელია, ანუ მაღალი.

ზ. შანშოვანი ორმარცვლიანი ფორმებისა და ორსიტყვიანი სინტაგმების განხილვის დროს აქამდე წარმოდგენილ მსჯელობაში არ აცალკევებს მარცვლებს, ამიტომ გაურკვეველი რჩება ეს თანხმოვნები რომელ მარცვალში — პირველში თუ მეორეში ექცევა.

მოკლე მარცვლიც ორი სახისაა: ბუნებითი და მდებარებითი. ბუნებითი მოკლე მარცვლი გვექნება, როცა (ა) ხმოვანს ალარაფერი მოსდევს, ე. ი. არც თანხმოვნით ბოლოვდება და არც დიფთონგია, მაგალითად: კი, ყე, ზე, მო, წა; (ბ) როცა ხმოვანი შემწყველელია, ე. ი. ხმოვანს მოსდევს ხშული, მაგალითად: მათ, მით, რით, ცით.

მდებარებით მოკლე მარცვალს ვიღებთ მაშინ, როცა ბუნებით გრძელ მარცვალს მოსდევს ხმოვანი. ასეთ შემთხვევაში ბუნებით გრძელი, ანუ მაღალი მარცვლი შემოკლდება, მაგალითად: ევა, ისა — ევ მაღალ მყოფი აწ ანისა თანა შერწყმითა შემოკლდა“ (გვ. 7).

ზიარ შერწყმული მარცვლი (შდრ. ბერძნ. კოსმ „ზიარად“, „ერთად“, დიონისე თრაკიელი კოსმ სულაქსი).

ზიარ შერწყმული მარცვლი დგინდება გრძელი და მოკლე მარცვლების ურთიერთობით. ზიარ შერწყმული მარცვლი სამი სახისაა: (ა) როცა მეორე სახის ბუნებით მაღალ (ანუ გრძელ) მარცვალს (ხმოვანი+ნაპრალოვანი) მოსდევს ხმოვანი, გრძელი და მოკლდება, მაგალითად: თავი ჩემი. აგ, ბუნებით გრძელი მარცვლი, მომდევნო ი-ს გამო შემოკლდება; (ბ) თუ მარცვალთა შორის თანხმოვნებია ერთად წარმოდგენილი და ორივე მარცვლი მოკლეა, ერთად ყოფნის გამო დაგრძელებიან, მაგალითად: პატროკლე (შდრ. სიმეონ ჯულაეცისა და, შესაბამისად, დიონისე თრაკიელის მაგალითი: πάτροκλ...).

ბატ და როკ ორივე მოკლე მარცვალთა, მაგრამ „ერთად აღ-
მოყვანითა „შემალღუნ“ (გვ. 8); ასევე მოხდება, როცა ანალოგი-
ური ვითარება იქმნება ორი სიტყვის ერთად წარმოთქმისას, მა-
გალითად: მათ მიმართ. მოკლე მათ მარცვალს მოსდევს მოკლე
მი და „მათ მოკლე მყოფითა შემალღუნ“ (გვ. 8); (გ) თუ ორ
მარცვალს შორის დგას რთული („მრჩობლი“) ბგერა ერთი სიტყვის
შიგნით ან ორი სიტყვის ფარგლებში, მაშინაც ხდება ცვლილება
სიგრძე-სიმოკლის მიხედვით, მაგალითად: ახოთ. ა მოკლეა, მოკ-
ლეა ხოთ და „ა მოკლე მყოფითა შემალღუნ“ (გვ. 8), ე. ი. და-
გრძელდა; ასევე მისცე მას: -ცე, თავისთავად მოკლე, აქ და-
გრძელებულია. ზ. შანშოვანი დაასკვნის: „ხოლო აწ მეორე და მე-
სამე სქესი ზიარი შერწყმათა მალალ არიან მღებარებითა და
პირველი სქესი არის მოკლე მღებარებითა“ (გვ. 8), ე. ი. ზიარი
შერწყმის მარცვლების პირველ სახეში ხდება მარცვლის დამოკლება
(იხ. ზემოთ თავ-ი), ხოლო მეორე და მესამე სახის შერწყმისას
ხდება მოკლე მარცვალთა დამოკლება (იხ. ზემოთ).

რა თქმა უნდა, მთელი ეს მსჯელობა მოკლე, გრძელი და
ზიარ-შერწყმული მარცვლების შესახებ ქართული ენისთვის
ბუნებრივი არ არის და შემოტანილია დიონისე თრაკიელის
გრამატიკის კვალობაზე გაწყობილი გრამატიკების გავლენით, რო-
გორც ზემოთ ვთქვით.

ზ. შანშოვანს გამოყოფილი აქვს რვა მეტყველების ნაწილი: სახელი, ზმნა, შეწყენარება „მიმღობა“, სახელდართული „ნაცვალსახელი“, იოტი „ნაწევარი“, ართრონი „თანდებული“, ზმართული „ზმნისართი“ და შემეკურელი „კავშირი“.

სახელი აერთიანებს არსებით და ზედსართავ სახელებს. არსებითს უწოდებს საქტედაოს, ზედსართავ სახელს კი — საზედაოს. რაც შეეხება სახელის განსაზღვრას — „სახელი არს კერძო სიტყვისა სასრბოლო, თვნიერ ჟამისა და პირისა“. — იგი კარგად არის ცნობილი დიონისე თრაკიელის განმმართველთა ნაშრომებით. უპირველეს ყოვლისა, მიუთითებს სახელთა უნარზე იცვალონ ბრუნვათა მიხედვით, მაგრამ, მეორე მხრივ, ყურადღება ექცევა იმასაც, რომ ბრუნება აქვთ მიმღობებსაც და ნაცვალსახელებსაც, სწორედ ამით არის განპირობებული დამატებითი განმარტება — თვნიერ ჟამისა და პირისა“: მიმღობისაგან სახელი განსხვავდება დროის („ჟამის“) უქონლობით, ხოლო ნაცვალსახელისაგან პირის უქონლობით.

ზ. შანშოვანი ასახელებს ექვს კატეგორიას: რაოდენი — კატეგორია, რომელიც ქმნის საზოგადო და საკუთარ სახელთა დაპირისპირებას, ნათესავი „სქესი“ (სამამაო, სადედაო, ზიარი და არავინი), ნაკტმთი — კატეგორია, რომელსაც ქმნის მარტივი და თხზული ფუძეების დაპირისპირება (მარტივი, ყრილი, ზეყრილი. ყრილსა და ზეყრილს შორის განსხვავება ემყარება კომპონენტთა რაოდენობას: კეთილ-მორწმუნე ყრილია, ხოლო კეთილმორწმუნე-მოყვარე — ზეყრილი), სახე — კატეგორია, რომელიც ემყარება მარტივ და წარმოთქმული ფუძეების დაპირისპირებას (პირტმლ საჩინო და გამომქვირვალუ), რიცხვი (სამხოლოო და სამრავლო) და სრბოლი „ბრუნვა“ (წარმოდგენილია ათი ბრუნვა).

ყველა ზემოთ წარმოდგენილი კატეგორია და მათი სახეობებიც მთლიანად გაგებულია დიონისე თრაკიელისა და მისი განმმარტებლების მიხედვით. ორიგინალურია ქართული ენის სახელთა ბრუნების ტიპებში განაწილება. ტიპი ზ. შანშოვანის გრამატიკაში წარმოდგენილია ხქეს ტერმინით, რომელიც ქართულ თეოლოგიურ-ფილოსოფიურ ლიტერატურაში სწორედ ამ მნიშვნელო-

ბით არის ცნობილი კლასიკური პერიოდიდან (იხ. ზემოთ, გვ. 7).

ბრუნვები და მათი სახეები ზ. შანშოვანს პირდაპირ გადმოუღია ს. ჭულაეცისაგან, რაც ნათლად გვიჩვენა ი. აბულაძემ¹⁹². მანვე მიუთითა იმაზეც, რომ ბრუნვათა ქართული სახელები ყოველთვის ვერ არის მარჯვედ თარგმნილი. ზ. შანშოვანი ბრუნვათა სახელებისთვის იყენებს ქართული ენისთვის არატრადიციულ წარმოებას სა — ო კონფიქსით: საწრფელო, სანათესაო, სამოცემადო, სამოქმედო, საძიებო, სადასაბამო, სამეტყველო, საშორისო, საგარემყოფო, საწოდებო. სა — ო ყალიბი უთუოდ დაკავშირებულია დანიშნულების სომხური აქყა სუფიქსის მნიშვნელობის ქართულად გადმოღებასთან. ქართულ ენაში კი კლასიკური პერიოდიდანვე დამკვიდრებული იყო -თ მაწარმოებლიანი ყალიბი (ადვილობითი, მიცემითი, ნათესაობითი ... ერთობითი და სხვ.), რომელიც გვიან აღადგინა ანტონ პირველმა.

რაც შეეხება ბრუნების ტიპთა განსაზღვრის კრიტერიუმებსა და რაოდენობას, ზ. შანშოვანი იმდენად ორიგინალურია, რომ ი. აბულაძეც კი, რომელიც ძალიან დაბალი შეხედულებისაა ზურაბის მეცნიერულ შესაძლებლობაზე, იტყუებულია დაწეროს შემდეგი: „სახელების ბრუნებათა კლასებად განდასების საკითხს ... შანშოვანმა ასე თუ ისე გაართვა თავი...“¹⁹³ (რასაც ვერ ახერხებს ზმნათა უღვლილებებად განდასებისას, დასძენს იქვე). ი. აბულაძე იმაზე მსჯელობს, რომ სახელთა ბრუნების ტიპების გამოყოფისას „საკლასიფიკაციო პრინციპი ზურაბს არ შეუცვლია, დედნისა შეინარჩუნა, მხოლოდ ამ პრინციპით ხელმძღვანელობის დროს ქართულში მარტო ორი სახე იპოვა“¹⁹⁴.

საქმე ის არის, რომ ზ. შანშოვანი, ისევე როგორც ს. ჭულაეცი, ბრუნების ტიპებად დაყოფას აწარმოებს სახელთა ფეძეების მიხედვით. ამიტომ ფრიად მნიშვნელოვანია ბრუნების ტიპთა რაოდენობის განსხვავება, როცა ენები თითქმის თანაბარი რაოდენობის ხმოვნებსა და თანხმოვნებს შეიცავენ. ქართული ენის სახელთა ბრუნების | ტიპში ზ. შანშოვანი აერთიანებს ე-ზე და ა-ზე დაბოლოებულ სახელებს (კაცი, ცხენი... ქვა, რკინა...) და თანხმოვანფუძიან საკუთარ სახელებს (დავით, ბაგრატი).

¹⁹² ი. აბულაძე. ქართული გრამატიკული ლიტერატურის ადრინდელი კერები, შრ., II, 179.

¹⁹³ იქვე, გვ. 183.

¹⁹⁴ იქვე, გვ. 182.

მსგავსად ფრ. მაჯოსი, ზ. შანშოვანიც დღევანდელი გაგებით თანხმობანფუძიანი სახელების სახ. ბრუნვის ფორმას თვლის ფუძედ, ასე რომ კაცი და ცხენი დაუშლელი და **o-ზე** დაბოლოებული ფუძეებია. ნათესაობითში, ზურაბის აზრით, ბრუნვის ნიშანია -სა: ცხენი-სა, კაცი-სა, ივარაუდება, რომ მიცემით ბრუნვაში **o** მოკვეცილია (კაცი-სა > კაც-სა. ეს ვარაუდი ფრ. მაჯოსაგან მოდის).

a ხმოვნით დაბოლოებულ სახელებს ნათესაობითში -**o**სა დაბოლოება აქვთ: ქვ-ისა, რკინ-ისა (იხ. გვ. 16). საკუთარი სახელებიც -**o**სა სუფიქსს ირთავენ: დავით — დავით-ისა.

მეორე ტიპში (სქესში) **o-ზე** და **ე-ზე** დაბოლოებული სახელები შედიან, უკვეცლნი; ნათესაობითში იქნება წერო-სი, როჭო-სი ... მწარე-სი, ღამე-სი და სხვ. აქვე გაერთიანებულია ხმოვნით დაბოლოებული **საკუთარი სახელები**, აქვეა **o** ხმოვანზე დაბოლოებული საკუთარი სახელებიც, როგორცაა დავითი (ე. ი. თანხმობანფუძიანი დღევანდელი გაგებით) — დავითი-სი.

რადგან ზ. შანშოვანისთვის ქართულში თითქმის არ არის თანხმობანფუძიანი სახელი (გარდა რამდენიმე საკ. სახელისა) მისი კლასიფიკაცია ბრუნების ტიპებად სრულად დაემთხვა დღევანდელ (ა. შანიძის სისტემის მიხედვით) II და III ტიპებს. I და II ტიპის სახელთა განსხვავება ვლინდება ნათესაობით ბრუნვაში, I ტიპს ამ ბრუნვაში აქვს -**sa** და -**osa** დაბოლოებები (კაცი-სა, რკინ-ისა), მეორე ტიპს კი -**so** — დაბოლოება (წყარო-სი, თომა-სი...). -**sa** -**osa** და -**so** დაბოლოებები ხდება განმსაზღვრელი ტიპთა დადგენისთვის, ამიტომ ის სახელები, რომელთაც შეიძლება ორივე სახის დაბოლოება ჰქონდეთ, „ორსქესიანებად“ ითვლებიან, ასეთებია: ღამესი — ღამისა, დავითისი — დავითისა და სხვა. როგორც ჩანს, ღამე და მსგავსი ტიპის სახელები სამეტყველო ნორმით ხან იკვეცებოდა ნათესაობითში (ღამისა), ხან — არა (ღამესი), რაც შეეხება დავითისი, დავითისა პარალელურ ფორმებს, ესეც იმ დროის სამეტყველო ფაქტად უნდა მივიჩნიოთ: მწიგნობრული ნორმით უთუოდ დავითისი ფორმა იქნებოდა ხმარებული: ჩანს, გავრცელებული ყოფილა დავითისა ფორმაც, რომელიც შემდგომი ტერატურული ენის ნორმად იქცა. თავისი წესების მიხედვით ზურაბმა ძველი დავითისი ფორმის ამოსავლად მიიჩნია „ხმოვნით დაბოლოებული ფუძე“ დავითი (დავითი-სი), ხოლო ახალი დავითისა ფორმის ამოსავლად — თანხმობანფუძიანი დაბოლოებული ფუძე დავით. როგორც ვხედავთ, გრამატიკული

აღწერა ზოგ შემთხვევაში არაადეკატურია, მაგრამ ფასეულია იმ ფორმათა ჩვენებით, რომლებიც უთუოდ ახასიათებდა ვახტანგ VI კარის მეტყველებას. წარმოვადგენთ ორივე ტიპის სახელთა ბრუნების ნიმუშებს

	ბრუნების I ტიპი		ბრუნების II ტიპი	
	სამხოლოო	სამრავლო	სამხოლოო	სამრავლო
საწრფელო	კაცი	კაცნი, კაცები	წერო	წერონი
სანათესაო	კაცისა	კაცთა	წეროსი	წეროთთა
სამიცემადო	კაცსა	კაცთ, კაცებს	წეროს	წეროთთ, წეროებს
სამოქმედო	კაცით	კაცებით	წეროთი	წეროთით, წეროებით
საძიებო	კაცს	კაცებს, კაცნი	წეროსა	წეროებს
სადასაბამო	კაცისგან	კაცთაგან	წეროსგან	წეროთაგან, წეროებთაგან
სამეტყველო	კაცისას	კაცთასა	წეროსას	წეროებისას
საშორის-მყოფო	კაცში	კაცებში	წეროში	წეროთაში
საგარეშემცო	კაცითა	კაცებით	წეროთა	წეროებითა
საწოდებო	კაცო	კაცნო	{ წეროვ წეროთ	წერონო, წეროები

წარმოდგენილი პარადიგმებიდან შეიღი მანამდე იყო ცნობილი: ზურაბის ტერმინებით რომ ვთქვათ, საწრფელო, სანათესაო, სამიციემითო, საძიებო, საწოდებო და სადასაბამო ფრ. მაჯოსა და გორელ ანინიმსაც გამოყოფილი ჰქონდათ თავიანთ გრამატიკებში; სამოქმედო ბრუნვის ფორმა პირველად სულხან-საბამ შეიტანა ბრუნების პარადიგმაში სახელის დაურქმევლად მე-9 ადგილზე.

ზ. შანშოვანის პარადიგმაში სამოქმედო „მოქმედებითი“ და საგარეშემცო (ს. ჟულაეცის *Классификация*) ფორმით ემთხვევა ერთიმეორეს. განსხვავების ცდა ხელოვნურია, კერძოდ, სამოქმედო ბრუნვისად ცხადდება მოქმედებითის ახალი ფორმები (ქუმყინთ, წეროთი), საგარეშემცოდ კი — იმავე მოქმედებითის უფრო ძველი, მწიგნობრული ფორმები (ქუმყინთ, წეროთა). ძველ ქართულში ქუმყინა სახელი მხოლოდ კვეცადი იყო, წეროთა კი გარდამავალი ფორმაა მწიგნობრულ წეროთა და ახალ წეროთი ფორმებს შორის. მაშასადამე, ერთი და იმავე ბრუნვის მორფონოლოგიური ცვლილებების მიხედვით განსხვავებულ ფორმებს, რომლებიც შექმნილია ენის ცვლილების სხვადასხვა საფეხურზე, ზ. შანშოვანი განსხვავებულ გრამატიკულ მნიშვნელობას ანიჭებს ს. ჟულაეცის სქემის შევსების მიზნით, რის გამოც, ბუნებრივია, აღწერა არაადეკატური გამოუვიდა; ასევე ზედმეტი

ს. ჭულაეცის ბაძით შექმნილი სამეტყველო და საშორისო ბრუნვები (ქუმყანისას და ქუმყანაში).

სახელობითის წერო, მოქმედებითის წეროთა, წეროთი, საშორისოს (იგივე საშორისმყოფოს) წეროთაში, წოდებითის წეროვ ფორმები ამ დროისთვის ბუნებრივი ჩანს, ისინი სამეტყველო ენიდან არიან შესული პარადიგმებში. სწორედ ამის გამო წერდა ალ. ცაგარელი „მოკლე ღრამმატიკის“ შესავალ წერილში: „Хотя Шаншовани и цитирует не редко тексты Священного Писания, тем не менее грамматика его есть преимущественно грамматика разговорного грузинского языка, в противоположность грамматикам Антония, занимающимся главным образом книжным грузинским языком“ (იხ. გვ. XXII).

ზურაბი არსებითად სამეტყველო ქართულის გრამატიკას ქმნის: მრავალ საინტერესო ფორმას სამეტყველო ენისა პირველად ამ გრამატიკაში შეხვდება კაცი, მაგრამ ამავე დროს ზ. შანშოვანს, ფილოსოფიურ ნაშრომთა ქართულად მთარგმნელს, მცოდნეს ზოგიერთი ძველი ძეგლისა, რომელთაც თავის თარგმანებში იყენებდა, არ შეეძლო ქართული გრამატიკის შექმნის დროს კურსი მხოლოდ სამეტყველო ენაზე აეღო და სრულებით არ გაეწია ანგარიში ლიტერატურული ენის დიდი ტრადიციებისთვის, რომელთაც მის გვერდით იყენებდნენ ვახტანგის კარის სწავლულნი. მართლაც, ვხედავთ სერიოზულ ტენდენციას გრამატიკის წესთა შემუშავების დროს გაეთვალისწინებინა სამწერლო ენის ძველი ნორმებიც; ამ მხრით ზოგი რამ ზემოთაც ითქვა. ზმნის პარადიგმებთან დაკავშირებით საკითხს კვლავ დავუბრუნდებით.

ანტონ პირველთან დაკავშირებით კი უნდა განვაცხადოთ, რომ ის სრულიად შეგნებულად, მოფიქრებული გეგმით ქმნის ახალ სალიტერატურო ქართულ ენას ძველი სამწერლო ქართულის დემოკრატიზაციის გზით, რაზეც ვიმსჯელებთ ანტონის გრამატიკის განხილვის დროს.

ქართული ენის ფორმათა ანალიზის თვალსაზრისით ფრიად ფასეულია ზურაბისეული ძიება ენობრივი ფაქტებისა და თეორიული განზოგადებები: (1) ნათესაობით და მოქმედებით ბრუნვათა მხოლოდბითი რიცხვის ფორმები ბრუნების II ტიპში წეროსი, წეროთი სახით არის წარმოდგენილი; სრულებით არ არის მითითება ძველი ქართულის წეროდასა, წეროდათა ფორმებზე. სხვა ბრუნვებში წარმოდგენილია წეროსაგან და წეროთა ფორმები (შდრ. ძვ. ქართულის წეროდასაგან და წეროდათა).

ისინი უთუოდ იმ დროის სამეცნიერო ფორმებია, რომლებიც ახალ ქართულში შემდგომ სალიტერატურო ენის ნორმად იქცნენ. (2) საყურადღებოა მრავლობით რიცხვში -ნ, -თა და -ებ სუფიქსების განაწილება ბრუნვათა მიხედვით: (ა) -ნ და -ებ სუფიქსები სახელობითსა და წოდებითში თითქმის თანაბრად არის წარმოდგენილი; (ბ) ნათესაობითი მრავლობითში მხოლოდ -თა სუფიქსით არის წარმოდგენილი. ჩანს, ზურაბის დროს ენაში ეს ფორმები სჭარბობდა პარალელურ ებ-იან ფორმებს (კაცების, წეროების); (გ) მიცემითი ბრუნვის მრავლობით რიცხვში პარალელურად არის წარმოდგენილი -თა და ებ-ს დაბოლოებები, რაც მათს თანაბარ გავრცელებაზე მიგვანიშნებს; (დ) მოქმედებითში კი მხოლოდ ებ-იანი ფორმებია: კაცებით, წეროებითა ... რაც სიმპტომატურია — -თა სუფიქსიანი წარმოება ამ ბრუნვაში ძვ. ქართულიდანვე ჰქონდა; (ე) საშუალო ქართულის მიხედვით ბუნებრივია წეროებთაგან და წეროთაში ფორმები. მათი სახით ვეცნობით მე-18 საუკუნის 30-იან წლებში გავრცელებულ ფორმებს; (ვ) განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს საძიებო „ბრალდებითი“ ბრუნვის ფორმები ბრუნების I ტიპის პარადიგმაში და მასზე დართულ განმარტებებში: საძიებო ბრუნვაში ერთიმეორის გვერდზე წარმოდგენილია კაცებსა და კაცნი (გვ. 15). საძიებო ბრუნვაში ამ ორ ფორმაზე სპეციალურად მითითებულია მე-19 გვერდზეც: „ხოლო საძიებოსა დასასრული სამხოლოოს მიიღებს ხ, ვითარცა: კაცს და სამრავლოსა -ებს, ნი, ვითარცა: კაცებს, კაცნი“ (შეცდომით დაბეჭდილია ცხენი).

როგორც ვხედავთ, საძიებო ბრუნვაში შეგნებულად არის წარმოდგენილი სახელობითისა და მიცემითის ფორმები, დღევანდელი ტერმინოლოგიით ეს არის ევროპულ ენათა ბრალდებითის ქართული კორელატის — პირდაპირი ობიექტის ბრუნვები. საძიებო ბრუნვის ფუნქციის გადმოსაცემად სახელობითის გვერდით მიცემითი ბრუნვის ფორმის წარმოდგენა უთუოდ დიდი ნაბიჯი იყო წინ გადადგმული და ზ. შანშოვანის ლინგვისტურ ალლოზე მეტყველებს. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ მხრივ პირველი ცდა სულხან-საბა ორბელიანის ეკუთვნის, მან „აკუსატიო“ (-ბრალდებითს) ბრუნვას პირველმა დაუხვავა კითხვა „რომელს?“ თუმცა ვერ გაბედა საბრუნებელი სახელიც მიცემითში დაესვა — საბრუნებელი სახელი, გორში მოღვაწე იტალიელი ანონიმი ლექსიკოგრაფის პარადიგმის მიხედვით, ისევ სახელობით ბრუნვაში დატოვა: „აკუსატიო რომელს ა ზმა მამა,

მამანი“ (ხ. ჩ. — თ. უ.; იხ. ზემოთ, გვ. 94), ზურაბ შანშოვანძეც დატოვა სახელობითის ფორმა (ხარკი მოიხადა ლათინური წესის წინაშე) მრავლობითში, მაგრამ მიცემით ბრუნვაშიც დასვა და პარადიგმა ამ ხელოვნურად დამატებულ ბრუნვაში შესაფერისად გამართა; (ზ) ფრიად მნიშვნელოვანია მსკელობა წოდებითი ბრუნვის ფორმათა შესახებ: ზიარი (საზოგადო) სახელი -**ლ** დაბოლოებას იღებს: **ლმერთლ, კაცლ ...** საკუთარი სახელები კი მდ ნაწილას ირთავენ წინ: **მდ მარკოზ. ეს მდ ზოგჯერ შეიძლება საზოგადო სახელსაც მოუვიდეს: მდ ლმერთლ.** საკუთარი სახელები, ზურაბის აღწერით, თანაბარი ასაკისა და მდგომარეობის მიხედვით სახელობითის ფორმით იხმარება: **გიორგი, დანიელ, თომა...** მაგრამ უფროსი უმცროსს მიმართავს ასეთი ფორმებითაც: **გიორგავ, დანიელავ;** ამთ გვერდით შესაძლებელია ესეც: **გიორგიო//გიორგო, დანიელო.** განხილული ფორმები უთუოდ სასაუბრო ენის ფორმებია, რომელთაც ზურაბი მხედველობიდან არ უშვებს; (თ) არა აქვს ვითარებითი ბრუნვის ფორმა, თუმცა სულხან-საბას პარადიგმაში ნახავდა მას (მამად, მამებად); (ი) სახელთა ფუძეების ცვლილებებიდან **ზ. შანშოვანი** საგანგებოდ მიუთითებს კვეცაზე: **ა-ზე** დაბოლოებული სახელები, როგორიცაა: **ქვა, რკინა, მიწა, მთა...**, **ზ. შანშოვანის** თქმით, „სანათესაოსა შორის მოიღებენ **იხა**, ვითარცა: **ქვისა, რკინისა, მიწისა, მთისა... და სხუანი**“ (გვ. 16). (კ) ბრუნების II სქესის („ტიპის“) სანიმუშო სახელის ბრუნებისას მრავლობითი რიცხვში წარმოდგენილია **წეროთთა (ნათ.)** და **წეროთთ (მიც.)** ხელოვნური ფორმები. ზედმეტია ფუძის მომდევნო -**თ.** პარადიგმაში აღნიშნული ხელოვნური ფორმები, ჩვენი აზრით, ემყარება „სამოქმედო“ (მოქმედებითი) ბრუნვის **წეროთით** ფორმას, რომელიც ბუნებრივი იყო საშუალი ქართულისათვის. ფუძის მომდევნო -**თ** სუფიქსი მრავლობითი რიცხვის გამომხატველია მხოლოდ, -**თთ** კი ბრუნვის ნიშნის ფუნქციას ასრულებს ოდენ: **წერლ-თ-თთ** სრული გრამატიკული შესატყვისია **წერლ-ებ-თთ** ფორმისა.

უნდა ვივარაუდოთ, რომ **წეროთით** ფორმა იქცა ხელოვნური **წეროთთა** და **წეროთთ** ფორმების წარმოქმნის მიზეზად, ე. ი. **წეროთთა** და **წეროთთ** ფორმებში ბრუნვის ნიშნის ფუნქცია (რიცხვთან ერთად) ეძლევა მხოლოდ ფორმათა ბოლო -**თა** და -**თ** სუფიქსებს.

ხელოვნური ფორმები გვაქვს რაიმე ნაცვალსახელის ბრუნვის პარადიგმაშიც: რაიმენნი (სახ. ბრუნვა „საწარფელო“) და

რადმენტა (ნათ. ბრ.).

ხელოვნური ფორმები შედგება პარადიგმაში ფუძეთა გასწორება-ვათანაბრების ცდისა — საქმეში ერევა პარადიგმის წევრთა მიმართებების ზოგადი კანონზომიერებები.

ზმნა ყველაზე უფრო რთული მეტყველების ნაწილია ქართულში, ამიტომ მეტ ინტერესსაც იწვევს ქართული ენის შესწავლის ისტორიაში.

ზურაბ შანშოვანის განსაზღვრებით, **ზმნა უღლებადო** („სასრბოლო“) **ხიტუვაა, რომელიც მყოფობას, ქმნახა და ენებას გამოხატავს დროისა და პირის მიხედვით.** ეს ზმნის სრული განმარტებაა, რომელსაც ვხვდებით დიონისე თრაკიელის განმმარტებლებთან, ამ განმარტებაში გათვალისწინებულია ის, რომ დრო მიმდებარეობს აქვს, მაგრამ იბრუნვის როგორც სახელი; პირი ნაცვალსახელსაც აქვს, მაგრამ ისიც სახელივით იბრუნვის... პირი და დრო ერთდროულად აქვს მხოლოდ ზმნას, რომელიც იცვლება სახელისგან განსხვავებულად — იულვლის.

ს. ჭულაეცის კლასიფიკაციის მიხედვით, **ზ. შანშოვანი ქართულ ენაშიც ზმნებს ყოფს ორ ჯგუფად: საარსო მყოფებად და საგარემოყოფებად. საარსო მყოფი ზმნები არსებობას და მყოფობას გამოხატავენ: ვარ, ვიმყოფები, ვიქმნები...** ს. ჭულაეცის მიხედვით მათ უპირისპირდებიან „დანარჩენი“ ზმნები, როგორცაა: ვამბობ, მომაქვს, ვაქებ... ზურაბსაც ეს ზმნები მოაქვს სანიმუშოდ, მაგრამ, სიმეონის სომხური გრამატიკისგან განსხვავებით, მათ იძლევა კავშირებითის და არა აწმყოს ფორმით (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

ზ. შანშოვანი ზმნათა კლასიფიკაციას აგრძელებს ისევ სიმეონზე დამყარებით. ს. ჭულაეცი შემდგომ ანალიზში ზმნებს კიდევ ორად ყოფს: მარტივად და შედგენილად, ანუ წარმოქმნილად. მარტივთა ჯგუფს ქმნიან სინთეტური ზმნები (სანიმუშოდ მოყვანილია მიყვარს ზმნის სხვადასხვა მწკრივის ფორმები), წარმოქმნილთა ჯგუფს კი ქმნიან აღწერიითი ფორმები (ფაქტიურად შედგენილი შემახშენლები). ზ. შანშოვანის მიხედვით ამ ჯგუფთა სახელწოდებებია ბუნების პირნი (მიყვარს, მიყვარდა, შევიყვარო) და მდებარეობისა პირნი (შემიყვარა, შეგიყვარა, შემიყვაროს...). როგორც ვხედავთ, „მდებარეობის პირნი“ ჯგუფის ზმნები სხვა ხასიათისაა, ვიდრე სიმეონის წარმოქმნილი ჯგუფის აღწერიითი ფორმები. მიზეზი ამ განსხვავებისა არ ჩანს. არსებითია ის, რომ არის ცდა ზმნების

კლასიფიკაციისა ზოგადი სემანტიკისა (მყოფობა, ქმნა, ვნება) და ფორმაწარმოების (პირველადი, მეორადი) მიხედვით.

ამ კლასიფიკაციას მოსდევს ზმნის კატეგორიათა („მდევეართა“, ანუ აკციდენციების) გრძელი რიგი, რომელიც შედგენილობით, თანამიმდევრობით, მდევეართა დახასიათებითა და ტექნიკური გაფორმებით ძალიან გვაგონებს მ. სმოტრიცკის გრამატიკის სა-თანადო ადგილებს, მოგვყავს სანიშნოდ თითო ადგილი ორივე გრამატიკიდან ზმნის კატეგორიებთან დაკავშირებით.

მ. სმოტრიცკი

„Последуют

гł Д

девять

зalog
начертание
вид
число
лицo
наклонение
время
род
спряжение“

ზურაბ შანშოგანი

„დასდევენ

ზმნასა

რვანი

ნათესავი („зalog“)
ნაკუმთნი („начертание“)
სახენი („вид“)
რიცხუნი („число“)
პირნი („лицo“)
ჟამნი („время“)
ვითარნი („наклонение“)
—
სქესნი („типы спряжения“)

ზურაბის მღევრებს მნიშვნელობათა შესაბამისად თარგმანი მი-
 ვუწერეთ მ. სმოტრიცკის ტერმინებით. როგორც ვხედავთ, მხოლოდ
 დროსა და კილოს აქვთ ადგილები შეცვლილი, დანარჩენი ერთი
 რიგით მიდის და ტექნიკურადაც ერთნაირად არის გაფორმებული
 (კუბური ფრჩხილის შიგნით). ასევე მსგავსებაა ცალკეულ მღე-
 ვართა თვისებების კლასიფიკაციისა და გამოხატვის მიხედვით. ეს
 ბუნებრივიც არის, რადგან ზ. შანშოვანის გრამატიკა იწერებოდა ქ.
 მოსკოვში 1737 წელს, როცა იქ ასწავლიდნენ სწორედ მ. სმო-
 ტრიცკის გრამატიკით, რომელიც სასწავლო დანიშნულებისა იყო.
 ეს ეტყობა კიდევ მასალის გადმოცემის თვალსაჩინოებას, რაც ჩანს,
 ზურაბსაც ჰკუთნიდა დასჯდომია.

უფრო ვრცლად ვიმსჯელებთ ზოგიერთი სპეციფიკური ვითარე-
 ბის შესახებ რაც შეიქმნა ზმნის კატეგორიების უღლების პარადიგ-
 მასთან დაკავშირებით.

უღლების პარადიგმაში თხრობით კილოში წარმოდგენილია 6
 დრო: (1) მყოფი „წმყო“, (2) უსრული, (3) სრული, (4)
 მარადის სრული, (5) ზესრული და (6) მყოფადი.

ლათინურ გრამატიკებში გავრცელებულ ხუთ დროს აქ
 ემატება მარადის სრული, რომელიც წარმოადგენს სრულის
 (praeteritum perfectum-ის) სახეობას, მაშასადამე, პერფექტი წარ-
 მოდგენილია ორი სახით: სრული და მარადის სრული.

ზურაბ შანშოვანს პერფექტის დაყოფა სრულად და მა-
 რადის სრულად შეეძლო, ერთი მხრით, ფრ. მაჯოს
 გრამატიკის გავლენით, მეორე მხრით, კლ. გალანოსის სომხური
 ენის გრამატიკის მიხედვით. ფრ. მაჯოს გამოძახილი ამ თვალ-
 საზრისით გვაქვს გორელი ანონიმისა და სულხან-საბას ლექსიკონე-
 ბში. კლ. გალანუსი პირველია, რომელმაც ლათინური პერფექტი
 სომხურში წარმოადგინა ნამყო სრულითა და ნამყო უს-
 რულესით¹⁹⁵. ფრ. მაჯოს ქართული ენის გრამატიკა დაიბეჭდა
 1643 წელს რომში, ხოლო კლ. გალანიუსის სომხური ენის
 გრამატიკა — რომშივე ორი წლით გვიან.

სავარაუდებელია, რომ თავის „ქართული ენის მოკლე
 გრამატიკის“ შექმნის დროს ზ. შანშოვანი იცნობდა ორივე წყა-
 როს. ისინი მსგავს ცნობებს აწვდიდნენ ანალიტური ფორმების
 შესახებ, რომლებიც წარმოდგენილი იყო წარხული დროის მიმ-
 ლეობითა და უოფნა ზმნის აწმეოხ ფორმით, მაგრამ ქართული

¹⁹⁵ Գ. Բ. Ջառուկան, Գրաբարի Քրեթևանությունը, Երևան, 1874 թ. 42-43.

სინთეტური ფორმების შესახებ ზურაბ შანშოვანს ცნობების მიღება შეეძლო მხოლოდ ქართული ენის გრამატიკებიდან: ფრ. მაჯოს, გორელი ანონიმისა და სულხან-საბას ნაშრომებში. ფრ. მაჯო მოსულ ვარ, მოსულ ხარ, მოსულა ფორმების (გვ. 79) გვერდით მიქნია, გიქნია, უქნია და სხვა სინთეტურ ფორმებსაც იძლევა პარადიგმაში (იხ. გვ. 90). ეს ფორმები მრავლად არის შეტანილი გორელი ანონიმის იტალიურ-ქართული ლექსიკონის ზმნათა სტატიებში; სულხან-საბას ლექსიკონის დანართში კი „პრუსკუა მპრუოტო“ (ანუ Più che perfetto გორელი ანონიმისა) დროის სახელით წარმოდგენილია შემეყვარებია, შეგიყვარებია, შეუყვარებია მრავლობითი რიცხვის შესაბამისი ფორმებით.

ახლა წარმოვადგენთ ცხრილს, რომელშიც აქტივისა და პასივის ფორმები დაპირისპირებული იქნება „სრული“ და „მარადის სრული“ დროებით ზ. შანშოვანის პარადიგმებში.

აქტივი		პასივი	
სრული „წყვეტილი“	მარადის სრული „თურმეობითი I“	სრული „წყვეტილი“	მარადის სრული „თურმეობითი I“
ქნა	უქნია	იქნა	ქნილა
მისცა	მიუცია	მისცნა — „მიცემულ იქნა“ მნიშვნელობით	მიუცემია — „მიცემულა“ მნიშვნელობით
თქვა	უთქვამხ	ითქმიეხ — „ითქვა“ მნიშვნელობით	ითქმელ არხ — „თქმულა“ მნიშვნელობით
დაჰბანა	დაუბანია	დაიბანა „დაბანილ იქნა“ მნიშვნელობით	დაბანულა

ავტორის თვალსაზრისი ცხადად ჩანს: ერთი მხრით, აქტივების — ქნა, უქნია, დაჰბანა: დაუბანია და, მეორე მხრით, პასივთა ფორმებით — იქნა: ქნილა, დაიბანა: დაბანულა შეპირისპირებით ერთიმეორეს გამოეყო „სრული“ და „მარადის სრული“ დროების (დღევანდელი ტერმინოლოგიით — მწკრივების) ფორმები.

ფრ. მაჯოს გრამატიკაში ამ დაყოფის საფუძველზე არის მითითება: ქნა არის დაშორებული ნამყო სრული (Praeteritum perfectum minus propinquum), ხოლო უქნია — უფრო ახლო მყოფი ნამყო სრული (Praeteritum perfectum magis propinquum), ე. ი. პირველი არის ნამყო სრული, რომელიც ძველად (დიდი ხნის წინ) მოხდა, მეორე კი არის ნამყო სრული, რომელიც ვარაუდობს ახლახან დამთავრებულ მოქმედებას.

ფრ. მაჯო ამას აკეთებდა თავისი მშობლიური ენის — იტალიურის მიხედვით, რომელსაც ჰქონდა ნამყო სრულის ეს ორი სახეობა (passato remoto და passato prossimo). მან ქართულში შეამჩნია განსხვავებული ფორმები, მაგრამ გრამატიკული მნიშვნელობის მიხედვით მათ შორის განსხვავება ვერ დაიჭირა. გამოსავალი მონახა იტალიურ სისტემასთან ანალოგიაში, რაც ამ შემთხვევაში არაადეკვატური აღმოჩნდა სემანტიკური კვალიფიკაციის თვალსაზრისით.

თხრობითი კილოს ექვსი მწკრივი სომხურ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში პირველად კლ. გალანუს სომხური ენის გრამატიკაში გვხვდება. შემდეგ ეს მეორდება სიმეონ და ჰოვანეს ჭულაეცებთან და მათ მომდევნო ავტორებთან. კლ. გალანუსი ნამყო სრულის სინთეზურ ფორმას (սիրիւի) უპირისპირებს შედგენილი შემასმენლის ფორმას — ნამყო მიმდევობა + მეშველი ზმნა (սիրեսց իմ) და სხვა მწკრივებთან (აწმყო, ნამყო უსრული, მყოფადი და პლუსკვამპერფექტი) ერთად ლებულობს ექვს მწკრივს. უნდა ვივარაუდოთ, რომ შედგენილი შემასმენლის აწმყოსა და უწყვეტლის ფორმების დამოუკიდებელ დროებად გამოყოფა და მათთვის ნამყო უსრულებისა („მარადის სრულის“) და ნამყო უსრულების დარქმევა განაპირობა იმ გარემოებამ, რომ შედგენილი შემასმენლის აწმყოს ფორმა პერფექტული შინაარსისაა, ხოლო შედგენილი შემასმენლის ნამყოს ფორმა — პლუსკვამპერფექტული (II თურმეობითის) შინაარსისა.

ზ. შანშოვანი ს. ჭულაეცის მიხედვით რომ იცნობდა ზმნის თხრობითი კილოს 6 მწკრივს, ეს უდავოა. რას ვემყარებით, გარდა სინთეტური ფორმებისა, როცა ვვარაუდობთ, რომ ზ. შანშოვანი იცნობდა ფრ. მაჯოს ქართული ენის გრამატიკასაც?

ვახტანგ VI კარგად იცნობდა იტალიელთა გრამატიკულ ნაზრევს ქართულ ენასთან დაკავშირებით და ამიტომ ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ იტალიელთა ნამოღვაწარით ინფორმირებული იქნებოდნენ ვახტანგის კარის სწავლულნიც, მათ შორის ზ. შან-

შოვანიც. ზემოთ მივუთითეთ იმ ფაქტზე, რომ ზურაბს უსარგებლია მე-12 საუკუნის ქართული თარგმანით, რომელზე მინიშნება ქართულის სუსტად მცოდნე ზურაბისთვის შეეძლოთ მხოლოდ სამეფო კარის მკვლევართ. ეს ვარაუდი იმიტაც დასტურდება, რომ რამდენიმე შემთხვევაში გრამატიკულ მოვლენათა კვალიფიკაციას ზ. შანშოვანი უდავოდ ახდენს ფრ. მაჯოს ქართულის გრამატიკაზე დამყარებით: (1) ზ. შანშოვანი ფრ. მაჯოს მიხედვით კავშირებითის ფორმებს ზოგჯერ აძლევს აწმყოს მნიშვნელობას: დაიბანო, მოიტანო... (ფრ. მაჯო); ვქნა, მივცე... (ზ. შანშოვანი); (2) ფრ. მაჯომ ცალკე რიგში წარმოადგინა ობიექტური (მ-, გ-, ა-/უ-) და სუბიექტური პირი (ვ-, მ-, -ა/-ს) ნიშნები. მანვე 95-ე გვერდზე აღნიშნა მათი კავშირი ნაცვალსახელებთან; ზ. შანშოვანიც თავის ნაშრომში ლაპარაკობს პირის ნიშანთა და ნაცვალსახელთა საერთო ფუნქციაზე და ამავე დროს ასხვავებს სუბიექტურ და ობიექტურ პირის ნიშანთა რიგებს; (3) ფრ. მაჯო, შემდეგ გორელი ანონიმიც **ნატვრით კილოში ხაზიარო ფორმებით იძლევიან აწმყოსა და უწყვეტელს**, ზუსტად ასე იქცევა ზ. შანშოვანიც — **ხაზიარო ფორმებით აქვხ წარმოდგენილი ხანეტარძო კილოს** („ნატვრითი კილოს“) **მყოფი და უსრული** (ანუ აწმყო და უწყვეტელი).

ამდენი დამთხვევა შემთხვევითობად ვერ ჩაითვლება. ვახტანგ VI ფარულად მუდამ იყო დაკავშირებული კათოლიკე მისიონერებთან, მიღებული ჰქონდა კათოლიკური რწმენის შემწყნარებლობა ფარულად და, რა თქმა უნდა, ფარულადვე სარგებლობდა მისიონერთა ფილოლოგიური დახმარებით, რაშიც გრამატიკულ საკითხებს არც თუ უკანასკნელი ადგილი ეკავათ. ეს კი პირდაპირ თუ ირიბად ვახტანგის გარშემო შემოკრებილ სწავლულთა საქმიანობაშიც აისახებოდა.

უღლების ტიპები და ზმნათა უღლების პარადიგმები. ზ. შანშოვანი იწყებს ზმნათა უღლების ტიპებად კლასიფიკაციით; შემდეგ სანიშნოდ ადგენს უღლების პარადიგმებს მოქმედებითი და შესაბამისი ვნებითის ფორმებისათვის ერთდროულად, ერთიმეორის გვერდით.

ზურაბი გამოყოფს უღლების **ოთხ** ტიპს. კლასიფიკაცია ხდება აწმყოში ზმნათა დამაბოლოებელი ხმოვნების მიხედვით, ლათინური გრამატიკების კვალობაზე. ქართულში უღლების ტიპთა განმსაზღვრელად გამოყოფილია ოთხი ხმოვანი: **ა, ე, ი** და **ო**. ზურაბის სიტყვით, **ა, ე, ო** ხმოვანზე დაბოლოებული ზმნები მოქმედებითი

გვარისაა; **o**, განსხვავებით სხვა საკლასიფიკაციო ხმოვნებისაგან, პრეფიქსია, ნიშანი ვნებითისა („სავნებო სქესისა“), და უღლების დროს ზმნას ყველა ფორმაში გადასდევს. თითქმის ერთი საუკუნით ადრე ასევე დაბოლოებათა მიხედვით ახდენდა უღლების ტიპთა კლასიფიკაციას ფრ. მაჯო, მანაც ოთხი ტიპი გამოყო: **-ანო**, **-ბი**, **-ჟე** და **-შე** დაბოლოებების მქონე ზმნები (იხ. მისი გრამატიკა, გვ. 84 და შემდეგ).

ზ. შანშოვანის პარადიგმებში თხრობითი, ბრძანებითი, ნატვრითი და პირობითი კილოები წარმოდგენილია აწმყო, წარსულ და მომავალ დროებთან სხვადასხვა კომბინაციებში. ამ გზით მიღებულია, დღევანდელი ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ, 14-მდე მწკრივი. გავეცნოთ დასახელებული კატეგორიების ზურაბისეულ სახელწოდებებს: **მეტყველებანი** „კილოები“: სასამძღრო „თხრობითი“, საბრძანებო „ბრძანებითი“, სანეტარძო „ნატვრითი“, საქუჴდაო „პირობითი“ (შდრ. ბერძნ. υποτακτική და ლათ. subjunctivus, რომელთა კალკს წარმოადგენს საქუჴდაო; რუსულადაც ითარგმნებოდა როგორც подчинительное наклонение); ზურაბის გრამატიკაში ბერძნულ-ლათინური გრამატიკების ტრადიციული მეხუთე კილოც არის — უჩინო, იგი ნეიტრალური კილოა, ვარაუდობს მასდარულ ფორმებს (სადაც კილო საერთოდ არა გვაქვს). კატეგორიის თვალსაზრისით უჩინო სხვა კილოებისაგან განსხვავდება განუსაზღვრელობით (შდრ. ბერძ. ἀπαρέμφοτος და ლათ. infinitivus „უსახო“, „განუსაზღვრელი“). **ჟამნი** „დროები“: მყოფი „აწმყო“, ყოფილი „წარსული“ და მყოფადი „მომავალი“.

წარმოვადგენთ ბანა ზმნის უღლების პარადიგმას **ზ.** შანშოვანის მიხედვით.

„სასამძღროსი **მყოფი**

სამოქმედო

სამხოლოო სამრავლო

ვბან	ვბანთ
ჰბან	ჰბანთ
ჰბანს	ჰბანენ

სასამძღროსი **მყოფი**

სავნებო

სამხოლოო სამრავლო

ვიბან	ვიბანთ
იბან	იბანთ
იბანს	იბანენ

უხრული

ვბანდი	ვბანდით
ჰბანდი	ჰბანდით
ჰბანდა	ჰბანდეს

უხრული

ვიბანდი	ვიბანდით
იბანდი	იბანდით
იბანდა	იბანდენ, იბანდეს

ბ რ უ ლ ი	
სამხოლოო	სამრავლო
დავბანე	დავბანეთ
დაჰბანე	დაჰბანეთ
დაჰბანა	დაჰბანეს

ბ რ უ ლ ი	
სამხოლოო	სამრავლო
დავიბანე	დავიბანეთ
დაიბანე	დაიბანეთ
დაიბანა	დაიბანეს

მ არ ა დ ი ს ბ რ უ ლ ი	
დამიბანია	დაგვიბანია
დაგიბანია	დაგიბანიათ
დაუბანია	დაუბანიათ

მ არ ა დ ი ს ბ რ უ ლ ი	
დავბანილ ვარ	დაბანულ ვართ
დაბანილ ხარ	დაბანულ ხართ
დაბანულა	დაბანულან

წ ე ს რ უ ლ ი	
სამხოლოო	სამრავლო
დამებანა	დაგვებანა
დაგებანა	დაგებანათ
დაებანა	დაებანათ

წ ე ს რ უ ლ ი	
სამხოლოო	სამრავლო
დაბანულ ვიყავ	დაბანულ (ვ)იყავით
დაბანულ იყავ	დაბანულ იყავით
დაბანულ იყო	დაბანულ იყუნენ

მ ე ო ფ ა დ ი	
დავბანო	დავბანოთ
დაბანო	დაბანოთ
დაბანოს	დაბანონ

მ ე ო ფ ა დ ი	
დავიბანო	დავიბანოთ
დაიბანო	დაიბანოთ
დაიბანოს	დაიბანონ

ს ა ბ ძ ა ნ ე ბ ო მ ე ო ფ ი, დაჰბანე, ნუ დაჰბან

ს ა მ ო ქ მ ე დ ო, პირი მეორე დაჰბანეთ, ნუ დაჰბანთ

ს ა ბ ძ ა ნ ე ბ ო მ ე ო ფ ი, დაიბანენ, ნუ დაიბან

ს ა ვ ნ ე ბ ო, პირი მეორე დაიბანენით, არ დაიბანეთ

მ ე ო ფ ა დ ი (ივარაუდება მოქ. გვარის — თ. უ.)
დაჰბანო, არ დაჰბანო დაჰბანოთ, არ დაჰბანოთ

მ ე ო ფ ა დ ი (ივარაუდება ვნებიითი გვარის — თ. უ.)
დაიბანო, არ დაიბანო დაიბანოთ, არ დაიბანოთ

მ ე ო ფ ი და მ ე ო ფ ა დ ი, პირი მესამე
(ივარაუდება მოქ. გვარი — თ. უ.)
დაიბანოს, ნუ დაიბანოს დაჰბანონ, არ დაჰბანონ

მყოფი და მყოფადი, პირი მესამე .

(ივარაუდება ვნებითი გვარი — თ. უ.)

განიბანნოს, ნუ განიბანნოს განიბანნონ, არ განიბანნონ
ნუ განიბანნების ნუ განიბანებიან

პირი პირუშლი (ივარაუდება მოქ. გვარი — თ. უ.)
განივიანოთ, ნუ განვიბანთ .

პირი პირუშლი (ივარაუდება ვნებითი გვარი — თ. უ.)
განივიანოთ, ნუ განვიბანებით

ხანეტარძო მყოფი და უხრული, სამოქმედო

ნეტართუმცა დამებანა ნეტართუმცა დაგვებანა
დაგებანა დაგებანათ
დაებანა დაებანათ

ხანეტარძო მყოფი და უხრული, სავნებო

ნეტართუმცა დავებანე ნეტართუმცა დაგვებანეთ
დაებანე დაებანეთ
დაებანეს დაებანენ

ხრული და მარადის ხრული (ივარაუდება მოქ. გვარი — თ. უ.)

ნეტართუმცა დამებანოს ნეტართუმცა დაგვებანოს
დაგებანოს დაგებანოსთ
დაებანოს დაებანოსთ

ხრული და მარადის ხრული (ივარაუდება ვნებითი გვარი — თ. უ.)

ნეტართუმცა დაბანულ ვიყო ნეტართუმცა დაბანულ ვიყოთ
დაბანულ იყო დაბანულ იყოთ
დაბანულ იყოს დაბანულ იყუნენ

ზეხრული (ივარაუდება მოქ. გვარი — თ. უ.)

ნეტართუმცა დამებანა ნეტართუმცა დაგვებანა
დაგებანა დაგებანათ
დაებანა დაებანათ

ზეხრული (ივარაუდება ვნებითი გვარი — თ. უ.)

ნეტ. დაბანულ ვიყავ ნეტ. დაბანულ ვიყავით
დაბანულ იყავ დაბანულ იყავით
დაბანულ იყოს დაბანულ იყუნენ

მყოფალი (ივარაუდება მოქ. გვარი — თ. უ.)

ნეტართუმცა დავბანდე	ნეტართუმცა დავბანდეთ
დაბანდე	დაბანდეთ
დაბანდეს	დაბანდენ

მყოფალი (ივარაუდება ვნებითი გვარი — თ. უ.)

ნეტართუმცა განვიბანდე	ნეტართუმცა განვიბანოდეთ
განიბანდე	განიბანდეთ
განიბანდეს	განიბანოდნენ

საქმედასოსი მყოფი, სამოქმედო

უკრმთუ ვბან	უკრმთუ ვბანთ
ჰბან	ჰბანთ
ჰბანს	ჰბანენ

საქმედასოსი მყოფი, სავენებო

უკრმთუ ვიბან	უკრმთუ ვიბანთ
იბან	იბანთ
იბანს	იბანენ

უბრული (მოქ. გვარი — თ. უ.)

უკრმთუ დამებანა	უკრმთუ დავებანა ¹⁹⁶
დავებანა	დავებანათ
დაებანა	დაებანათ

უბრული (ვნ. გვარი — თ. უ.)

უკრმთუ დავიბანოდი	უკრმთუ დავიბანოდით
დაიბანოდი	დაიბანოდით
დაიბანოდის	დაიბანენ

ბრული (მოქ. გვარი — თ. უ.)

უკრმთუ დამიბანია	უკრმთუ დავიბანია
დავიბანია	დავიბანიათ
დაუბანია	დაუბანიათ

ბრული (ვნ. გვარი — თ. უ.)

უკრმთუ დავბანულ ვარ	უკრმთუ დაბანულ ვართ
დაბანულ ხარ	დაბანულ ხართ
დაბანულა	დაბანულ არიან

¹⁹⁶ შედომით დაბეჭდილია დაეებანათ.

მარადის ხრული (მოქ. გვარი — თ. უ.)
 უკუშითუ დამბანოდეს უკუშითუ დაგებანოდეს
 დაგებანოდეს დაგებანოდესთ
 დაბანოდეს დაჰბანოდეს

მარადის ხრული (ვნ. გვარი — თ. უ.)
 უკუშითუ განგებანულ ვიყო უკუშითუ გაბანულ ვიყავით
 განგებანულ იყო განგებანულ იყვენეთ
 განგებანულ იყოს განგებანულ იყუნენ

ზეხრული (მოქ. გვარი — თ. უ.)
 უკუშითუ დამებანნა უკუშითუ დაგებებანნა
 დაგებებანნა დაგებებანნათ
 დაებებანნა დაებებანნათ

ზეხრული (ვნ. გვარი — თ. უ.)
 უკუშითუ განგებანილ ვიყავ უკუშითუ განგებანულ ვიყავით
 იყავ განგებანულ იყავით
 იყო განგებანულ იყუნენ

მყოფადი (მოქ. გვარი — თ. უ.)
 უკუშითუ დავებანო უკუშითუ დავებანოთ
 დაბანო დაჰბანოთ
 დაბანოს დაჰბანონ

მყოფადი (ვნ. გვარი — თ. უ.)
 უკუშითუ დავებებანო უკუშითუ დავებებანოთ
 დაიბებანო დაიბებანოთ
 დაიბებანოს დაიბებანონ

აქ ზურაბი შენიშნავს: „კვალადცა მასვე სახესა ზედა სამო-
 ქმედო და საენებო ზმართულითა“, ე. ი. თუ ზმნიზედა ახლავს მო-
 ქმედებითსა და ვნებითში აღნიშნული ზმნები ამავე ფორმებით
 წარმოდგებიანო (მაგ.: რაჟამს განგებან, ოდეს განგებან და სხვ.)¹⁹⁷.
 ცოტა ქვემოთ (გვ. 45) შენიშნავს: პირობით კილოში
 („საქუმიდასოსა შორის“) მყოფი და მყოფადი („აწყო“ და
 „მომავალი“) არ განსხვავდებიანო.

¹⁹⁷ იხ. გვ. 45.

უჩინოს ფორმა მოკ.-ში არის ბანა, ხოლო ვნებითში — ბანვა¹⁹⁸. აქვეა ამ კილოს ფორმათა განმარტებაც: უჩინოს რიცხვი, პირნი და უამი არა აქუს¹⁹⁹.

საწყისებში მოქმედებითისაგან ვნებითის განსხვავება — სუფიქსით ტრადიციული იყო კლასიკური პერიოდიდან. ამ ხელოვნური წესის შემოღება მიეწერება გელათის სკოლას, კერძოდ, იოანე პეტრიწს გრამატიკული ლიტერატურის მიხედვით (დაწვრილებით ამის შესახებ ქვემოთ).

ნაუღლებ ხუთ ზმნაში ეს პარადიგმა ყველაზე სრულია და უფრო ადეკვატურიც სხვებთან შედარებით. იგი ტრადიციულადაც შეიძლება ჩაითვალოს და გარკვეული სიახლეების შემცველადაც. ტრადიციულია იმ მხრით, რომ ამ დროისთვის, მართალია ფარულად, მაგრამ კარგად იყო ცნობილი იტალიელ მისიონერთა პარადიგმები, რომლებიც წარმოადგენდნენ ქართული ენის ერთსაუკუნოვანი შესწავლის შედეგს. ფრ. მაჯოს გრამატიკის გარდა, ცნობილი იყო გორელი ანონიმის ლექსიკონი, რომელიც საგვა, ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით, ზმნური პარადიგმებით, რომლებშიც ზმნები ნაუღლებია პირთა შენაცვლებით, სუბიექტური და ობიექტური წყობით და თანაც კვალიფიციურად. ამ ლექსიკონს იცნობდა სულხან-საბა და, ბუნებრივია, ვახტანგ VI სამეფო კარის სხვა სწავლულნიც.

იტალიელი მისიონერების პარადიგმები, კერძოდ გორელი ანონიმისა, რომელიც ყველაზე უფრო სრულია საუღლებელ ფორმათა მიხედვით, აგებულია სამეტყველო ენის მონაცემებზე და არ შეიცავს ხელოვნურ ან არქაულ ფორმებს. სულხან-საბამ გორელი ანონიმის საუღლებელი ფორმები წარმოადგინა მწიგნობრული ორთოგრაფიით. ზ. შანშოვანიც ცდილობს ზმნურ ფორმებს (resp. მეტყველების სხვა ნაწილებსაც) ლიტერატურული სახე მისცეს: ცკლის ორთოგრაფიას (ქუმყანა, საქუმდაო, უკუმთუ, ქმნილიყუნენ...), ახდენს ფორმათა არქაიზაციას, ზოგჯერ ხელოვნურ ფორმებსაც ქმნის, რის მიზეზი არის ძველი სამწერლო ენის სუსტი ცოდნა და ცდა ასეთ პირობებში გამოიყენოს ძველი ფორმები. რამდენიმე ნიმუში: „უსრულში“ (ნამყო უსრული) ვნებითი გვარის შესაბამე პირის მრ. რიცხვში პარალელურად წარმოდგენილია იბანდენ და იბანდეს ფორმები. მართალია, არც ერთია ვნ-

¹⁹⁸ იხ. გვ. 45.

¹⁹⁹ იქვე.

ბითის ფორმა და არც მეორე, მაგრამ იბანდენ ფორმის არსებობა იმაზე მიგვითითებს, რომ მოქმედებითის ჰბანდეს და „ენებითის“ იბანდეს არქაული ფორმებია (შდრ. ორ ათეულზე მეტი წლის წინ გორელი ანონიმის მიერ შედგენილი ფორმები უწყვეტლში: ასწავლიდნენ, კითხულობდნენ, იქმოდნენ, გაენდობოდნენ, გაახარებდნენ და სხვ.). ხელოვნურია უთუოდ დამეზანანა, დაგებანანა, დაეზანანა ფორმები „ზესრულში“ (II თურმეობითში). მაშასადამე, არის ცდა არქაიზაციისა სალიტერატურო ენის ინტერესებიდან ამოსვლით, მაგრამ შექმნილი ფორმები გრამატიკულად მიუღებელია როგორც ძველად, ისე ზურაბის მოღვაწეობის დროს...

აქა-იქ რეალური ფორმებიც ჩანს, მაგრამ მიკროსისტემათა სხვა ელემენტები არ შეესაბამება სინამდვილეს, მაგ., ნუ განიბანეზიან სწორი ფორმაა უკუთქმითი ბრძანებითის მესამე პირის მრავლობითში, მაგრამ მხოლოდით რიცხვში მას გვერდით უდგას განიბანეზის, თავისთავად სწორი ფორმა, მრჩობლი ნ რომ არ იყოს ჩაწერილი ერთის ნაცვლად. მსგავს ვითარებას ხშირად ვხვდებით, მაგრამ ეს პარადიგმები მაინც დიდ ინფორმაციას იძლევა მე-18 საუკუნის ქართულზე გრამატიკული თვალსაზრისით; ასე მაგალითად: ვთქვი, ჰთქვი, თქვა; ვთქვით, თქვით, თქვეს მიკროპარადიგმა „სრულისა“ (წყვეტილის) კარგად გვიჩვენებს S₂-ის ნიშნის მერყეობას (იხ. გვ. 48), ხოლო ჰქნას, ჰქნან, სჰამს... ფორმები ჰნა, ჰნას ფორმათა გვერდით (გვ. გვ. 25,26,55) პირდაპირი ობიექტის ნიშნის ხმარების სურათს იძლევა. მსგავსი მაგალითების მოყვანა მრავლად არის შესაძლებელი.

ნატვრით და პირობით კილოთა ფორმების წარმოება განსაზღვრულ ნაწილაკთა და კავშირთა (ნეტართუმცა, უკუშთუ) გამოყენებით აგრეთვე იტალიელთაგან მოდის; ასევე ვნებითის ფორმათა წარმოება მესამე სერიაში მიმღეობითა და დამხმარე ზმნით და სხვ.

ზმნის შემდეგ ზ. შანშოვანის გრამატიკაში განხილულია სხვა მეტყველების ნაწილებიც: შეწყენარება „მიმღეობა“, სახელდართული „ნაცვალსახელი“, იოტი „ნაწევარი“, ართრონი „თანდებული“, ზმართული „ზმნისართი“ და „შორისდებული“, შემკურელი „კავშირი“. აღნიშნულ მეტყველების ნაწილთა ზოგადი განმარტებები ზუსტად მიჰყვება ბერძნულ-ლათინურ გრამატიკებს. არსებითია ქართული მასალის სა-

თანადოდ მორგება ამ დებულებებზე, მეტ-ნაკლებად ავტორი ამასაც ახერხებს, თუმცა ხშირად სათანადო მასალა ვერ არის ჯეროვნად გაანალიზებული, მაგალითად, მიმლეობათა და ნაცვალ-სახელთა ბრუნება, რომელიმე ფორმის/ფორმათა კერძო კვალი-ფიკაცია და სხვ.

ზურაბ შანშოვანის გრამატიკას დაწერის დღიდანვე შეეძლო დადებითი როლი ეთამაშა ქართული ენის შესწავლის საქმეში, უჩინო რომ არ გამხდარიყო დღიდან შექმნისა მთელი საუკუნ-ენახვერის განმავლობაში. დღეს იგი მნიშვნელოვანია საანალიზო მასალის იმ ნაწილით, რომელიც მე-18 საუკუნის I ნახევრის სამეტ-ყველო ქართულს განეკუთვნება. ავტორის განსწავლულობისა და მეცნიერული ალღოს თვალსაზრისით კი ყურადღებას იმსახურებს ბრალდებითი ბრუნვისთვის მიცემითის ფორმების შერჩევა, სუბიექტური და ობიექტური წყობის ზმნათა რიგების განსხვავება და სხვ.

ანტონ პირველი (1720-1780)

ანტონ პირველი, კათალიკოსი ქართლ-კახეთისა, ქართული გრამატიკული აზრის უბრწყინვალესი წარმომადგენელია. მის მიერ შექმნილი ქართული ენის გრამატიკა — „ქართული ღრამმატიკა“ მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრამდე საფუძველი ხდება როგორც ქართველთა, ისე ქართული ენით დაინტერესებული უცხოელების მიერ შექმნილი გრამატიკებისა და ცალკეული გამოკვლევებისათვის.

ანტონი, უპირველეს ყოვლისა, იყო ქართველთა დიდი განმანათლებელი. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის მეცნიერული, საგანმანათლებლო და კულტურული ცხოვრება მთლიანად ანტონ პირველის (ბაგრატიონის) სახელთან არის დაკავშირებული. მან შექმნა ფილოსოფიურ-თეოლოგიური ნაშრომები, დაწერა სახელმძღვანელოები მის მიერვე დაარსებული სემინარიებისათვის, ხელი შეუწყო ბიბლიოთეკების შექმნას მონასტრებთან, აღადგინა ვახტანგ მეექვსისეული სტამბა და განაახლა ქართული წიგნების ბეჭდვა²⁰⁰.

ანტონის „ქართულ ღრამმატიკას“, რომელიც სალიტერატურო ენის ნორმებსაც აწესებდა, აკად. ს. ჭანაშია უაღრესად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა: ერთიანი სალიტერატურო ენის ნორმა, რომელიც, როგორც ქართლ-კახეთის გაერთიანებულ სამეფოში, რომლის კათალიკოსიც ის იყო, ისე დასავლეთ საქართველოშიც (სამეგრელოსა და აფხაზეთში) მოქმედებდა და წარმოადგენდა ეროვნული მთლიანობის ერთ-ერთ მთავარ შემადღებელ ძალას არა მხოლოდ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, არამედ XIX საუკუნის I ნახევარშიც, როცა საქართველო რუსეთის იმპერიაში მოექცა²⁰¹.

1753 წელს ანტონ I ქმნის „ქართული ღრამმატიკის“ პირველ რედაქციას, 1767 წელს კი — მეორე რედაქციას. პრინციპული მნიშვნელობა აქვს იმ გარემოს გათვალისწინებას, რომელშიც ანტონს უხდება ჭერ დაუფლება გრამატიკული მეცნიერებისა, შემდეგ კი შექმნა ქართული ენის გრამატიკისა. მთავარი კითხვები შემდეგია: (1) ვინ ასწავლის და რით სწავლობს ანტონი გრამატიკულ მეც-

²⁰⁰ ალ. ფოცხიშვილი, ქართული გრამატიკული აზრის ისტორიიდან, თბ., 1979; ს. ავალიანი, ანტონ პირველი, თბ., 1987.

²⁰¹ ს. ჭანაშია, გიორგი შარვაშიძე: იხ. გიორგი შარვაშიძე, ლირიკა, ეპოსი, დრამა; სოხუმი, 1946, გვ.41.

ნიერებას? (2) რა ისწავლა? (3) რას წარმოადგენს თვით ანტონის მიერ შექმნილი „ქართული ღრამმატიკა“; აქვე შემოღის საკითხი I და II რედაქციების მიმართებისა.

უპირველესად მივმართოთ თვით ანტონის ცნობებს დასმულ კითხვებთან დაკავშირებით. „ქართული ღრამმატიკის“ I რედაქციის დანართში ანტონი აღნიშნავს (მეორე სიტყვა): „ხოლო საუწყებელ არს ამისთვის, რამეთუ წმიდათა მამათა მეთარგმნეთა ჩუენთა მიერ არა სადა პოებულ არს ჩუენ შორის ღრამმატიკა...“ (EB, გვ. 5, დაცულია საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში)²⁰². აქვე ჩამოთვლილია „მეთარგმნეთა“ ანუ მთარგმნელთა და კომენტატორთა დიდი საქმენი, „რომელთა სთესეს მრავალი და შეკრიბესცა კურთხევით მთესველთა თესლისა კეთილისათა“. მათი წიგნები ახლაც არისო, ზოგი დაგვავალდა, მაგრამ „ღრამმატიკაჲ არა სადა ვისმინეთ, არცა ნაშთთა წიგნთა შინა მყოფ, შემდგომად ოჯრებისა და არცა პირუშულ რათა იყომცა ჩუენსა ზედა ენასა“. იქვე განაგრძობს: გრამატიკა ვერც ვახტანგმა (ივარაუდება ვახტანგ VI) და ვახუშტმა მოიძიესო. ამას მოსდევს საყურადღებო ცნობა: „ხოლო ოდესმე ჟამთა მეფესა არჩილისათა გადმოცემითა რამე და წოდებულ ეყთ ღრამმატიკად, რომელი არა არს ღრამმატიკა; მაგრამ რამცა იგი იხნეს მეძიებელთა არ მიმთხუშულ იქმნეს“ (გვ. 6). ამავე დანართში (მესამე სიტყვა) ანტონი გვამცნობს: „...ზეთი უხილავისა მადლისა მეცხო მე და ზომეცა მე პირუშულსა ყოველთასა პოვნამცა სიტყუსათა!“ (გვ. 6). შემდეგ ანტონი ლაპარაკობს (სიტყვაჲმე მოთხეჲ) თეიმურაზ მეორისა და ერეკლე მეორის დიდ ზრუნვაზე, რომ როგორმე შექმნილიყო ქართული ენის გრამატიკა: „ფრიად სადმე წადნოდათა წადნოდეს ორნივე ესე მეფენი პოვნასა ღრამმატიკისა კანუთასა...“ (გვ. 6).

ანტონი და ერეკლე მეორე მამიდაშვილ-ბიძაშვილები იყვნენ (ანტონის დედა ერეკლეს მამიდა იყო). ცნობილია მათი ურთიერთ დიდი სიყვარული და პატივისცემა. თეიმურაზისა და ერეკლეს დავალებით ანტონი იწყებს მზადებას გრამატიკის შესაქმნელად.

ანტონს მიუძღრათავს გრამატიკაში განსწავლული საქართველოში მცხოვრები („თავადთა ორბელიანთა სამთავროთაგანი“) სომეხი მღვდლისათვის — ფილიპე ყაითმაზას შვილისთვის. ანტონი მასზე წერდა: „ზედმიწვენილი იყო ღრამმატიკისა

²⁰² აქაც და ქვემოთაც ქარაგმთან სიტყვებს გახსნილად წარმოვადგენთ.

ველოგნებასა ზედა“. იმასაც აღნიშნავს, რომ ფილიპე არ აჩქარებდა თეიმურაზისა და ერეკლეს ბრძანების შესრულებას. ისინი გრამატიკის საკითხებს გამოწველილვით გადიან: გარდა სომხური ენის გრამატიკის შტუდირებისა, ხშირად კათოლიკე პატრებსაც მიმართავდნენ მათთვის გაუფებარი საკითხების გასარკვევად: „...გარნა მეცა და იგი ფილიპე არა სომეხთასა მარტოდ ვისმევედით ღრამმატიკოსობასა, არამედ ლათინთა ღრამმატიკოსთაცა ვკითხვედით, და წუთილ გამოძიებით მეთქენი და მკითხუელნი მათნი, დაღათუ მათ არა იცოდეს ჩუენ ქარუმლთა ენა მარჯუმ, მაგრა ჩუენ კანუნისამებრ რა ვკითხვიდით, ადულად გულისგმა ჰყოფდიან და მათ მიერ თქმულსაცა თანდავსდებდით სომხურსა თანა და ესრეთ გარდამოვიღებდით“ (გვ. 7). იქვე წერს — სინტაქსის შესწავლაშიც ფილიპე მომხმარაო.

როგორც ვნახეთ, ანტონი ქართული ენის გრამატიკას არ იცნობდა. თვითონ დაუწყია მზადება გრამატიკის შესაქმნელად. ამისათვის მიუმართავს სომეხი მღვდლისთვის, გაკვრით ახსენებს ლათინთა ღრამმატიკოსებსაც, როგორც დამხმარეთ ზოგი საკითხის გარკვევაში. ანტონის ნათქვამი უთუოდ უნდა ვირწმუნოთ. მაგრამ ზოგი რამ მისი ნათქვამიდან უნდა სათანადოდ აიხსნას და ზოგი ისეთი რამეც უნდა გაირკვეს, რაც მისი მოქმედებიდან საცნაური ხდება, მაგრამ თვით ანტონი ამის შესახებ არას გვეუბნება. ნუ დავივიწყებთ, რომ ის რთულ მღვდლმარეობაშია ჩავარდნილი: (1) ამ დროს ფრიალ სახიფათო პატრებთან ახლო ურთიერთობის გამეღავნება, თუმცა, როგორც ვნახავთ, მრავალი რამ აიღო მათგან; (2) მიუხედავად იმისა, რომ თითქმის ზეპირად იცის სულხან-საბა ორბელიანის „ლექსიკონი ქართული“, არც მისი ხსენება იყო უხიფათო: ჭერ ერთი, სულხან-საბა, ზოგთა აზრით, კათოლიკედ მოქცეული წავიდა საქართველოდან, რაც დიდ წყრომას იწვევდა მართლმადიდებლებში, მეორეც, თეიმურაზ მეორეც და ერეკლე მეორეც ერეკლე პირველის უშუალო შთამომავლებია, სულხან-საბა ორბელიანი კი გიორგი XI მხარეზე იბრძოდა ერეკლე პირველის წინააღმდეგ — იგი მტრის ბანაკის წარმომადგენელია ანტონის გარემოში (ანტონის დედაც ხომ ერეკლე პირველის ქალიშვილია).

ისიც უნდა გვახსოვდეს, რომ ანტონს იტალიელ პატრებთან მხოლოდ „უწყინარი კონსულტაციები“ არ ჰქონია — ჭიროლა მო ნორჩიელთან („ჭირალამო და ნორჩია“ — ნორჩია ქალაქია იტალიაში) აღიარა კათოლიკური რჯულის შემწყნარე-

ბლობა, რის შესახებაც სპეციალურად ეცნობა რომის კათოლიკურ ცენტრს²⁰³. სწორედ ამის გამო 1755 წელს ანტონი მართლმადიდებლური ეკლესიის განჩინების საფუძველზე თეიმურაზ მეორემ განდევნა რუსეთში, ჭიროლამო ნორჩიელი კი ახალციხეში გაასახლა. ჭიროლამო ქართული ენის კარგი მცოდნე ყოფილა, გრამატიკოსი, მოღვაწეობდა გორის კათოლიკურ მისიაში. 1752 წლის ივლისს ანტონი გორშია. იგი აქ იწყებს ფილოსოფიური ნაშრომის — „სპეკალის“ წერას. ნაშრომის ბოლოს თვით ანტონი იძლევა ამ ცნობას. ჭიროლამო ანტონს სჭირდება როგორც ლათინურის მცოდნე (ფილოსოფიური ლიტერატურის გასაცნობად) და როგორც გრამატიკოსი. ჭიროლამო ნახსენებია გორული ანონიმური იტალიურ-ქართული ლექსიკონის (მე-18 საუკუნის I მეოთხედში შედგენილი) პირველ გვერდზე, სადაც წარმოდგენილია სამივე სახის ქართული ანბანი (ამ რიგით: მხედრული, ნუსხახუცური, მრგვლოვანი). ანბანთა ბოლოს ნუსხური ხელით მიუწერიათ „ლო წარმართე ჭერულიმოს“ (ღმერთო, წარუმართე ჭერულიმოს!). ანბანსა და ამ წარწერას შორის მარჯვენა მხარეს ზის თარიღი 1750. უდავოა, აქ სწორედ ჭიროლამო ნორჩიელზეა საუბარი როგორც თარიღის, ისე ადგილისა და წიგნის ხასიათის მიხედვით. სხვა წყაროებიც კარგად გვიდასტურებენ, რომ ჭიროლამო ნორჩიელი გრამატიკოსია და ამ დროს გორში ცხოვრობს²⁰⁴. ამას უნდა დავსძინოთ, რომ ჭიროლამო ნორჩიელთან გრამატიკული ურთიერთობა ამავე დროს ნიშნავს ქართული ენის შესახებ იტალიელ პატრთა მთელი თითქმის საუკუნენახევრის ნამოღვაწარის გაცნობას: ისინი ერთიმეორეზე დამყარებით წერდნენ გრამატიკულ ნაშრომებსა და ლექსიკონებს. თვით გორელი ანონიმის იტალიურ-ქართული ლექსიკონი და წინ წამძღვარებული 33 გვერდიანი გრამატიკული მიმოხილვა ქართული ენისა ყოველგვარი ეჭვის გარეშე გვიჩვენებენ როგორც ფრ. მაჯოს, ისე ბერნ. ნეაპოლელის გავლენის კვალს, რაც აღნიშნა კიდევ პროფ. ნ. ორლოვსკაიამ²⁰⁵.

²⁰³ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ. 1902, გვ. 373.

²⁰⁴ Н. К. Орловская, Анонимная грузинская грамматика XVIII в. на итальянском языке, თსუ შრ., ტ. 75, 1959.

²⁰⁵ Н. К. Орловская, Анонимная грузинская грамматика XVIII в. на итальянском языке, თსუ შრ., ტ. 75, გვ. 149; მისივე Грузинские словари Бернардо Неаполитанского, ლიტერატურული ძიებანი, III, 1972, გვ. 38.

ანტონს „ქართული ღრამმატიკის“ რედაქციაში ჯიროლამო არსად მოუხსენებია; ის არაფერს ამბობს არც სულხან-საბა ორბელიანის შესახებ, თუმცა „სპეკალში“, „ქართული ღრამმატიკის“ დაწერამდე შექმნილ ნაშრომში, მთელი რიგი ფილოსოფიური განსაზღვრებანი და სხვადასხვა სახის სქემები სულხან-საბას ლექსიკონიდან გადაუტანია²⁰⁶.

სულხან-საბას ლექსიკონში დიდი ინფორმაციაა ქართული ენის ლექსიკურ და გრამატიკულ ელემენტთა (ართრონთა) შესახებ, ხოლო დანართში წარმოდგენილია სახელთა ბრუნებისა და ზმნათა უღლების პარადიგმები, აგრეთვე მცირე ტრაქტატი ზმნისწინთა შესახებ.

„ლექსიკონი ქართულის“ მეორე (კონსტანტინეპოლური) რედაქციის ერთი ნუსხა ეკუთვნოდა ანტონის დეიდას, მაკრინეს (კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი A1113). ზოგი ვარაუდით, ეს ლექსიკონი თვით მაკრინეს ხელით არის გადაწერილი (კ. კეკელიძე). ეს ხელნაწერი სულხან-საბას ნარედაქციოალია, რომლითაც ანტონსაც უნდა ესარგებლა, თუ გავითვალისწინებთ ენკრატის მაკრინესა და მისი დისშვილის ანტონის ახლო ურთიერთობას (ანტონმა 1758 წელს მაკრინეს დავალებით დაწერა აგიოგრაფიული თხზულება ქეთევან დედოფლის წამების შესახებ; იხ. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლები, წიგნი VI, გვ. გვ. 34, 37). როგორც ზემოთ ვთქვით, ანტონი სულხან-საბას ლექსიკონს ხშირად მიმართავდა, მაგრამ სულხან-საბას არ ახსენებს არსად.

ქვემოთ ფაქტობრივ მასალის მიხედვით განვიხილავთ, ერთი მხრით, იტალიელ პატრთა გრამატიკული ნამოღვაწარისა და სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის, ხოლო მეორე მხრით, ანტონის „ქართული ღრამმატიკის“ ურთიერთმიმართებას. მანამდე რამდენიმე სიტყვა ანტონის ცნობაზე, რომ არჩილ მეფის დროს რალაც გრამატიკაზე იყო ლაპარაკი. მართლაც, მე-17 საუკუნის 90-იან წლებში ქართველი გრამატიკოსებისა და ქართული გრამატიკის შესახებ არის „რალაც“ ლაპარაკი.

ცნობილია, რომ ჯერ ერეკლე პირველი, ხოლო შემდეგ არჩილ მეორე დიდი ამალით ეწვივნენ მოსკოვს. მეფეთა მიერ თან ხლებული ოჯახებიდან მრავალი სამუდამოდ დარჩა რუსეთს. რუს

²⁰⁶ ს. ავალიანი, ანტონ პირველი, თბ., 1987, გვ. 117 და სხვ.

დიდგვაროვნებს ქორწინებით დაუკავშირდა რამდენიმე ასეული ქართული ოჯახი.

ქართველები მოსკოვში ეროვნულ კულტურულ საქმიანობასაც ეწევიან. ჩვენ გრამატიკული საქმიანობით შემოვიფარგლებით მხოლოდ.

რუსულ წყაროებში მე-17 საუკუნის მიწურულს იხსენიება საეკლესიო პირი ქართველი („грузинец“) კიპრიანუ, რომელსაც უმოღვაწია მოსკოვში მოწვეულ ცნობილ ბერძენ გრამატიკოსებთან იოანე და სოფრონ ლიხუდებთან. ლიხუდებს შეუღვენიათ რუსული ენის მოკლე გრამატიკა, რომელიც გადაუწერია აღნიშნულ კიპრიანუს: „...другой экземпляр такой же грамматики, по надписанию, составленной Иоаникием и Софроном Лихудами, списан в 1691 и 92 годах в Москве грузинцем Иеромонахом греческого монастыря Киприаном, без сомнения, учеником Лихудов (рук. №333)“²⁰⁷. აქვე შევნიშნავთ, რომ ერეკლე ბირგელის სულიერი მამა ეპიფანე სწორედ ამ ბერძნულ ეკლესიაში (ნიკოლსკის ბერძნული ეკლესია) ცხოვრობდა²⁰⁸.

ს. სმირნოვისავე ცნობით, „Из предуведомления (ლაბარაკია № 332-ე ხელნაწერის წინათქმაზე — თ. უ.) видно, что эту грамматику Лихуды предполагали написать на четырех языках — латинском, греческом, славянском и грузинском: и точно для сей цели каждая страница рукописи разделена крестом на четыре части, но вписаны в нее только два текста: латинский и греческий, последний, как буквальный перевод латинского“²⁰⁹.

ჩვენთვის საინტერესოა ამ ნაკლული გრამატიკის წინასიტყვაობაც: „В предисловии к первой части Лихуды говорят, что они писали эту грамматику по поручению начальства, что для сего брали в руководство все источники выходившие в Греции и Италии...“²¹⁰.

ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ ქართული გრამატიკის შემკვეთნი მხოლოდ ქართველები იქნებოდნენ; მათი უფროსებად (начальство) მოხსენიება კი უთუოდ სამეფო კარზე სამსახურით ან ამ კართან სიახლოვით აიხსნება.

²⁰⁷ С. Смирнов, История московской словено-греко-латинской академии, М., 1885, гл. 44.

²⁰⁸ Вл. Татишвили, Грузины в Москве, 1950.

²⁰⁹ С. Смирнов, დასახ. ნაშრ., გვ. 48.

²¹⁰ იქვე გვ. 49.

განზრახული ყოფილა მეტყველების ნაწილთა ზოგადი განსაზღვრა და შესაბამისი მასალის წარმოდგენა კონკრეტული ენის მიხედვით; ამას გვაგვარაულებინებს ის, რომ ნაკლები გრამატიკის შევსებულ ნაწილში ბერძნული ზუსტად იმეორებს ლათინურს. ამ პერიოდის გრამატიკები არსებითად საილუსტრაციო მასალებით განსხვავდებიან, ზოგადი დებულებები კი უცვლელად გადადიან ერთი გრამატიკიდან მეორეში. სავარაუდებელია, რომ ასე იქნებოდა გრამატიკის ქართულ ნაწილშიც, რომლის შევსება სათანადო ქართული მაგალითებით ქართველ კიპრიანუს უნდა მოეხდინა. სხვათა შორის, ეს ქართველი იერომონახი კიპრიანუ ცოტა გვიანაც იხსენიება ბერძენი გრამატიკოსი ძმების სასამართლო საქმესთან დაკავშირებით, როგორც საქმის გამომძიებელი კომისიის წევრი.

საჭიროა МДА-ს (Московская духовная академия) არქივის საგულდაგულო გასინჯვა. ზოგი რამ ქართველთა ფილოლოგიურ მოღვაწეობაზე უთუოდ კიდევ გამოვლინდება; რაც ხელთ გვაქვს, ამის მიხედვით შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ვახტანგ მეექვსის ამაღლებაში, რომელიც 1724 წელს ჩავიდა მოსკოვს, ქართული გრამატიკის შედგენის ცდები ცარიელ აღვილზე არ დაწყებულა. მათ მოსკოვში ამ მხრივ ფრიად განსწავლული და თავისი დროის გრამატიკული აზროვნების კურსში მყოფი ქართველები დახვდნენ. მათი განსწავლულობა შემოიფარგლებოდა იმ დროის ლათინური, ბერძნული და სლავური გრამატიკებით: დონატუსის, ლასკარისა და სმოტრიცკის გრამატიკების გვერდით იცნობდნენ ლიხუდების, მაქსიმ გრეკისა და სხვათა მოკლე გრამატიკებს. ამ პერიოდში გრამატიკა ისწავლებოდა სასულიერო სასწავლებლებში და მრავლად იყო გავრცელებული ტრაქტატები გრამატიკის ცალკეულ საკითხებზე.

აქვე უნდა გავიხსენოთ ერთი სტროფი „არჩილიანიდან“, რომელსაც თავის დროზე ყურადღება მიაქცია კ. კეკელიძემ²¹¹. ეს არის 65-ე სტროფი „ლექსნი ასეულნიდან (მეორე)“:

„პირველ წარვწერენ ლექსნი და თავბოლოდ იამბიკონი,
აწ ეს დავწერე ამ წელსა ლექსნი და სხვა ლექსიკონი;

მოვირთე შემწედ ამისდა წმიდათა კაცთა იკონი.

და იყო ამჟამად ტარ-ჟანი და ანი ქორონიკონი“²¹².

(ხ. ჩ. — თ. უ.)

²¹¹ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, 1981, გვ. 574.

²¹² არჩილიანი, ტ. I, 1936, გვ. 90.

ტყა („ტარ-ყანი და ანი“) გახსნილია, როგორც 1703²¹³. მაშასადამე, ლექსიკონის შედგენის თარიღადაც ეს წელი უნდა მივიჩნიოთ, თუმცა, როგორც კ. კეკელიძე შენიშნავს, „ლექსიკონის კვალი დღეს არ ჩანს“. დღეს არ ჩანს, მაგრამ, უნდა ვიფიქროთ, ამ და ზემოთ მოყვანილი ამბების მიხედვით, საქართველოში მანც რაღაც იყო ცნობილი ქართველთა გრამატიკული საქმიანობის შესახებ მოსკოვში, რის გამოძახილსაც უნდა წარმოადგენდეს ანტონის ნათქვამი: „... უამთა მეფისა არჩილისათა გარდამოცემითა (ხ. ჩ. — თ. უ.) რამე და წოდებულ ეყოთ ღრამმატიკად, რომელ არა არს ღრამმატიკა...“.

ანტონ პირველი 1757 წლის იანვრიდან რუსეთშია. იქ მან სრული 6 წელი დაყო. 1763 წელს დაბრუნდა საქართველოში. რუსეთში ანტონს, როგორც მეორე რედაქციის შესავალში გვამცნობს, დიდი მუშაობა გაუწევია გრამატიკული მეცნიერების შესწავლაზე: „როსისიასა შინა ყოფასა ჩემსა ვიკითხვდი ელინურისა და ლათინურისა და ქრანცისულისა და იტალიანურისა და გერმანიულისა და რუსულისა ენათა მეცნიერთად, ვითარიმედ ვითარმე იყო გჳარი ვმარებად ნაწილთა სიტყუსათა და სახეთა მათთა ენათა მათ შორის თქუმულთა და მომიგებდიან და საცნაურ ჩემდა ჰყვან და ესრეთ დაველოვნებულ-იქნა უმეტეს გონება ველოვნებისა ამის მიმართ“²¹⁴.

ამ შესავალში ხაზგასმულია, რომ ანტონს აინტერესებს მეტყველების ნაწილთა ზოგადი ბუნება, ის, რაც საერთოა სხვადასხვა ენათათვის — „ვითარმე იყო გჳარი ვმარებად ნაწილთა სიტყუსათა“ და მათი კონკრეტული გამოვლინება („სახეთა ვმარება“) ცალკეულ ენებში. აქ ჩამოთვლილია ევროპული ენები, რომელთა შესახებ ანტონს მიუღია სათანადო ინფორმაცია. რუსეთში ყოფნის დროს ანტონი თვალყურს ადევნებდა პეტერბურგის აკადემიის მუშაობას²¹⁵. რა თქმა უნდა, მხედველობიდან არ გამორჩებოდა დისპუტები სალიტერატურო ენის საკითხებზე მე-18 საუკუნის I ნახევრის მიწურულსა და II ნახევრის დასაწყისში, სწორედ იმ დროს, როცა ანტონი რუსეთშია და ფრიად

²¹³ ალ. ბარამიძე, არჩილიანის ტექსტისათვის, არჩილიანი, ტ. I, 1936, გვ. XVIII.

²¹⁴ ანტონ პირველი, ქართული ღრამმატიკა, ხელნაწერი H2256 (დაკლული საქთველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში), გვ. 1.

²¹⁵ ს. ავალიანი, ანტონ პირველი, გვ. 59.

დინტერესებულია გრამატიკის საკითხებით. ანტონმა რუსეთში ყოფნისას ბევრი რამ სხვანაირად გაიაზრა იმასთან შედარებით, რაც გრამატიკის პირველ რედაქციაში ჰქონდა, ანტონს გრამატიკულ მეცნიერებასა და სალიტერატურო ენის საკითხებზე საკმაოდ დიდი ცოდნა და გამოცდილება დაუგროვდა, რასაც წარმატებით იყენებს „ქართული ლრამატიკის“ მეორე რედაქციაში.

ქვემოთ თანმიმდევრობით განვიხილავთ ანტონის გრამატიკული ნააზრევის დამოკიდებულებას საქართველოში მოღვაწე იტალიელ მისიონერთა გრამატიკულ ნამოღვაწართან და სულხან-საბა ორბელიანის ნააზრევთან, ერთი მხრით, და რუსული XVIII საუკუნის 50-იანი და 60-იანი წლების დისპუტთან სალიტერატურო ენის საკითხებზე, მეორე მხრით.

სახელთა ბრუნება. სახელთა ბრუნების ქართული სისტემის მეცნიერული ჩამოყალიბების საქმეში დიდია ანტონ პირველის წვლილი. თუ მისი გრამატიკის ორსავე რედაქციას გავითვალისწინებთ, შეიძლება თამამად ვთქვათ, ანტონმა სრული სახით წარმოადგინა ქართული ენის სახელთა ბრუნების პარადიგმა. ეს დებულება მოიცავს ყოველი ღროის სამწერლო (resp. სალიტერატურო) ქართულ ენას.

უდავოა, „ქართული ლრამატიკის“ I რედაქციის შექმნის დროსვე ანტონი კარგად იცნობდა იტალიელთა გრამატიკულ ნააზრევს და სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონსა და ამ ლექსიკონის დანართს — „სასწავლო ყრმათას“, რომელშიც გარკვეული სახით (იხ. ზემოთ) აღწერილი იყო ქართული ენის ფონეტიკური და მორფოლოგიური თვისებები.

ანტონ პირველის დამსახურების ობიექტურად შეფასებისათვის აუცილებელად მიგვაჩნია 1753 წლამდე არსებული სახელთა პარადიგმებისა და ცალკეული მორფოლოგიური დახასიათებების გათვალისწინება, ზემოთ უკვე ნათქვამის ერთად წარმოდგენა შეკუმშული სახით.

ფრ. მაჯოს გრამატიკიდან დაწყებული გორულ ანონიმურ იტალიურ-ქართულ ლექსიკონამდე, რომელსაც წინ უძღვის მცირე ტრაქტატის სახით ქართული ენის მორფოლოგიურ-სინტაქსური დახასიათება, ქართული ენის სახელთათვის, ლათინური გრამატიკების კვალობაზე, გამოყოფილია 6 ბრუნვა და მისადაგებულია განსაზღვრული ფორმები

ფრ. მაჯოს პარადიგმა (1643) გორელი ანონიმის პარადიგმა
(მე-18 ს. I მეოთხელი)

	მხ. რ.	მრ. რ.	მხ. რ.	მრ. რ.
Nom.	შვილი	შვილები	პური	პურები
Gen.	შვილისა	შვილებისა	პურისა	პურებისა
Dat.	შვილსა	შვილებსა	პურსა	პურებსა
Acc.	შვილი	შვილები	პური	პურები
Voc	შვილო	შვილებო	პურო	პურებო
Abl.	შვილისაგან	შვილებისაგან	პურისაგან	პურებისაგან

სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე აღნიშნულია, რომ გორელი ანონიმი გრამატიკული ანალიზის მიხედვით მიჰყვება ფრ. მაჯოს (იხ. ზემოთ).

ამ პარადიგმის მიხედვით არსებითია შემდეგი: (1) იტალიელები ცალკე არ გამოყოფენ მოთხრობითი ბრუნვის ფორმას, თუმცა მისი არსებობა კარგად იციან, ისინი სახელობითი და მოთხრობითი ბრუნვის ფორმებს გაიხილავენ სახელობით ბრუნვაში ან კავშირით: „Nominatius დედა, vel დედამა...“ (ფრ. მაჯო). ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს პარალელური ფორმები სახელობით ბრუნვაში მხოლოდ ვინ ჭგუფის სახელებს აქვთ; (2) იტალიელთა პარადიგმებში ვხვდებით როგორც უკვეცულ, ისე შეკვეცილ ფორმებს: მამისაგან, მზისაგან; მზები, კომბოსტოსაგან და სხვ.; (3) იტალიელები მრავლობით რიცხვში არჩევენ -ებ-იან მრავლობითს, რაც სამეტყველო ნორმის გავლენით აიხსნება. მწიგნობრული ფორმებიც არ არის მათთვის უცნობი: მეპენი „მეფენი“, მეპეთა, მეპენო ფრ. მაჯოს პარადიგმა; გორელი ანონიმი კი ერთიმეორის პარალელურად იძლევა ძუძუებო და ძუძუნო ფორმებს.

სულხან-საბა ორბელიანი სახელთა ბრუნების პარადიგმას აგებს გორელი ანონიმის მიხედვით, მაგრამ საკუთარიც მნიშვნელოვანი რაოდენობით შეუტანია მასში.

სულხან-საბას პარადიგმა (1715-1716)

		„სინგულარე“	პლურალე
ნომინატიო	რომელ	ა ზმა	მამა
ჯენეტიო	რომლისა	ა ზმა	მამის
დატიო	რომელსა	ა ზმა	მამასა
აკუსატიო	რომელს	ა ზმა	მამა
გოკატიო	რომელ	ა ზმა	მამაო
აბლატიო	რომლისაგან	ა ზმა	მამისაგან

რომლად	მამად	მამებად
რომლიდან	მამილამ	მამებილამ
რომლით	მამით	მამებით
რომელმან	მამამან	მამებმან

ეს პარადიგმა წარმოდგენილია A113 ხელნაწერის მიხედვით, იგი ეკუთვნოდა ანტონის დეიდას — მაკრინეს. ხელნაწერი თვით სულხან-საბას მიერ არის ნარედაქციალი. მას კარგად იცნობდა ანტონი. სულხან-საბას პარადიგმას, იტალიელთა პარადიგმებთან შედარებით, ახასიათებს მეტი სისრულე და ქართული მწიგნობრული ნიშნები: (1) პირველად ამ პარადიგმაში გამოიყო მოთხრობითი ცალკე ბრუნვად; (2) პირველად ამ პარადიგმაში გამოჩნდა ვითარებითი და მოქმედებითი ბრუნვების ფორმები;

(3) ფრ. მაჯოს გრამატიკაში გამოსვლითის ფორმები (ბუსტანი დამ) გაერთიანებული იყო -გან თანდებულიანი ნათესაობითის ფორმებთან (შვილისაგან); სულხან-საბას პარადიგმაში ეს ფორმები დაცილებულია; (4) მრავლობით რიცხვში სულხან-საბა, იტალიელთაგან განსხვავებით, არჩევს ნარ/თანთან ფორმებს სახელობითში, წოდებითში, ნათესაობითში, მიცემითსა და გამოსვლითში („აბლატიო“).

(5) საბრუნებელ სახელთა წინ დასმულ კითხვებთან დაკავშირებით შეიძლება გავიხსენოთ ფრ. მაჯოს წესი სინტაქსის განყოფილებიდან: ქართულში პასუხის ფორმები კითხვას ეთანხმება ბრუნვაში: „ჯიხი არის აგი ცხენი? — გრიკოლაის“.

თუ გავითვალისწინებთ, რომ „სასწავლო ყრბათა“, სადაც ბრუნების პარადიგმა არის მოთავსებული, დაწერილი არის სახელმძღვანელოდ, მაშინ კითხვის დასმა ბრუნების დროს მეთოდურ ხერხს განეკუთვნება.

ყველაფერი, რაც ზემოთ ითქვა, დაიწერა ანტონის დაბადებამდე და კარგად გახდა ცნობილი მისთვის როგორც წერილობით (იტალიელთა სახელმძღვანელოები და ტრაქტატები), ისე პატრებთან (განსაკუთრებით გორში მოღვაწე ჭიროლამო ნორჩიელთან) პირადი ურთიერთობისა და სულხან-საბას „ლექსიკონი ქართულის“ დანართების მიხედვით. მაშასადამე, ანტონს არსებითი სახელის ბრუნვათა ყველა ფორმა უკვე გამოყოფილი დახვდა, მაგრამ დიდი სიჭრელე იყო ფორმების რაოდენობის მხრივ და თვით ფორმათა სახეების მიხედვით ორსავე რიცხვში; ასევე კვეცა-კუჭშვის მაგალითები ბრუნვათა პარადიგმებში იყო, მაგრამ სპეციალური მსჯელობა მათ შესახებ არ გამოართულა, ე. ი.

ბრუნების სისტემა ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული. განხილულ ნაშრომებში არავითარი მსჯელობა არ ყოფილა ბრუნების ტიპებზე. მართალია, ბრუნების ტიპებზე მსჯელობა გვაქვს ზურაბ შანშოვანის 1737 წლის „მოკლე ქართულ ღრამმატიკაში“, მაგრამ ეს გრამატიკა უცნობი იყო არა მხოლოდ ანტონისათვის, არამედ მის შემდეგაც, ვიდრე ა. ცაგარელი არ იპოვიდა (1878) და გამოაქვეყნებდა (1888) მას²¹⁶.

მოკლედ შეიძლება ასე დავახასიათოთ ანტონის წინააღმდეგელი ვითარება: მე-17 საუკუნისა და მე-18 საუკუნის I ნახევრის სხვადასხვა ავტორთა ნაშრომებში აღწერილია ბრუნების ცალკეული ელემენტები, მაგრამ ჯერ კიდევ არ არის ჩამოყალიბებული ბრუნების მეცნიერული სისტემა. ქართული ენის სახელთა ბრუნების ასეთი სისტემა მეცნიერულ საფუძველზე პირველად ანტონ პირველის „ქართულ ღრამმატიკაში“ აღიწერა ყოველმხრივ.

„ქართული ღრამმატიკის“ I და II რედაქციათა მიხედვით არსებით სახელებს აქვთ 8 ბრუნვა: წრფელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, შემასმენლობითი, დაწყებითი, მოთხრობითი, მოქმედებითი და წოდებითი. წრფელობითს ანტონი სახელობითსაც უწოდებდა (II რედაქცია §169). ბრუნვათა რაოდენობა, თანამიმდევრობა და სახელები რედაქციათა მიხედვით არ შეცვლილა, თუმცა გარკვეული ცვლილებები მოხდა ანტონის თვალსაზრისში შემასმენლობითი და ზოგი სხვა ბრუნვის ფორმებთან დაკავშირებით.

ანტონს ბრუნება ესმის როგორც „ცულებს მიმოხრითი სხუსა და სხუსა მდგომობისა ერთისა და მისივე სახელისა...“ (II რედაქცია, §194). ამ ცნობილი და სწორი განმარტების გვერდით ანტონი აყენებს ორიგინალურ და ფრიალ მნიშვნელოვან დებულებას: ქართულ ენაში სახელთა ბრუნების მხოლოდ ერთი ტიპი არსებობს: „...სხუათამებრ ენათა არა არს ქართულთა ვმასა ზედა, რადა თითომან სახელმან განითვთოსმცა საკუთრად ბრუნუად და იგი სხუამან არღარა მიილოსმცა და არცაღა იცის ჩუშულებამან ქართულთა ენისამან, რადათა სხუანიმცა იქონიონ თითოთა ბრუნვებისა სქესთა საკუთრად და იგი სხუასა ბრუნვასა არღარა ეკმარსცა“ (EB, გვ. 9) **ტერმინთათვის**: ანტონი ბრუნებას გამოხატავს ბრუნვა და ბრუნვება ტერმინებით, სქესით

²¹⁶ ზ. შანშოვანი, მოკლე ღრამმატიკა ქართული ენისა, სანკტ-პეტერბურგი, 1888; ა. ცაგარელის წინასიტყვაობა, გვ. XXII.

კი — ბრუნების ტიპს. სქესი სულხან-საბას ლექსიკონის მიხედვით არის გამოყენებული ტერმინად (იგივე წყარო ჰქონდა ზ. შან-შოვანსაც). II რედაქციაში ანტონმა სქესი შეცვალა კანკლე-ლობით.

ანტონის „ღრამმატიკის“ I რედაქციიდან ზემოთ მოყვანილი ციტატის შინაარსი შემდეგია: სხვა ენათაგან განსხვავებით, ქართულში სახელები არ განსხვავდებიან ბრუნების ტიპთა მიხედვით. „სხვა ენებში“ ანტონი, რა თქმა უნდა, ვარაუდობდა ლათინურ, ბერძნულ და სომხურ ენებს, რომელთა სახელმძღვანელოების მიხედვით ეუფლებოდა გრამატიკის მეცნიერებას. სომხურ ენაში, მაგალითად, მხითარ სებასტაციის მიხედვით, ბრუნების მ ტიპი იყო გამოყოფილი; ასევე ლათინურსაც და ბერძნულსაც — თითოეულს ბრუნების რამდენიმე ტიპი ახასიათებდა. ანტონის ეს მნიშვნელოვანი დებულება უთუოდ იმითაც იყო შეპირობებული, რომ მისიონერები ქართულში ბრუნების ტიპებზე არსად წერდნენ, რაც, რა თქმა უნდა, არ იყო შემთხვევითი — კარგად ჩანს, რომ ქართულ ენაში, მიუხედავად სახელთა ფუძეების განსხვავებისა, ბრუნვის ნიშნები თითქმის მეორედებოდა ცალკეულ ბრუნვათა მიხედვით. ამ მხრივ სიმპტომატურია ანტონის განცხადება ნათესაობითის ფორმებთან დაკავშირებით: „ხოლო სახენი თუთოთა ბრუნშათანი ვმოვანისა ბოლოდ განკიდურებასაცა იგივე აქუნ საბრუნველ, რადცალა აქუსყე ბოლოდ უქმოთა ასოთა მექონთა სახელთა, ვინაჲც ესთა იქმნების პირველისა ვმოვანისა კიდურად მექონისა სახელისა ბრუნშად (II რედაქცია, §3). ეს მსჯელობა მოსდევს ფუძის ბოლოკიდურ ა-ს კვეცაზე (ანტონის ტერმინით — სპობაზე) საუბარს. ეს დებულება შემდეგ აზრს გამოხატავს: ხმოვანფუძიანი კვეცადი სახელები და თანხმოვანფუძიანი სახელები ერთნაირად იბრუნვიან ნათესაობითში — მიიღებენ -სხა დაბოლოებას.

ანტონმა გამოყო კვეცადი და უკვეცელი სახელები და კონკრეტული ნიშნების მიხედვით მათი კლასიფიკაციაც მოგვცა: საკუთარი (სათუთონი) სახელები არასოდეს იკვეცებიან, საზოგადოთაგან კი ო და უ ხმოვნებზე დაბოლოებული სახელები ასევე უკვეცელი/არიან ყოველთვის. აქვე კუმშვაზეც მიუთითა, რისთვისაც შექმნა მერყეობა ტერმინი, მან აქაც სცადა ზოგადი დებულების ჩამოყალიბება: „ცნობა ესე სათანადო არს, რამეთუ სახელსა, რადვესაცა ეკიდურების ვმოვანი ო, ამას, ოდესმე, თუ სადამე აქუს საზოგადოსა სახელსა საშუალ ვმოვანი რადვე მიმღე არს იგი

ბრუნებათა შინა მერყეობისა. მაგალითი: ნათელი, ნათლისა, ნათლისაგან, ნათლითა...“ (II რედაქცია, §5). აქ უნდა ითქვას, რომ სახელობითი ბრუნვის ნიშანი • ანტონისთვის ფუძისეულია, ე. ი. ნათელი არის • ხმოვანფუძიანი სახელი. ეს გაგება ფრ. მაჯოს გრამატიკიდანვე მოდის. გარდა • ხმოვნით დაბოლოებული სახელების კუმშვისა („ტაძარი — ტაძრისა“, „გოდოლი — გოდლისა“) ანტონმა ისიც აღნიშნა, რომ ყველა ასეთი დაბოლოების სახელი აუცილებელი არ არის შეიკუმშოს, მაგალითად: პალატისა (შდრ. პალატი) და ბნელისა (შდრ. ბნელი); აქვეა ფრიად საყურადღებო განცხადება: „...ვით კიდურ-მექონნი არა ისპობენ, არცა საზოგადონი და არც სათვთონი“ (II რედაქცია, §197). ამ პარაგრაფში ვ-თი დაბოლოებული სახელია მოგვ. ამ წესით, მაშასადამე, ჭ თანხმოვნით დაბოლოებული სახელები უკუმშველია (ეს მათ აქვთ ვ ფორმის ბოლოს სახელობით ბრუნვაში: ნაძვ, თავვ, ნესტვ და სხვ.). როგორც ვიცით, ჭ სახელთა ფუძის ბოლოს ყოველთვის მოსდევს ჩქამიერ თანხმოვანს, ე. ი. ეს ისეთი ფუძეებია, რომლებიც ორი თანხმოვნით ბოლოვდება. თუ ამ წესს განვაზოგადებთ, უნდა მივიღოთ დებულება, რომ ორი თანხმოვნით დაბოლოებული სახელთა ფუძეები არ იკუმშება. ძველი ღმრთის, მკრდის მწიგნობრული ხელოვნური ფორმების გამოკლებით, ეს წესი საერთოა ძველი და ახლი ქართული სახელებისათვის.

როგორც ვხედავთ, სახელთა მორფონოლოგიური ცვლილებები ანტონისთვის კარგად ყოფილა ცნობილი და დეტალურადაც აღწერა ისინი ზოგადი დებულების ფონზე. მაგრამ ამას არ გამოუწვევია ცთუნება ამ ცვლილებათა მიხედვით სახელები სხვადასხვა ტიპებში გაენაწილებინა ბრუნვათა მიხედვით. მისთვის, როგორც მისიონერი გრამატიკოსებისთვის, სახელთა ბრუნების ტიპებად დასაყოფად არსებითი აღმოჩნდა ბრუნვის ნიშანი: თუ მორფოლოგიურად სხვა ნიშანი არ გამოჩნდებოდა ერთსა და იმავე ბრუნვაში (ნათესაობითში, მაგალითად, რომელსაც ლათინურსა და ბერძნულში გადაწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ტიპებად დაყოფისათვის), ახალ ტიპზე ლაპარაკიც არ შეიძლებოდა, მორფონოლოგიური ცვლილებები კი არასაკმარისად ჩაითვალა სახელთა განსაწილებლად ბრუნების სხვადასხვა ტიპებში.

რაც შეეხება ბრუნვებსა და მათ რიგს, რადგან ქართულ სახელთა პირველი პარადიგმები ლათინური გრამატიკების მიხედვით

იქმნებოდა, პირველი ექვსი ბრუნვა სულხან-საბას პარადიგმაში იტალიელი პატრების პარადიგმას მიჰყვება. ანტონ პირველიც არსებითად ინარჩუნებს ამ რიგს: წრფელობითი (ანუ სახელობითი), ნათესაობითი, მიცემითი, შემასქენლობითი, დაწყებითი; ოღონდ წოდებითი ბრუნვა გადაიტანა ბოლოს როგორც მხითარ სებასტაციის გრამატიკაში (მსგავსად ბერძნულისა); მოთხრობითი, როგორც სულხან-საბამ, ანტონმაც ცალკე ბრუნვად შეიტანა (ოღონდ სულხან-საბამ მხოლოდ ფორმა შეიტანა პარადიგმაში, სახელი ვერ მოუძებნა) და სახელად მხითარის მიხედვით მოთხრობითი უწოდა; იგივე ითქმის მოქმედებით ბრუნვაზე — მისი ფორმა სულხან-საბას პარადიგმაშიც ცალკეა გამოყოფილი უსახელოდ, ანტონსაც შეაქვს პარადიგმაში და სახელს ისევ სომხური გრამატიკის მიხედვით არქმევს²¹⁷.

საგანგებოდ უნდა ითქვას ვითარებითი ბრუნვის შესახებ, ამ ბრუნვის ფორმა ცალკე გამოყო სულხან-საბამ, სახელი ვერ მოუძებნა; ანტონმა კი მიცემით ბრუნვაში გააერთიანა იგი.

გრამატიკის II რედაქციაში ბრალდებითს (Accusativus) აღარ თვლის ქართული ენისთვის დამახასიათებლად. I რედაქციაში, როგორც თვითონ წერს, ანგარიში გაუწია ბერძნულ, ლათინურ და სომხურ ენებს. II რედაქციაში კი მიტომ ვტოვებო, რომ ...ამინდელთა მათ ჩემთა მშრომელთა პატივს-გჰსცემ და დაუთმობ ამას და რვათავე დავაწესებ ბრუნუთა სახელისათა“ (II რედაქცია, §195), თორემ 7 ბრუნვა იქმარებდა²¹⁸. მართალია, ანტონი თითქოს ძალიან იოლად წყვეტს ბრუნვის პარადიგმაში დატოვება-არდატოვების საკითხს, მაგრამ ეს ფაქტიურად ლათინური ენის კანონთა საყოველთაოობის გამოძახილია, რაციონალიზაციის პრინციპების გავლენის შედეგია. ანტონი ამ ბრუნვის პარადიგმაში შეიტანა I რედაქციაში საკმაოდ გააწვალა, რადგან ეძებდა ამ ბრუნვის საკუთარ ფორმას, რითაც ის განსხვავებული იქნებოდა სხვა ბრუნვათა ფორმებისაგან. ანტონი ცდილობდა წრფელობითისაგან ბრალდებითი განესხვავებინა -ჟ სუფიქსით: არსება (წრფ.), შდრ. არსება-ჟ (ბრალდებითი); I რედაქციაში მრავლობით რიცხვში წრფელობითი

²¹⁷ ბრუნვათა სახელებისათვის დაწვრილებით იხ. ე. ბაბუნაშვილი, ანტონ პირველი და ქართული გრამატიკის საკითხები, 1970, გვ. 85 და შემდეგ.

²¹⁸ უფრო დეტალურად იხ. ე. ბაბუნაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 87 და შემდეგ; ალ. ფოცხიშვილი, ქართული გრამატიკული აზრის ისტორიიდან, თბ., 1979, გვ. 97 და შემდეგ.

-6 სუფიქსით წარმოადგინა, შემასმენლობითი კი -ებნ რთული სუფიქსით (წრფ. მარიამნი; შდრ. შემასმ. მარიამებნი; EB, გვ. 10) ან წრფელობითი წ სუფიქსიანია, ხოლო ბრალდებითი - -ებ სუფიქსიანი (წრფ. არსებანი; შდრ. შემასმ. არსებები; ასევე წრფ. ტაძარნი, შდრ. ბრალდ. ტაძრები; EB, გვ. 11) და სხვ. ამ ძიებათა და სხვადასხვა ვარიანტების გამოცდით ანტონი ბრუნვათა დადგენის მისეულ პრინციპსაც გვაცნობს: ამა თუ იმ ბრუნვის ფორმა არ უნდა ემთხვეოდეს სხვა ბრუნვის ფორმას. ამ ფონზე საკითხავია, რატომ გააერთიანა მიცემითისა და ვითარებითის ფორმები ერთ ბრუნვაში (მიცემითში)? პასუხი ერთია — მხოლოდ და მხოლოდ ფუნქციის მიხედვით. ეს იმ სახელების ფორმებია, რომლებიც წარმოადგენენ „საწადს, სახელმწიფოს ან მისაცემელს“, ამ ფუნქციის მქონე სახელთა მაგალითებად ანტონი ასახელებს ქარნავაზს, მირიანს და ანკოფიად ფორმებს (II რედაქცია, §198), რაც იმას ნიშნავს, რომ ფორმოზომიერი განსხვავების პრინციპი ბოლომდე არ არის დაცული, რადგან ერთხელ უკვე დაირღვა იგი ბრალდებითში სწორედ ფუნქციაზე დამყარებით. ასე რომ ბრალდებითის უკანონოდ შეტანა ბრუნების პარადიგმაში და ვითარებითის უკანონოდ შეერთება მიცემითთან ერთი და იმავე მცდარი პრინციპით არის ნაკარნახევი. ამავე პრინციპით ბრუნების პარადიგმაში უკანონოდ იქნა დატოვებული ლათინური გრამატიკის ნაანდერძევი დაწყებითი (Ablativus).

საბოლოოდ შეიძლება დავასკვნათ, ქართული ენის სახელის ბრუნების პარადიგმას დღევანდელი გაგებით აკლია მხოლოდ ვითარებითი ბრუნვის ცალკე გამოყოფა (მიცემითის სახელით ის მაინც არის პარადიგმაში), ამიტომ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ანტონის მიერ შედგენილი სახელთა ბრუნების პარადიგმით არსებითად სწორად ხდება ქართული ენის სახელთა ბრუნება. პარადიგმის ზედმეტი ფორმები, როგორცაა დაწყებითი და შემასმენლობითი (აგრეთვე წოდებითი), ბრუნების სისტემაზე, უფრო სწორად, ქართული ენის ბრუნების სისტემის აღწერაზე, გავლენას ვერ მოახდენს, რადგან ისინი, როგორც რეალური ფორმები, ბრუნების სისტემის რომელიმე წევრს წარმოადგენენ: ბრალდებითი — სახელობითს, დაწყებითი — ნახესაობითს (სხვათა შორის, ჩვენი აზრით, ანტონის პარადიგმაში დაწყებითი უფრო ნათესაობითია, ვიდრე „ნათესავობითი“); წოდებითი კი, საერთოდ, ბრუნების სისტემის გარეთ დგას, როგორც არააქტანტი სახელის ფორმა.

„ლრამპატიკის“ პირველ რედაქციასთან შედარებით II რედაქციაში მომხდარი ცვლილებებისა და ამ ცვლილებათა მიზეზების გასაცნობად ერთიმეორის გვერდით წარმოვადგენთ ბრუნების ნიმუშებს რედაქციათა მიხედვით.

	I რედაქცია (E8-ის მიხედვით)		II რედაქცია	
	მხ. რ.	მრ. რ.	მხ. რ.	მრ. რ.
წარფლობითი	მარიამ	მარიამნი	მარიამ	მარიამნი
ნათესაობითი	მარიამისა	მარიამებისა	მარიამისა	მარიამებისა
მიცემითი	მარიამს	მარიამებთა	მარიამს	მარიამებს
შემასწავლებლობითი	მარიამი	მარიამებნი	მარიამი	მარიამნი
დაწვევითი	მარიამისაგან	მარიამთაგან	მარიამისაგან	მარიამებისაგან
მოთხრობითი	მარიამმან	მარიამებმან	მარიამმან	მარიამებმან
მოქმედებითი	მარიამითა	მარიამებითა	მარიამითა	მარიამებითა
წოდებითი	მარიამო	მარიამნო	მარიამ	მარიამნო

პარადიგმები ხაზგასმული ფორმებით განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან.

უპირველეს ყოვლისა, რაც ამ პარადიგმების შედარების საფუძველზე ჩანს, ეს არის ანტონის ცდა სალიტერატურო ენა დაუახლოვოს ხალხის სამეტყველო ენას, ე. ი. მოახდინოს მისი დემოკრატიზაცია და ამავდროს გარკვეული კანონზომიერების საფუძველზე შეინარჩუნოს ტრადიციული ლიტერატურული ხაზიც, რამდენადაც ამის შესაძლებლობას იძლეოდა მისი დროის სამწერლობო ენა. ეს დებულება სხვა მეტყველების ნაწილებსაც ეხება ანტონის გრამატიკაში.

ჯერ განვიხილოთ განსხვავება პარადიგმებს შორის და შემდეგ მათზე დამყარებით ვიმსჯელოთ ანტონის თვალსაზრისზე სალიტერატურო ენის ნორმების შესახებ.

(1) მხოლობითი რიცხვის წოდებითში I რედაქციის ფორმა მარიამო ამ დროის სამეტყველო ენაში ჩვეულებრივი ჩანს, რაც დასტურდება იმითაც, რომ ორი ათეული წლით ადრე საკუთარ სახელთა მსგავსი ფორმები წოდებით ბრუნვაში გამოიყუო ზ. შან-შოვანმაც (გიორგო, დანიელო, თომას/თომავ და სხვ.²¹⁹); ისინი ახლაც ჩვეულებრივია დიალექტებში. მეორე რედაქციაში ანტონი ირჩევს მარიამ ფორმას წოდებითი ბრუნვისთვის, ე. ი. ინარჩუნებს წიგნურ ტრადიციას. იგი დღემდე ძალაშია.

²¹⁹ ზ. შან-შოვანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 20.

(2) | რედაქციის მარიამებნი და მარიამებთა შემას-
 მენლობითსა და მიცემით ბრუნვებში საშუალო ქართულის მიხედ-
 ვით არის შექმნილი. საზოგადო სახელთა „ორმაგი მრავლობითის“
 ფორმებს ხშირად ვხვდებით ამ დროის ძეგლებში. ისინი დღემდე
 შემორჩა დიალექტებს. II რედაქციაში ისინი აღარ დატოვა, ყველ-
 გან შეცვალა სამეტყველო ენაში გავრცელებული -ებ სუფიქსიანი
 ფორმებით: მარიამებთა ფორმის ნაცვლად მიცემით ბრუნვაში
 შეიტანა მარიამებს, ხოლო ბრალდებითის მარიამებნი ფორ-
 მის ნაცვლად მარიამნი. საყურადღებოა ისიც, რომ მარიამ-
 თაგან -თ სუფიქსიანი ფორმაც სამეტყველო ნორმის მიხედვით -
 ებ სუფიქსიანი მარიამებისაგან მრავლობითის ფორმით შეი-
 ცვალა, ე. ი. გარდა წრფელობითი (იგივე სახელობითი) და
 წოდებითი ბრუნვებისა, მრავლობით რიცხვში ყველგან ხალხური
 სამეტყველო ფორმები იქნა ნორმად დადებული, ტრადიციული
 წიგნური ფორმები კი დატოვა სახელობითსა და წოდებ-
 ითში. საკითხის ამგვარად გადაწყვეტისათვის, გარდა თეორიული
 ზოგადი თვალსაზრისისა, უთუოდ ხელშემწყობი იქნებოდა
 იტალიელ მისიონერთა პარადიგმები, რომლებიც -ებ სუფიქსიან
 მრავლობითს აძლევდნენ უპირატესობას.

მეორე რედაქციაში განხორციელებული ცვლილებები, როგორც
 უკვე ვთქვით, არის გამოძახილი თეორიული ვარაუდისა, რომლის
 მიხედვითაც სალიტერატურო ენაში ერთიმეორეს უნდა შერწყმოდ-
 ნენ საკლესიო მწერლობისა და ხალხის სამეტყველო ენის ფორ-
 მები. ამ ვარაუდს რუსეთში ავითარებდნენ ვ. ტრედიაკოვსკი, მ.
 ლომონოსოვი და სხვანი სწორედ იმ დროს, როდესაც ანტონი იქ
 მოღვაწეობდა, ეცნობოდა ევროპული ენების გრამატიკულ წყარო-
 ებსა და ცხოველი ურთიერთობა ჰქონდა ამ ენების სპეციალის-
 ტებთან.

მე-18 საუკუნის 30-იან წლებში ვ. ტრედიაკოვსკიმ ლიტერატურ-
 რაში საეკლესიო სლავურ ენას დაუპირისპირა ხალხური რუსული
 ენა: „На меня, прошу вас покорно, не извольте погневаться... что
 я оную не славянским языком перевел, но почти самым простым
 русским словом“. ეს მიმართვა მკითხველისადმი წინ უძღვის ვ.
 ტრედიაკოვსკის ფრანგულიდან თარგმანს — „Езда в остров
 Любви“, რომელიც დაიბეჭდა 1730 წელს²²⁰. ვ. ტრედიაკოვსკის

²²⁰ Л. И. Тимофеев, Василий Кириллович Тредиаковский: сб. В. К. Тредиаковский, Избранные произведения, М.-Л., 1963, გვ. 26.

სხვა ნაშრომებიც აქვს 40-50-იან წლებში რუსული ენის ორთოგრაფიული ნორმების შესახებ. ჩვენთვის არსებითია მის თვალსაზრისში მომხდარი ცვლილება: იგი მოგვიანებით ქმნის ტერმინს Славенороссийский და სალიტერატურო ენის განვითარების შესაძლებლობას ხედავს საკლესიო სლავურისა და რუსული ხალხური ენის შერწყმაში. ორივე ენა ამ პერიოდში ერთი ენის სახესხვაობად მიიჩნია²²¹.

მ. ლომონოსოვის აზრითაც სალიტერატურო ენის განვითარება შესაძლებელი იყო მხოლოდ საეკლესიო სლავურისა და რუსული სამეტყველო ენის ფორმათა სინთეზით²²². მ. ლომონოსოვი ამ აზრს ავითარებდა მე-18 ს. 50-იან წლებში.

ანტონ პირველმა მიიღო ეს ვარაუდი და ცდილობდა ქართული სალიტერატურო ენაც ქართული თეოლოგიურ-ფილოსოფიური მწერლობის ენის ხალხურ სამეტყველო ენასთან შერწყმის გზით განეფითარებინა. შემთხვევითი არ არის, რომ „ქართული ლრამატიკის“ II რედაქციაში ანტონი აღარ ახსენებს მხითარ სებასტაციის მოძღვრებას სამი სტილის შესახებ (ანტონი მხოლოდ მხითარს ახსენებდა სამ სტილზე მსჯელობის დროს). ანტონი ახლა მომხრეა ყველასათვის საერთო ერთიანი ლიტერატურული ენისა, რომლის ნორმები უნდა შემუშავებულიყო სამწერლობო ქართულის ტრადიციული ფორმების შერწყმით სახალხო ენასთან. ზემოთ უკვე ვნახეთ, როგორ ახდენდა ანტონი სამწერლობო ტრადიციის მქონე ფორმებისა და ხალხურ მეტყველებაში გავრცელებული ფორმების შერწყმას. ქვემოთ ამავე მიზნით შევადარებთ ზმნათა პარადიგმებს I და II რედაქციების მიხედვით. როგორც ზემოთ ითქვა, ანტონი კარგად იცნობდა იტალიელთა მიერ შედგენილ გრამატიკულ სახელმძღვანელოებსა და ლექსიკონებს, ერთი მხრით, და სულხან-საბას მიერ ჩამოყალიბებულ სახელურ და ზმნურ პარადიგმებს „ლექსიკონი ქართულის“ დანართიდან; ამავე დროს ხელთ ჰქონდა მხითარ სებასტაციის სომხური ენის გრამატიკა.

ფრ. მაჯოს, გორელ ანონიმსა და ანტონს **ზმნათა უღლების ხაერთო ხქემა აქვთ: 6 მწკრივი თხრობით კილოში, 2 — ბრძანებითში და ოთხ-ოთხი ნატვრით და კავშირებით კილოებში.**

²²¹ Б. А. Успенский, Из истории русского литературного языка XVIII — начала XIX века, М., 1985, гл. 175-177.

²²² Виноградов В. В., Очерк по истории русского литературного языка XVII-XIX веков, М., 1982, гл. 105.

სულხან-საბა გორელ ანონიმს მიჰყვება თხრობით და ბრძანებით კილოთა მწკრივებში (მცირე გადახრით, იხ. ქვემოთ), ნატვრითისა და კავშირებითის ფორმები არ წარმოუდგენია. შესაძლოა იმიტომ, რომ იქ ახალი ფორმები ვერ ნახა. სულხან-საბა ფრიად ორიგინალური იყო სახელთა პარადიგმის შედგენის დროსაც.

ქვემოთ ჯერ წარმოვადგენთ გორელი ანონიმისა და სულხან-საბა ობელიანის პარადიგმებს მხოლოდ მესამე პირის ფორმების მიხედვით, შემდეგ მას შევუდარებთ ანტონის პარადიგმას.

გორელი ანონიმი

1. აწმყო (Presente): უყვარს — უყვარსთ
2. ნ. უსრული (Imperfetto): უყვარდა — უყვარდათ
3. ნ. სრული (Perfetto): შეიყვარა — შეიყვარეს
4. მეორე ნამყო სრული (2do Perfetto): შეუყვარებია — შეუყვარებიათ
5. ნამყო უსრულესი (Più che Perfetto): შეეყვარა — შეეყვარათ
6. მყოფადი (Futuro): შეიყვარებს — შეიყვარებენ
7. ბრძანებითი (Imperativo): შენ შეიყვარე, იმან შეიყვაროს; ჩვენ შევიყვაროთ, თქვენ შეიყვარეთ, იმათ შეიყვარონ
8. ნატვრითის აწმყო და ნ. უსრული: ნეტამც უყვარდეს — უყვარდესთ
9. ნატვრითის ნ. სრული: ნეტამც შეეყვაროს — შეეყვაროსთ
10. ნატვრითის ნ. უსრულესი: ნეტამც შეეყვარა — შეეყვარათ
11. ნატვრითის მყოფადი: რომ შეიყვაროს — შეიყვარონ

სულხან-საბა ორბელიანი

1. პრეზენტე — ქმნა: უყუარს — უყუარსთ
2. იმპერეტო — ნაქმარი: უყუარდა — უყუარდათ
3. პერვეტო — ქმნილი: შეუყუარდა — შეუყუარდათ
4. პრუსკუა-მპროტო: შეუყუარებია — შეუყუარებიათ
5. უტურო: შეიყუარებ — შეიყუარებენ
6. იმპერატიო — ქმენ: შეიყუარე, შეგიყუაროს; შეიყუარეთ, შეიყუარონ

ლათინური გრამატიკების ტრადიციით ბრძანებითს აქვს მყოფადიც, გარდა აწმყოსი. იტალიელ პატრებს ქართული ზმნის უღლებაში მხოლოდ ერთი მწკრივი აქვთ ბრძანებითის სახით (შედგება მომავალი დროის გაგების მქონე წყვეტილის მწკრივთან საზიარო ფორმებისაგან I და II პირში და კავშირებით მწკრივთან საზიარო ფორმებისაგან III პირში); სულხან-საბას პარადიგმაში გა-

მოტოვებულია მწკრივის სახელი მეორე პერფექტი და მისი ფორმები მიეწერება პლუსკუამპერფექტს, ამის შედეგად თვით პლუსკუამპერფექტის (ნამყო წინარეწარსულის) ფორმები პარადიგმის გარეთ დარჩა. უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ უნებლიე შეცდომასთან გვაქვს საქმე, სულხან-საბას უბრალოდ გამოჩნა ერთი მწკრივი. სულხან-საბას პარადიგმაში არის ცდა, მწკრივთა იტალიურ სახელებს, რომელთაც ის ქართულადაც იყენებს, მოუძებნოს ქართული კორელატები.

რაც შეეხება ანტონ პირველს, როგორც სახელთა ბრუნვების სახელების შერჩევისას, მწკრივთა გამომხატველ ტერმინებს ქმნის სომხურის მიხედვით: აწმყო, ნამყო, უსრული, ნამყო სრული, ნამყო უსრულესი, ნამყო უუსრულესი, მყოობადი.

მართალია, ლათინური perfectum (იტალიური perfetto) ქართულად სრულად უნდა გადმოთარგმნილიყო, ხოლო Imperfectum (იტალ. Imperfetto) - უსრულად, ე. ი. Praeteritum perfectum იქნებოდა ნამყო სრული და ა. შ., მაგრამ იტალიელები თურმეობითთა ფორმებს მოქმედების წარსულ დროში დასრულების შემდგომ გასული დროის მიხედვით განსაზღვრავენ, კერძოდ: ფრ. მაჟო I თურმეობითს უწოდებს უფრო ახლო მყოფ ნამყო სრულს (Praeteritum perfectum magis propinquum), ხოლო ანონიმი გორელი გრამატიკოსი — მეორე ნამყო სრულს (2do perfetto); ასევე მეორე თურმეობითს ფრ. მაჟო უწოდებს Praeteritum plusquam perfectum-ს „უფრო მეტად ნამყო სრული“ (ნამყო წინარე წარსული); ამასვე იმეორებს გორელი ანონიმი იტალიურად Più che Perfetto. აღნიშნულ მწკრივთა სახელების მიხედვით გრამატიკის I რედაქციაში ანტონი მხითარს მიჰყვება, ე. ი. მისი გრამატიკის მიხედვით ქმნის ქართულ კალკებს: **სწუტალ** სსწყუსთყ „ნამყო უსრული“, **სწუტალ** სსუსთყ „ნამყო სრული“, **სწუტალ** ძაყუსთყ „ნამყო მუდამ სრული“ (უსრულესი), **სწუტალ** ძეყუსთყ „ნამყო ყველაზე სრული“ (უუსრულესი), მაგრამ „წარსულ დროთა“ განმარტებაში თავიდანვე ჩანს იტალიელთა მიერ წამოყენებული ვარაუდის ცოდნა წარსული დროის სხვადასხვა სახეობების მიმართებების შესახებ როგორც მხითარის, ისე ანტონის გრამატიკებში. ჩვენ ქვემოთ მოვიყვანთ მხოლოდ ანტონის განმარტებებს, რომლებიც მხითარისას მიჰყვება: ნამყო უსრულესი ისეთი სრული დროა, როცა მოქმედების დასრულების შემდეგაც გამოხდება ხანი: „...არა თუ მხოლოდ

განკიდებულ და დასრულებულ, არამედ მერმეცა ჟამი რადგე ნამყოფ შემდგომად დასრულებისა“ (პირველი რედაქცია — A531, გვ. 27). ნამყო უუსრულებს კი ასე განსაზღვრავს ანტონი: „...არა მხოლოდ განკიდებულ ყოფად, არამედ მერმეცა მრავალ ჟამ ნამყოფ შემდგომად განკიდებისა“ (იქვე), ე. ი. „ნამყო უსრულებს“ და „ნამყო უუსრულებს“ ერთმანეთისგან განსხვავდებიან იმ ღროის ხანგრძლივობით, რომელიც მოქმედების დასრულების შემდეგ გასულა. ამ მხრივ „ნამყო სრულთან“, რომელიც მოქმედების დასრულებით მთავრდება („ჟამისა ნაწილსა შინა ქმნილან და ამით აღსრულებულ და განკიდებულ“), უფრო ახლოს დგას „ნამყო უსრულებს“ (თურმეობით I), ვიდრე „ნამყო უუსრულებს“ (თურმეობით II). ეს აღწერა ქართულ ენაში არსებულ ვითარებას არ შეესაბამება. პირველად იგი ქართული ზმნის პარადიგმაში მშობლიური იტალიური ენის მიხედვით შემოაქვს ფრ. მაჯოს, ესენია: იტალიური *passato prossimo* „ნამყო ახლოყოფი“ და *trapassato remoto* „ნამყო ადრე დაშორებული“ (ნამყო წინარეწარსული). ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ფრ. მაჯოს მიერ ქართული ენის გრამატიკაში ზმნათა უღლების პირველსავე პარადიგმაში I თურმეობითის ფორმების თარგმნა მხოლოდ იტალიურად სწორედ *passato prossimo*-ს ფორმით (გვ. 79, იხ. კიდევ გვ. 91), მაშინ, როცა სხვა მწკრივთა ფორმების თარგმნა მხოლოდ ლათინურად ხდება; ფრ. მაჯოს გრამატიკის 92-ე გვერდზე II თურმეობითის ფორმები ასევე იტალიურად არის თარგმნილი *trapassato remoto*-ს შესაბამისი ფორმებით:

„*Praeteritum plusquamperfectum*

მე კობული ვიკავი *ital. io era Stato*

შენ კობული იკავი *ital. tu era Stato...*“ და ა. შ.

Passato prossimo იტალიურ ენაში გამოხატავს წარსულში მომხდარ იმ მოქმედებას, რომელიც საუბრის მომენტს უკავშირდება, „ახლო არის“ მასთან; *trapassato remoto* კი საუბრის მომენტთან დიდად დაშორებულ დროში დასრულებულ მოქმედებაზე უთითებს (ძველად მომხდარი ისტორიულ ამბები და სხვ.).

„ქართული ღრამატიკის“ მეორე რედაქციაში, გარდა ზმნურ ფორმათა ფრ. მაჯოსეული და მომდევნო ხანებში ქართულ ენაზე მომუშავე სხვა იტალიელ გრამატიკოს პატრთა კვალიფიკაციისა, გამოჩნდა შესაბამისი ტერმინოლოგიაც — ფრ. მაჯოს გრამატიკაში ნახშარი ტერმინების კალკები: „ხოლო დრომსა ნამყოფსა ქჷმშე ზმნანი შეგვემენ იდეასა, რომელსამე ნივთისა ანუ

საქმისასა შემოქმედებითად ანუ ვნებითად წარსრულადრე და ქმნილად, ესე იგი ანუ ახლორე წარსულად... ანუ შორადრე წარსულად ... ანუ უშორესადრე..." (§248). ჩვენ მიერ ხაზგასმული ფორმები ფრ. მაჯოს ტერმინთა: *Preteritum perfectum magis propinquum*-ის და *Preteritum perfectum minus propinquum*-ის კალკები. მთავრ სიძნელეს ანტონ პირველის უღლების სისტემის წარმომავლობის კვლევისას ქმნის ის, რომ როგორც ქართული ენის გრამატიკაზე მომუშავე იტალიელი პატრების გრამატიკები და ცალკეული პარადიგმები, ისე მხითარ სებასტაციის სომხური ენის გრამატიკაც ლათინურ გრამატიკებს ემყარება, ამდენად ანტონის უღლების სისტემის წარმომავლობაზე მსჯელობისას მეცნიერული თვალსაზრისით არც კი აქვს მნიშვნელობა იტალიელებისაგან იღებს ანტონი უღლების გენერალურ სქემას და ტერმინებს თუ მხითარ სებასტაციისაგან. ეს სქემა IV საუკუნისათვის უკვე ჩამოყალიბებულია ლათინური ზმნებისთვის. ისტორიული თვალსაზრისით კი გარკვეული ინტერესი მინდრჩება, რომელი წყაროთი სარგებლობს ანტონი — ლათინური იტალიური თუ ლათინურ-სომხური?

ვიდრე კითხვას კონკრეტულ პასუხს გავცემდეთ, ერთხელ კიდევ გავიხსენოთ: ზმნათა წარსული დროის ფორმათა კლასიფიკაციაში გარკვეულ წილად იტალიური ენის თვისებაც იქნა გათვალისწინებული ქართული და სომხური ზმნური ფორმების კვალიფიკაციაში. ლათინურის ნამყო უსრულის, ნამყო სრულისა და ნამყო წინარეწარსულის გვერდით ქართულში გაჩნდა წარსული დროის მეოთხე ფორმაც ნამყო ახლორე წარსული (იგივე ნამყო უსრულესი), ხოლო სომხურში („ნამყო მარად სრული“). ეს მწკრივები იტალიელებმა შემოიტანეს: ქართულში — ფრ. მაჯომ (1643 წ.), სომხურში — კლ. გალანუსმა (1645 წ.)²²³.

თურმეობითის მწკრივთა წარმოებაში პასიურ ზმნათა ანალიტური და აქტიურ ზმნათა სინთეტური ფორმების გათვალისწინებით უდავო ხდება, რომ ანტონი პარადიგმებს ადგენს იტალიელთა მიხედვით; რაც შეეხება მწკრივთა სახელდებას, როგორც ზემოთ

²²³ Գ. Բ. Մատևոսյան, Գրական Ժրգրականության Գրականություն, Երևան, 1974 թ. 42-43.

ვნახეთ, ანტონი ორივე წყაროს მიმართავს, კერძოდ, I რედაქციაში იყენებს მხითარის ტერმინებს, მეორეში კი — ფრ. მაჯოსას. აქ გადაჭრით უნდა ითქვას, რომ უღლების ზოგადი ლათინური სქემა იტალიელთა პარადიგმებშივე იყო ხორცშესხმული ქართული მასალით ჯერ კიდევ ანტონის დაბადებამდე (ფრ. მაჯო, გორელი ანონიმი), ნაწილობრივ სულხნ-საბა ორბელიანის პარადიგმაშიც, რომელიც გორელი ანონიმის პარადიგმაზეა დაწყებული. ანტონი მათგან უღლების სქემასაც იღებს (მხითარის ძველი სომხურის გრამატიკა ამ მხრივ ვერავითარ სიძნელეს ვერ შეუქმნიდა, რადგან ისიც ზუსტად ამ სქემის მიხედვით იყო შექმნილი) და სქემისათვის მოხმობილ ქართულ ზმნურ ფორმათა კვალიფიკაციასაც გარკვეული ცვლილებებით. ანტონი, მაშასადამე, შეიძლება ორიგინალური ყოფილიყო ზმნური ფლექსური სისტემის აგებაში. ასეც მოხდა.

ქვემოთ წარმოვადგენთ ანტონის პარადიგმას და შევეცდებით მისი ორიგინალური მოსაზრებების ჩვენებას მანამდე არსებულ დებულებებთან და პარადიგმებთან მიმართებით; ანტონის გრამატიკის I და II რედაქციების პარადიგმათა შედარებით შევეცდებით იმის ჩვენებასაც, თუ როგორც ახდენდა იგი სალიტერატურო ენის გრამატიკულ ფორმათა დემოკრატიზაციას — როგორ ცვლიდა სამწერლობო ენის ძველ ფორმებს თავისი დროის სამეტყველო ფორმებით.

I. საზღვრებითი სქესი (თხრობითი კილო),
I რედაქციის მიხედვით.

აწმყო

მხოლ. შევიყუარებ, შეიყუარებ, შეიყუარებს

მრავლ. შევიყუარებთ, შეიყუარებთ, შეიყუარებენ

ნამყოფ უხრული

მხოლ. შევიყუარებდი, შეიყუარებდი, შეიყუარებდა

მრავლ. შევიყუარებდით, შეიყუარებდით, შეიყუარებდენ

ნამყოფ ხრული

მხოლ. შევიყუარე, შეიყუარე, შეიყუარა

მრავლ. შევიყუარეთ, შეიყუარეთ, შეიყუარეს

ნამყოფ უხრულეხი

მხოლ. შემიყუარებიეს, შეგიყუარებიეს, შეუყუარებიეს

მრავლ. შეგკუარებიეს, შეგიყუარებიესთ, შეუყუარებიესთ

ნამყოფ უუსრულეხი

მხოლ. შემეყუარა, შეგეყუარა, შეეყუარა

მრავლ. შეგჴეყუარა, შეგეყუარათ, შეეყუარათ

მეოთხედი

მხოლ. შევიყუარო, შევიყუარო, შევიყუაროს

მრავლ. შევიყუაროთ, შევიყუაროთ, შევიყუარონ

II. ბრძანებითი სქესი (ბრძანებითი კილო)

აწმყო

მხოლ. შევიყუარე, ნუ შევიყუარებ, შევიყუაროს, ნუ შევიყუარებს

მრავლ. შევიყუარეთ, ნუ შევიყუარებთ, შევიყუარონ, ნუ

შევიყუარებენ

მეოთხედი

მხოლ. შევიყუარებდე, ნუ შევიყუარებდე, შევიყუარებდეს,

ნუ შევიყუარებდეს

მრავლ. შევიყუარებდეთ, ნუ შევიყუარებდეთ, შევიყუარებდეთ,

ნუ შევიყუარებდეთ, შევიყუარებდელ, ნუ შევიყუარებდელ

III. საწადისი სქესი (ნატვრითი კილო)

აწმყო და მეოთხედი

მხოლ. ვაშათუ შევიყუარებდე, შევიყუარებდე, შევიყუარებდეს

მრავლ. ვაშათუ შევიყუარებდეთ, შევიყუარებდეთ, შევიყუარებდელ

ნამყო უხრული

მხოლ. ვაშათუ შევიყუარებდი, შევიყუარებდი, შევიყუარებდა

მრავლ. ვაშათუ შევიყუარებდით, შევიყუარებდით, შევიყუარებდენ

ნამყო ხრული და უხრულები

მხოლ. ვაშათუ შემიყუარებიეს, შეგიყუარებიეს, შეუყუარებიეს

მრავლ. ვაშათუ შეგუყუარებიეს, შეგიყუარებიეს, შეუყუარები-

ესთ

ნამყო უხრულები

მხოლ. ვაშათუ შემეყუარა, შეგეყუარა, შევეყუარა

მრავლ. ვაშათუ შეგუყუარა, შეგეყუარათ, შევეყუარათ

IV ქუეყნობითი სქესი (კავშირებითი — კილო)

აწმყო და მეოთხედი

მხოლ. უკეთუ შევიყუარებდე, შევიყუარებდე, შევიყუარებდეს

მრავლ. უკეთუ შევიყუარებდეთ, შევიყუარებდეთ, შევიყუარებდენ

ნამყო უხრული

მხოლ. უკეთუ შევიყუარებდი, შევიყუარებდი, შევიყუარებდა

მრავლ. უკეთუ შევიყუარებდით, შევიყუარებდით, შევიყუარებდენ

ნამყოფ ხრული და უხრულები

მხოლ. უკეთუ შემეყუარებდეს, შეგეყუარებდეს, შეუყუარებდეს
მრავლ. უკეთუ შეგუთყუარებდეს, შეგეყუარებდეს, შეუყუარებდეს

ნამყოფ უხრულები

მხოლ. უკეთუ შემეყუარა, შეგეყუარა, შეეყუარა
მრავლ. უკეთუ შეგუეყუარა, შეგეყუარათ, შეეყუარათ

V უჩინოჲ სქესი (ინდეფერენტული კილო)

აწმყოჲ — შეყუარება

ნამყოფ ხრული, უხრულები, უხრულებსი — შეყუარებულ
ყოფა

მყოფობადი — შეყუარებადი

სახელზმნა — შეყუარებისა, შეყუარებასა, შეყუარებითა,
შეყუარება

პარადიგმა წარმოდგენილია ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდ-
ნეობის ინსტიტუტში დაცული ხელნაწერის (EB) მიხედვით. იმის
გამო, რომ ამ ნუსხაში წყველბაგისმიერ უ თანხმოვანს არ აზის
თავზე უმარცვლობის დიაკრიტიკული ნიშანი, ჩვენ საერთოდ აღარ
ვიხმარეთ იგი პარადიგმის ფარგლებში და ძველი ქართულის ნორ-
მით წარმოვადგინე. შეიძლებოდა, რა თქმა უნდა, ყველგან უ-ს
სახით შეგვეტანა — გრამატიკული თვალსაზრისით ეს არაფერს
ცვლის.

საწადისი სქესის (ნატვრითი კილოს) ნამყოფ ხრული და უხ-
რულებსი ამ ნუსხაში მხოლოდ I პირის ფორმებით არის წარ-
მოდგენილი, აქ კი სამივე პირი წარმოვადგინეთ თხრობითი კილოს
მიხედვით, რადგან გადაამწერიც ასე ვარაუდობდა
უთუოდ. ამ ორი კილოს შორის აღნიშნულ მწკრივებში ანტონის
გრამატიკის მიხედვით სხვაობა მხოლოდ ვაშათ უ ნაწილაკით
მყარდება, პირთა ფორმები კი საზიარო აქვთ. ამისი დადასტურებაა
ისიც, რომ I რედაქციის სხვა ნუსხაში (A531) ყველა პირი ზუსტად
ისეა წარმოდგენილი, როგორც აქ არის მოყვანილი.

ახლა თვით უღლების შესახებ. ზოგადი სქემის ფარგლებში
ყურადღებას იქცევს ანტონის პარადიგმის შემდეგი თავისებურე-
ბები: (1) აწმყოფს მწკრივში წარმოდგენილია როგორც ზმნისწინი-
ანი, ისე უზმნისწინო ფორმები. ისინი დროის მიხედვით არ
უპირისპირდებიან ერთიმეორეს ანტონის გრამატიკაში (უმეტესობა
ზმნისწინიანია). თითქოს ძველი ნორმაა გატარებული,

მაგრამ ჩანს, რომ XVII-XVIII საუკუნეებში ზმნისწინიანი ფორმები, რომელთაც ამჟამად მხოლოდ მყოფადი დროის გაგება აქვთ, აწმყოს გაგებითაც იხმარებოდნენ სამეტყველო ენაში. ასეთი ფორმები ფრ. მაჟოს გრამატიკაშიც (XVII ს. I ნახევარი) არის და განსაკუთრებით ბევრია გორელი ანონიმის ლექსიკონის დანართში (XVIII ს. I მეოთხედი), ასე მაგალითად: აწმყო დრო აქვთ მიწერილი შემდეგ ფორმებს: გავგზავნი, შევიტყობ, მოვკლავ, გარდავასხამ, გავავადებ, დავყრი, დავთმობ, გავყვები, ვიქ, შევიქნები და სხვ. თუმცა ამავე ნაშრომში დროული დაპირისპირება ზმნისწინთა მიხედვით არ არის იშვიათი: ვძრახავ (აწმყო) — დავძრახავ (მყოფადი), ვწოვ — მოვწოვ... ჩანს, გორელი ანონიმი ცდილობდა დროული დაპირისპირება როგორმე ფორმების საშუალებით ეჩვენებინა და ამ მიზნით ერთგან „აწმყოს“ დავწვავე ფორმას „მყოფადში“ უპირისპირებს დავწვავე ფორმას, რაც ხელოვნურია უთუოდ, მაგრამ საყურადღებოა იმ მხრით, რომ ზმნისწინიანი დავწვავე აწმყო დროის გაგებით არის შეტანილი პარადიგმაში.

ანტონი კარგად იცნობდა ძველს მწერლობაში ზმნისწინიან აწმყოს ფორმებს და კავშირებითი კილოს ფორმებით გადმოცემულ მყოფადს; ცდილობდა რა ნორმირებული სალიტერატურო ენის განმტკიცებას, ბუნებრივია, მას უნდა აერჩია ფორმათა დროული დაპირისპირების ერთ-ერთი სახე. იგი ირჩევს ძველ ნორმას, რომელიც მკაფიოდ განასხვავებდა აწმყოსა და მყოფადის ფორმებს. გარდა იმისა, რომ ანტონმა ზუსტად მიაგნო ძველ ქართულში აწმყო და მყოფადი დროის დაპირისპირებათა საშუალებებს, საკუთარ პარადიგმაში ფორმათა დროული დაპირისპირება მკაცრ ნორმებს დაუქვემდებარა; გასათვალისწინებელია ამავე დროს, რომ მას არ აწუხებდნენ ფორმათა გამეორება ნატვრით და კავშირებით კილოებში, რადგან მათთვის წინამორბედთა კვლობაზე (ლათინური გრამატიკების მიხედვით) აქვს სპეციალური ნაწილაკები კილოს გამომხატველად: ვაშათუ — ნატვრითი კილოსთვის, უკეთუ — კავშირებითისთვის. ანტონს ხელოვნურობას ვერ დავწამებთ, როგორც ვთქვით, ასეთი დაპირისპირება აწმყოსა და მყოფადის ფორმებს შორის სამწერლობო ენისთვის ტრადიციული იყო, ზმნისწინიანი ფორმებიც აწმყოსა და მყოფადში საზიარო იყო. შეიძლება დავა მხოლოდ იმის თაობაზე, რომ ანტონმა ნორმის სიმკაცრეს შესწირა ზმნისწინით დროში დაპირისპირებული რიგი ფორმების აღწერა აწმყოსა და მყოფადის მწკრივებში: **ხაერთოდ არაფერი**

უთქვამს მათ შეხახებ. სხვა ვარაუდი აქ გამორიცხული ჩანს, რადგან წინამორბედთა პარადიგმაში აწმყოსა და მყოფადის დაპირისპირება მხოლოდ ზმნისწინთა საშუალებით ხდებოდა, როცა ეს შესაძლებელი იყო.

(2) ანტონ პირველის პარადიგმაში ნამყო უსრულის თვისებების თვალსაზრისით არსებითია, გარდა უწყვეტლისა, უწყვეტლის ხოლმეობითისა და II ხოლმეობითის ფორმათა გამოყენება. ანტონის წინამორბედნი მხოლოდ უწყვეტლის ფორმებს იყენებენ ამ მწკრივში. გრამატიკის I რედაქციაში ანტონი თითქმის თანაბრად ხმარობს უწყვეტლის და უწყვეტლის ხოლმეობითის ფორმებს, II რედაქციაში კი უფრო უწყვეტლის ხოლმეობითებს მიმართავს; ასე მაგალითად, I რედაქციაში უწყვეტლის III პირში განბანა ზმნა წარმოდგენილია განბანდა ფორმით, II რედაქციაში კი — განბანდის ფორმით (I და II პირების ფორმები ამ მწკრივებს, როგორც ცნობილია, ყოველთვის საზიარო ჰქონდათ). I რედაქციაში ყოფნა ზმნის ნ. უსრული წარმოდგენილია II ხოლმეობითის ფორმებით: ვიყუ, იყუ, იყუს და სხვ., რომელთაც საწადისს სქესში (ნატვრით კილოში) ცვლის კანონიერი ფუძის მქონე უწყვეტლის ხოლმეობითის ფორმები: ვაშათუ ვიყოფოდი, იყოფოდი, იყოფოდის (მრ. რიცხვში იყოფოდიან) ვაშათუ ნაწილაკი საწადისი სქესის ყველა ფორმის წინ ივარაუდება; ასევე ქრწყობილებითი სქესის (კავშირებითი კილოს) ნ. უსრულში. აქ ფორმებს წინ უძღვის უკეთუ ნაწილაკი: უკეთუ იყოფოდის (მრ. რიცხვში — იყოფოდიან); სამაგიეროდ იქმნება ზმნის თხრობითი კილოს ნ. უსრულის იქმნებოდის — იქმნებოდიან (ვიღებთ მხოლოდ მესამე პირს) ფორმებს ნატვრითისა და კავშირებითის კილოთა ნ. უსრულში ცლიან იქმნებოდა — იქმნებოდენ სათანადო ნაწილაკებით (ნატვრითის ნ. უსრული: ვაშათუ იქნებოდა — იქნებოდენ; კავშირებითის ნ. უსრული: უკეთუ იქნებოდა — იქნებოდენ). მაგალითები ამოღებულია ლენინგრადში დაცული EB ხელნაწერიდან. როგორც ვხედავთ, ანტონს შეუმჩნევია უწყვეტლის ხოლმეობითის, უწყვეტლისა და II ხოლმეობითის ფუნქციური მონაცვლეობა და შესაძლებლად მიუჩნევია მათი შენაცვლება ერთგვარად (არამრავალგზის) ნამყო უსრულში.

სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგად არის ცნობილი ხოლმეობითის მწკრივთა ფუნქციური ჩანაცვლება საერთო ფუძის მქნე არა-ხოლმეობითებთან: აწმყოს ხოლმეობითისა — აწმყოსთან, უწყვეტლის ხოლმეობითისა — უწყვეტელთან, II ხოლმეობითისა —

უწყვეტილთან. ამ ვითარებამ თანამედროვე დიალექტებამდე მოაღწია²²⁴.

ანტონის წინამორბედთ უღლების ლათინური სქემის გავლენით ქართული უღლების სისტემის გარეთ დარჩათ ხოლმეობითთა ფორმები, კერძოდ, უწყვეტლის ხოლმეობითიც, რომელიც ქართულ სამწერლობო ენაში გამოვლენილია მე-8 საუკუნიდან²²⁵ და მისი ხმარების სიხშირე თანდათანობით მატულობდა სამწერლობო ქართულში. სალიტერატურო ენიდან ეს ფორმები საბოლოოდ მიიწივს გაიდევნა | ხოლმეობითის მიღების ახლებური წესის გავლენით, რომელიც ზმნისწინთა საშუალებით აწმყოსა და მყოფადის წრის მწკრივთა ჩამოყალიბებასთან არის დაკავშირებული²²⁶.

სამწერლობო ქართულ ენას უწყვეტლის ხოლმეობითის ფორმები დიდხანს შემორჩა. ანტონი მათ კარგად იცნობდა როგორც სალიტერატურო ენიდან, ისე თავისი დროის სამეტყველო ქართულის მიხედვით და ფუნქციური შესაძლებლობის საფუძველზე უწყვეტლის (ნ. უსრულის) მწკრივში ჩასვა. გ. ცოცანიძე ფშაურ კილოში დღესაც უთითებს უწყვეტლის ხოლმეობითისა და უწყვეტლის ფუნქციურ შენაცვლებაზე²²⁷. რა თქმა უნდა, ანტონის მიერ უწყვეტლის ხოლმეობითისა და II ხოლმეობითის ფორმების ჩასმა ნამყო უსრულის მწკრივებში, უპირველეს ყოვლისა, უნდა მივაწეროთ ამ დროის სამეტყველო ქართულის თვისებას, რომლის დადასტურება ანტონს შეეძლო სამწერლობო ენის ტარდიციითაც, რაც გადამწყვეტი აღმოჩნდა მათი შეტანისათვის უღლების სისტემაში.

(3) ნამყო უსრულესში ანტონი მიმართავს როგორც -იე სუფიქსიან, ისე -ო სუფიქსიან ფორმებს: შემიყუარებიეს, შეგიყუარებიეს... განმიბანია, განგიბანია... სხმითგარდასლვთში (შუალობითი კონტაქტის ფორმები) გვხვდება ასეთი ფორმები: მიყოფინებია, გიყოფინებია... მი-

²²⁴ არნ. ჩიქობავა, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, I 1948; ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი; გ. ცოცანიძე, ფშაური დიალექტი, 1968 და სხვ.

²²⁵ ლ. კიკნაძე, უწყვეტლის ხოლმეობითის მწკრივი ძველ ქართულში, თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 7, 1961.

²²⁶ ალ. ჭინჭარაული, ხვესურულის თვისებებზე, 1960, გვ. 112.

²²⁷ გ. ცოცანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 79.

ძარცუშვინებია, გიძარცუშვინებია (შდრ. მიყოფიეს, მიძარცვეს... უშუალო კონტაქტის ფორმები), მაგრამ ამათ გვერდით არის მიგუშმიეს და მიგუშმიენებიეს და სხვ. ასე რომ კონტაქტი აქ არაფერ შუაშია, მეორე მხრივ, გამიბანია, განგიბანია... ორივე რედაქციაში გვხვდება. ვფიქრობთ, აქ ანტონი არ ეწევა რაიმე შეგნებულ არქაიზაციას ან პირიქით სამეტყველო ნორმასთან დაახლოებას: X-XII საუკუნეებში და მომდევნო პერიოდში აქ წარმოდგენილი ორი რიგის ფორმები ერთიმეორის პარალელურად გვხვდება, ამდენად მწიგნობარი ანტონისთვის ისინი თანაბრად დასაშვები ფორმები უნდა ყოფილიყო სალიტერატურო ენაში. ნამყო უსრულესის მრავლობითი რიცხვის II და III პირის ფორმები უდავოდ დაახლოებულია სამეტყველო ენასთან: შეგიყუარებიესთ, შეუყუარებიესთ; განგიბანიათ, განუბანიათ და სხვ. უკლებლივ ყველა პარადიგმაში მიცემითში დასმული პირის სიმრავლე გამოხატულია -თ სუფიქსით, რაც სრულიად უცხო იყო ძველი ქართულისათვის და ბუნებრივი იყო ანტონის დროის სამეტყველო ენისთვის. დღეს კი სალიტერატურო ენის ნორმად ითვლება. -თ სუფიქსი გადაჭრით იხმარება ნამყო უსრულესის II და III პირის მრავლობითშიც: შეგეყუარათ, შეეყუარათ. I პირის ფორმები გუ- პრეფიქსიანია და ერთნაირად არის წარმოდგენილი ძველსა და ახალ ქართულში, თუ ზოგიერთ -თ სუფიქსიან ფორმას არ მივიღებთ მხედველობაში: გუშციქუათ „გვემოციქულა“. ასეთი ფორმები იშვიათია, მაგრამ მაინც არის (სულხან-საბას პარადიგმაშიც გვხვდება). უნდა ვივარაუდოთ, საქმე გვაქვს პარადიგმის გასწორებასთან წარმოების მიხედვით²²⁸.

საყურადღებოა, რომ როგორც გორელი ანონიმი, ისე ანტონიც -აგ და -ამ თემისნიშნიან ზმნებს ნამყო უსრულესში ამ თემის ნიშნებით წარმოგვიდგენენ. აი მაგალითები გორელი ანონიმის ლექსიკონის გრაპატიკული დანართიდან და თვით ლექსიკონიდან: ვიკითხავ — მიკითხავს, დავწვავ — დამიწვავს, ვკლავ — მომიკლავს, გარდავასხამ — გარდამისხამს, მოვიკითხავ — მომიკითხავს (იხ. Salutare). ასევე იქცევა ანტონიც, მაგალითები მისი პარადიგმებიდან: შემიკრავს, შეგიკრავს... აღმიხუამს, აღგიხუამს და ა. შ. ეს ფორმები ტრადიციული იყო სამწერლო ენისთვის და, როგორც ჩანს, XVIII საუკუნეშიც

²²⁸ იხ. ნ. სურმაჯა, ზმნის პირთა რიცხვის აღნიშვნის ისტორიიდან, ივ. ბ. XXVIII, 1989, 1989, გვ. 141.

ბუნებრივია სამეტყველო ენისთვის, რადგან გორელი ანონიმი ყველგან თავის ადგილზე ხმარობს -აგ და -ამ თემის ნიშნებს ლიტერატურული ენის თვალსაზრისით.

ანტონი ბიჩველია, რომელმაც ნამყო უსრულესში დამხმარე ზმნიანი ფორმები შეიტანა მოქმედებითი გვარის ზმნათა უღლებაში და სალიტერატურო ენის ნორმათა სანქცია მისცა, ესენია: შემიკრვხარ, შეუკრვხარ; შეგკრვხარ, შეუკრვხართ და შეგიკრვვარ, შეუკრვვარ; შეგიკრვვართ, შეუკრვვართ, რომელთა აწმყოს ფორმებია მოქმედებითი გვარის შეგკრავ და შემკრავ ზმნები. მეშველზმნიან ფორმებს X საუკუნიდან ვხვდებით სპორადულად, თუმცა, ზ. სარჯველაძის აზრით, სამეტყველო ხალხურ ენაში გაცილებით უფრო ადრე უნდა ეხმარათ (VIII საუკუნიდან მაინც) ასეთი ფორმები²²⁹. როგორც ვთქვით, ანტონამდე ზმნათა პარადიგმებში არავის შეუტანია ისინი, თუმცა გორელი ანონიმი ლექსიკონის წინადაწარმის ბოლოს ცდილობს მოგვცეს წერა და დაძახება ზმნების სრული პარადიგმა პირთა ყველა შესაძლო კომბინაციის მიხედვით. ანტონის მხრივ მათი შეტანა სალიტერატურო ენის მიმოქცევაში გრამატიკული ნორმის სახით საკმაოდ გაბედული და დიდი ნაბიჯია ენის დემოკრატიზაციის გზაზე.

(4) მყოობადს (მყოფადი) ანტონი თხრობით კილოში ყველაზე ბოლოს აქცევს (აწმყო, შედეგ მოდის წარსულის ოთხი სახეობა და ბოლოს მყოობადი). როგორც უკვე ვთქვით, ზმნისწინიანი აწმყოს განხილვის დროს, ანტონი უკლებლივ ყველა პარადიგმაში მყოფადს გამოხატავს კავშირებითის ფორმით. პარადიგმებში წარმოდგენილია სამივე მაწარმოებლიანი (-ა, -ა, -ე) ფორმები. ამის გამო ქუთუწყობილებითი „კავშირებითი“ (resp. საწადისი „ნატვრითი“) ანტონის პარადიგმებში, ბუნებრივია, ვეღარ წარმოდგებოდა საკუთარი ფორმებით. კავშირებითის გამოხატვა ხდება თხრობითი კილოს ცნობილ ფორმებზე უკეთუ და ვაშათუ ნაწილაკების დართვით. ამ გზით ხდება დღევანდელი კავშირებითის მწკრივთა კომპენსაცია პარადიგმებში.

უკეთუ ნაწილაკს სამწერლო ქართულში მისი დასაწყისიდანვე ხშირად ვხვდებით კავშირებითის ფორმებთან და ამდენად

²²⁹ ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, 1984, გვ. 418.

მოერგო კიდევ უღლების ლათინურ სქემას. რაც შეეხება საწადის „ანტორით კილოს“, რომელიც იგივე კავშირებითია, მხოლოდ ვაშათუ ნაწილაკით განსხვავდება ქრშეწყობილებითის შესაბამისი ფორმებისაგან. ფრ. მაჯო და გორელი ანონიმი ლათინური *utinam* ნაწილაკის ადგილზე სვამდნენ ქართულ ნეტამც ნაწილაკს. მნიშვნელობით ეს ნაწილაკები ერთიმეორეს უდრის. აქ ყველაფერი ემორჩილება სისტემის მოთხოვნილებას, რომელიც აგებულია ლათინური ენისთვის შემუშავებული ზოგადი სქემის მიხედვით. ვაშათუ ნაწილაკი ტრადიციული არ იყო სამწერლო ქართულითვის.

(5) ბრძანებითის მწკრივი ქართული ზმნის პარადიგმებში შეტანილი აქვს ყველა იტალიელს. სანიმუშოდ მოვიყვანთ ბრძანებითი მწკრივის ფორმებს გორელი ანონიმის იტალიურ-ქართული ლექსიკონიდან: „Imperativo: შენ შეიყვარე, იმან შეიყვაროს;

ჩვენ შევიყვაროთ, თქვენ შეიყვაროთ, იმათ შეიყვარონ“.

ანტონის გრამატიკაში ბრძანებითი კილოს ფორმები ყველა ზმნის პარადიგმაშია მოცემული. როგორც წესი, წარმოდგენილია II და III პირების წართქმითი და უკუთქმითი ფორმები (ზოგჯერ I პირის ფორმაც მრავლობით რიცხვში), მაგალითად:

„ბრძანებითი სქესისა აწმყო

განბანე, ნუ განბან; განბანოს, ნუ განბანს;

განბანეთ, ნუ განბანთ, განბანონ, ნუ განბანენ.

მყოობადი

განბანდე, ნუ განბანდე; განბანდეს, ნუ განბანდეს;

განვბანდე, ნუ განვბანდე; განბანდე, ნუ განბანდე, განბანდენ, ნუ განბანდენ“.

უღლების ფორმები წარმოდგენილია I რედაქციის (A531-ის) მიხედვით. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ იტალიელ პატრებს „ბრძანებითი კილოს მყოფადი“ უღლებაში არ შეუტანიათ. ანტონი ამას აკეთებს მხითარ სებასტაციის გრამატიკის მიხედვით, რომელიც გამართულია ლათინურ ყაიდაზე. იქ კი „ბრძანებითი კილოს აწმყოც“ იყო და „მყოფადიც“.

იმისათვის, რომ დაიცვას უღლების ზოგადი სქემა, ანტონი, როგორც ვხედავთ, ბრძანებითი კილოს მყოობადში იყენებს კავშირებითის ფორმებს. უღლების მისეული სისტემის თვალსაზრისით ეს გამართლებულია, რადგან ანტონი სწორედ კავშირებითის ფორმებით გადმოსცემს მყოფადს, იტალიელებს კი ეს არ

გამოუვიდოდა, რადგან მათი მყოფადი ზმნისწინიანი აწმყოს ფორმა იყო. იტალიელები კავშირებითის ფორმებს მხოლოდ ბრძანებით, ნატკრით და პირობით კილოებში მიმართავენ, ანტონი კი მყოფადის ფორმებსაც გამოხატავდა თხრობით კილოში.

(ბ) ანტონის უღლების სისტემის სრულად წარმოსადგენად უთუოდ უნდა შევეხოთ ზმნის პირთა მრავლობითი რიცხვის გამოხატვას „ქართული ღრამმატიკის“ პარადიგმებში. ჯერ ვიმსჯელებთ ობიექტთა რიცხვის გამოხატვის შესახებ, რადგან I და II რედაქციების მიხედვით ვითარება ერთნაირია, მაშინ როცა სუბიექტური მესამე პირის გამოხატვა რედაქციათა მიხედვით სერიოზულ ცვლილებებს განიცდის: (ა) წინამორბედ გრამატიკოსთა მსგავსად (გორელი ანონიმი, სულხან-საბა ორბელიანი), ანტონი მიცემით ბრუნვაში დასმულ სახელებს მრავლობითში გამოხატავს - სუფიქსით ობიექტური წყობის ზმნათა აწმყოს, უწყვეტლისა და თურქობითთა მწკრივებში, მაგალითად: გწადსთ, სწადსთ; გწადდისთ, სწადდისთ; გიყუარსთ, უყუარსთ; გიყუარდათ, უყუარდათ; განგებანიათ, განუბანიათ; განგებანათ, განებანათ; შეგიყუარებიესთ, შეუყუარებიესთ და სხვ; „ქართული ღრამმატიკის“ პარადიგმებში მიცემითში დასმული სახელის სიმრავლის გამოხატვის თანამედროვე ნორმა ყველგან არის გატარებული. ასეთივეა ვითარება გორელი ანონიმის მრავალრიცხოვან პარადიგმებში და მიყუარს ზმნის სულხან-საბასეულ უღლებებში. როგორც ვხედავთ, XVIII საუკუნის დასწყისში ეს ნორმა ერთადერთია და პირველსავე რედაქციაში ანტონიც უსიტყვოდ მიჰყვება სამეტყველო ენის წესს და არა ქართული სალიტერატურო ენის მრავალსაუკუნოვან ტრადიციას.

(ბ) რაც შეეხება სახელობით ბრუნვაში დასმული პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობის გამოხატვას II და III სერიებში, აქაც ანტონი პრინციპულად მიჰყვება თავისი დროის სამეტყველო ენის ნორმებს და არა ლიტერატურული ენის მრავალსაუკუნოვან ტრადიციას, რომელიც, როგორც, გრამატიკიდან ჩანს, ანტონს კარგად სცოდნია.

სახელობით ბრუნვაში დასმული პირდაპირი ობიექტის სიმრავლეს ანტონი საკუთარ ტექსტში საკმაოდ ხშირად გამოხატავს, როცა არის ამის საჭიროება. ამ ფორმებს ის არ ერიდება, მაშინ როცა „ქართული ღრამმატიკის“ არც ერთ პარადიგმაში არ მიმართავს მათ. ეს ფაქტიც უდავოდ მიგვითითებს იმაზე, რომ ანტონის პირადი სტილი არ უნდა გავუთანაბროთ მის გრამატიკულ

მოთხოვნები, რომელთაც განსაზღვრული წესებით ნორმად აყალიბებს სახელმძღვანელოებში. რამდენიმე მაგალითი პირდაპირი ობიექტის სიმრავლის გამოხატვისა ანტონის საავტორო ტექსტში: „უბრალოდ დავრთენით კმოვანთა ესენი...“ (§156), „შემოვიყუანენ ... ბრუნუანი“ (§195), „ნიშანნი ... მოვიხსენენით“ (§197b); „დავჰსხენე აქა ნიშანნი“ (§199), „დავჰსხენე სიმკაცრენი“ (§§204,206) და სხვ.

ანტონი 245-ე პარაგრაფში მსჯელობს გრამატიკულ პირთა მრავლობით რიცხვზე, კერძოდ ერთის მოქმედებაზე მრავალთაღმ, ე. ი. სუბიექტის მოქმედებაზე მრავალ ობიექტზე. აწმყოში ამის მაგალითებად მოყვანილია მიყუარან, გჰქონან, ჰყუანან. ეს მაგალითები ამჟამად იმ თვალსაზრისით არის საინტერესო, რომ ან სუფიქსით გამოხატული პირი ანტონს ობიექტად მიიჩნია (დღევანდელი ტერმინოლოგიით „რეალური ობიექტი“), ე. ი. ესმის ინტერსიული წყობისად. ამათ მოსდევს ჩვენთვის საინტერესო ფორმები: (ა) II ხოლმეობითისა, რომელსაც ანტონი ნამყო უსრულად მიიჩნევდა (იხ. ზემოთ): შევიყუარანი, შევჰქარანი, განვჰბანანი, დაამხუნის. იქვე აღნიშნავს, რომ ობიექტის სიმრავლე შეიძლება სამსავე პირში გამოიხატოს: შევიყუარანით, შევიყუარანით, შევიყუარანიან. ამათ მოსდევს მაგალითები „ნამყო სრულსა დროსა შინა“: ვაკურთხენით, აკურთხენეს; შემდეგ მოდის I თურმეობითის (ნამყო უსრულესის) ფორმები, რომლებიც პირდაპირ ობიექტს, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში მიიჩნევენ, მრავლობით რიცხვში წარმოგვიდგენენ: შემვიკრვან, შეგიყუარებნიან, წარუყუანნიან, შეგვკრვან, შეგიყუარებნიანთ; წარუყუანნიანთ; ანტონი II თურმეობითშიც (ნამყო უსრულესშიც) ცდილობს ამ რიგის ფორმათა ჩვენებას: შეეყუარანა, ეკურთხანა. რა თქმა უნდა, ესენი რეალური ფორმები იყო ანტონის დროს, მაგრამ ისინი ზემოთ მოყვანილთ ვერ დაუდგებიან გვერდით, რადგან მნიშვნელობით არ უდრიან ძველ ქართულის შეეყუარანეს, ეკურთხენეს ფორმებს. ანტონი, ჩვენი აზრით, აქ შეცდომაში შეიყვანა თურმეობითში ჩართულმა ან აფიქსმა, რომელიც დღესაც ფიგურირებს ქართულურსა და კახურში. ამათ მოსდევს II კავშირებითის ფორმები, რომელთაც ანტონი მყოობადისად მიიჩნევს (იხ. ზემოთ): აღიხუნე, დაიციუნე, დავიციუნეთ, აღიხუნეთ, აკურთხენეთ და სხვ. პირდაპირი ობიექტის სიმრავლის გამოხატვის აღწერას ამთავრებს ბრძანებითის ფორმებით: აღიარენ, განაძენ.

როგორც ვხედავთ, ანტონს თითქმის ისევე გაუანალიზებია ეს ფორმები, როგორც დღეს არის ისინი კვლიდებიცირებული. მწკრივთა მიხედვით ანალიზიც სათანადოდ არის ჩატარებული. სალიტერატურო ქართული ენის ამ უძველეს ფორმათა ზედმიწევნითი ანალიზის მიუხედავად, ანტონს ისინი უღლებიხ ბარადიგმაში არ შეუტანია.

რატომ?

მიზეზი უთუოდ სალიტერატურო ენის ფორმათა შემუშავების ანტონისეული პრინციპებში უნდა ვეძიოთ: ამ კერძო მოვლენაში ნორმა დადებულია სამეტყველო ქართულის მიხედვით და არა ლიტერატურული ენის ტრადიციაზე დამყარებით. ეს ტრადიცია დაცული იყო მწიგნობართა ენაში (რაც კარგად ჩანს ანტონის საავტორო ტექსტის მიხედვითაც) და დღემდე დაცულია დიალექტებშიც — აღმოსავლეთ საქართველოს პერიფერიულ დიალექტებში (თუშურში, ხევსურულში...). ანტონის გადაწყვეტილება შეპირობებული ჩანს იმით, რომ ხალხის ენაში -ენ-ნ სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმები აღარ იხმარებოდა. ამ ვარაუდს განამტკიცებს იტალიელთა ბარადიგმები: ფრ. მაჯოს ქართული ენის გარმატიკაში, XVII-XVIII საუკუნეების ლექსიკონებსა და გრამატიკულ დანართებში პირდაპირი ობიექტის -ენ-ნ სუფიქსიანი ფორმები არ გვხვდება საერთოდ, ე. ი. არც ხალხის მეტყველებაში ყოფილა ქართლსა და დასავლეთ საქართველოში. ანტონის არჩევანი უთუოდ დემოკრატიზაციის პრინციპით არის ნაკარანახები.

(7) სუბიექტური I და II პირების მრავლობითობა სამწერლობო ქართულსა და ქართული ენის დიალექტებში ყოველ დროსა და ყოველ ადგილზე ერთნაირად გამოიხატებოდა, ამდენად რაიმე თავისებურება აქ მოსალოდნელი არ ყოფილა და არცა გვაქვს: ანტონის წინამორბედნიცა და ანტონიც I და II პირების მრავლობითობას -თ სუფიქსით გამოხატავენ. რაც შეეხება სუბიექტურ მესამე პირს, მისი ცვლილება მატერიალური გამოხატვის თვალსაზრისით ქრონოლოგიურად ხელშესახებია. ძველი ქართულის -ნ, -დ (მხოლოდით რიცხვში) და -ედ (მრავლობით რიცხვში) სუფიქსები უკვე IX-X საუკუნიდან გამოდის ხმარებიდან, მათი ხმარება ხშირად ხელოვნურია, საქმე გვაქვს მეორეულ ფორმებთან²³⁰. ამ ფონზე

²³⁰ ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, 1984, გვ. 394 და შემდეგ..

საკმაოდ ჩამოყალიბებულია აწმყოს ხოლმეობითისა და ბრძანებითა ფორმები აღნიშნული სუფიქსებით.

ანტონის პირადი სტილისათვის უცხო არ არის ძველი აქუნ ნ//აქუნ, მოვალ ნ//მოვალ ნ ტიპისა და მრავლობითი რიცხვის -ედ სუფიქსიანი ფორმები. ხაზგასმით უნდა ითქვას, ძველი ქართულის ასეთი ფორმები ანტონისთვის გრამატიკული აგებულების თვალსაზრისით სრულიად გასაგები იყო: -ნ (-ონ) სუფიქსს იგი შეგნებულად სუბიექტური მესამე პირის ნიშნად მიიჩნევდა: „...ნ, **ონ** პიროვან ჰყოფენ მესამესა საზღურებითისა სქესისა აწმყოსა დროსა შინა, აქაცა მყოობადსა დროსა შინა მაპიროვენდ არიან მესამისა პირისა, მაგალითებრ: „იყავნ, შეჰყარნ, დასწვნ და სხუანი“ (§268ბ) აქ „მყოობადის“ — მომავლის გამომხატველი ფორმები ბრძანებითისაა, სწორია ის, რომ ორსავე შემთხვევაში (აწმყოსა და მყოფადი დროის ფორმებში) -ნ არის სუბიექტური მესამე პირის ნიშანი (ე დაბოლოება **ონ**-ში არასწორად არის კვალიფიცირებული. იგი არ შედის პირის ნიშანში...), ცოტა ქვემოთ, ვ პუნქტში, სუბიექტური მესამე პირის მრავლობით რიცხვში -ენ სუფიქსის გვერდით დასახელებულია -ნედ: შეიყურანედ. მართალია -ნედ უნდა დაიშალოს **ნ**-ედ შემადგენლებად: -ნ ობიექტის სიმრავლის ნიშანია, ხოლო -ედ სუბიექტის მესამე პირისა და მისივე სიმრავლის გამომხატველია ერთდროულად, მაგრამ ჩვენთვის არსებითია ის, რომ სუბიექტური მესამე პირის -ნ სუფიქსს მრავლობით რიცხვში ანტონი უპირისპირებდა -ედ სუფიქსიან ფორმას (-ნედ). აქვე უნდა ითქვას, რომ ანტონი | რედაქციის უღლების პარადიგმებში თავის ადგილზე სვამს -ედ სუფიქსიან ფორმებს და არ აერთიანებს ობიექტის სიმრავლის გამომხატველ -ნ სუფიქსთან; მაგალითად, ყოფნა ზმნის ნატვრითი კილოს (საწადისი სქესის) ნამყო სრულისა და ნამყო უსრულესის მესამე პირის ფორმა ლენინგრადის ნუსხაში (E8) ასეა წარმოდგენილი: ყოფიელ არიედ; მას უპირისპირდებ მხოლ. რიცხვში არს; ბრძანებითში კი მესამე პირის მხოლობითი რიცხვის იყოს ფორმას უპირისპირდება იყუნედ (გვ. 22). მეორე რედაქციის 264-ე პარაგრაფში ანტონი გრამატიკულად სწორ კვალიფიკაციას აძლევს სუბიექტური მესამე პირის -ნ და -ედ სუფიქსებს. აქ ანტონი მსჯელობს ნატვრითი და პირობითი კილოების ფორმათა შესახებ. აღნიშნავს, რომ მათი ფორმები თხრობითისას ემთხვევა, რომ მათ შორის მხოლოდ კილოური განსხვავებაა (ჩვენ ზემოთ უკვე მივუთითეთ იმ ნაწილაკებზე, რომლებიც ნატვრით და პირო-

ბით კილოებს განასხვავებდნენ თხრობითისაგან) და მესამე პირთა დაკავშირებით წერს დ პენქტში: „მაპიროვნენი ესტართა ზმნათანი არიან იგივე, რომელნიცა არიან საზღურებითისა სქესისა, აწმყოსა დროსა შინა და მამრავლესა იგინივე. ეგსახედ შემოქმედებითადცა და ვნებითცა, მაგრა ვნებითად მესამისა პირისა მხოლოდითისაებრ მაპიროვნედ იქმნებიან ნ, მაგალითებრ: შეიკრვოდინ, შეიკურებოდინ, ხოლო მამრავლედ ედ მარცჳალი, მაგალითებრ: შეიკრვოდედ, განიბანებოდედ, აღიხტმოდედ და სხუანი“. ვფიქრობთ, ექვს აღარ უნდა იწვევდეს, რომ -ნ და -ედ სუფიქსები ანტონს სწორად გამოუყვია და ფუნქციებიც ზუსტად დაუდგენია.

მიუხედავად იმისა, რომ ანტონი საკუთარ ტექსტებში იყენებდა -ნ სუფიქსს და სწორად ესმოდა მისი მნიშვნელობა ძველ ტექსტებშიც, იგი არ იყენებდა მას უღლების პარადიგმებში, რომლებიც, ანტონის განზრახვით, აწესებდნენ მისი დროის სალიტერატურო ენის ნორმებს.

ანტონმა ისიც კარგად იგრძნო, რომ, თუ სალიტერატურო ენის ნორმებიდან ამოიღებდა -ნ სუფიქსს, უნდა ამოეღო მრავლობით რიცხვში მის საპირისპირო -ედ სუფიქსიც. მართლაც, II რედაქციის პარადიგმებში ხდება მისი შეცვლა სამეტყველო ენაში გავრცელებული -ნენ და სხვა სუფიქსებით, ასე მაგალითად: თხრობითი კილოს | თურმეობითში | რედაქციის ყოფილ არიედ II რედაქციაში შეცვალა ყოფილ არიან ფორმით; ბრძანებითი კილოს აწმყოს იყუნედ შეიცვალა იყუნენ ფორმით, „კავშირებითი კილოს წყვეტილისა და | თურმეობითის“ ყოფილ არიედ შეცვალა ყოფილ არიან ფორმით (იხ. E8, გვ. 22 და შემდეგ; მეორე რედაქციის §22).

რაც ზემოთ ითქვა სახელთა და ზმნათა ფლექსიური ცვლილებების შესახებ, ვფიქრობთ სრულიად საქმარისია იმისათვის, რომ ანტონ ბაგრატიონი, კათალიკოსი ქართლ-კახეთისა, წოდებული ანტონ პირველად, მივიჩნიოთ ქართული ენის ადეკვატური გრამატიკული ხისტემის პირველ შემქმნელად.

სახელთა და ზმნათა, აგრეთვე სხვა მეტყველების ნაწილთა ზოგადი განმარტებები და კატეგორიები კარგად იყო ცნობილი ლათინური ენის გრამატიკებიდან და ანტონს მათი ნახვა შეეძლო

* „საწადისისა სქესისა ნამყოფ სრული და უსრულესი“

ნებისმიერი ევროპული ენის ნებისმიერ სახელმძღვანელოში. ანტონს დასაწყისში გვერდით ჰყავდა ჯერ კიდევ ქუთაისიდან (რომლის მიტროპოლიტი იყო 1740 წლიდან) იტალიელი პატრები, რომლებთანაც ფარული მჭიდრო კავშირი ჰქონდა და რომლებიც არა მხოლოდ ზოგადად, არამედ კონკრეტულადაც აცნობდნენ მას ქართული ენის მასალზე იტალიელთა საუკუნეზე მეტი ხნის დაკვირვებისა და ჩატარებული გრამატიკული ანალიზის შედეგებს; მას ამავე დროს ხელთ ჰქონდა მხითარ სებასტაციის ძველი სომხური ენის ლათინიზებული გრამატიკა, რომელიც ამ ზოგად წესებს აცნობდა სომხური ენის კონკრეტულ მასალაზე. შემდგომში ანტონმა ევროპული ენების გრამატიკებიც გაიცნო.

ანტონს ქართული ენის მეტყველების ნაწილთა კატეგორიების რეალიზაციის — გამოხატულების პლანის აღწერა, შეიძლება ითქვას, თავისი დროისთვის კვალიფიციურ დონეზე დახვდა: გამოყოფილი იყო ქართული სახელის ფლექსიური და დერივაციული მაწარმოებლები, შედგენილი იყო სახელთა ბრუნებისა და ზმნათა უღლების საკმაოდ მრავლიცხოვანი პარადიგმები სამეტყველო ქართული ენის ფორმათა მიხედვით.

შეუძლებელი იყო ანტონს არ შეემჩნია ამავე დროს სულხან-საბა ორბელიანის ცდა, იტალიელთა მიერ სამეტყველო ნორმების მიხედვით შექმნილი პარადიგმები შეეგუებინა ქართული სალიტერატურო ენის მრავალსაუკუნოვან ტრადიციებთან (ძირთა და ფუძეთა მწიგნობრული ორთოგრაფია, რიცხვის გამოხატვის კლასიკური ქართულის ნორმათა აღდგენა და სხვ.).

ხაზგასმით უნდა ითქვას, ყოველივე ის, რაც ანტონ პირველს დახვდა, ქართული ენის გრამატიკული სისტემის თვალსაზრისით ფრაგმენტებს წარმოადგენდა: ცალკეული მიკრო და მაკრო სისტემების სხვადასხვა ავტორთა არასრულ და ხშირად არაადეკვატურ აღწერას. საჭირო იყო ერთიანი ზოგადი თვალსაზრისის შექმნა, რომლის მიხედვითაც არაწინააღმდეგობრივად აღიწერებოდა ქართული ენის გრამატიკული სისტემა; ასე მაგალითად: იტალიელმა პატრებმა შექმნეს ქართული ენის სახელთა ბრუნების სისტემა ლათინური ენის სისტემის მიხედვით, რომელსაც ქართული თვალსაზრისით ზედმეტი ჰქონდა ორი ბრუნვა: *Accusativus* და *Ablativus*, აკლდა სამი: მოთხრობითი, მოქმედებითი და ვითარებითი. მაშასადამე, ეს სისტემა არც სრული იყო და არც ადეკვატური აღწერილ ნაწილში. სულხან-საბა ორბელიანმა მოთხრობითი, ვითარებითი და მოქმედებითი და-

მოუკიდებელ ფორმებად შეიტანა ბრუნების პარადიგმაში, მაგრამ ეს იყო იმპლიციტური სისტემა: მხოლოდ ფორმები დამატა პარადიგმას, ახალ ბრუნვათა მაწარმოებლებზე, მათ დისტრიბუციასა და მორფონოლოგიურ ცვლილებებზე და ბოლოს ამ ფორმათა (resp. ბრუნვათა) ფუნქციებზე სულხან-საბას არ უმსჯელია. ანტონი ამ ფორმებს სახელებს არქმევს. ეს მისი შერქმეულია მოთხრობითი და მოქმედებითი (ვითარებითი მიცემითში გააერთიანა); მანვე განსაზღვრა ბრუნვათა ნიშნები, მიუთითა მათს მორფონოლოგიურ ცვლილებებზე და ამ ბრუნვათა, სხვებთან ერთად, გრამატიკულ ფუნქციებზე. ანტონ პირველის „ქართულ ღრამმატიკაში“ იტალიელ პატრთა და სულხან-საბას ცალკეული ფრიად ფასეული მიხვედრები ერთ მთლიან ექსპლიციტურ სისტემად მოიქცა. რაც შეეხება ზედმეტ ბრუნვებს, კარგად არის ცნობილი სამეცნიერო ლიტერატურაში, რომ „ქართული ღრამმატიკის“ მეორე რედაქციაში ანტონმა „შემასმენლობის“ (Accusativus) „საბლით მოთრეული“ უწოდა, ე. ი. — არაბუნებრივი და შეუფერებელი ქართული ენისთვის.

როცა ვლაპარაკობთ ანტონის, როგორც ლიტერატურული ენის ნორმათა დამდებლის, შესახებ, უთუოდ უნდა გავითვალისწინოთ შემდეგი: მონოლოთა და სხვა დამპყრობთა ზედიზედ ლაშქრობებმა და საქართველოზე შეუზღუდავმა ბატონობამ ზუთი საუკუნით მანაც დასცა ქართული მხატვრული მწერლობა და მეცნიერული აზრის ქმედება. დიდი ხნით შეწყდა ქართული სალიტერატურო ენის აღმავლობაც. X-XII საუკუნეების ქართველ დიდ მოღვაწეთა მიერ ჩატარებული რეფორმები, რომლებიც გარკვეულწილად ხელოვნურიც იყო, რამდენადაც სალიტერატურო ენის განვითარება, გარდა შინაგანი პროცესებისა, სხვა კულტურულ, არაქართულ, მონაპოვარსაც ემყარებოდა ზოგადად, ჭერ კიდევ არ იყო მთლიანად გათვისებული... მაშ ასე, საუკუნეთა განმავლობაში სალიტერატურო ენის ხაზით ყველაფერი პროგრესის საწინააღმდეგოდ წარიმართა საქართველოში, ანტონის დროს საქართველოც დანაწევრებულია იზოლირებულ სამეფოებად და სამთავროებად. აღარ არსებობს ერთიანად განფენილი, შეუზღუდავად მოქმედი ქართული სალიტერატურო ენა.

თუ გავითვალისწინებთ, რომ ქართული სალიტერატურო ენის სათავეები ახალი წელთაღრიცხვის წინა პრიოდშია სავარაუდებელი (ანტონის რწმენითაც ფარნავაზის ხანიდან) და, მამასადამე,

სამწერლობო ტრადიცია საქართველოში ანტონის დროს ორი ათას წელზე მეტს ითვლიდა და გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ საქართველოში საკუთარი დამწერლობით (მეხუთე საუკუნის წინა დამწერლობის სახეობა ჩვენთვის ჭერჭერობით უცნობია) შესრულებული ძეგლები უკვე მეხუთე საუკუნიდან არსებობდა, ადვილი არ ჩანს XVIII საუკუნეში მრავალსაუკუნოვანი წერილობითი დოკუმენტაციის მქონე სალიტერატურო ენისთვის გრამატიკის შექმნა. არსებითი სირთულე უძველესი სამწერლობო ტრადიციების მქონე ენისთვის გრამატიკის შექმნაში ის იყო, რომ ენას თავისი ბუნების არსებითი თვისებები არ შესცვლია საუკუნეთა განმავლობაში: ფონეტიკურ-გრამატიკული სისტემები XVIII საუკუნეში თითქმის იგივე იყო, რაც V-X და შემდეგ საუკუნეებში. მორფონოლოგიურ ცვლილებათა, რომელთა რაოდენობისა და ხასიათის მიხედვითაც განსხვავდებიან სხვადასხვა საუკუნის ძეგლები, ლაბირინთში გზის გაგნება კი იმ დროს არც ისე ადვილი იყო კლასიკური პერიოდის — X-XII საუკუნეების თეოლოგიურ-ფილოსოფიურ ლიტერატურაზე განსწავლული ანტონისათვის. XII საუკუნის შემდეგ დაცემის პერიოდი დგება საქართველოში. მრავალ ერთეულად დანაწილებული ქვეყნის იზოლირებულ სამეფოებსა და სამთავროებში საერთო სალიტერატურო ენა დიდ წინააღმდეგობებს ხვდება და დეფორმაციასაც განიცდის. აი ასეთ პერიოდში ცდილობს ანტონ პირველი ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა ჩამოყალიბებას სრულიად საქრთველოსთვის, ამისთვის ქმნის „ქართულ ღრამმატიკას“.

ჩვენ ზემოთ განვიხილეთ ქართული ენის გრამატიკის შექმნის სარბეილზე იტალიელი პატრების ერთსაუკუნოვანი მოღვაწეობა, რომელიც ანტონის მეცნიერულ საქმიანობას უძღოდა წინ. მათი ამოცანა განისაზღვრებოდა სამეცნიერო ენის გრამატიკის შექმნით, რათა მისიონერებს ადვილად შეესწავლათ ენა, რაც გამართლებული იყო დევიზით — ხალხს უნდა უქადაგო მისთვის გასაგებ ენაზე. მაგრამ ეს ხალხი ქართლში ქართლურ კილოზე ლაპარაკობდა, გურიაში — გურულზე და ა. შ. ეს კარგად ჩანს იტალიელთა გრამატიკული შტუდიების მიხედვითაც. ანტონის წინაშე კი დგება საკითხი საქრთველოს ყველა კუთხისთვის — ქართველი ერისთვის საერთო ლიტერატურული ენის შექმნისა და არა რომელიმე დიალექტის გრამატიკული აღწერისა.

„ქართული ღრამმატიკა“, რომელიც ეძღვნა სალიტერატურო ქართული ენის ნორმათა დადგენასა და მათ დაცვას, არ უნდა

ყოფილიყო პანქრონიული, კონკრეტული დროის გარეშე შექმნილი გრამატიკა, ამავე დროს, რამდენადაც იგი სალიტერატურო ენის გრამატიკა უნდა ყოფილიყო, მას უნდა გაეერთიანებინა სხვადასხვა დროის მონაცემები, რომელთაც ლიტერატურაში გარკვეული ტრადიცია ჰქონდათ და ანტონის დროსაც ფუნქციონირებდნენ, ე. ი. საერო კუთვნილებას წარმოადგენდნენ. ახალ დროში (ე. ი. მე-18 საუკუნეში) ლიტერატურული ტრადიციისა ზოგი რამ უნდა დარჩანილიყო, ზოგი კი ამოვარდნილიყო, სალიტერატურო ენათა ცვლილების ზოგადი კანონზომიერებების შესაბამისად. საჭირო იყო კრიტერიუმის მოძებნა, რომლის მიხედვით ტრადიციული ნორმები განაგრძობდნენ ან შეწყვეტდნენ ფუნქციონირებას სალიტერატურო ენაში.

ანტონი სალიტერატურო ენაში პირველ რიგში ტოვებს ისეთ ფორმებს, რომელთაც სამწერლობო ენის ტრადიციაც აქვთ და სამეტყველო ენისთვისაც არ არიან უცხო, ანდა მიუწვდომელი გასაგებად; ის აბატონებს იმ ფორმებს, რომელთაც ხმარობენ ხალხურ ენაში და ამავე დროს სამწერლო ენის ტრადიციულ სისტემას არ ეწინააღმდეგება. ამ მხრივ ფრიად საყურადღებოა სუბიექტური მესამე პირის -ნ და -ედ სუფიქსების უარყოფა გრამატიკის II რედაქციაში. უდავოა, რომ ამის მიზეზი იყო ამ სუფიქსთა სრული უქონლობა აღორძინების ხანის მწერლობაში და ხალხის სამეტყველო ენაში, მათ ადგილზე გაბატონდა ის სუფიქსები, რომელთაც ანტონის დროის ქართული იყენებდა (იხ. ზემოთ). ამის გვერდით საყურადღებოა ანტონის სხვა ცდა — აქტივისა და პასივის ფორმათა შორის განსხვავება დაამყაროს -გ სუფიქსით საწყისებას და პირიან ფორმებში [წერა (აქტივი): წერგა (პასივი), ჰამა: ჰამგა; შევიყვარე (აქტივი): შევიყვარგე (პასივი — „შევიყარებულ ვიქმენ“), განვიბანე: განვიბანგე და სხვ.]. ამ წესს ანტონი იოანე ფილოსოფოსის წესს უწოდებს (§257, გ). ასეთი ცდა, მართლაც იყო გელათის სკოლის მწერალთა მიერ²³¹. ანტონი, როგორც გრამატიკოსი, ცდილობს სხვადასხვა მნიშვნელობის მქონე ფორმარაღაც ნიშნით ორად წარმოადგინოს, რომელთაც დ. მლიქიშვილი დიალექტური წარმომავლობისად მიიჩნევს და მიუთითებს იმაზეც, რომ ასეთი ფორმები XI საუკუნის II ნახევარზე ადრეც იხმარებოდა

²³¹ დ. მელიქიშვილი, იოანე პეტრიწის ფილოსოფიურ შრომათა ენა და სტილი, 1975, გვ. 30.

ქართულ მწერლობაში, მაგრამ ვერ გამოატანეს ალორძინების პერიოდის ლიტერატურაში²³²; ჩანს, აღარც ხალხის მეტყველებაში იყო და ანტონის ეს ცდა, თუმცა სამწერლობო ენის ფაქტებზე დამყარებული და სისტემის თვალსაზრისითაც ფრიად მიმზიდველი, მაინც მარცხით დამთავრდა. აქ ჩვენთვის არსებითია ანტონის პრინციპთა გაცნობა, რომელთა მიხედვითაც ის ქმნიდა და აღწერდა ქართულის გრამატიკულ სისტემას. მწერლობაში დადასტურებული ფორმები, თუ მათ მეტი სიცხადე შეაქვთ სისტემის ფორმათა დაპირისპირებასა და მნიშვნელობათა გამიჯვავში, მისთვის უფრო სასურველია, ვიდრე მრავალმნიშვნელოვანი საზიარო ფორმები, ოღონდ, ხაზგასმით უნდა ითქვას ესეც: ანტონი რეალურ ვითარებასაც ზუსტად წარმოგვიდგენს, არ ჩქმალავს მას მისთვის სასურველი პარადიგმის პოპულარიზაციის მიზნით. ასე რომ, ეს უნდა აღვიქვათ, როგორც წინადადება ამნაირ დაპირისპირებათა გავრცელება-გაბატონებისათვის. ამ თვალსაზრისით გასაგებია, რომ „იოანე ფილოსოფოსის“ სახელიც არ არის აქ შემთხვევით ნახსენები — ანტონს სჭირდება მისი დიდი ავტორიტეტი.

სახელთა და ზმნათა პარადიგმებში არც ერთი ფორმა ანტონს არ გამოუგონებია, ყოველივე „უცნაურობა“ სამწერლობო ქართულისაა და უკავშირდება თითქმის ხუთას წლიან ხარვეზს სალიტერატურო ენის განვითარებაში — უცნაურად ჩანს კლასიკური პერიოდის ქართულის ის სიახლენი, რომელთაც გავრცელება და სალიტერატურო ენის სისტემაში შერწყმა ვერ მოასწრეს.

ანტონ ბირველის შესახებ ზემოთ წარმოდგენილი მსჯელობა უმთავრესად ემსახურებოდა მის, როგორც ქართული სალიტერატურო ენის გრამატიკული სისტემის შემქმნელის, წარმოჩენას, რისთვისაც, გარდა ანტონის მხრით ენის სისტემური აღწერის ცდისა, ბუნებრივია, საჭირო გახდა ანტონის მოღვაწეობის წინა პერიოდში შექმნილი გრამატიკული მემკვიდრეობის ჩვენებაც. ქვემოთ განვიხილავთ სხვა საკითხებსაც, რომლებიც განხილულია „ქართულ ლრამატიკაში“.

იმის გამო, რომ არსებობს მრავალი გამოკვლევა ანტონის „ქართული ლრამატიკისა“ და სხვა ხასიათის ფილოლოგიური საქმი-

²³² იხ. კიდევ კ. დანელია, ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1983, გვ. 368.

ანობის შესახებ, ჩვენ გამოკვლევაში, რომლის მიზანია სალიტერატურო ქართული ენის შესწავლის ისტორიის შექმნა, ყურადღება გამახვილებულია ანტონის მთავარ დაძვრებულ პირობებზე და აღნუსხვაზე, ჩატარებული ძიების თავისთავად ლინგვისტურ ღირებულებაზე და მათ მნიშვნელობაზე ქართული სალიტერატურო ენის კვლევის ისტორიის თვალსაზრისით.

*
* *

ანტონ პირველის „ქართული ღრამატიკა“ სამი ნაწილისაგან შედგება. პირველ ნაწილში განხილულია მეტყველების ნაწილები ფორმაწარმოების მიხედვით — წარმოდგენილია არსებით სახელთა, ნაცვალსახელთა და რიცხვითი სახელის ბრუნების პარადიგმები, ე. ი. ფორმაცვალება ბრუნვისა და რიცხვის მიხედვით. აქ არ არის თეორიული მსჯელობა სახელთა კატეგორიებზე. სახელთა ბრუნებას მოსდევს ზმნათა უღლება ტიპების მიხედვით. ზმნის კატეგორიათა შესახებ თეორიული მსჯელობა კი აქ არ არის. სახელთა და ზმნათა პარადიგმებს I ნაწილში მოსდევს თანდებულის, ზმნი-ზედის, კავშირის და შორისდებულის ზოგადი განმარტებანი, ამ მეტყველების ნაწილთა კლასიფიკაციები ჩუქულების მიხედვით.

ანტონი ქართულ ენაში გამოყოფდა რვა მეტყველების ნაწილს, რომელთაც დაწვრილებით იხილავდა II ნაწილში მათთვის დამახასიათებელი კატეგორიების (მდეგრების) მიხედვით. აქ წარმოდგენილია მიმდებარება, როგორც ერთ-ერთი მეტყველების ნაწილი.

კატეგორიათა გამომხატველი ნიშნები დახასიათებულია ფუნქციის მიხედვით, ვთქვათ, ბრუნვისა და პირის ნიშნები, გვარისა და კონტაქტის ნიშნები და სხვ.

„ქართული ღრამატიკის“ II ნაწილი იწყება ფონეტიკით, რომელიც წიგნისა და მარცვლის სახით მოიცავს გრამატიკის ორ ნაწილს; სიტყვა (ლექსი) და წინადადება (სტყუა) გრამატიკის მესამე და მეოთხე შემადგენლებია.

ანტონი გრამატიკის ელემენტთა (ნივთთა) შესახებ მსჯელობას იწყებს იმის აღნიშვნით, რომ წინადადება შედგება სიტყვებისაგან, სიტყვები — მარცვლებისაგან, ხოლო მარცვლები — ბგერათაგან;

ფონეტიკური ნაწილი იწყება ფონემათა პარადიგმატული დახასიათებით. ანტონი წერს, რომ ქართულ ენას სამწერლობო პერიოდის დასაწყისიდან, ფარნავაზ მეფის დროიდან, ხუთი ხმოვანი ჰქონდა და ოცდათხუთმეტი თანხმოვანი — „და ყოველნივე თქუნეს რიცხვთ ოცდაათცხრამეტ“ (II ნაწილი, §156გ). ხუთი და ოცდათხუთმეტი ორმოცია... ოცდაცხრამეტი აქ იმიტომ არის ნათქვამი, რომ გათვალისწინებულია უ ასოთი ორი ბგერის გამოსატყა: [უ] ხმოვნისა და [უ] თანხმოვნისა.

ანტონმა ქართულ ანბანს დაუმატა გ ასო და ამის შემდეგ წერს: „ყოველნივე შევაორმოცეთ“ (II, §156დ). გ ხმოვანია; ამავე პარაგრაფში მ, ჰ და ჯ ასოებიც ხმოვანთა ნიშნებად არიან წარმოდგენილი; ანბანს ბოლოში ერთვის ფ ასო, რომელიც ქართულ ანბანში სულხან-საბამ შეიტანა ფ-ს სახით. საბოლოოდ ქართული ანბანი ასეა წარმოდგენილი „ქართულ ღრამმატიკაში“: ა, ბ, გ, დ, ე, ვ, ზ, მ, თ, ი, კ, ლ, მ, ნ, ე, ო, პ, ჟ, რ, ს, ტ, უ, ჯ, გ, ფ, ქ, ლ, ყ, შ, ჩ, ც, ძ, წ, ჳ, ხ, ჯ, ჳ, ჳ, ფ.

ანტონმა ჯ არ გადაიტანა თავისი ტრადიციული ადგილიდან, მიუხედავად სულხან-საბამს მტკიცებისა; გ-ს ადგილი მიუჩინა ჯ-ს გვერდით, ფ-კი იმ ადგილზეა, სადაც სულხან-საბამ გაამწესა.

პირველ რიგში ინტერესს იწვევს დიფერენციალური ნიშნები, რომელთა მიხედვითაც ხდება ფონემათა პარადიგმატული კვალიფიკაცია.

ხმოვნები

ანტონ პირველი ქართულ ენაში გამოყოფს ცხრა ხმოვანს. ამათგან ხუთი თვთ-ჰმოვანია; რომელთაც პარალელურად გრძელ ხმოვნებსაც უწოდებს, ესენია: ა, ე, ი, ო, უ (II, §157ა); ოთხიც საშუალო ხმოვანია, მათ მეორენაირად არათვთ-ჰმოვნებს უწოდებს (II, §157ა, გ), ესენია: მ, ე, ჯ, გ. ამათ პარალელურად მოკლე ხმოვნებადაც იხსენიებს და სიმოკლის ნიშნად თავზე ასვამს მცირე წრეს: მ, ე, ჯ, გ (III, §§12, 14). უნდა შევნიშნოთ, რომ I ნაწილშივე მოქმედებითი გვარის ზმნათა უღლების ტიპებზე მსჯელობის დროს (I, §23) ჯ ჩათვლილია მოკლე ხმოვნად — „მოკლე-ჰმოვანი“, დანარჩენები კი ზემოთ წარმოდგენილი კლასების მიხედვით არიან განაწილებული.

უდავოა, რომ საქმე გვაქვს დიონისე თრაკიელის კლასიფიკაციასთან, რომელიც, როგორც ე. ბაბუნაშვილი ვარაუდობს, შეთვისებულია მხითარ სებასტიცის მეშვეობით²³³. ხმოვანთა სამ ჯგუფად დაყოფა ეხმაურება სულხან-საბას კლასიფიკაციას (მაღალი, ზომიერი, მდაბალი; იხ. გვ. 99), რომელიც აგრეთვე დიონისე თრაკიელის კლასიფიკაციის ექოა.

ხმოვანთა კლასიფიკაციის სქემა ანტონის „ქართული ღრამატიკის“ მიხედვით ასეთ სახეს იღებს:

თვთ-ჟმოვანი	არათვთ-ჟმოვანი
ა, ე, ი, ო, უ	მ, მ, ჯ, გ,

კლასიფიკაცია ემყარება მარცვლის შექმნის თავისებურებას (იხ. ქვემოთ).

კლასიფიკაცია სიგარძის მიხედვით

გრძელი	საშუალო	მოკლე
ა, ე, ი, ო, უ	მ, მ, გ,	ჯ

თუ ვ-საც საშუალო ხმოვნად გაეიგებთ (რაც გვხვდება კიდევ ანტონის გრამატიკაში), მაშინ მხოლოდ ორი კლასი იქნება: „გრძელი“ და „არაგრძელი“. „არაგრძელს“ ანტონი ხან საშუალო ხმოვნებს უწოდებს, ხან კი „მოკლე ხმოვნებს“.

მ, მ, გ, ჯ არათვთ-ხმოვნებს „ქართულ ღრამატიკაში“ ცალცალკე ეძლევა განმარტება. შემდგომი მსჯელობის გასაგებად საჭიროა გავეცნოთ ორ ტერმინს: ბ რ ჯ გ უ არის ფშვინვა, ბ რ ჯ გ უ ო ბ ა, მაშასადამე, ფშვინვიერობაა, **იგი თანხმდენობის ნიშანია**; მ ჳ ი რ ს ე არის ნაპრალოვანი. საშუალო ხმოვნები ასე ხსიათდება გრამატიკაში: „მ. ჳმაჲ, რაჲმე ჳორჳისა მჳირსე ყოფითა ე-სთან შეერთებული, უბრჯუეს ენი იოხრუს“ (II, §157 გ), ე. ი. მ ხორხის ნაპრალოვნების მქონე ხმაჲ ე-სთან შეერთებული. აქ ივარაუდება მ ნიშნით გამოხატული ხმოვნის რთული შედგენილობა: ჳე.

²³³ ე. ბაბუნაშვილი, ანტონ პირული და ქართული გრამატიკის საკითხები, გვ. 36 და შემდეგ.

„ზ. ბაგეებისა შინაგანთა კერძოთა მჭირსედ შეხებითა უბრჯუეს ო-სა იოხრუს“ (II, §157გ). ეს განმარტება ვარაუდობს ო ხმოვნის დაწყებას ბაგისმიერი ნაპრალოვნით, ივარაუდება ვო, ანუ უო შედგენილობა.

„მ. ჯმა, რადვე ჯორჯისა მჭირსე ყოფითა, უბრჯუეს ო-სა იოხრუს“ (II, §157გ). ამ განმარტებით საქმე გვაქვს ხორხისმიერი ნაპრალოვანთან, რომელიც ო-სთან შედარებით ბრჯუა, ე. ი. აქვს ფშვინვა, რაც მის თანხმოვნობისკენ გადახრაზე მიუთითებს. ყველა თანხმოვანი ანტონისთვის ბრჯუა, ისინი მხოლოდ სიბრჯუის ხარისხით განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან (იხ. ქვემოთ). ო ხმოვანს, მაშასადამე, არა აქვს მ-სა და ჯ-ს მსგავსი რთული შედგენილობა, მ უბრალოდ ბრჯუობით ხასიათდება ო-სგან განსხვავებით.

გ ხმოვანიც ხორხისმიერი ნაპრალოვანია: „გ. ჯორჯით გამო მჭირსედრე იოხრუს“.

საშუალო ხმოვნები: მ, მ, ჯ, გ გრძელთაგან (ა, ი, ო, ა, უ) იმით განსხვავდებიან, რომ მარცვლის შექმნა არ შეუძლიათ დამოუკიდებლად, მაშინ როცა გრძელი ხმოვნები ცალკე მარცვალს წარმოადგენენ. ეს განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს გ-ს მაგალითზე: გ შექმნილია თანხმოვანთა კომპლექსის დასაძლევად — „მრავალთა უჯმოთა ლექსთა შინა უჯმოვანოდ ერთად მდებარეთა მარცვალ-ჰყოფს...“ (II, §157გ), ე. ი. მრავალ სიტყვაში თანხმოვანთა კომპლექსის დაძლევა ხდება გ-ს საშუალებით — „ვითარმე იქმნების მრავალთა უჯმოთა უჯმოვანოდ ერთად მდებარეთა გამოლება უმისად?“ (II, §157მ). მაშასადამე, ხმოვანი გ ყველა შემთხვევაში მხოლოდ თანხმოვნებთან ერთად ქმნის მარცვალს, რადგანაც იგი მათ წარმოსათქმელად არის გაჩენილი. მარცვლის ასპექტით ის არის არათვ-ჯმოვანი, ე. ი. ცალკე არ იქნება მარცვლად წარმოდგენილი; რადგან მ და ჯ ხმოვნებში, შესაბამისად რიგისა, ივარაუდება ჰ და გ თანხმოვნები (ჰე>მ და ვი>ჯ), ამ ხმოვნებსაც არათვ-ჯმოვნები ეწოდათ. ამ განმარტებათა მიხედვით არც მ იქნება ცალკე მარცვლად.

„საშუალო ხმოვანთა“ პარაგრაფშივეა განხილული ჰ და მ თანხმოვნები — „...არა ჯმოვანთა შორის შეირაცხვან“ (II, 157გ), თუმცა მ წინ უძღვის ო-ს, ხოლო ჰ — ა ხმოვანს (იქვე). აქ უთუოდ გასახსენებელია იტალიელთა მიერ შექმნილი ტრადიცია, რომელიც სულხან-საბას ლექსიკონშიც ასახულია: ჰ და მ ასობით

გამოხატულია [ჰ] ბგერა; მაგალითად: ჰაზრი [ჰაზრი], ზორომი [ჰორომი]. ანტონს ამავე ტრადიციით შეეძლო მ-ც [ჰ] ბგერის ნიშნად მიეჩნია (იხ. მაგალითად, მებრაელი სულხან-საბას ლექსიკონში და იტალიელთა ლექსიკონები და თანმხლები ანბანები, სადაც მ მხოლოდ [ჰ]-დ გამოითქმის). ჩანს, ანტონი აქ ბერძნული ἥ და ἔ ასოთა წარმოთქმის გავლენით ქართულ მ-ს მიიჩნევს [ჰ] რთული ბგერის ნიშნად და არა შლის [ჰ] და [ე] შემადგენლებად, მაშინ როცა მ (ჰო) დაშლილია [ჰ]-დ და [ო]-დ.

უქანასკნელ ვიძგვლებთ უ-ს შესახებ: „ქართული ღრამ-მატიკის“ II ნაწილის 157-ე პარაგრაფის ბ მუხლში მითითებულია, რომ უ ხმოვანი, რომელიც გადმოიცემა ოჯ ასოებით, განიცდის პოზიციურ ცვლილებებს, რაც შეიძლება გამოვხატოთ შემდეგი ფორმულებით:

უა>უა, მაგალითად: წუა (ცეცხლის მოკიდების მნიშვნელობით).

უი>უი/ჲ; მაგალითად: წჲსა, წჲთა.

უე>უე; მაგალითად: მწუმილი.

ანტონს, რა თქმა უნდა, ვერ დავეთანხმებით: არც ძველს ქართულში და არც კლასიკურ პერიოდში უ არც ერთ შემთხვევაში არ წარმოადგენს უ თანხმოვნის პოზიციურ ვარიანტს, მაგრამ წუა (დაწუა, შეწუა); წჲსა, წჲთა ფორმები ძველი ქართულისაა. რაც შეეხება მწუმილი ფორმას, იგი წარმოდგენილია კლასიკურ პერიოდში შემუშავებული ორთოგრაფიული ნორმით: ამ ნორმას, როგორც ლიტერატურული ენის ტრადიციას, ანტონი მკაცრად იცავდა; ამავე დროს მან იტალიელ მისიონერთა გავლენით შემოიღო სპეციალური უ ნიშანი /ჲ/ ფონემის წყილბაგისმიერი ალოფონის გამოსახატავად. მისიონერებმა უ თანხმოვნის ლათინური ტრანსლიტერი გამოსატეს მ ნიშნით: ქართულ ანბანში, რომელიც წინ უძღვის ერთ შემთხვევაში 1629 წელს რომში ქართულ ენაზე გამოცემულ ლოცვებს, ხოლო მეორე შემთხვევაში — პაოლინი-ირბაკის ქართულ-იტალიურ ლექსიკონს, ჩ ასო ილუსტრირებულია ჩუენ ci men ნაცვალსახელით²³⁴. ეს იყო პირველი შემთხვევა, როდესაც წყვილბაგისმიერი უ თანხმოვნის ტრანსლიტერს გაუკეთდა დიაკრიტიკული ნიშანი უმარცვლობის გამოსახატავად. ამის შემდეგ ფრ. მაჯომ და სხვა მისიონერებმაც ეს დიაკრიტიკული ნი-

²³⁴ იხ. არნ. ჩიქობავა, ჟ. ვათეიშვილი, პირველი ქართულ ნაბეჭდი გამოცემები, 1983; გვ. გვ. 261, 296.

შანი აღარ გამოიყენეს არც ანბანში და არც ტექსტში; შესაძლოა იმიტომ, რომ მათ თვით პაოლინიც არ იყენებს ლექსიკონში. ერთ საუკუნეზე მეტი ხნის შემდეგ აღნიშნული ტრანსლიტერის — მს მიხედვით ანტონმა ქართული უ ნიშანი შექმნა და სავალდებულო გახადა მისი ხმარება როგორც წერის, ისე ბეჭდვის დროს.

თანხმოვნები

ანტონი თანხმოვნებს ახსიათებს წარმოების ადგილისა და რაგვარობის მიხედვით. წარმოების ადგილის მიხედვით გამოყოფილია ხუთი ჯგუფი: ბაგისმიერები, არაფრიალ-ჯორჯისმიერები (არაფრიალ „არაძალიან“), კბილ-სასისმიერები, სასისმიერები და ჯორჯისმიერები.

რაგვარობის მიხედვით კი სამი ჯგუფია გამოყოფილი: ბრჭგუნი, ლიტონნი, ლბილნი. საკლასიფიკაციო ნიშანი არის ფშვინვის („სულის-კუშთის“) ხარისხი: თუ ფშვინვა მქონეა, ე. ი. ხშირია, ბრჭგუ თანხმოვანს მოგვცემს; ლიტონნი თანხმოვანი ბრჭგუსთან შედარებით ნაკლები ფშვინვით ხასიათდება, ლბილში ყველაზე ნაკლებ არის ფშვინვა. (III, ზედა დართუაჲ, §8). ამ დიფერენციალური ნიშნებით შეძლება ასეთი სქემის წარმოდგენა.

წარმოების ადგილი	რაგვარობა		
	ბრჭგუ	ლიტონი	ლბილი
ბაგისმიერი		ბ მ პ ფ ვ ძ	
კბილ-სასისმიერი			დ თ რ
სასისმიერი	ჯ ჩ კ უ შ		ზ ს ძ ც წ
არაფრიალ-ჯორჯისმიერი	გ ქ კ		
ჯორჯისმიერი	ღ ხ ყ ე		

ახსნა-განმარტება თანხმოვანთა სქემასთან დაკავშირებით:

(1) რ ამოვარდნილია როგორც ადგილის, ისე რაგვარობის მიხედვით კლასიფიკაციიდან; (2) შ და ჰ განხილულია მოკლე ხმოვნების გვერდით, თუმცა თანხმოვნებად არიან მიჩნეული, რაც განპირობებული იყო იმით, რომ ისინი მუდამ „ხმოვანთა თანა იოხრვიან“...

(იხ. ზემოთ). (3) ლ, ნ დახასიათებული არიან მხოლოდ წარმოების ადგილის მიხედვით — ისინი სასისმიერებია. აქ უთუოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ანტონი სასისმიერებში გამოყოფს სამ ჯგუფს: (ა) ზ ს ც ძ წ; (ბ) ლ ნ; (გ) ყ უ ჩ ჯ ჯ. [ზ ს ძ ც წ]-ს წარმოქმნის დროს ენის წვერი ეხება სასას, იგივე ხდება [ლ ნ]-ს წარმოქმნის დროსაც, მაგრამ ენის წვერი შედარებით ფართოდ („მცირედრე ფართოდ“) ეხება სასას; კიდევ უფრო ძლიერ და ფართოდ („მძისედ და ფართოდ შეხებითა ენისა მწუმტრვალისათა“) — ყ უ ჯ ჩ ჯ]-ს წარმოქმნის დროს. დღეს უკვე ექსპერიმენტულად არის დადგენილი [ძ ც წ ზ ს] და [ჯ ჩ ჯ ყ უ] ჯგუფების განსხვავება წარმოქმნის ადგილის მიხედვით, რაც ანტონმა გამოხატა ენის წვერის შეხების სიფართოვის ხარისხით. რაც შეეხება [ლ ნ]-ს მოთავსებას ამ ჯგუფში — ესეც სწორია; შეიძლება დამატოს მხოლოდ, რომ სასის არეში [ლ ნ]-სთვის ხშვის ადგილი განსაზღვრული არ არის — იცვლება პოზიციის მიხედვით: [დ თ ტ] ბგერების მომდევნოდ წარმოქმნის დროს უფრო წინ იწარმოებიან, ვიდრე [ძ ც წ ზ ს]-ს მომდევნოდ წარმოქმნისას, უფრო უკან — [ჯ ჩ ჯ ყ უ] ბგერათა მომდევნოდ.

კლასიფიკაცია ლ ბილ, ლიტონ, ბრჯგუ თანხმოდენებად დაკავშირებულია დიონისე თრაკიელის თანხმოდენათა კლასიფიკაციასთან ფშვინვიერებად, მარტივებად და საშუალოებად, რაც სულხან-საბას კლასიფიკაციაშიც წარმოდგენილი იყო მეტი (მაგარი), საშუალო (ზომიერი, ჩვილი) და ნაკლები (დაბალი) ტერმინებით.

მარცვალ

მარცვალი არის დანაწევრებული ამოსუნთქვა ბგერებისა — ის, რაც ერთი ამოსუნთქვით გამოითქმება: „ვჰსთქუ, ვითარმედ ოხრჟა ერთი ნაწევროანი, ამისთვის ვითარმედ ერთითა ოხრჟთა გამოიღების“ (II, §159).

მარცვალი შეიძლება იყოს მარტივი, შედგმული (შედგენილი); მოქმედებითად ხმოვნის მქონე და ძალითად ხმოვნის მქონე.

მარტივი მარცვალი მხოლოდ ხმოვით არის წარმოდგენილი, შედგმულ მარცვალში ხმოვანთან ერთად წარმოდგენილია თანხმოვანი/თანხმოვნებიც.

მოქმედებითად ხმოვნის მქონე მარცვალში ხმოვანი ბუნებრივად არსებობს, ე. ი. არ არის დართული თანხმოვ-

ანთა დასაძლევად. თუ მარცვალში მონაწილეობს გ ხმოვანი, რო. მელიც თანხმოვანთა დასაძლევად არის გაჩენილი, ის მარცვალი იქნება ძალითად ხმოვნის მქონე; მაგალითად, ბრძენი ასე დაიმარცვლება: ბგრ-ძენი. ბგრ მარცვალში ხმოვანი წარმოღვენილია ძალითად, სხვა მარცვალში კი (ძე, ნი) — მოქმედებითად.

მარცვალი, ანტონის აზრით, შეიძლება ერთხმოვნიანიც (მაგ., ხე) და ორხმოვნიანიც (მაგ., ია). ისინი ერთი ამოსუნთქვით წარმოითქვიან: „ხოლო ორ-ქმოვანი არს, რომელნიცა ერთისა მიერ ნაწევროანისა ოხრუსა ორ-ქმად გამოიღების“ (II, §160).

მარცვლის თითოეული კომპონენტი არის წებული, წებულები ქმნიან მარცვალს, მარცვლები კი — სიტყვას. ანტონის თქმით, ჯერ იცნობა წებული, შემდეგ მარცვალი, შემდეგია — სიტყვა და დასკვნის: „მაშასადამე, წარმოსდგებიან წიგნთაგან წებულთა მარცვალნი და მარცვალთაგან — ლექსნი“ (II, §159ზ).

პ რ ო ს ო ღ ი ა

პროსოდის განმარტება გრამატიკაში მოცემულია მხითარ სებასტაციის მიხედვით: „ხოლო განჰსაზღურებს მხითარ სომეხი: პროსოღია არს ოხტრა რადმე, წყობითი, გამოღებასა შინა ასოთა მარცვალთა, ლექსთა და სიტყუათასა“ (III, ზედა დართუაჲ... §5). საყურადღებოა ამ პარაგრაფის დასაწყისი, რომელშიც ანტონი გვამცნობს, რომ ამ სიტყვას თარგმნიანო თქმა ტერმინით, შესაძლოა ანტონს მხედველობაში აქვს კლასიკური პერიოდის რომელიმე თარგმანი ან ორიგინალური ქართული ძეგლი, ან ერთიცა და მეორეც (იხ. ქვემოთ).

პროსოღია სამი სახისაა: (1) გამოხმობა, (2) სულის-კუმთა და (3) დროებითი. ამათგან სულის-კუმთისა (ფშვინვა) და დროებითის (ხმოვანთა სიგრძე-სიმრავლის მიხედვით მიმართება) შესახებ ზემოთ უკვე გვქონდა მსჯელობა ხმოვანთა და თანხმოვანთა აღწერისა და კვალიფიკაციის დროს. რაც შეეხება გამოხმობას, ანტონი მის შესახებ წერს: „გამოხმობა არს გამოსლტა ხმისა, რომლის შორის აღმოსა მწუტადრე ხმასა ზედწოდებულ მახვლი და შთამოსა მოხრილი (III, ზედა დართუაჲ... §). მაშასადამე, ხმის აწევა არის მახვლი, დაწევა კი მოხრილი. ინტონაციურად მახვლი და მოხრილი საპირისპიროა, რასაც ანტონი სათანადო მაგალითებით უჩვენებს კიდევ (III, ზედა დართუაჲ ...§§57, 58). მახვლი

იგივე ბერძნული ო ὄξεια არის, ხოლო მოხრილი ო βαρεία, რაზეც ანტონი მითითებებს კიდევ (III, ზედა დართუაჲ... §§48,49,57 და სხვ.).

სათანადო მაგალითების მიხედვით ზემოთ მითითებულ პარაგრაფებში მსჯელობა არის ლოგიკურ მახვილზე; მითითებულია იმაზეც, თუ ემფატიკური წინადადების რომელ სახეობაში რომელი სიტყვა უნდა გამოიყოს.

მახვილის ადგილზე ცალკეულ სიტყვათა მიხედვით ანტონი არ მსჯელობს.

ანტონს მხითარის სომხური ენის გრამატიკა სჭირდებოდა საკუთარი გრამატიკული ნაშრომის აგების პრინციპისა და ზოგადი გრამატიკული ცნებების შესამოწმებლად და დასადგენად — რომელიმე ენის გრამატიკა სხვა ენის გრამატიკოსისათვის სხვანაირად გამოუყენებელია, თუმცა ანტონს ასეთი ბრალდებაც წაუყენეს... (ამის შესახებ ქვემოთ ცალკე ვიმსჯელებთ).

„ქართული ღრამატიკის“ რედაქციებში ანტონი ძალიან ხშირად უთითებს მხითარის დებულებებზე, ამის გვერდით კი ხშირად ჩქმალავს იმას, რაც იტალიელ მისიონერთაგან მოდის (ამაზე ფაქტობრივად ზემოთაც მივუთითეთ) და ზოგჯერ ქართული წყაროებიც არ არის სათანადოდ წარმოჩენილი; უშუალო წინაპრის (მეცნიერული გაგებით) — სულხან-საბასეული წესებისა და ტერმინების მითითებაც არ ხდება, თუმცა მათი წარმომავლობა ეჭვს არ იწვევს. ამ დებულებასთან დაკავშირებით განვიხილავთ რამდენიმე ტერმინს ფონეტიკიდან.

პროსოდიულ მოვლენათა განხილვის დროსაც ანტონი მხოლოდ მხითარ სებასტაციის გრამატიკაზე მითითებით კმაყოფილდება, ნაშრომის მიხედვით კი ჩანს, რომ უკვე კარგად სცოდნია იოანე პეტრიწისა და სულხან-საბა ორბელიანის ნაშრომთა სათანადო ადგილები ამ საკითხთან დაკავშირებით, კერძოდ: ბერძნულ ტერმინ βαρείαს მხითარი თარგმნის როგორც ბლაგვს (βλαβ). ბერძნ. βαρεία, βαρύς ნიშნავს „მძიმეს“, გრამატიკულად — „მძიმე მახვილს“ და, როგორც ნიშანი, წაკითხვის დროს გამოიყენება ხმის დასადაბლებლად, სულხან-საბა წერს კიდევ ამის შესახებ: სადაც ვარია (ბერძნ. βαρεία) „ქვეილამ უჯდეს, მუნ ჯმისა დადაბლება ჯამს“ (იხ. ვარია).

სულხან-საბა ორბელიანს ვარია და სხვა ბერძნული პუნქტუაციურ-პროსოდიული (მახვილი, შერთვა) ტერმინები თავის

ლექსიკონში და მის წინადადართში წარმოდგენილი აქვს ი. პეტრიწის მიხედვით, რაც კარგად არის ცნობილი სამეცნიერო ლიტერატურაში²³⁵.

ი. პეტრიწი პირველია, რომელმაც ბერძნული ტერმინი βαρεία ქართულად გადმოიღო ვარია-სახით და მას ქართულ შესატყვისად მიუწერა მძიმე. როგორც ვთქვით, ეს გაიმეორა სულხან-საბამ და ამასვე იმეორებებს ანტონი: „დანიშუნა არა სრულისა სიტყვსა იქმნების წერილთა შინა ღრამით ამით, მაგალითებრ (,) და ამას უკუმი ზედწოდებულ ვარია, ხოლო ჩუმნებრ — მძიმე“ (III, ზედა დართუაჲ... §48). აზრი ამ წინადადების ეს არის: არასრული წინადადება ნაწერში აღინიშნება ნიშნით (,) რომელსაც ჰქვია ვარია, ჩვენებურად — მძიმე. ანტონი ზედმიწევნით იცნობდა სულხან-საბას ლექსიკონს, საიდანაც მრავალი ტერმინი და სქემა აქვს პირდაპირ გამოყენებული საკუთარ ნაშრომებში გრამატიკის დაწერამდე²³⁶. ი. პეტრიწის, მისთვის ყველაზე უფრო მეტად პატივსაცემი „ღვთაებრივი ფილოსოფოსის“, ნაშრომის ცოდნა კი იმით არის გამოხატული, რომ სულხან-საბას მიერ ერთ ტერმინთან დაკავშირებით ი. პეტრიწის ტექსტის მკვლარ წაკითხვას ანტონი აღარ იმეორებს²³⁷. მამასადამე, ბარია-ს (ბერძნ. βαρεία) და ბუთ-ის (სომხ. բութ) ნაცვლად ვარია ტერმინი ამ სახით და მისი ქართული კორელატი მძიმე ანტონს შეეძლო მხოლოდ ი. პეტრიწისა და სულხან-საბასგან გადაეღო. მათგანვე აღებული პუნქტუაციური ტერმინი წერტილი, რომელიც დაისმის წინადადების ბოლოს. ი. პეტრიწმა ეს ტერმინი შემოიღო წერტილი სახით, სულხან-საბა კი უთითებს როგორც წერტილ, ისე წერტილ ვარიანტებზე. ი. პეტრიწი წერტილთან ერთად გვაცნობს ქუეშე წერტილ ტერმინსაც, რომელიც წერტილზე ნაკლები დროის მონაკვეთის ნიშანია — „...რომელი უმცირესრე მიიღებს ჟამსა ქუეშეწერტილი წერტილისასა“²³⁸.

სადაც ზემოთ განხილულ ტერმინებზეა მსჯელობა, იქვე იხმარება ტერმინი მახვლი; ი. პეტრიწს იგი შემოაქვს ბერძნულ ὄξεια ტერმინის კორელატად. სომხურადაც ეს ტერმინი მახ-

²³⁵ იხ., მაგალითად, ე. ბაბუნაშვილი, ანტონ პირველი და ქართული გრამატიკის საკითხები, 1970, გვ. 41; მ. რაფაევა, ამონიოს ერმისის თხზულებები ქართულ მწერლობაში, შესავალი, გვ. 0109.

²³⁶ იხ. ს. ავალიანი, ანტონ პირველი, 1987.

²³⁷ მ. რაფაევა, დასახ. ნაშრ., გვ. 0109.

²³⁸ ი. პეტრიწი, შრომები, ტ. II, 1937; ბოლოსიტყუაჲ გვ. 221,12.

ვილად არის თარგმნილი (227), მაგრამ რადგან ანტონს მხითარ სებასტაციის წიგნზე მუშაობის დროს უკვე სცოდნია ი. პეტრიწისა და სულხან-საბასეული ვარია და მის კორელატი მძიმე, უპოდიასტოლი (ή σπιδιαστολή) და მისი კორელატი წენტილი (წერტილი), რა თქმა უნდა, ეცოდინებოდა მახვლიც; ისინი ხომ ორივეგან ერთ გვერდზე და ერთიმეორის მიყოლებით იყო დასახელებული: ჯერ „მახვლი“, შემდეგ „მძიმე“, შემდეგ „წენტილი“/„წერტილი“.

ანტონი, მართალია, განსხვავებული, მაგრამ ამავე რიგის პეტრიწისეულ და სულხან-საბასეულ ერთ ტერმინსაც ხმარობს — გარემორთხმულს; შდრ. ი. პეტრიწის გარემორთხმული ბერძნული პერისპომენის კორელატი, რომელიც სულხან-საბასაც შეუტანია ლექსიკონის წინადაწარმოში²³⁹.

ზემოთ ნახსენები თქუმა პროსოდიის ქართულ კორელატად უნდა ივარაუდებოდეს ი. პეტრიწის „ბოლოსიტყვის“ შემდეგ პასაჟში: ვარიას, ოქსიას, პერისპომენის, უპოდიასტლის, წენტილის, ქუეწენტილის... განმარტებათა და ზოგიერთი მათგანის ურთიერთმიმართებათა განსაზღვრის შემდეგ ი. პეტრიწი განაგრძობს: თუ ამათ გამოვიყენებთ, გასაგებია, რომ ვრცლად (განზიდულად) წარმოთქმულ წინადადებაში (სიტყვაში — სიტყვა იხმარება როგორც წინადადების, ისე დღევანდელი სიტყვის მნიშვნელობით), რგორც მძიმედ (დამავალ ტონით), დატკეპნით წარმოთქმულში, განსხვავებულად ნაწილდება ერთი და იგივე წინადადება (სიტყვა), ანუ დათქუმა (ინტონაცია) მთქმელისა და მეტყველის მიხედვით. აქ ლაპარაკია განსხვავებულ წარმოთქმაზე (გამოცემულ ტექსტში და კავშირად არის ნავარაუდები და ცალკე სწერია: და თქუმა). აი, ეს ადგილი ი. პეტრიწის მიხედვით: „...ხოლო თუ ესე საჰმარ არიან, საჩინო არს, რამეთუ აქა გაზიდვითსა სიტყუასა და კულად დამძიმებითსა დატკეპნის გუარა, და სხუად განწულებითსა ეს ვითა იგივე და ერთი სიტყუად, ანუ თუ და თქუმათ თუ ესრე დაეცეს მეთქუსა და მეტყუელისაგან სხუაობს“²⁴⁰.

ი. პეტრიწი სანიმუშოდ უთითებს ერთი და იმავე მნიშვნელობის სიტყვათა განსხვავებულ წარმოთქმაზე: ათ ერთა და

²³⁹ ი. პეტრიწი, იქვე: სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. IV, 1965; ლექსიკონი ქართული, გვ. 27.

²⁴⁰ ი. პეტრიწი, დასახ. ნაშრ., გვ. 221, 13.

თერთუმეტ. ჩვენი თვალსაზრისის გასაზიარებლად მნიშვნელოვნად გვეჩვენება ამ ადგილას აშიაზე მინაწერი, რომელიც შემდეგნაირად აქვს წარმოდგენილი გამომცემელს: „თუ ვარია დაედვას გასხუავდების ათერთა ესე“ — მითითებულია ABCDEPH ნუსხები²⁴¹. „ვარიის დადება“, რა თქმა უნდა, ვარაუდობს ინტონაციას, კერძოდ, დამავალ ტონს, თუ მისი განმარტებების მიხედვით ვიმსჯელებთ (იხ. ზემოთ).

ბრუნების, რიცხვის, პირის, კილოს, დროისა და მწკრივის კატეგორიების შესახებ უკვე გვქონდა მსჯელობა ზოგადად, როდესაც გვინდოდა „ქართული ღრამმატიკის“ მიხედვით ანტონ პირველი წარმოგვედგინა როგორც ქართული ენის გრამატიკული სისტემის პირველი შემქმნელი. აღნიშნული კატეგორიები ფლექსიური კატეგორიებია, მათ აღწერასა და სისტემისმიერ კვალიფიკაციას ენის გრამატიკული შეცნობის თვალსაზრისით პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვს.

ქვემოთ საუბარი გვექნება კიდევ ორ კატეგორიაზე — გვარისა და კაუზაციის შესახებ, რომელთა ფორმების აღწერასა და კატეგორიალურ კვალიფიკაციას ანტონი სათანადო ადგილს უთმობს „ქართულ ღრამმატიკაში“.

გ ვ ა რ ი

ეს კატეგორია თავიდანვე შევიდა გრამატიკულ ტრაქტატებსა და სახელმძღვანელოებში. დიონისე თრაკიელი გვარს განმარტავს თვით ზმნის განმარტებასთან კავშირში: ზმნა არის მოქმედებისა და ვნების გამოხატველი მეტყველების ნაწილი; აქედან ამოსვლით გვარიც არის მოქმედებითი და ვნებითი, ხოლო რაც მათ შორის დგას, შუალედურია (μεσότης), ანუ საშუალო გვარია. გვარის ასეთი გაგება საყოველთაოდ იყო მიღებული სხვადასხვა ენის გრამატიკებში, მას ვხვდებით ანტონის გრამატიკაშიც.

„ქართული ღრამმატიკის“ I ნაწილში, სადაც წარმოდგენილია ზმნათა უღლების პარადიგმები, ანტონი მოქმედებითი გვარის ზმნათა უღლების მომდევნოდ იძლევა იწინიანი ვნებითის უღლების პარადიგმას. ამავე პირველი ნაწილის 23-ე პარაგრაფში ანტონი აყალიბებს მოქმედებითი გვარის ზმნათა უღლების ტიპებს და მოჰყავს სათანადო მაგალითებიც. პარაგრაფი ბოლოვდება შემდეგი

²⁴¹ იქვე, შენიშვნა მესამე (იხ. სქოლიო).

განცხადებით: „ხოლო ამათნი უკუშ ყოველნი ვნებითნი პირველსა შინა პირსა საზღურებითისა აწყომასასა • მიერ ივნებითლებიან... ვისურვები, ვორწმუნები... ვაქმნები“ (I, §23). იქვე, მომდევნო 24-ე პარაგრაფში, ანტონი სპეციალურად საწყისის გვარსაც ეხება და აღნიშნავს რომ ქართული ენა გვარს არ არჩევს საწყისში, რომ გვარის გარჩევა აქ ხდება წინადადების საშუალებით. გვარის საკითხს ანტონი კვლავ რამდენჯერმე უბრუნდება „ლრამმატიკის“ როგორც I, ისე II ნაწილში. II ნაწილის 234-ე პარაგრაფის § პუნქტში ერთიმეორესთან შეპირისპირებულია მოქმედებითი გვარის ვპსწერ და ვნებითის ვიწერები ფორმები. პირველ შემთხვევაში, ანტონის აღწერით, ზმნას სუბიექტიც „უფალი“ აქვს და ობიექტიც „საძიებო“, მეორე შემთხვევაში კი მოქმედება სხვისგან ემართება სუბიექტს: „მე ვიწერები სხვსგან“.

ანტონი ვნებითს უწოდებს ისეთ ზმნას, რომლის სუბიექტი ცვლილებას განიცდის „გარეგანი ქვემდებარისგან“ (II, §235); მისგან განსხვავებით, საშუალო „უმეშუმობითი“ გვარის ზმნა ასე ხასიათდება: „... არა ჰშობს გუარო იგი არცა მოქმედებასა ესე გუარსა, რომელსა ჰსდევდეს ვნებად, და არცა ვნებასა სხვსგან არსებისა და ანუ სხვსგან გუამისა“, მაგალითად დასახელებულია ვჰგალოზ, ვიხარებ (II, §235), ე, ი. ამ რიგის ზმნებში არც სუბიექტი მოქმედებს სხვაზე და არც სხვისგან ემართება რამე სუბიექტს.

უმეშუმობითი გვარის ზმნები ორ სახეს გვიჩვენებენ: I ისეთ მოქმედებას, როცა „არავენმე ივნებს“: ვჰგალოზ, ვჰსუფევი; II ისეთ სულიერ ვნებას, რომელიც სხვასგან არ მოდის: ვიხარებ, ვჰსწუხ. I ტიპი, განაგრძობს ანტონი, ჰგავს მოქმედებითს „შემოქმედებითს“, II კი — ვნებითი გვარის ზმნებს, მაგრამ არც პირველია მოქმედებითი და არც მეორე არის ვნებითი, „არამედ ვმისაებრ, რომელნიმე მჰსგავს შემოქმედებითისა და რომელნიმე ვნებითისა“ (II, §238). საშუალო გვარის ზმნათა ეს დაყოფა ემთხვევა დღევანდელი მედიო-აქტივებისა და მედიო-პასივების ჯგუფებს, თუმცა ზოგჯერ ფორმები ზუსტად ისე არ არის კვალიფიცირებული, როგორც დღეს.

გვარის საკითხს ანტონი უბრუნდება განუსაზღვრელობითი „უჩინო“ კილოს გარჩევის დროს და უთითებს -გ სუფიქსზე, რომელიც განარჩევს საწყისთა ვნებითი გვარის ფორმებს მოქმედებითთაგან. აი ვნებითის ფორმები: ჰამგად, წერგად, შეწირგად. იქვე დასძენს: „ესე იოანე ფილოსოფოსისაგან ქმნული კანონი

არს“ (II, §257გ), ხოლო მომდევნო 261-ე პარაგრაფის კ პუნქტში აცხადებს: „უჭაღად სხუამცა ნიშანი, გარდა ნიშნისა ამის, რომელა ო, შესაძლებელ არს ნიშნად ვნებითისა ზმნისა ყოფად, რომელ არს გ, რამეთუ შესაძლებელი არს თქმად ზმნად ვნებითად შესახედვითაცა ამით, მაგალითებრ: განვიბანვი, ვიღვმი და სხუანი“, ე. ი. ო ნიშნის გარდა, ზმნის ვნებითობის ნიშნად შესაძლოა გ აფიქსიც, რადგან ამითაც იცნობა ვნებითი გვარის ზმნა. აქ ზმნურ ფორმათა ორი ჯგუფი უნდა გამოვყოთ: საწყისები, რომელთა ვნებითობა მხოლოდ -გ სუფიქსით გამოიცნობა და ძნიანი ვნებითები, რომელთაც ვნებითობის ნიშნად დამატებით -გ სუფიქსიც აქვთ, მაშასადამე, ერთი მხრით: ჰამა: ჰამგა, წერა: წერგა... მოქმედებითი და ვნებითი გვარის მიხედვით დაპირისპირებული საწყისები, რომლებშიც მარკირებულია ვნებითი გვარის ფორმები -გ ნიშნით; მეორე მხრით: განვბან: განვიბანვი, ვღვამ: ვიღვამვი... როდესაც ბ-პრეფიქსთან ერთად -გ სუფიქსიც ვნებით გვარზე მიუთითებს.

როგორც გაარკვია დ. მელიქიშვილმა, ი. პტრიწის დროს და უფრო ადრეც ქართულ სამწერლობო ენაში ჩნდება ტენდენცია — საწყისთა ვნებითობა გამოხატულიყო -გ სუფიქსის ჩართვით²⁴². ეს მოვლენა გელათის სკოლის დამახასიათებელ ერთ-ერთ ნიშნად არის მიჩნეული ამავე მკვლევრის მიერ. უდავოა, რომ აქ საქმე გვაქვს ვნებითი ვინიანი ფორმების მოდელის გაფართოებასთან, რაც ემყარება ძველ ქართულ ენაში ჩამოყალიბებულ {-ავ} თემის ნიშნიან აქტივ-პასივთა დაპირისპირებას აწმყოში: /მალ-ავ-ს/: /იმალ-გ-ის/, /ფარ-ავ-ს/: /იფარ-გ-ის/, /მარხ-ავ-ს/: /იმარხ-გ-ის/ და ა. შ. ანალოგიური მიმართება იყო {-ამ} თემის ნიშნიან ზმნათა /-ამ/ და /-მ/ ვარიანტებს შორის ამ მწკრივში.

-ავ და -გ ვარიანტთა დაპირისპირება ყოველთვის იძლეოდა გვარის გამოცნობის საშუალებას აწმყოს მწკრივში, ე. ი. -გ ალო-მორფი {-ავ} თემის ნიშნისა, მართლაც, შეიძლებოდა ჩათვლილიყო ვნებითი გვარის გამოსაცნობ და მატებით ნიშნად, რაც ჩვენი მწერლობის კლასიკურ პერიოდში არაავთემის ნიშნიან ზმნათა აწმყოს პირიან ფორმებზეც გავრცელებულა (იღებვის, შდრ. აქტ. იღებს; იპყრობვის, შდრ. აქტ. იპყრობს) და საწყისებში (ჰამგა, შდრ. აქტ. ჰამა; წერგა, შდრ. აქტ. წერა...).

რა თქმა უნდა, ყოვლად გაუმართლებელია ვარაუდი, თითქოს ანტონის „ქართულ ღრამმატიკაში“ -გ სუფიქსი გადმოტანილია

²⁴² დ. მელიქიშვილი, იოანე პტრიწის ენა და სტილი, 1975, გვ. 30.

სომხურიდან მხითარ სებასტაქის 1730 წლის გრამატიკის გავლენით, მაშინ როცა, როგორც ვნახეთ, პასივთა - გ სუფიქსიანი მოდელი X-XI საუკუნეების ქართულ მწერლობაშია შექმნილი²⁴³.

საყურადღებოა, რომ ანტონმა -ოდო სუფიქსიც ერთ-ერთ გარეგან ნიშნად მიიჩნია ზმნათა ვნებითი გვარის გამოსაცნობად (II, §262 ივ). ამ სუფიქსს, მართლაც, შეუძლია ასეთი ფუნქციის შესრულება.

ანტონმა -გ სუფიქსის გამოყენების არე კიდევ უფრო გააფართოვა: როცა სათავისო ქცევის ფორმებსა და ძინან ვნებითებს იდენტური ფორმები აქვთ, ანტონი ძინან ვნებითში -გ სუფიქსს იყენებს ფორმათა განსხვავების მიზნით; მაგალითად: შევიყვარე (აქტ.): შევიყვარე (პას.), აღიხუა (აქტ.): აღიხუა (პას.) და ა. შ.

შეიძლება დავასკვნათ: გვარის კატეგორიის ზოგადი გაგება ანტონის „ქართულ ლრამმატიკაში“ ტრადიციულია, ოღონდ მან პირველმა გამოყო ვნებითი გვარის მაწარმოებელი ე-პრეფიქსი მედიო-აქტივთა „ხატემომქმედებითა“ ე-პრეფიქსისა და მოქმედებითი გვარის ფორმათა ე-პრეფიქსისაგან (ვ-ე-წერები; შდრ. ვ-ე-ხარებ და შევ-ე-ყუარე: „ქართული ლრამმატიკის“ მიხედვით ვეწერები ფორმის ე ვნებითის ნიშანია, ზმნაც ვნებითი გვარისაა, ვეხარებ საშუალო გვარის ფორმად არის კვალიფიცირებული, ხოლო შევეყუარებ — მოქმედებითი გვარისად).

აქვე შევნიშნავთ, რომ ანტონამდე ე-ართრონი გამოყო სულხან-საბამაც როგორც ლექსიკონის წინადაწარმით, ისე ლექსიკონის შიგნით და ზ. შანშოვანმაც „მოკლე ლრამმატიკაში ქართული ენისა“. მაგრამ ეს ცდები იმპლიციტურ ხასიათს ატარებდა, რამდენადაც გაუდიფერენცირებელია ე-პასივის, აქტივისა და მედიუმის ე-პრეფიქსებისაგან, კერძოდ: სულხან-საბამ ე-პრეფიქსის საილუსტრაციო მასალაში ერთად წარმოადგინა იქმოდა, იმეფა და იბატონა ზმნები, ზ. შანშოვანმა კი, მიუხედავად აქტივ-პასივთა ნორმალური წყვილებისა (განვალო: განვილო, თქვას: ითქვას, მისცეს: მიიცეს, გაალოს: განილოს, და სხვ.²⁴⁴), ბერძნულ-ლათინური გრამატიკებიდან აღებული სქემების მიხედვით სცადა გვარის ცნობილი ოთხი სახეობის (იხ. მაგ., მეოთხე საუკუნის

²⁴³ შდრ. არ. მარტიროსოვი, ქართული გრამატიკული აზროვნების განვითარების ისტორიიდან, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, №1, 1973; გვ. 183.

²⁴⁴ ზ. შანშოვანი, მოკლე ლრამმატიკა ქართული ენისა, სანკტ-პეტერბურლი, 1881, გვ. გვ. 21-23.

გრამატიკოსის ღონატუსის გრამატიკა — Methodus Grammatices ... De Verbo) გამოყვანა ქართული ენაშიც. სწორედ ამის შედეგია ის, რომ ვშვა და წარიღე ზიარი გვარისთვის მიუქუთვნებია (იხ. გვ. გვ. 21, 23). წარიღე (საზიარო ფორმა ჩვენ მიერ არის აღდგენილი) მხოლოდ მყოფაღში არჩევსო მოქმედებითსა (წარიღონ) და ვნებითს (წარიღენ).

აქვე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ზურაბი ცდილობდა პასივთა და აქტივთა საწყისების „უჩინოთა“ გარჩევას, მაგალითად: ქმნა: გქმნა, თქმა: ვითქვი, მყოფი: არს... ამ რიგშია მოქცეული ბანა-ბანვა წყვილიც. როგორც ჩანს, „იოანე ფილოსოფოსისგან ქმნული კანონი“, როგორც ანტონი უწოდებდა, საკმაოდ ცნობილი ყოფილა, რომ თავი იჩინა ზურაბის გრამატიკაშიც და სისტემებრ გვხვდება ანტონის გრამატიკაში, თუმცა მათ ერთიმეორესთან არაფერი აკავშირებს. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ვახტანგ VI გარშემო შეკრებილ „სწავლულ კაცთათვის“ ეს კანონი ცნობილი ყოფილა და ამ გზით ხელმისაწვდომი გამხდარა ზურაბ შანშოვანისთვისაც.

გვარის საკითხი ბოლომდე არც ანტონთან არის დამუშავებული. შედარებით კარგად არის გამოყოფილი მოქმედებითი გვარისა და ძინანი ვნებითების ფორმები, მაგრამ ზოგი საშუალი გვარის ზმნა აქტივად არის გაგებული (I, §85: მწადს. II და III სერიის ფორმები პარადიგმაში გაგრძელებულია აქტივით. სწორედ ეს — პარადიგმათა აღრევა უნდა იყოს მიზეზი ამ რიგის ზმნათა აქტივთა რიგში შეტანისა); დონიანი ვნებითი გაგებულია საშუალი გვარის ზმნად (II, §238: განვძლიერდები); უკანონო ზმნათა („არა მართებითად კანონი ქრმშეთა ზმნების“) უღლების ექვს სახეს გამოყოფს ანტონი. ამათგან ხუთი მოქმედებითი გვარისაა, რომელთა რიცხვში არასწორად არის შეტანილი სუბიექტური და ობიექტური წყობის ძინანი ვნებითის ფორმები (შევეკრუ, შემეკრუ, შეგეკრუ), რომლებიც უკანონო ზმნათა უღლების სხვადასხვა სახეს განეკუთვნებიან (I, §33); აქვე შემოვა შევეყუარები და მე-ღიოპასივი მიყუარს (II, §234).

სახე

სახეს ანტონი უწოდებს კაუზაციის კატეგორიას. სახის კატეგორიაში ერთიმეორეს უპირისპირდება პირველი სახე და სხმით-გარდასლვთი. ეს უკანასკნელი თავის მხრივ გრამატიკული სემანტიკის მიხედვით იყოფა სხმით-გარდასლვთად და მრჩობლ-სხმით-გარდასლვთად.

ზმნის პირველ სახეში ქმედება ხდება მოქმედის ნებით, „უსაშუალოდ“, როგორც ანტონი წერს; სხმით-გარდასლვით კი — სხვისი მეშვეობით: „სახე ზმნათასა აქუს წვალებაჲ ორთა მიმართ რაჲმეთა. ესე იგი პირველისა სახისადმი და სხმით-გარდასლვითისა.

პირველი სახე არს თქმანი ესე, მაგალითებრ: ვჰსწოვ, ვჰწუამ, ვსცენდები, ზოლო სხმით-გარდასლვითი არს, რომელიცა პირველ სახეობისაგან გარდავალს სხვსა მნიშვნელობისა მიმართ და მოქმედებასა არლარა დაჰნიშნავს უსაშუალოდ, მაგალითებრ: ვაწობ, ვასმევ, ვაცენებ და სხუანი“ („ქართული ღრამმატიკა“, 1885, II, §243).

რადგან ანტონი სახის კატეგორიის აღწერისას ქმნის „უსაშუალო“ ტერმინს, უქონლობის უ — ო კონფიქსის ჩამოცილებით შეიძლება შევქმნათ ამ ტერმინთან შინაარსით დაპირისპირებული მეორე ტერმინი გაშუალებული სახე, რომელიც უსაშუალო სახეს უპირისპირდება იმით, რომ გამოხატავს ისეთ მოქმედებას, რომელიც სრულდება არა გრამატიკული სუბიექტის მიერ, არამედ მისი საშუალებით ამოქმედებული პირის მიერ (ე. ი. გრამატიკული სუბიექტის მიერ მოქმედებად აღძრული პირის მიერ). მაშასადამე, ანტონ პირველის მიერ აღწერილ სახის კატეგორიაში ერთიმეორეს უპირისპირდება პირველი სახე, ანუ უსაშუალო სახე და გაშუალებული სახე.

ჩვენ მოვერიდეთ კონტაქტის კატეგორიის თანამედროვე ტერმინებს: უშუალო კონტაქტსა და შუალობით კონტაქტს, რადგან ჯერ ერთი, ტერმინი უსაშუალო სახე თვით ანტონ პირველის მიერ არის შექმნილი და, მეორეც, რაც უფრო არსებითია, ანტონის ტერმინები გრამატიკული შინაარსით არ ემთხვევა დღევანდელ უშუალოსა და შუალობითს, რის შესახებაც ქვემოთ დაწვრილებით ვიმსჯელებთ.

უპირველესად განვიხილავთ ტერმინებს: სახეს, სხმით-გარდასლვითსა და მრჩობლ-სხმით-გარდასლვითს, მათს წარმომავლობასა და ლინგვისტურ მნიშვნელობას.

სახე წარმოადგენს ბერძნულ εἶδος-ის ზუსტ თარგმანს (რუსულად — вид). დიონისე თრაკიელი ამ კატეგორიას თითქმის ყველა მეტყველების ნაწილთან ასახელებს, ასე მაგალითად: სახელის მდევართა (კატეგორიათა) შორის სქესის შემდეგ მეორე ადგილზე სახეა დასახელებული; მას ორი ზოგადი ფორმა აქვს: პირველადი და ნაწარმოები; მაგალითად: პირველადია Γαῖα „მიწა“,

მეორადი კი — γαῖρος „მიწეირი“ (მიწისგან შობილი). დიონისე თრაკიელი იქვე ჩამოთვლის ნაწარმოებ სახეთა შვიდ ტიპს²⁴⁵ ... ამის გამოძახილია ზურაბ შანშოვანისეული განმარტება სახისა:

„სახენი ორნი { პირველ სახე
და გამომჟღავნებელი“²⁴⁶.

ქართულ ენაში სახელის ნაწარმოებ ფორმათა (გამომჟღავნებლის) თექვსმეტ სახეობას ასახელებს ზ. შანშოვანი, არსებითად სიმეონ ჭულავეცზე დაყრდნობით.

დიონისე თრაკიელს პირველადი და ნაწარმოები ფორმები გამოყოფილი აქვს ზმნაშიც. აქ სახე მესამე ადგილზეა კილოსა და გვარის კატეგორიების შემდეგ; პირველადი ზმნის მაგალითია ძბან „ვრწყავ“, ხოლო ნაწარმოებისა — ძბანსა „ვრწყავ ხოლმე“.

ზ. შანშოვანიც ზმნისთვის ორ სახეს გამოყოფს: „პლ სამგზავსო, ვა: მოვიხსენო და გამომჟღავნებელი, ვა: მოვახსენებინო“²⁴⁷.

ეს არის პირველი შემთხვევა, როცა ქართული ენის შუალობითი კონტაქტის ფორმა ზმნის წარმოქმნილ ფორმად არის გამოცხადებული. ცოტა ქვემოთ, 23-ე გვერდზე, ბრძანებითის ფორმებზე მსჯელობისას წარმოქმნილად ცხადდება მოახსენებინე და ათქმევინე, წარმოქმნილ ელემენტად კი გამოყოფილია -ინე სუფიქსი: „ხოლო ინე არს გამომჟღავნებელი, ვა: მოახსენებინე, ათქმევინე...“

შეიძლება დავასკვნათ: სახის, როგორც ნაწარმოები (მეორადი) ზმნური ფორმის, გაგება დიონისე თრაკიელის გრამატიკიდან მოდის ზოგადად. ქართულ ენაში შუალობითი კონტაქტის ფორმა, როგორც ნაწარმოები, პირველად ზ. შანშოვანმა გამოყო და მაწარმოებელ ელემენტად მანვე გამოყო -ინე სუფიქსი (მოახსენებინე, ათქმევინე).

სახეზე, როგორც ზმნურ კატეგორიაზე, ზურაბ შანშოვანის მსჯელობა უდავოდ იმპლიციტურ ხასიათს ატარებს — საქმე გვაქვს მიხვედრასთან, რომ ხდება წარმოქმნა ძირითადი ფორმისაგან, მაგრამ მოვლენის არსი არ არის გახსნილი გრამატიკული თვალსაზრისით, ე. ი. არ ხდება კატეგორიალური მიკროსისტემის აღწერა.

²⁴⁵ Dionysii Thracis, Ars grammatica, §12.

²⁴⁶ ზ. შანშოვანი, მოკლე გრამატიკა ქართულისა ენისა, სანკტ-პეტერბურლი, 1881, გვ. 10.

²⁴⁷ იქვე, გვ. 21.

ლიონისე თრაკიელისგან და, მაშასადამე, ზ. შანშოვანისაგან განსხვავებითაც, ანტონ პირველის კვლევის შედეგი ხახიხ გრამატიკული კატეგორიის გამოვლინების თვალსაზრისით უთუოდ ექსპლიციტურია: ანტონი აღწერს პირველადი და მეორადი სახის გრამატიკულ დაპირისპირებას მაწარმოებელთა გამოყოფის კვალობაზე; ამის შემდეგ თვით ნაწარმოებ ფორმებს ყოფს ორ ჯგუფად იმავე გრამატიკული დაპირისპირების საფუძველზე; იქვე უთითებს წარმოქმნილ ფორმათა წარმომავლობაზე და ცალკე იძლევა ნაწარმოებ ფორმათა უღლებას მოქმედებითი და ვნებითი გვარების მიხედვით.

ს ს მ ი თ - გ ა რ დ ა ს ლ ჯ თ ი ტერმინი თხზული სახელია. პირველი კომპონენტი — სსმით ნიშნავს „მატერიალური ნიშნის ქონას, დართვას“, რაც ნათლად ჩანს ამავე გრამატიკის შემდეგი ადგილის მიხედვით: „ხოლო მრაცტალნი იგი, რომელნიცა სახელთა ზედა პირველ სახეთა დაისხმიან და თვისისაგან მნიშვნელობისა გარდაიყუანენ, არიან აქა მოხსენებულნი, მაგალითებრ: სა, ითი, უ...“ (II, §189გ). და ის სსმიან, ე. ი. პირველად სახელებს დაერთვიან; თხზული ტერმინის მეორე კომპონენტი — გარდასლჯთი ნიშნავს „მნიშვნელობა შეცვლილს“, ე. ი. სსმით-გარდასლჯთი ტერმინის საერთო მნიშვნელობაა „წარმოქმნითი“ (რომელიც ხდება სპეციალური აფექსით). ხოლო მრჩობლ-სსმით-გარდასლჯთისა „ორმაგი წარმოქმნითი“. მაშასადამე, მრჩობლ-სსმით-გარდასლჯთი ნიშნავს წყვილი (მრჩობილი) მაწარმოებლის დართვას და შესაბამისად შინაარსის შეცვლასაც ორჯის.

გარდასლჯთი ისეთი წარმოებაა, როცა პირველადი ფორმა დასსმული („დართული“) ელემენტის საშუალებით „პირველ სახეობისაგან გარდავალს სხსა მნიშვნელობისა მიმართ“ (II, §243ა).

ქვემოთ წარმოვადგენთ ანტონის თვალსაზრისს სახის კატეგორიის შესახებ და მის მიმართებას კაუზაციისა და კონტაქტის თანამედროვე თეორიებთან.

სსმით-გარდასლჯთი კატეგორიის შესახებ მსჯელობას ანტონი იწყებს პირველადი („პირველ-სახე“) მოქმედებითისა და მისგან ნაწარმოები სსმით-გარდასლჯთი ფორმების შედარებით: „შემოქმედებითი ზმნა პირველ-სახე თსსა საქმესა სხსა მიმართ დაჰნიშნავს და სსმით-გარდასლჯთი არა თუ თსსა მარტოდ, არამედ თსგან სხსასა სხსადმი. მაგალითებრ: ვასტამ, ესე იგი არს: ამას რადმესა მას ვისმე სხსტასა ვასტამ და ამისთს წოდებულ სსმით-

გარდასლუთად“ (§38, გვ. 38). მაშასადამე, პირველადი მოქმედებითი გვარის ზმნისგან განსხვავებით, სხმით-გარდასლუთ ზმნაში სუბიექტი ისე მოქმედებს, რომ მისი გავლენით „სხვა“ მოქმედებს „სხვაზე“: ვასტამ: მე სხუას ვასტამ, ე. ი. „მე“ „უსაშუალოდ“ (უშუალოდ) არ მოქმედებს, არამედ „სხუას“ ამოქმედებს — სმას „სხუა“ ეწევა.

ანტონის აღწერით, მაშასადამე, სხმით-გარდასლუთი კატეგორიის განმსაზღვრელია ქონება ორი მოქმედისა, რომელთაგან ერთი მოქმედებს მეორეზე; ამ „მეორესაც“ აქვს თავისი ობიექტი და ამავე დროს არის შემსრულებელი ზმნით გამოხატული მოქმედებისა.

ანტონის აზრით, სხმით-გარდასლუთი ფორმები იწარმოება მხოლოდ მოქმედებითი და საშუალო გვარის ზმნათაგან.

სხმით-გარდასლუთს აქვს ორი სახეობა: საკუთრივ სხმით-გარდასლუთი და მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთი („სხმით-გარდასლუთი ანუ სხმით-გარდასლუთი იქმნების, ანუ მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთი“; §38, გვ. 38).

ანტონი ამავე პარაგრაფში მსჯელობს სხმით-გარდასლუთის ორივე სახეობის წარმოებაზე: სხმით-გარდასლუთის მაწარმოებელია ა-პრეფიქსი, ხოლო მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთისა -**ინებ** სუფიქსი, პირველადი მოქმედებითი გვარის ზმნაა ვასტამ, რომლისგანაც ა-პრეფიქსით იწარმოება სხმით-გარდასლუთი ვ-ა-სუამ; სხმით-გარდასლუთისგან კი -**ინებ** სუფიქსით იწარმოება მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთის ფორმა ვ-ა-სმევე-**ინებ**, სადაც ვასტამ შეცვლილია ვასმევე ფორმით. ვასმევეინებ ფორმაში ა-საკუთრივ სხმით-გარდასლუთისაა, -**ინებ** კი — მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთისა. მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთს, გარდა -**ინებ** სუფიქსისა, ა-პრეფიქსიც სჭირდება, ე. ი. სხმით-გარდასლუთობის მეორე სახეობა პირველი სახეობისაგან იწარმოება: „ვასტამ ესე სხმით-გარდასლუთი არს და ვასმევეინებ — ესე მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთი არს, ა აქუს მაკეთად ზმნისა სხმით-გარდასლუთისა, რომელი განჰყოფს პირველ სახისაგან ზმნისა...“ ცოტა ქვემოთ წარმოდგენილია მსჯელობა განვასხმევეინებ ფორმაზე: „განვასხმევეინებ, ესე სხმით-გარდასლუთი არს, მით რომელ არსება ზმნისა ამის ესგუარ შემღარ არს მარცხალთაგან საკუთართა პირველისა სახისათა, ვითარმედ ნიშანი მაკეთი სხმით-გარდასლუთისა საშუალ შემოუყუანიეს ასოდ საკუთრად და წარმოდგომილ არს მჰსგავსად სხმით-გარდასლუთისა, განვასხმევეინებ, ვინამცა მრჩობლ-

სხმით-გარდასლუთისა მაკეთი მარცხული -**ინებ** დასჭირებეს მაკეთად სხმით-გარდასლუთად და წარმოდგომილ არს ესრეთ. მაგალითებრ: განვასხმევინებ. ზოლო ა საშუალ და ბოლოდ -**ინებ**-ცა მარცხული აქუნ მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთისა“ (§38, გვ. 38). ეს აღგილი ასე უნდა გავიგოთ: განვასხმევინებ სხმით-გარდასლუთია, რადგან ზმნა შედგება ამოსავალი სახისაგან (ივარაუდება უსაშუალო სახე)²⁴⁸, რომელშიც შემოყვანილია სხმით-გარდასლუთის ნიშანი (იგულისხმება ა პრეფიქსი): განვასხმევინებ, სადაც მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთი -**ინებ** სუფიქსიც გამხდარა საჭირო: განვასხმევი**ინებ**. ა- ზმნის შუაზე („საშუალ“), ბოლოს -**ინებ** ახასიათებს მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთს.

ანტონი შენიშნავს, რომ ზოგიერთი არასხმით-გარდასლუთი ზმნა ფორმით შეიძლება გამოემსგავსოს სხმით-გარდასლუთს, მაგალითად, საშუალი გვარის ზმნა ვრონი**ინებ** — იგი მხოლოდ ფორმის მიხედვით არის მსგავსი სხმით-გარდასლუთისა.

სხმით-გარდასლუთი კატეგორიის ორივე სახეობა ახასიათებს ვნებითი გვარის ზმნებს. ანტონის მტკიცებით, ვნებითი გვარის ზმნათაგან არ იწარმოება სხმით-გარდასლუთი, ოღონდ აქტიური სხმით-გარდასლუთი ფორმებისაგან იწარმოება პასიური ე- პრეფიქსიანი სხმით-გარდასლუთი ფორმები. ეს ეხება როგორც საკუთრივ სხმით-გარდასლუთს, ისე მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთს. მათ შესახებ უფრო დეტალურად ქვემოთ ვიმსჯელებთ.

§43-ში ერთიმეორის გვერდით წარმოდგენილია სხმით-გარდასლუთისა და მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთის ფორმები: შევაკრაგ — შევაკრუევი**ინებ**; ვაესრებ — ვაესყნებ, განვასხმევი**ინებ** — განვასხმევი**ინებ**ინებ, ვჰკაფ — ვაკაფი**ინებ**; ვანდომებ — ვანდომები**ინებ**. ბოლოს დასძენს: „ყოველნი ესე სხმით-გარდასლუთნი და მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთნი ზმნანი შემოქმედებითა პირველ სახეთა ზმნათაგან წარმოებენ“.

§544-სა და 45-ში უმეშუმობითი („საშუალო“) გვარის ზმნათაგან სხმით-გარდასლუთი და მრჩობლ-სხმით-გარდასლუთი ფორმებია მიღებული: „ვპბრწყინავ — ვაბრწყინუ**მ** — ვაბრწყინუ**მ**ინებ; ვალ — ვავლი**ნებ** — ვავლი**ნებ**ინებ; ვასტქუამ — ვათქმევ — ვათქმევი**ნებ**; ვჰსჰმუნავ — ვაჰმუნებ — ვაჰმუნებ**ინებ**; ვჰსდგა — ვადგამ — ვადგმევი**ნებ**; ვჰჩან — ვაჩი**ნებ** — ვაჩი**ნებ**ინებ.

²⁴⁸ სხმით-გარდასლუთის ამოსავალი ფორმა არის პირველადი მოქმედებითი ან საშუალო გვარის ზმნა.

ძველი ქართულის კარგად ცოდნამ ანტონს სხმით-გარდასლულად გამოაყოფინა ვათქმევ ფორმა. ამას ის თამამად აკეთებს ფორმალური თვლასწრისითაც, რადგან საკუთრივ სხმით-გარდასლულის ა- პრეფიქსი თავის ადგილზე ზის. -ეგ სუფიქსს კაუზაციის თვლასწრისით ანტონის თეორიაში რაიმე ფუნქცია არ ეძლევა. ვათქმევ — „იხ იტყვის სიტყვას, (მაგრამ) შე ვაიძულებ თქმას“. ანტონის მიხედვით „სხვას“ აქვს სამოქმედო, მაგრამ ის „სხვა“ თვითონაც სამოქმედოა: ვათქმევ მე შას სიტყვას — „მას“ მოქმედებს „სიტყვაზე“, „მე“ კი „მასზე“. ეს მსჯელობა მიუღებია ვა-ბრწყინებ, ვაბრწყინებინებ დაპირისპირებულ ფორმებსაც გარკვეული ნიუანსით: „ის“ გამოსცემს „ბრწყინვას“ „მეს“ გავლენით და ა. შ.

კომენტარს ითხოვს ვპკაფ: ვაკაფინებ წყვილი. ვპკაფ დაყენებულია შევაკრავ, ვაესებ, ვანდომებ ფორმათა რიგში: ვპკაფ გაგებულია სამპირინად — ვაკაფავ (მე ხეს ტოტს); შდრ. ვსტეხ/ვატეხ...

საკითხავია კიდევ შემდეგი: კაუზაციის მიხედვით რა განსხვავებას ხედავდა ანტონ პირველი ვანდომებ და ვანდომებინებ, ვათქმევ და ვათქმევინებ... დაპირისპირებულ ფორმებს შორის?

სხმით-გარდასლულში სუბიექტი კი არის მოქმედი, მაგრამ ისე, რომ ზმნით გამოხატული მოქმედების შემსრულებელი სხვა არის და ამ „სხვასაც“ თავისი სამოქმედო ობიექტი აქვს. აი, ანტონის განმარტება ვასტამ სხმით-გარდასლულ ფორმასთან დაკავშირებით: „ამას რადმესა მას ვისმე სხტასა ვასუამ“ (§38). ე. ი. თუმცა სუბიექტია „მე“ პირი, მაგრამ „რადმეს“ სვამს „სხტა“. დღევანდელი ტერმინოლოგიით „მე“ გრამატიკული სუბიექტია, „სხტას„ — ირიბი ობიექტი, რომელიც ახორციელებს ზმნით გამოხატულ მოქმედებას, ხოლო „რადმე“ გრამატიკული პირდაპირი ობიექტია. შუალობითი კონტაქტის გაგება ზუსტად ასეთია აკაკი შანიძის „ქართული გრამატიკის საფუძვლებში“ (1973, §423): ვასმევ ზმნაში „მე“ პირი ორგანიზატორია. „მას“ შემსრულებელი ირიბი ობიექტია, ხოლო მას (-რადმეს) — პირდაპირი ობიექტია, სამოქმედო.

თანხმობა ანტონისა და აკაკი შანიძის თეორიებს შორის არ არის სრული: ანტონი ატირებს ფორმასაც (ასევე აბრწყინებს, ავლენს, აკმუნებს და სხვ. ფორმებს) მეშვეობითად მიიჩნევს, აკაკი შენიძე კი მათ უთანაბრებს უშუალო კონტაქტის მქონე გარდამავალ ზმნებს, როგორცაა: წერს, ხატავს...

ა. შანიძე ტირის — ატირებს, წუხს — აწუხებს... ტიპის წყვილებში დაპირისპირებას მხოლოდ გარდამავლობის შედეგად მიიჩნევს; ატირებს — ატირებინებს, აწუხებს — აწუხებინებს... ტიპის წყვილებში კი დაპირისპირება მიჩნეულია კონტაქტის შედეგად: აქ ფორმები გარდამავალია და მხოლოდ კონტაქტის სახეობა (უშუალო ან შუალობითი) განასხვავებს მათ. იმის გამო, რომ ატირებს ორპირიანია და ამ მოქმედებითი გვარის ზმნაში, სუბიექტისა და ობიექტის გარდა, ვერ გამოიყოფა შემსრულებელი პირიც, ა. შანიძე, შესაბამისად კონტაქტის მისეული დეფინიციისა, მას შუალობითი კონტაქტის ფორმად ვერ ჩათვლის. ახლა ვთქვათ და ატირებს ფორმას სამი პირი შეეწყო: ის მას სხვის მკვდარს ატირებს (ასეთივე აღარდებს: ახლა სხვისი პირი მადარდე — შენ მე ის და სხვ.). რა თქმა უნდა, სემანტიკურად ეს ფორმები (სამპირიანი ატირებს, მადარდებს) შუალობითად უნდა მივიჩნიოთ, რადგან ირიბის ქმედება სუბიექტის ნებით ხდება და პირდაპირი ობიექტიც აქვთ. სამწუხაროდ, ა. შანიძე ამ ტიპის ფორმათა სემანტიკურ-ფომალურ მიმართებაზე არ მსჯელობს...

სახის კატეგორიაზე მსჯელობისას ანტონ პირველი სემანტიკურ მიმართებას წინა პლანზე სწევს. ამიტომ მიიჩნევს ვავლინებ ფორმას სხმით-გარდასლუთად (§45): ამ ფორმაში სუბიექტი, მსავსად ირიბი ობიექტისა, გამგებელია (უღრის ა. შანიძის ინიციატორს) იმ ქმედებისა, რომელსაც გრამატიკული პირდაპირი ობიექტი ეწევა. ვავლინებ მე მას — „მას“ პირი რომ ვალს „დაღის“, ზმნის ფორმის მიხედვით ეს „მე“ პირის გამოწვეულია; ამავე დროს ზმნით რომ მოქმედებაა გამოხატული, იმ მოქმედებას „მას“ პირი (გრამატიკული პირდაპირი ობიექტი) ასრულებს; „უსაშუალო“ სახისაგან ეს იმით განსხვავდება, რომ შემოქმედებით („მოქმედებით“) ზმნაში მოქმედებას თვით სუბიექტი ასრულებს: ვწერ, ვხატავ... ამ ზმნებში „მე“ პირი სუბიექტიც არის და მოქმედების შემსრულებელიც, ვავლინებ ზმნაში კი სუბიექტი სხვა არის, მოქმედების შემსრულებელი კი — სხვა.

ვაბრწყინებ ფორმაშიც (§45) პირდაპირი ობიექტი ბრწყინავს სუბიექტის ნებით. ვაბრწყინებ ანტონისთვის არის „ბრწყინვას გამოვაცემინებ“ მნიშვნელობისა; ასევეა ვაჩინებ: გამოჩენით „მას“ პირი ჩნდება (ვაჩინებ მე მას), რის მიზეზიც „მე“ პირის (ვაჩინებ მე მას) ნებაა. „ჩინება“ (გამოჩენა) ქმედება პირდაპირი ობიექტის მიერ სრულდება სუბიექტის ნებით. ბოლოს და-

ვუბრუნდეთ ატირებს (ის მას) ზმნას: „ტირის“ არა გრამატიკული სუბიექტი, არამედ „მას“ პირი (ობიექტი) „ის“ პირის (სუბიექტის) ნებით; შდრ. წერს ის მას — აქ სუბიექტი — „ის“ თვით ასრულებს ზმნით გამოხატულ მოქმედებას — წერას.

ზემოთ წარმოდგენილი მსჯელობის მიხედვით კარგად ჩანს, რომ ანტონ პირველის სახის კატეგორიასა და ა. შანიძის კონტაქტის კატეგორიას განსხვავებული თეორიული საფუძველი აქვთ: ანტონისთვის არსებითია, რომ გაშუალებული სახის შემოქმედებითი გვარის ზმნაში სუბიექტს არ მიეწერებოდეს ზმნით გამოხატული მოქმედების შესრულება, სუბიექტი მხოლოდ ქმედებად აღმძვრელია, მოქმედებას ასრულებს გრამატიკული ირიბი ან პირდაპირი ობიექტი. ა. შანიძისთვის არსებითია, რომ შუალობითი კონტაქტის მოქმედებითი გვარის ზმნაში მოქმედებას ირიბი ობიექტი ასრულებდეს.

ანტონის მიერ გამოყოფილი გაშუალებული სახის აპრეფიქსი ა. შანიძისთვის ქცევის ნიშანია: ა-ტირებს, ა-წუხებს... ზმნები გარდამავალია და საარვისო ქცევისა. ასეთ კვალიფიკაციას გარკვეული უხერხულეობა ახლავს აკაკი შანიძის თეორიის ფარგლებში, კერძოდ, როცა ეს ზმნები სამი პირის შემცველია (იხ. ზემოთ), თუ ა-ს მაშინაც ქცევის ნიშნად მივიჩნევთ, ქართულში შუალობითი კონტაქტის უნიშნო ფორმებიც გვქონია... ეს ვითარება კონტაქტის თეორიის ფარგლებში უთუოდ მოითხოვს სათანადო კვალიფიკაციას.

რაც შეეხება ანტონ პირველის მრჩობლ-სხმით-გარდასლვთს, მისი აზრით, ამნაირ ფორმებში ორი გამგებელია (ორგანიზატორია) ქმედებისა, რომელთა საშუალებითაც (მეშვეობით) ტარდება მოქმედება: თუ ვაბრწყინებ (მე მას) ფორმაში ივარაუდება, რომ „მე“ პირის ნებაა, რომ „მას“ პირმა გამოსცეს ბრწყინვა, რომელიც შეიძლება ცალკე პირადაც დავსაზოთ (ვაბრწყინებ მე მას ბრწყინვას, ანუ მე მას¹ მას². მას¹ წავიკითხოთ, როგორც „მას“ პირველი, ასევე მას² წავიკითხოთ, როგორც „მას“ მეორე). ვაბრწყინებ (მე მას¹ მას²...) ფორმა, ანტონის გაგებით, მრჩობლ-სხმით-გარდასლვითია, რადგან მასში ორი გამგებელია ქმედებისა: „მე“ (S₁) და „მას“¹ (ირიბი ობიექტი), ე. ი. „მე“ აღძრავს „მას“¹ პირს, რომ მან „მას“² პირს გამოაცემინოს ბრწყინვა, რომელიც შეიძლება მეოთხე პირად გავიგოთ (როგორც ა. შანიძის მიერ გარჩეულ გამოგვასალმებინებენ ფორმაში, იხ. „ქართული გრამატიკის საფუძვლები“, 1973, §431).

ანტონისეული ვაბრწყინებინებ შევცვალოთ მისეულივე გამოვაცემინებინებ ფორმით და შევეწყოთ პირები ნათქვამის აზრის უფრო ადვილად მისაწვდომად: „გამოვაცემინებინებ მე დავითს სარკისთვის შუქს“. ე. ი. მე აღმკრავ დავითს იმისთვის, რომ მან სარკეს შუქი გამოაცემინოს. აქ „მე“ და „დავით“ გამგებელი (ორგანიზატორი) პირებია ზმნით გამოხატული ქმედებისა — ბრწყინვისა, სარკისთვის (=სარკეს) შემსრულებელი პირია (შუქი სარკემ უნდა გამოსცეს). ხოლო „შუქს“ — პირდაპირი ობიექტი. ეს შეიძლება ასეც ჩაიწეროს ვაბრწყინებინებ მე მას¹ მას² მას³ (-მე დავითს სარკეს შუქს).

ახლა შეგვიძლია ერთად წარმოვადგინოთ ძირითადი დებულება: (1) უსაშუალო ხახის ფორმები წაროდგენენ საშუალო და მოქმედებითი გვარის ისეთ ფორმებს, რომელთა სუბიექტი ზმნით გამოხატული მოქმედების უშუალო, ანტონის ტერმინით უსაშუალო (სხვას რომ არ საკიროებს) შემსრულებელია. სახის კატეგორიის თვალსაზრისით ესენი პირველადი, არამარკირებული ფორმებია. ანტონი მათ უსაშუალოს პარალელურად პირველ-სახესაც უწოდებს. თითო ტიპური მაგალითი: ვბრწყინავ (საშ. გვარი) და ვსტამ (მოქმ. გვარი). (2) უსაშუალო (პირველ-სახე) ფორმათაგან იწარმოება მარკირებული სხმით-გარდასლვით ა-პრეფიქსით ან ა — ინებ კონფიქსით, მაგალითად: ა-: ტირის — ა-ტირებს, ბრწყინავს — ა-ბრწყინებებს და სხვ. ა — ინებ: ძარცუავს — ა-ძარცუ-ინებ-ს, გუემს — ა-გუემ-ინებ-ს და სხვ.

ა — ინებ კონფიქსი სხმით-გარდასლვას აწარმოებს მაშინ, როდესაც გაშუალებული სახის წარმოება მხოლოდ ა-პრეფიქსით შეუძლებელია, კართულ ენაში არ არის ა-ძარცუებს, ა-გუემებს... ფორმები. (3) ა — ინებ აწარმოებს მრჩობლ-სხმით-გარდასლვასაც, როდესაც საკუთრივ სხმით-გარდასლვით მხოლოდ ა-პრეფიქსით არის ნაწარმოები (ანტონი სწორედ ამიტომ მხოლოდ -ინებ სუფიქსს მიიჩნევს მრჩობლ-სხმით-გარდასლვთის მაწარმოებლად, ა-პრეფიქსი კი სხმით-გარდასლვითიდან გადმოყოლილად მიიჩნია).

ტირის — ა-ტირებს — ა-ტირებ-ინებ-ს

ბრწყინავს — ა-ბრწყინებებს — ა-ბრწყინებ-ინებ-ს და სხვ.

მაშასადამე, ა — ინებ კონფიქსიანი სხმით-გარდასლვით და მრჩობლ-სხმით-გარდასლვით ანტონის თეორიაში არასოდეს ირევა ერთიმეორეში: (4) მრჩობლ-სხმით-გარდასლვას ანტონის თეორიაში აქვს კიდეც საკუთარი -ინებინებ, ორმაგი -ინებ სუფიქსიანი წარ-

მოება. ასეთი წარმოებისაა ყველა მრჩობლ-სხმით-გარდასლვით, რომელთა ამოსავალი საკუთრივ სხმით-გარდასლვით იწარმოება ა — **ინებ** კონფიქსით: ვგუშმ — ვ-ა-გუშმ-ინებ — ვ-ა-გუშმ-ინებინებ; ვწერ — ვ-ა-წერ-ინებ — ვ-ა-წერ-ინებინებ და სხვ.

როგორც ვხედავთ, ანტონი ზედმიწევნით იცავს გრამატიკული კატეგორიის არსებობის პრინციპებს: ფორმები დაპირისპირებულია სემანტიკურად და ფორმალურად და ეს დაპირისპირება მათ გასდევს პარადიგმათა ყველა რგოლში.

ახლა პრინციპულად დავსათ საკითხი ანტონის სხმით-გარდასლვით კატეგორიის ორი ქვესახის: საკუთრივ სხმით-გარდასლვითისა და მრჩობლ-სხმით-გარდასლვითის შეთავსებადობისა რელურ ენობრივ ვითარებასთან. ა. შანიძე საერთოდ უარყოფს ამ მიმართებას, ენისთვის თავსმოხვეულად მიაჩნია და კატეგორიულად აცხადებს, რომ მრჩობლ-სხმით-გარდასლვითის ანტონისეული ვაწ-ერი ნებინებ, ვაჭრე ვინებინებ და სხვა მსგავსი ფორმები, „ბუნებრივად არ არსებობს ქართულში, ესენი ხელოვნური ფორმები“ („ქართული გრამატიკის საფუძვლები“, 1973, გვ. 369).

ზემოთ უკვე ავღნიშნეთ, რომ სახის კატეგორიის აღწერისას ანტონისთვის არსებითია პირთა შორის მიმართებები მოქმედების ორგანიზაციის თვალსაზრისით. დგება კითხვა: შეიძლება თუ არა, რომ ქართულ ზმნაში ქმედებას ჰყავდეს ორი ორგანიზატორი შემსრულებელი პირის გვერდით? ანტონის ვარაუდით შესაძლებელია (იხ. ზემოთ ვაბრწყინებინებ), აკაკი შანიძის მიხედვით კი ეს შეუძლებელია. ამ თვალსაზრისით განხილულ ოთხაქტანტიან გამომავალ მებინებენ ფორმაში (ისინი ჩვენ მონადირეს სიცოცხლეს. იხ. „ქართული გრამატიკის საფუძვლები“, 1973, გვ. 370). ა. შანიძის აზრით, ორგანიზატორია მხოლოდ „ისინი“, შემსრულებელია ირიბი ობიექტი, ხოლო მიცემითში დასმული „სიცოცხლეს“ მოქმედების ორგანიზაციაში არ მონაწილეობს, ამიტომ, ბუნებრივია, არც ორმაგი (მრჩობლი) შეუალობითი კონტაქტის საკითხი დგება.

მართალია ა. შანიძემ ვაწერი ნებინებ ტიპის ფორმები ხელოვნურად მიიჩნია, მაგრამ მათში ჩადებულ სემანტიკაზე მას არა უთქვამს რა. აქვე დავსძენთ, რომ ანტონ პირველის სახის კატეგორიის განხილვისას სხმით-გარდასლვითსა და მრჩობლ-სხმით-გარდასლვითზე მკვლევარნი მსჯელობდნენ მხოლოდ ფორმალური განსხვავებისა და, შესაბამისად ამისა, მათი მაწარმოებლების შესახებ, ამ ფორმებს შორის სემანტიკური განსხვავება კი რატომ-

ლაც ანალიზის გარეშე რჩებოდა. ანტონის თვალსაზრისი არამც თუ მიღებული ან უარყოფილია, არამედ გახსნილიც არ ყოფილა გრამატიკული შინაარსის თვალსაზრისით.

ქართული სალიტერატურო ენისა და ქართული დიალექტების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ანტონ პირველის ამ ვარაუდს საფუძველი ჰქონდა როგორც ფორმალური, ისე სემანტიკური თვალსაზრისით; მას ეს ფორმები ხელოვნურად არ გამოუგონებია. მან გააანალიზა სალიტერატურო ენისა და დიალექტებისათვის როგორც საზიარო, ისე დიალექტებისთვის სპეციფიკური ფორმები, რომელთაც, მართლაც ევარაუდებოდა ორ-ორი ორგანიზატორი; მან ამავე დროს, სალიტერატურო ენის დემოკრატიზაციის მისეული პრინციპების მიხედვით, სცადა სალიტერატურო ენის ნორმად ექცია ზოგი დიალექტური ფორმა, რაც ვერ მოხერხდა (იხ. ქვემოთ).

ჯერ განვიხილოთ სალიტერატურო ენისა და დიალექტებისთვის საზიარო ორორგანიზატორიანი ფორმები, ესენია: ატირებინებს, აწუხებინებს... ტიპის ზმნები. ტირის პირველადი ფორმაა, ატირებს სხმით-გარდასლვით: ატირებს ის მას, ატირა მან ის — ტირის „ის“ პირი (პირდაპირი ობიექტი) „მან“ პირის (სუბიექტის) მიზეზით. სუბიექტური პირი ორგანიზატორია ზმნით გამოხატული მოქმედებისა, რომელსაც ასრულებს პირდაპირი ობიექტი. დღესათვის ამ ვარაუდს ჰყავს ბევრი მიმდევარი²⁴⁹, თუმცა ანტონ პირველის ვარაუდს არ იცნობენ, ან არ ასახელებენ. ატირებინებს ანტონისთვის მრჩობლ-სხმით-გარდასლვითა, რადგან აქ სემანტიკურად ივარაუდება, რომ სუბიექტური პირი ირიბ ობიექტურ პირს აიძულებს, რომ მან პირდაპირი ობიექტი აღძრას ქმედებად: ატირებინებს ის მას მას; შდრ. ატირებინა მან მას ის. „მან“ და „მას“ პირები წყვეტილის ფორმაში ორგანიზატორებია, შემსრულებელია „ის“ პირი-პირდაპირი ობიექტი, რომელიც ზმნით გამოხატულ მოქმედებას ასრულებს.

²⁴⁹ კრებული: Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив, ленинград, 1969, ამ კრებულიდან განსაკუთრებით И. О. Гецадзе, В. П. Недялков, А. А. Холодович, Морфологический каузатив в грузинском языке; გ. მაჭავარიანი, კაუზატივის კატეგორია ქართულ ენებში, იფ. XXVII; მ. დამენია, ქართული ზმნური ფორმების სტრუქტურული მოდლები, თბ., 1982, გ. ნებიერიძე, გარისა და კაუზატივის ურთიერთმიმართება ქართულში; კრებულში: საენათმეცნიერო კრებული, 1984, და სხვ.

ატირებს და ატირებინებს ფორმებს სრულიად განსხვავებული გრამატიკული სემანტიკა აქვთ, მათი თავისუფლად მონაცვლეობა შეუძლებელია, რაც კარგად არის ასახული „ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში“:

„**ატირებს** (ატირა, უტირებია)... ტირილსა ჰგვრის — ცრემლს აღვრევიანებს...“

„**ატირებინებს** (ატირებინა, უტირებინებია)... აიძულებს ან საშუალებას აძლევს ატიროს...“

იმის გამო, რომ ატირებს, აწუხებს... ტიპის ფორმები ანტონ პირველმა სრულიად სამართლიანად კაუზაციურად მიიჩნია სუბიექტის ოდენ ორგანიზატორული როლის გამო, უთუოდ ბუნებრივია ამის მომდევნო მსჯელობაც მრჩობლ-სხმით-გარდასლთი ატირებინებს, აწუხებინებს... ფორმათა შესახებ, რომელთაც მოქმედების ორ-ორი ორგანიზატორი ევარაუდებათ.

ახლა იმ დიალექტური ფორმების შესახებ, რომელთაც ლიტერატურული ნორმის უფლება ვერ მოიპოვეს, ესენია: აშენებინებინებს, აკეთებინებინებს... ამ სახით ეს ფორმები დასტურდება ქართულურში. გულნარა ლევანის ასული მანჯგალაძე (55 წლის, მუშაობს საქართველოს რესპუბლიკის აკადესიის ცენტრალურ ბიბლიოთეკაში) ასე განმარტავს აკეთებინებინებს ფორმას: „როცა ვინმე სხვისი დავალებით ვინმეს აკეთებინებს რამეს“ ეს ფორმები მას შეუთვისებია ბებიისაგან — **შებადური ანა დავითის ახლისაგან**, რომელიც დაბადებულა მეჯვრისხევში და იქვე ყოფილა გათხოვილი, შემდეგ კი თბილისში გადმოსახლებულა. გულნარა მანჯგალაძეს ასევე ესმის აყვარებინებს: ერთი მეორეს ავალებს, რომ მან მესამეს შეაყვაროს ვილაცა (მეოთხე). ე. ი. დაპირისპირებულია შეაყვარა და შეაყვარებინა ფორმები, როგორც ატირებს და ატირებინებს. შეაყვარა და შეაყვარებინა თითო აქტანტით მეტია შესაბამისად ატირებს და ატირებინებს ფორმებზე. შეაყვარებინა ოთხვალენტოვანია, ფორმაში შემსრულებელი აქტანტი არის უბრალო ობიექტი: ბაბალემ თინას შეაყვარებინა შალვას თამარი, ე. ი. ბაბალეს ინიციატივით თინამ შალვას შეაყვარებინა თამარი.

შეაყვარა, შეაყვარებინა ფორმებს „ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონიც“ ადასტურებს (ეგნატე ნინოშვილის მიხედვით). ოლონდ აქ ისინი ერთი და იმავე მნიშვნელობით იხმარება, რაც მოხდა იმიტომ, რომ შეაყვარებინა ფორმას აქ დაუკარგავს უბრალო ობიექტი და მისი ფუნქცია გადასულა ირიბ ობიექ-

ქტზე, სამპირიან კაუზატივთა კვალობაზე (შეაყვარა მან მას ის). სწორედ ამ პროცესმა შეუშალა ხელი აკეთებინებინებს და აყვარებინებს ფორმების დამკვიდრებას სალიტერატურო ქართულში, როცა აკეთებინებინებს ფორმამ იგივე მნიშვნელობა მიიღო, რაც უკვე ჰქონდა აკეთებინებს ფორმას, ოთხვალენტოვანი აკეთებინებინებს გამოვიდა ხმარებიდან. იგი აქ-იქლა შემორჩა ქართულს; ძველ ქართულში ასეთი ფორმები არც ივარაუდება, ამ მხრით შესამოწმებელია საშუალო ქართულის ძეგლები, განსაკუთრებით XVII—XIX საუკუნეებისა. როგორც ჩანს, აღნიშნული ოთხვალენტოვანი ფორმები გვიან გაჩნდა და მალევე დაიწყო სემანტიკური გადასვლა სამპირიანი კაუზატივის ფორმებზე, რომელთაც ბოლოს სრული გავრცელება პოვეს სალიტერატურო ენაში.

ოთხვალენტოვანი ორორგანიზატორიანი ფორმები დადასტურებულია ქვემო იმერეთში. ვ. კახაძეს მოჰყავს ასეთი მაგალითები: „კოლიას ვაკეთებნებიებ ამ საათს“, რომელსაც ახლავს ასეთი განმარტება: „საათს კოლია კი არ მიკეთებს, მას ვატან, რომ მან სხვას (მაგალითად, მესაათეს) გააკეთებინოს“²⁵⁰. ავტორი აქვე დასძენს, რომ „ძველი გრამატიკოსებიც მიუთითებდნენ ორმაგი შუალობითი კონტაქტის (კაუზაციის) ფორმებზე“ (გვ. 58). ვ. კახაძის აზრით, ვაკეთებნებიებ<ვაკეთებინებინებ: ერთ -ის სუფიქსს ხმოვანი დაუკარგავს, მეორეს კი თანხმოვანიო.

თუშორ დიალექტში შეგვხვდება როგორც ვაყვარებ („ცხვარს ვაყვარებ ობოლ ბატკანს“. ბატკნის შეყვარება სამეურნეო ტენმინია მეცხვარეობაში), ისე ვაყვარებინებ „ვაყვარებინებ“. ე. ო. სხვას ვავალებ, რომ მან ცხვარს შეაყვაროს ობოლი ბატკანი (შდრ. „შევაყვარებნ მე მეცხვარეს ცხვარს ბატკანნი“).

მაშასადამე, როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ დიალექტებში დასტურდება ორორგანიზატორიანი ფორმები სწორედ იმ ფორმითა და მნიშვნელობით, როგორც ანტონი იძლევა მათ „ქართულ ღრამმატიკაში“. ამ გრამმატიკაში ანტონმა ბევრი სამეტყველო ფორმა დადო სალიტერატურო ნორმად, რომელთაც მანამდე ლიტერატურული სანქცია არ ჰქონიათ, ვაკეთებინებინებ ტიპის ფორმებიც ამათ რიგს მიეკუთვნება, ოღონდ ისინი ვერ განმტკიცდნენ სალიტერატურო ნორმად.

²⁵⁰ ვ. კახაძე. „შუალობითი კონტაქტის წარმოება ქართულ დიალექტებში, ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში“, №2, 1971.

რაც შეეხება ვნებითი გვარის გაშუალებული (შუალობითი) სხმით-გარდასლუთის ფორმებს, ისინი, ანტონის აზრით, შესაბამის აქტივთაგან იწარმოებიან ი- პრეფიქსით; მაგალითად: შევაკრავ — შევიკრვი, შევაკრუშვინებ — შევიკრუშვინები (§38). ანტონი იქვე შენიშნავს, რომ „უსაშუალო“ (უშუალო) აქტივსაც იგივე ვნებითი აქვსო, რაც სხმით-გარდასლუთს: შევკრავ — შევიკრვი, ე. ი. შევიკრვი არის როგორც უშუალოს, ისე გაშუალებულის ფორმა; ამ შემთხვევაში მათი გარჩევა წინადადების მიხედვით მოხდებაო „ესე ნაქუსსა შინა განირჩევის...“

შუალობითი კონტაქტის ენიანი ვნებითის ფორმებს ანტონი საერთოდ არ ახსენებს. მათი ადგილი ყველგან ძ-ნიან ვნებითებს უკავია. ამ თვალსაზრისით საკითხი სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს.

ანტონ პირველის მეთოდური მითითებანი

„ქართული ღრამმატიკის“ მეორე თავის მე-15 პარაგრაფის სათაურია „ბრუნუნად საკითხავთა სახელთა“. ამ პარაგრაფში ნაბრუნებია ორი ნაცვალსახელი: რომელი და ვინ; 21-ე პარაგრაფში ნაცვალსახელი რომელი ნაბრუნებია ხელმეორედ ზუსტად ისე, როგორც §15-ში (იხ. გვ. გვ. 16 დ 20); ასევე ვინ ნაბრუნებია უფრო ადრე — მე-9 პარაგრაფში როგორც კერძობითი (თავისებური) ბრუნების მქონე სახელი (რადგან აკლია წოდებითი ბრუნვა) და ზუსტად ასევეა წარმოდგენილი ზემოთ დასახელებულ მე-15 პარაგრაფში რომელი კითხვითი ნაცვალსახელის გვერდით, როგორც „საკითხავი სახელი“ (იხ. გვ. გვ. 14 და 16). მაშასადამე, მე-15 პარაგრაფში ვინ და რომელი გაერთიანებული არიან როგორც „საკითხავი სახელები“.

მიზეზს ასეთი განმეორებისა გვიხსნის პარაგრაფთა სათაურების შედარება: მე-9 და 21-ე პარაგრაფში საქმე გვაქვს ნაცვალსახელთა ბრუნებასთან. ამ პარაგრაფების მიზანია გამოვლინდეს აღნიშნულ სიტყვათა, როგორც ნაცვალსახელთა, თავისებურებანი და შედგეს მათი ბრუნების პარდიგმები, მე-15 პარაგრაფში კი ისინი განხილულია, როგორც „საკითხავი სახელები“, რომელთაც ეკისრებათ სინტაქსური ფუნქცია — დამხმარე ზმნის საშუალებით წარმოადგინონ კითხვითი ნაცვალსახელებისა და მათთან დაკავშირებული სახელების ბრუნვა: „ამის უკუშ საკითხავისათვის სახელისა ცნობად ღირს მქერდელობითისა ველოვნებისა მესწავლეთაგან, რამეთუ ვირე არა პირდებულ იქმნეს საკითხავი ესე სახელი, არა წესიერად იყოს საკითხავი ესე; მაგალითი: ვინ-არს, ვინ-არიან, ვისნი-არიან; რომელი-არს, რომელსა-არს, რომელნი-არიან, რომელთანი-არიან და სხუანი“ (§15).

მქერდელობითი ველოვნება ნიშნავს სწავლების მეთოდურობას. ანტონის დებულება ასეთია: თუ ნაცვალსახელს პირიან ფორმას არ შევუწყობთ, მის ფორმას სწორად ვერ განვსაზღვრავთ. ნაცვალსახელის ბრუნება კი მასთან დაკავშირებულ სახელის ბრუნებას განსაზღვრავს: რომელი არს? — კაცი, რომლისა არს? — კაცისა და ა. შ.

მაშასადამე, მე-15 პარაგრაფში ანტონი მკითხველს ასწავლის სახელების განსხვავებულ ბრუნვათა ფორმების სწორად მიგნების ხერხს, სხვა პარაგრაფებში კი იგივე ნაცვალსახელები იბრუნვის როგორც კონკრეტული მეტყველების ნაწილის წარმოდგენელი სიტყვები.

შეიძლება ამისთვის ყურადღება არც მიგვექცია, რადგან „მქერდულობითი ჰელოვნების“ ეს ნაწილი ისეთს არაფერს იძლევა, რომ მეცნიერული თვალსაზრისით ღირდეს მისი ცალკე განხილვა, მაგრამ იგი ფრიად მნიშვნელოვანია ქართული ლინგვისტური აზრის შემკვიდრეობითობის თვალსაზრისით. აქ უნდა გავიხსენოთ სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის მაკრინესეული ნუსხა (A1113), რომლის ყრმათა სასწავლო ნაწილში სახელთა ბრუნება სწორედ რომელი ნაცვალსახელით არის წარმოდგენილი:

ნომინატიო	რომელი	ა ზმა	„სინგულარი	პლურალი
ჯენეტიო	რომლისა	„ — „	მამა	მამანი
დატიო	რომელსა	„ — „	მამის	მამათანი
აკუსატიო	რომელს	„ — „	მამასა	მამათა
გოკატიო	რომელ	„ — „	მამა	მამანი
აბლატიო	რომლისაგან	„ — „	მამაო	მამანო
	რომლად	„ — „	მამისაგან	მამათაგან
	რომლიდან	„ — „	მამად	მამებად
	რომლით	„ — „	მამიდან	მამებიდან
	რომელმან	„ — „	მამით	მამებით
			მამამან	მამებმან“

ამ პარადიგმას სხვა თვალსაზრისით შევხვით ზემოთ (იხ. გვ. გვ. 93, 156). აქ უნდა განვიხილოთ რომელი ნაცვალსახელისა და ნაბრუნები არსებითი სახელის ურთიერთობის ასპექტით.

გარდა წოდებითი და ბრალდებითი (გოკატიო და აკუსატიო) ბრუნვებისა, არსებითი სახელი ყოველგან იმეორებს ნაცვალსახელის ფორმას; ნაცვალსახელის პარადიგმაში მოთავსება მხოლოდ იმით ჩანს გამართლებული, რომ მან მიუთითოს საბრუნებელი არსებითი სახელის ამა თუ იმ ბრუნვის ზუსტ ფორმაზე (რომლისა — მამისა, რომელსა — მამასა, რომლად — მამად და სხვ.).

რადგან ვინ და რომელი ნაცვალსახელებს წოდებითი არა აქვს, ბუნებრივია, ვერც მოხერხდება მათი და არსებითი სახელის საზიარო ფორმითი წარმოდგენა. რაც შეეხება ბრალდებით ბრუნვას, აქაც ვერ მოხდა შეთანხმება ბრუნვაში, რადგან ამის საშუალებას არ იძლეოდა ბრუნების ლათინური სქემა. მისიონერთაგან განსხვავებით, წინ გადადგმული ნაბიჯია კითხვის დასმა მიცემით ბრუნვაში (რომელს), რის შესახებაც ზემოთ არის მსჯელობა (იხ. გვ. 94).

უდავოა, კითხვის დასმა არსებითი სახელის ბრუნების დროს სწავლების ხერხად ითვლებოდა. მას, უნდა ვიფიქროთ, მისიონერებიც მიმართავდნენ, ქართული გრამატიკის სწავლების დროს. ასეთი ვარაუდის საშუალებას იძლევა ფრ. მაჯოს განცხადება ქართული ენის ერთი სინტაქსური თვისების (შეთანხმების მეოთხე წესი) შესახებ: „კითხვა და პასუხი ბრუნვაში შეთანხმებულია“. საილუსტრაციოდ მოყვანილია კითხვით ნაცვალსახელთან სახელის შეთანხმება ბრუნვაში:

„— ვისი არის აგი ცხენი?

— გრიკოლაის“ (იხ. გვ.114; არნ. ჩიქობავასა და ჯ. ვათეიშვილის გამოცემის მიხედვით გვ. 593).

რადგან ბერნარდო ნეაპოლელიცა და გორელი ანონიმიც თავიანთ გრამატიკულ წესებში ზუსტად მიჰყვებიან ფრ. მაჯოს, რა თქმა უნდა, ეს დებულება კარგად იქნებოდა ცნობილი მათთან დაახლოებული სულხან-საბა ორბელიანისთვისაც. სულხან-საბა ორბელიანის კითხვით ნაცვალსახელიანი პარადიგმა თავის მხრით ამოსავალი გამხდარა ანტონ პირველის მქერდულობითი წესისთვის, რომელსაც იძლევა „ქართული ლრამმატიკის“ მე-15 პარაგრაფში.

აქვე შევნიშნავთ, რომ სახელთა ბრუნების სწავლების დროს ლათინურ გრამატიკებში მიღებული იყო სქესის განსაზღვრასთან დაკავშირებით შესაბამისი ნაცვალსახელის დასმა საბრუნებელი სახელის წინ ბრუნვათა მიხედვით; ასე მაგალითად ღონატუსის გრამატიკაში, სამივე სქესის სახელია ნაბრუნები და მათ წინ უძღვის სქესით შესაბამისი ჩვენებითი ნაცვალსახელი *hic / haec / hoc* (მაგალითად: *Nominatio – hic Magister, Genetiuo – huius Magistri, Dativio – huic Magistro* და სხვ. იხ. *Declinationes nominum*)²⁵¹. რადგან ფრ. მაჯო თავიდანვე აცხადებს, რომ ქართულ ენას სქესი არა აქვს, ბუნებრივია, მან აღარ მიმართა სქესის გამომხატველ ჩვენებით ნაცვალსახელს, მის მაგივრად წარმოდგინა კითხვითი ნაცვალსახელი და მასთან ბრუნვაში შეთანხმებული არსებითი სახელი, როგორც პასუხი კითხვისა. სულხან-საბამ კი რომელი კითხვითი ნაცვალსახელი აირჩია არსებით სახელთა ბრუნების პარადიგმის ფორმათა დასადგენად. სწორედ ამ კითხვითმა ნაცვალსახელებმა მიიღეს „საკითხავი სახელის“ წოდება ანტონის „ქართულ ლრამმატიკაში“.

²⁵¹ Methodus Grammatices Donati AB Henrico Glareno poeta laurato recognita, Lipsiae, MDLXV.

История изучения грузинского языка ч. I

Развитие грузинский лингвистической мысли в X-XII веках

По известным нам историческим памятникам и источникам заинтересованность грузин грамматическими вопросами пробуждается уже с X в. В X-XII вв. начинается процесс формирования грузинской лингвистической науки о языке, выразившийся в переводах ряда грамматических трактатов на грузинский язык. В этот период происходит освоение греко-латинской грамматической терминологии, создаются соответствующие грузинские корреляты. Вследствие всего этого начинает формироваться собственно грузинская грамматическая мысль.

Уместно вспомнить также, что этот период в теологическо-философской деятельности грузинских мыслителей примечателен непосредственным ознакомлением с трудами Платона, Аристотеля, Прокла Диадоха, Василия Кесарийского и др. Кроме переводов этих авторов грузинские ученые часто пользуются их трудами в своих собственных работах¹.

Грамматическая деятельность грузин в XIII в. была полностью прервана нашествиями монголов и других азиатских захватчиков. Страна захлебывалась в собственной крови, погибало все ценное и в культурно-научном отношении, было не до грамматики, не до литературы, философии...

К грамматическим вопросам грузины вновь обращаются спустя несколько столетий.

В XVII-XVIII вв., в период деятельности итальянских миссионеров в Грузии, начинается новый этап развития грузинской грамматической мысли, обнаруживавшей очевидное влияние итальянской традиции.

Миссионерская деятельность итальянцев продолжалась более полутора столетий. Они создали грузинско-итальянские и итальянско-грузинские словари, грамматические трактаты и грамма-

¹ Марр Н. Я. Иоанн Петрицкий, грузинский неоплатоник XI-XII веков, СПб., 1909. с. 61; Гогиберидае М. Мироззрение Иоанна Петрици. Труды Иоанна Петрици. Тбилиси, 1940. Т. I. С. XXIX; Каухчишвили С. Г. Введение. Там же. С. XXVI.

тические пособия по грузинскому языку; в отдельных словарных статьях представлена большая информация о флективных и деривационных элементах.

Католические миссионеры в Грузии наряду с латинским и греческим языками в ими же открытых школах преподавали и грамматику грузинского языка².

С конца XVII в. до 60-х гг. XVIII в. Сулханом-Сабой Орбелиани и другими были созданы толковый словарь и грамматика грузинского языка. Создание этих трудов было подготовлено двумя названными выше традициями грузинской грамматической мысли. Этой научной деятельности определенным образом способствовало и ознакомление с армянской и русской грамматической литературой того периода.

Общие положения, методы анализа языкового материала и способы их передачи в грамматиках армянского и русского (resp. европейских) языков были взяты из греко-латинского научного мира. Понятно, что в такой ситуации в XVIII в. для создателей грамматик грузинского языка не представляло большого труда соединение грузинских лингвистических традиций X-XII вв. с конкретными грамматическими результатами работ по грузинскому языку итальянских миссионеров XVII-XVIII вв. и с теми общими положениями греко-латинской системы, которые содержались в армянско-русских (resp. европейских) грамматиках того периода.

Первые шаги

Надо полагать, что определенные грамматические вопросы вставляли перед грузинскими теологами при первых же попытках перевести на родной язык канонические богословские книги во второй половине IV в. Мы не имеем никаких специальных трактатов о тех языковых проблемах, которые приходилось решать первым грузинским переводчикам, но практические конкретные решения, принятые грузинскими теологами-переводчиками, приближали час грузинских оригинальных грамматических разысканий, которым предшествовало ознакомление с греко-византийской грамматической литературой.

² Тамарашвили М. История католичества в Грузии. Тбилиси. 1902. с. 156.

В известном грузинском памятнике – "Шатбердском сборнике" X в. – сохранился фрагмент комментария Диомеда (IV в.) к грамматике Дионисия Фракийца (об алфавите греческого языка)³.

В XI-XII вв. некоторых грузинских церковных деятелей называют „გრამმატიკოსი“ *Grammatikōsi* "грамматик" (по Дионисию Фракийцу).

По работам Георги Мцире, Ефрема Мцире и Иоанна Петрици видно, что они хорошо знакомы с грамматическими трудами Дионисия и толкователей его грамматики: Георги (Георгий) Мцире (I половина XI в.) пишет, что на вопрос патриарха Антиохии Θεодосα – "Есть ли кто среди грузинских монахов, владеющий греческим языком", ему ответили: "Да, есть монах один *გრამმატიკოსი* *Grammatikōsi* "грамматик", который греческие книги переводит на грузинский язык"⁴, В этом диалоге речь идет о Георги Афонском, учителе самого Георги Мцире. Там же он о своем учителе говорит следующее: он уподобился искусным химикам, которые из недр земли достают золото и с помощью печи и огня выявляют блеск золота... Вот также стал печью словесного золота разум святого отца нашего, который очищает золото от свинца и глины... Ранние недоброкачественные переводы, или же искаженные переписчиками книги он переплавил в печи своего разума⁵.

Бесспорно, что Георги Мцире здесь перифразирует византийского анонима IX в., который о значении грамматики писал: "Грамматикой (наука) называется по причине выплавки и очищения букв: подобно тому, как выплавленное золото чище, точно так же буквы, разобранные и очищенные грамматическими познаниями, становятся более светлыми и сияющими" (*Scholia in Dionysii Thracis artem grammaticam Recensuit at apparatus criticum indicesque adiecit Alfreds Hilgard, Lipsia, MСMI, с. 565*).

Аноним свои мысли о пользе знания грамматики передает метафорически: "печь", "выплавка" и проч. – это знание, даруемое человеку грамматикой. Тут самый раз вспомнить некоторые

³ Шатбердский сборник X века (Подготовили к изданию Б. К. Гигинейшвили, Э. А. Гиунашвили). Тбилиси. 1979; Каучишвили С. Г. Учебная книга "Шатбердского сборника". Вестник Тбилисского университета, №3, 1923.

⁴ Рукопись Афонского монастыря 1074 года. Тбилиси, 1901. С. 313.

⁵ Там же. С. 310.

задачи грамматики в понимании Дионисия Фракийского: объяснение поэтических троп, толкование трудных и непонятных слов, оценка произведений поэтов и историков и др. Эту же мысль высказывает Ефрем Мцире в поминальной записи на полях переведенной им "Диалектики" Иоанна Дамаскина: "Когда говоришь ლაზმბატკოსი Υγραματικῶσι "грамматик", знай, что это плавильщик букв, это тот, который распутывает запутанные значения глубоких слов"⁶.

Знакомство Ефрема Мцире и Иоанна Петрици с работами толкователей Дионисия бесспорно доказывает и употребление ими терминов მზადსუბობა *mzadasuxoba* и მზამეტყუმღობა *mzametsqweleba*, которые они используют в значении греческого ἐπιτολογία. Грузинские термины по значению совпадают друг с другом, на русский язык их дословно можно перевести как готовоответствование, т. е. досл. имение готовых ответов. Точно такое понимание термина ἐπιτολογία засвидетельствовано у одного толкователя Дионисия IX-Хвв. (*Scholia in Dionysii Thracis...*, с. 568)⁷.

Иоанн Петрици в XII в., Сулхан-Саба Орбелиани, Зураб Шаншовани и Антоний Первый в XVII-XVIII вв. термин სქესი *skesi* (греч. σχέσις) употребляют в значении типа, вида (напр., типы склонения у З. Шаншовани и Антония Первого). Точно такое же значение этот термин имеет в сочинениях Аммония, переведенных на грузинский язык в XII в.⁸.

В теологическо-философской литературе, переведенной на грузинский язык в X-XII вв., лингвистические вопросы обсуждаются во многих местах; конкретно о них речь пойдет ниже, что же касается словарей: в конце XI в. Ефрем Мцире создает толковый словарь для слов из Псалтыря. Они расположены в алфавитном порядке. Толкования в основном взяты из текста или носят

⁶ Иоанн Дамаскин. Диалектика. (На груз. языке). Тбилиси. 1976. с. III.

⁷ Махарадзе Н. Доклад, прочитанный на конференции "Проблемы классической филологии". Совместная конференция Тбилисского университета и Иенского университета им. Ф. Шиллера; Тбилиси, 1986 г.

⁸ Сочинения Аммония сына Гермия в грузинской литературе (на груз. языке). Изд. Н. Кецагмадзе, М. Рапава; словарь и указ. М. Рапава. Тбилиси, 1983. С. 55, 37; 89, 19.

компилятивный характер, но некоторые из них, по мнению М. А. Шанидзе, могли быть созданы самим Ефремом Мцире⁹.

В 1210 г. появляется грузинский перевод словаря имен собственных Кирилла Александрийского.

При переводе "Диалектики" Иоанна Дамаскина Ефрем Мцире на грузинском языке создал много терминов, которые потом вошли в грамматическую терминологию; то же самое можно сказать о деятельности Иоанна Петрици, имеющего и собственный трактат по вопросам просодики, пунктуации и орфографии.

Существенное значение имела выработка модели для грамматических и других научных терминов, которая берет начало в X в. у Евфимия Афонского.

Ниже будут рассмотрены лингвистические трактаты грузинских авторов и лингвистическая терминология, выявленная специалистами в грузинской теологическо-философской литературе X-XII вв.

Трактат „სიტყუბად ართრობთათჳს“¹⁰ — "Слово об арбронах", т. е. грамматических членах — написан во второй половине XI в. По мнению М. А. Шанидзе, этот грамматический трактат, судя по определенным признакам, принадлежит или Арсену Икалтойскому, или же его учителю Ефрему Мцире, в крайнем случае — одному из теологов школы Ефрема Мцире.

В трактате рассматриваются главным образом вопросы отражения греческих ἄρθρον-ов в грузинском переводе. Автор трактата по грамматическим членам (арбронам) сопоставляет греческий и грузинский языки, разбирает члены греческого языка по роду и склонению, указывает на то, что в грузинском языке их нет, что не должно смущать переводчиков на грузинский язык. Самое интересное с точки зрения грузинской лингвистической мысли — это грамматические термины и модель их образования. Из тех грамматических терминов, которые употребляются в трактате, многие сохранились до наших дней: სახელი *saxeli* "имя существительное", ნათესავი *natesavi* "род", მიცემითი *micemiti*

⁹ Шанидзе М. А. Предисловие к толкованию на псалмы Ефрема Мцире; Труды кафедры древнегрузинского языка Тбилисс. ун-та. 1968. 11 (на груз. языке).

¹⁰ Трактат монографически изучила М. А. Шанидзе (1990); она же этот трактат довольно подробно рассмотрела в статье "An old georgian grammatical treatise in a collection of homilies attributed to John Chrysostom"; Bedi Kartlisa, Paris. 1984. 42

"дательный падеж", წოდებითი ცოდებითი "звательный падеж", აღვილობითი advilobiti "именительный падеж", შობილობითი ზობილობითი "родительный падеж", მიზეზობითი მიზეზობითი "винительный падеж"; ორობითი ოგობითი "двойственное число". Автор трактата указывает, что в грузинском языке нет двойственного числа. Здесь же встречаются и следующие термины: მამალი mamali "мужской род"; დედალი dedali "женский род", შუა შუა "средний род", დრეკა dreka "склонение". Для единственного числа вводится термин ერთობითი ertobiti (ერთი "один") и др.

В трактате указывается, что, хотя в грузинском языке формы дательного и винительного падежей совпадают, в греческом они имеют свои собственные, отличающиеся друг от друга формы.

Грузинские грамматические термины являются кальками соответствующих греческих терминов, но они привлекают внимание единой моделью образования; абстрактные имена и масдарные формы глагола с помощью суффикса -it образуют почти все термины, напр.: მიზეზი mizezi "причина" – მიზეზობა mizezoba "причинность", отсюда მიზეზობითი mizezobiti "винительный падеж" (досл. причинный); ორი ori "два" – ორობა ogoza "двойственность" и ორობითი ogobiti "двойственное число"; მიცემა micema "дать" – მიცემითი micemiti "дательный падеж" и др.

Надо заметить, что образование философских терминов таким же способом встречаем еще в X в. у Евфимия Афонского; к этому же способу образования новых терминов часто обращался и Ефрем Мцире в переводе "Диалектики" Иоанна Дамаскина.

Деривационными элементами при образовании философско-грамматических терминов служат падежные показатели и послелог: эти флективные по происхождению окончания становятся деривационными, как только в последующей позиции возникает действующее окончание какого-либо падежа, напр., ზოგ-ი zog-i "часть", "половина" в обстоятельном падеже получает суффикс -ad ზოგ-ად zog-ad, но в форме ზოგად-ი zogadi, где окончание -ი -i является показателем именительного падежа, -ად -ad становится частью именной основы, деривационным элементом. ზოგადი zogadi является философским термином и обозначает "общее"; термины образуются также от глагольных форм третьего лица, напр., არ-ს ar-s "есть" (где окончание -ს -s показатель субъектного третьего лица) дает термин არს-ი -ars-i "сущность". Окончание лица -ს -s становится частью основы без какой-

либо конкретной функции. Таким же путем получен термин *მრწამსი* *mrcamsi* "концепция", "убеждение" (ср. *მ-რწამ-ს* *m-rčam-s* "верю"; *მ-* *m* показатель объектного 1-го лица, а *-ს* *-s* показатель субъектного 3-го лица). *არსი* *arsi* и *მრწამსი* *mrcamsi* склоняются обычно, как все остальные имена существительные; назовем еще несколько терминов: *ბუნებითი* *bunebiti* "природный", *ბუნებისგანი* *bunebisgani* "от природного" (*-გან* *-gan* послелог), *არსებითი* *arsებითი* "субстанция", *სწორებითი* *scoreბითი* "равный", *სულობითი* *sulobiti* "психический" и др.

Вышеуказанные и многие другие термины обычны в теологическо-философской литературе X-XII вв. Они продолжают и утверждают определенную традицию. С этой точки зрения особое внимание привлекают переводы сочинений Аммония сына Гермия¹¹ в XII в. В этих сочинениях речь идет о роли грамматики, языковых явлениях и элементах языковой системы, а именно: об изменении имен и глаголов, создании новых слов и предложений, о звуках, тонах, словах и др.

Греческие термины в грузинский язык порой переносятся прямо, без перевода, но чаще всего они имеют грузинские соответствия, которые перекликаются с терминами выше рассмотренного трактата о грамматических членах: *მიცემითი* *micemiti* "дат. п.", *ნათესაობითი* *natesaobiti* "род. п.", *მიზეზობითი* *mizezobiti* "вин. п."... (см. выше); параллельно с этим употребляются греческие *გენიკი* *geniki* "род. п." *დოტიკი* *dotiki* "дат. п." *აიტიატიკე* *aitiatike* "вин. п." Здесь же встречаются термины *ასო* *aso* "звук", *მარცვალი* *marcwali* "слог", *დაკრეტა* *dakweta* "флексия", *თქმმა/რიმა* *tkwma/rima* (греч. *ρ.ήμα*) "глагол", *სიტყვა* *sitqwa* "предложение". *ნაწილი* *načili* "часть речи"; различаются "прямой падеж" — *მართლისებრ* *martlisebr* *ptosi* и "косвенный падеж" — *იგურდობის* *igwrdobis* *ptosi* (греч. *πτῶσις*), *ლექსი* *leks'i* "слово" (греч. *λέξις*).

Некоторые из этих терминов грузинская грамматическая традиция сохранила вплоть до XIX в. В этих же сочинениях без перевода встречаются известные греческие термины, обозначающие ударение и виды ударения: *ტონი* *toni*, *ოკსვომენი* *okswomeni*, *დასვომენი* *daswomeni*, *ფსილომენი* *psilomeni*.

¹¹ Сочинения Аммония сына Гермия в грузинской литературе...

Как указывает М. Рапава во введении к вышеуказанному изданию сочинений Аммония сына Гермия, эти термины встречаются и в оригинальном трактате Иоанна Петрици — в его "Послесловии" к "Комментариям к сочинению Прокла Диадоха..." И. Петрици в "Послесловии" рядом с греческими терминами дает их грузинские соответствия: ὀξία ὀξία — груз. მახვილი *maxwili*, ფილი *psili* — груз. წილი *çili*, დასია *dasia* — груз. წყნარად წარსასვლელი სიტყვად (досл. медленное прохождение предложения) *çqarad çarsasvleli sitqwisaj*, პერისპომენი *perispomeni* — груз. გარემორთბმული *garemortxmuli*, ტროფოს *tropos*, груз. უკუსაქცველი *ukusakceveli*. Там же представлены термины пунктуации: ვარია *varia* — груз. მძიმე *mzime* "запятая", კოდიასტოლი *wipodiasstoli* — груз. წერტილი *çertili* "точка", უფვბ ურენ — груз. შემკვრელი (знак завершения предложения?).

Рассмотренными выше терминами в XVIII в. пользуются Сулхан-Саба Орбелиани и Антоний Первый. Правда, в понимании некоторых терминов есть отклонение, но главное в данный момент то, что перед нами многовековая традиция; немаловажно и то, что эта традиция сформировалась на основе греческой языковедческой и философской литературы, в "среде греческой культуры", как пишет М. А. Шанидзе.

Следует полагать, что представленная часть грузинской лингвистической терминологии наглядно свидетельствует о том, что, используя древнегрузинские грамматические термины, можно обсуждать многие вопросы практической грамматики. Это означает, что грамматическая наука знакома грузинам уже в X-XII вв.: истинным подтверждением же этой тезы служат оригинальные трактаты грузинских авторов того периода: (1) "Слово об арфронах" грузинского анонима и (2) "Послесловие" к трудам Прокла Диадоха Иоанна Петрици.

Национальные бедствия XIII-XVI вв. наложили свою печать на развитие грузинской культуры и науки: активность нации по этим направлениям почти целиком угасла, но традиция все-таки сохранила все научные термины, существование которых подразумевает и существование определенного научного знания. Этим можно объяснить тот факт, что Зураб Шаншовани и Антоний Первый в своих грамматиках пользуются общими терминами, хотя хорошо известно, что Антоний Первый ничего не знал о суще-

ствовании грамматики З. Шаншовани. Оба грамматиста, используя общие традиционные источники, употребляют упомянутые выше термины: წიგნი *çigni* "буква", ასო *aso* "звук", მარცვლი/მარცვლი *marcvali/marcwali* "слог", ლექსი *leksi* "слово", სიტყვა/სიტყვა *sitqva/sitqwa* "предложение", ნათესავი *natesavi* "род", რიცხვი *ricxvi* "число" и др.

Вместе с грамматическими терминами привлекает внимание и сохранение орфографического наследия: З. Шаншовани и Антоний Первый в правописании пользуются комплексом *წმ* (*we*), введенным еще в XI в. До З. Шаншовани комплекс *წმ* (*we*) часто встречается в словаре Сулхана-Сабы Орбелиани, который является одним из звеньев в цепи грузинской лингвистической традиции с X-XII вв. до 30-х годов XVIII столетия.

Следуя традиции, заложенной в X-XII вв., Сулхан-Саба Орбелиани, Зураб Шаншовани и Антоний Первый пользуются греческой графемой *φ* (*φ*) в заимствованиях, содержащих звук *φ* (напр. *ფილოსოფოსი* *filosofosi* "философ" встречается в переводе Ефрема Мшире "Диалектики" Иоанна Дамаскина). Примечательно, что *φ* не употребляется в трудах итальянских миссионеров, хотя для них этот знак и передаваемый им звук были естественными. Следует заметить, что в 70-е гг. XVII в. Бернардо-Мария Неаполитанский, находясь при дворе царя Вахтанга V, был приближенным принца Георгия (впоследствии царь Гиорги XI), библиотекой которого он пользовался и, естественно, мог видеть старые сочинения с буквой *φ*. Зная, что *φ* — не присущий грузинскому языку звук, итальянцы не пользуются им, а грузин Сулхан-саба Орбелиани пишет букву там, где ее употребляли традиционно. Сулхан-Саба в словаре прямо указывает на это: "Это *φ* писали в старых книгах".

Можно заключить, что функционирование терминологии и орфографических правил X-XII вв. в XVII-XVIII вв. бесспорно указывает на восстановление прерванной научной традиции путем изучения старого наследия.

Заинтересованность грузин грамматическими вопросами и создание ими грамматических трактатов в X-XII вв. не являются случайными: грузинский литературный язык в начале своего формирования, естественно, мог опираться только на разговорную речь, но, так как его развитие происходило в рамках церковной

литературы, он вплоть до XIII в. находился под сильным влиянием греческого языка, с которого переводились почти все книги, начиная с IV в.

Письменный язык практически никогда не прерывал связь с разговорным языком. Акад. К. С. Кекелидзе в "Истории древнегрузинской литературы" писал: "На первой ступени общий грузинский язык был очень чист; кто изучит его, тот будет владеть литературным грузинским языком вообще, какой бы эпохи он ни был, потому что последующие изменения он понимает посредством живого языка, который он уже знает. На этом единственном литературном языке писались как церковные, так и светские книги"¹².

В X-XII вв. многие памятники заново были переведены с греческого на грузинский, чтобы идеально сблизить перевод с оригиналом и не давать повода греческим церковным деятелям усомниться в качестве грузинских переводов священных книг.

Специалисты грузинского языка единогласно отмечают изменения в письменном языке с X в. — кроме усиленного влияния греческого языка, в нем заметна и новая волна разговорного народного языка. В научной литературе язык XI-XII вв. называют начальным периодом "среднегрузинского литературного языка". Он не является новым литературным языком, скорее всего представляет один из этапов в развитии единого грузинского литературного языка; его характеризуют определенное количество новой лексики и новые грамматические формы, часто употреблявшиеся параллельно со старыми формами, а также определенные синтаксические конструкции и лексика византийского греческого языка, которые проникли в литературный язык через переведенную литературу.

Изменение литературного грузинского языка происходило по научно обоснованному пути, это — эксплицитное явление: во-первых, этому процессу содействовало создание собственно грузинской агиографии и синаксарных сочинений, что по своей природе требовало сближения с разговорным языком, и, во-вторых, византийское движение за обновление литературного языка на основе разговорной речи.

¹² Кекелидзе К. С. История древнегрузинской литературы. Тбилиси, 1980. Т. I. С. 33.

Как известно, Иоанн Итал, Никифор Вриений, Феодор Продром и др., вопреки литературным тенденциям архаистов, последователей аттического стиля (Анна Комнина и др.), в литературный язык свободно вводят формы разговорной речи. Анна Комнина порицает Иоанна Итала за "деревенское произношение", за "солицизмы" и "бессвязное построение" (читай – построение не аттического стиля), а язык ее мужа – Н. Вриения, по словам А. А. Васильева, "довольно прост и лишен той искусственной закругленности, которая свойственна, например, его ученой супруге"¹³.

Р. Давкинс отмечает, что в сочинениях Продрома, византийского поэта 1-й половины XII столетия, старые и новые формы представлены рядом. Новые формы, продолжает он, впоследствии занимают место старых форм¹⁴.

Иоанн Петрици, в языковой политике последователь Иоанна Итала, знаменует высшее проявление движения за обновление грузинского литературного языка. Он, воспитанник Константинопольской академии, хорошо усвоил принципы обновления языка и поставил своей целью создание научной терминологии на основе грузинского же языка, предусматривая его природные свойства. Акад. Н. Я. Марр о его заслуге перед грузинским языком писал так: "За Иоанном Петрицским следует признать громадную заслугу в грузинской литературе: ему мы обязаны готовой философскою терминологиею на грузинском языке, замечательно точно и кратко передающей грузинскими корнями все те термины, которые в европейских языках существуют в форме греческих или латинских заимствований. Надо при этом иметь в виду, что это богатство не оставалось мертвым капиталом, когда в Грузии процветала родная литература"¹⁵.

Иоанн Петрици, как и Иоанн Итал, старается создать термины, точно выражающие специфические нюансы нужных ему понятий.

Иоанн Петрици в философских сочинениях, переведенных им с греческого языка, старается сохранить смысл греческих терминов, который они имеют в конкретных фразах оригинала. Прямым

¹³ Васильев А. А. История Византии и крестоносцы, 1923. с. 105.

¹⁴ Dawkins R. M. Greek language in the Byzantine period. "Byzantinium", Oxford, 1961, с. 254.

¹⁵ Марр Н. Я. Иоанн Петрицкий... с. 35.

следствием этого оказываются созданные им новые термины, образованные по моделям грузинского языка, но с помощью не использовавшихся прежде в грузинском языке форм: словопроизводные элементы языка занимают необычные для них места, происходит расширение сфер их действия в языке. По мнению того же Н. Я. Марра, именно таким путем смог Иоанн Петрици передать на родном языке все нюансы греческой философской мысли и "создать на родном языке равный греческому по выразительности и определенности философский слог"¹⁶.

Н. Н. Кечагмадзе указывает, что такое обобщение в словопроизводстве является стилем эпохи, и подобные образования новых терминов встречаем и у Иоанна Итала¹⁷.

Метод гекзаметрического изложения мысли Н. Н. Кечагмадзе считает общим для И. Итала и И. Петрици и утверждает: "Это явление мы встречаем не только у грузинских писателей, но и у греческих мыслителей этого периода"¹⁸.

Иоанн Петрици не является создателем нового грузинского литературного языка, тем более творцом какого-то искусственного языка. Он выработал определенный вид теологическо-философского стиля, который является следствием соединения многовековой грузинской переводческой практики¹⁹ с языковой политикой той эпохи, сущность которой выражается в слиянии традиционных форм письменного языка с формами разговорной речи.

Гелатская теологическо-философская школа, основателем которой был Иоанн Петрици, народную разговорную речь использует как живительную струю для обновления и дальнейшего развития грузинского литературного языка²⁰. Ярче всего эта тенденция проявилась в светских произведениях грузинских описцев — в

¹⁶ Марр Н. Я. Иоанн Петрицкий... с. 34.

¹⁷ Кечагмадзе Н. Н. Творчество Иоанна Итала. Тбилиси. 1970. С. 108.

¹⁸ Там же. С. 104.

¹⁹ Различают две переводческие школы: одно направление старается перевести смысл оригинала таким образом, чтобы сохранить естественное строение грузинской фразы; другое же направление преимущественное внимание уделяет дословному переводу, иногда в ущерб грузинскому естественному грамматическому строению.

²⁰ См.: Меликишвили Д. Н. Язык и стиль философских трудов Иоанна Петрици. Тбилиси, 1975; Гелатская школа и вопросы развития грузинского научного языка, Мещинереба. 1986. №10.

сочинениях Иоанэ Шавтели и Чахрухадзе и в поэме Шота Руставели "Витязь в тигровой шкуре". Что же касается конкретных проявлений терминотворчества классического периода, выше уже было сказано, что новые термины и лексические единицы создавались за счет расширения дистрибуции определенных элементов словообразования, например, создаются термины *მეჭმე ტექტი* "действующий" по модели причастия с префиксом *მე-* *მე-ოტ-ი* "убежавший"...); *მეტყველ* *მეტყვე* "говорящий", *მესმე* *მესმე* "слушающий", *მესჯე* *მესჯე* "рассуждающий"... по модели причастия с конфиксом *მე — ე მე — ე...*

Наряду с термином *არსი* *arsi* "сущность", который был образован еще в X в. от глагола *არს* *ars* "есть" (см. выше), Иоанн Петрици создает термин *ოუძი* *iqoj* "существовавший до настоящего времени", т. е. "то, что существовало" от глагольной формы аориста *ოუძი* *iqo* "был" и т. д. а из терминов *არსი* *arsi* и *ოუძი* *iqoj* создаются новые термины более абстрактного значения с помощью соответствующего суффикса *-ობა* *-oba*: *არსობა* *arsoba* и *ოუძობა* *iqosoba*. Появились также новые глаголы из этих же терминов: *არსდება* *arsdeba* "превращается в сущность" и *აარსებს* *aarsebs* "превращает в сущность" и т. д.

Новые модели словообразования и расширение сферы действия старых моделей существенно обогатили грузинский язык конкретными терминами и лексическими единицами, не существовавшими до классического периода; они дали языку неиссякаемую потенцию словотворчества, которая была плодотворно использована в светской литературе классического и последующего периодов*.

* Кроме указанной в сносках, использована следующая литература: Бабунашвили Е. А. Антоний и вопросы грузинской грамматики. Тбилиси, 1970; Дanelia К. Д. Вопросы истории грузинского литературного языка. Тбилиси, 1983; Курцикидзе Ц. И. "Поучения" Василия Кесарийского в переводе Ефрема Мидире. Тбилиси, 1983; Орловская Н. К. Грузия в литературе Западной Европы XVII-XVIII веков. Тбилиси, 1965; Поцхишвили А. П. Из истории грузинской грамматической мысли. Тбилиси, 1979; Сарджвеладзе З. А. Введение в историю грузинского литературного языка. Тбилиси, 1984; Чикобава А. С. История изучения иберийско-кавказских языков. Тбилиси, 1965; Шанидзе А. Г. Язык Георгия Святогорца по его житию св. Иоанна и св. Ефимия. Тбилиси, 1946; Сарджвеладзе З. А., У истоков грузинской лингвистической мысли; "Вопросы языкознания", №1, 1983.

Развитие грузинский лингвистической мысли в XVII-XVIII веках

Продолжительные кровавые войны и опустошительные нашествия в XIII-XV вв. привели к полному упадку творческой жизни в Грузии. В единичных, едва сохранившихся научных центрах о создании нового и не помышляли, большим успехом в эпоху бед и несчастий, обрушившихся на Грузию, считалось сохранение старого наследия.

Не было покоя от врагов и в XVI-XVII вв; Грузия в это время раздроблена на феодальные царства и княжества; развитой в научном и культурном отношении Византии уже нет... Грузия пытается наладить связь с Западной Европой (направлены послы в Ватикан, во Францию и Испанию), а затем с Россией, но бесполезно.

Насмотря на отсутствие реальной помощи, народ постепенно собирает силы в коротких передышках между войнами. В XVII в. грузинская литература имеет замечательных представителей: Теймураза I, Арчила II, Сулхана-Сабу Орбелиани и др.

В XVII веке начинается интенсивное изучение грузинского языка, сначала итальянскими миссионерами, а затем и самими грузинами под влиянием итальянцев. В это время грузины восстанавливают прерванную связь с грамматическим наследием теологов-философов X-XII вв.

Итальянские миссионеры появились в Грузии в конце 20-ых годов XVII в. и не прерывали свою деятельность на протяжении полутора веков. Они изучали разговорный грузинский язык, дабы проповедывать народу на родном ему языке. Миссионеры основали в Грузии школы, где наряду с греческой и латинской грамматикой обучали и грамматике грузинского языка²¹. Они создали грамматики грузинского языка и двуязычные словари (грузинско-итальянские и итальянско-грузинские).

Стефано Паолини и Николоз Ирубакидзе-Чолокашвили. Первый словарь (грузинско-итальянский) был создан и напечатан в Риме в 1629 г. Составили словарь Стефано Паолини (Stefano Paolini) и Николоз Ирубакидзе-Чолокашвили, посол царя

²¹ Тамара швили М. История католичества среди грузин. Тифлис, 1902. с. 156 (на груз. яз.).

Теймураза I в Европе. На титульном листе словаря Ирубакидзе-Чолокашвили назван Ничефором Ирбаки – Niceforo Irbachi²².

Слова в словаре расположены в три столбца: в левом столбце дано грузинское слово, в среднем – итальянская транслитерация и в правом – итальянский перевод:

აბაბა abáno bagno ...

Словарь был призван (1) помочь в понимании грузинского слова и (2) обучить миссионеров его произношению.

Первая задача решалась достаточно просто, поскольку словарь составляли итальянец и грузин, который был знаком с итальянским языком. Значительно сложнее было добиться правильного произношения, ибо приходилось толковать вопросы соответствия и расхождения между алфавитами двух языков и произношения звуков: в грузинском алфавите было много букв, звуковые соответствия которых могли показаться необычными, во всяком случае, непривычными итальянцу Паолини, например, /ç/, /ʧ/, /q/, глоттальные элементы троечных систем согласных и др. Следует отметить также, что приложенный к словарю действовавший в то время грузинский алфавит содержал фонетически избыточные знаки. Составление словаря осложнилось также тем, что Ст. Паолини пользовался помощью Ирбаки лишь в течение двух или трех месяцев²³. Но и это короткое время, должно быть, ушло на установление семантических коррелятов.

Правила Транслитерации составили квалифицированно.

Ошибки в словаре являются результатом смешения грузинских букв, что объясняется, видимо, тем, что на последнем этапе работы над словарем Ст. Паолини был лишен возможности слышать произношение грузинских звуков и контроля за правописанием грузинских слов со стороны Н. Ирбаки.

22 Dittionario Giorgiano e Italiano, composto da Stefano Paolini con l'aiuta del M. R. P. D. Niceforo Irbachi Giorgiano, Monaco di S. Basilio... In Roma, ClеDCXXIX. Словарь с олавитами и молитвами был опубликован в сборнике, посвященном 350-летию грузинской печатной книги: А. С. Чикобава, Дж. Ватеишвили, Первые грузинские печатные издания, Тбилиси, 1983.

²³ В а т е и ш в и л и Дж. Предтеча грузинской печатной летописи. В кн. : А. С. Чикобава, Дж. ватеишвили, Первые грузинские..., с. 10.

Правила транслитерации устанавливались, естественно, с учетом дифференциальных признаков грузинских и итальянских фонем и их графического выражения – посредством простых букв, диграфов, триграфов. Эти правила вместе с грузинским алфавитом предваряют словарь (с. 1-2): грузинская графема стоит на первом месте; в следудщей графе дается ее грузинское название, в третьей графе название транслитерируется, в IV графе дается транслитерация звука.

I	II	III	IV
ა	აბ	Ap	a
ბ	ბაბ	Bap	b
გ	გაბ	ghan	gh ...

Некоторые транслитеры сопровождаются дополнительными указаниями: (а) произносится подобно тому или иному звуку определенного языка (приводятся звуки еврейского, итальянского, арабского, греческого, испанского языков); (б) гласный или согласный; (в) произносится как итальянский комплекс в определенной позиции: груз. [ᵐ] [ᵐ] поясняется греческим звуком [θ], груз. [ᶇ] [ᶇ] — арабским [č]... звук [v] — согласный, [u] — гласный и т. д.

Анализ правил транслитерации: по мнению Ст. Паолини, примерно одинаково в грузинском и итальянском звучат ა-a, ბ-b, ც-d, ე-e, ი-i, კ-k, ლ-l, მ-m, ნ-n, ო-o, პ-p, რ-r, ს-s, ტ-t, ფ-fc, ჩ-ci, ჯ-gi;

Звуки [ᶇ] и [ᶈ] обозначаются одной графемой u, однако ᶇ — "согласный", а ᶈ — "гласный" (см. выше).

Простые графемы g и c Ст. Паолини использует для грузинских звуков ლ(y) и ყ(q), а путем присоединения к ним знаков i и h (акка) создает диграфы для обозначения, как он считает, согласных переднего и заднего образования. схематично:

gi [ᶇ ᶇ] ← g [ლ γ] → gh [გ g]

ci [ჩ ᶇ] ← c [ყ q] → ch { [ჩ k]
[ჩ x]
[ჩ ᶇ]

Схема дает возможность проследить за мыслью автора (мы используем в данном случае терминологию и классификацию звуков Ф.-М. Маджо, которые вполне понятны и сегодня, хотя относятся ко времени Ст. Паолини).

Согласные /g, ʒ, b, ʒ/ Ст. Паолини считает увулярными и более заднего образования, чем g, k, c (ლ, ʒ, ყ), что он и выразил через h (акка) ʒ — gh, ʒ — ch, b — ch, ʒ — ch. О том, что знак h (акка) используется для обозначения заднего образования, свидетельствует тот факт, что звуки более заднего образования, чем /g, ʒ, b /, получают удвоенный знак h (акка): ʒ-chh, ʒ-hh, ʒ-hh. Итак, по месту образования Ст. Паолини классифицирует согласные следующим образом:

Палатальные: ლ, ყ, ʒ (транслитерация — g, c, k);

Увулярные: ʒ, ʒ, b, ʒ (gh, ch, ch, ch);

Фарингальные: ʒ, ʒ, ʒ (chh, hh, hh).

Некоторые пояснения к микрогруппам: (1) Ст. Паолини, видимо, не всегда четко различает [ʒ] и [ʒ]; (2) квалификация звука [ლ] как палатального становится понятной, если учесть произношение европейского /r/ как [ლ] (ʒ); (3) требует уточнения помещение звука [ʒ] в ряд [g, ʒ, b]. По разработанным Ст. Паолини правилам транслитерации, [ʒ] следовало читать как испанское [ch] (Dittionario... с. 2), что приблизительно соответствует грузинскому [ჩ], однако абруптивность [ʒ] побуждает автора сблизить этот звук с [ʒ]; об этом свидетельствуют некоторые ошибки в словаре: слово *saʒmeli* (საჯმელი) Ст. Паолини записывает по-грузински как *საჯმელი* (*sakmedi*) "mangiare" (к тому же, ошибочно написано *საჯმელი* *sakmedi*, т. е. смешаны графемы ლ l и დ d); (4) звуки [ʒ] и [ʒ], естественно, выражаются одним знаком (hh), поскольку и в более позднем словаре С.-С. Орбелиани они не различаются, видимо, грузины произносили их одинаково — как [ʒ] [h]; (5) знак h (акка) Ст. Паолини использует и для обозначения придыхательности согласных переднего образования: ʒ — rh ср. ʒ — p, и თ — th, срв. ტ — t. (6) очень трудным оказалось отличать друг от друга звуки [ʒ, d, ʒ, ʒ], которые автор обозначил одной графемой z, однако с указанием итальянских слов, где z стоит в разной позиции; звук [ʒ] (z) поясняется следующим образом: произносится как италья. z в слове *zeſigo*, ʒ (ç) — как z в слове *zio*, ʒ (ç) — как z в слове *zorro*; (7) диграфы gh и

ch используются шире, чем в самом итальянском, — gh передает груз. ჯ (g), ch — ჯ ბ ჯ (k x č), хотя в итальянском согласные g и c не нуждаются в знаке h (акка) в позиции перед гласными a, o, u; (8) согласные ჯ (ž) и ზ (č) транслитерируются по правилам итальянской орфографии: в позиции перед i, e (транслитеры груз. o, j) ჯ передается графемой g, в других позициях — диграфом gi. Mutatis mutandis транслитеры с и ci. Поскольку с — y смешано с k — ჯ, в словаре вообще не оказалось слов на с, а соответствующие слова пишутся через ჯ (k).

В одних случаях ошибки являются графическими, в других обуславливаются спецификой грузинских звуков, порой же составитель забывает правила транслитерации и читает написанное по-итальянски: ჯაგო zaghi cane (груз. ჯაღლი ჯაჟი); звук [ლ] l не составляет труда для Ст. Паолини, но в данном случае комплекс gli он ошибочно читает как итальянское ghi [gi]; груз. ჯ (chh) постоянно смешивается с ჯ (k), поэтому в словаре нет слов с этим звуком, вместо него употребляется графема ჯ; კობო kbo vitello“, вместо ჯბო и т. д. По установленному правилу груз. ჯ (g) следовало передавать знаком gh, а груз. ლ (γ) — знаком g. Однако преверб ჯა (ga) в силу гласного а передается в виде ga- без h (акка) под влиянием итальянского правописания; при записи по-грузински, теперь уже в соответствии с принятым правилом, ჯ (g) в позиции перед а передается как ლ (γ), а в результате преверб ჯა- (ga-) пишется в виде γა- (ლა) и т. д.

А. С. Чикобава, а затем и другие исследователи легко восстановили картину сотрудничества Ст. Паолини и Н. Ирбака. Предполагается, что они располагали греческим словником²⁴. Н. Ирбак переводил слова, а Ст. Паолини записывал их по разработанным им правилам транслитерации и ставил ударение. Непереведенные (видимо, случайно пропущенные) единицы словника так и вносятся в словарь, но в грузинской записи (აბობო აბი, ელეო елео, იპო იპო и т. д.), а дальше к ним приписывается итальянский перевод.

Транслитерированные грузинские слова Ст. Паолини или кто другой затем вписывают в словарь грузинскими буквами, но явно это делал не Н. Ирбак, ибо грузинские слова передаются со

²⁴ Чикобава А. С. О первых грузинских лексикографических и грамматических трудах. В кн.: А. С. Чикобава, Дж. Ватешвили, Первые грузинские..., с. 10.

множеством ошибок (некоторые погрешности были указаны выше). Н. Ирбак переписанные по-грузински слова, конечно, не просматривал, так как в противном случае он не пропустил бы такого количества ошибок. Здесь же следует заметить, что наличие греческого словника подтверждается греческими же прочтением множества слов, уже давно заимствованных и адаптированных в грузинском языке. Некоторые "греческие прочтения" свидетельствуют, что греческий не был родным языком читавшего. Например: (1) в словах ენღრატიი სურათისი, ენღრაწია სურათია, მღოს თავოს, ფალალა palaya грузинский звук ლ (γ) употреблен вместе греч γ, т. е. γ читается как ლ (γ), а не как გ (g). Срв. греч. ἐγ-κράτης "сдержанный" (итал. astineza "пост") греч. ἐγ-κράτεια "сдержанность" (итал. digiuno); греч. φάλλαγγος (итал. serro "пень") по-грузински записано как ფალალა (транслит. fálaga). Сочетание γγ следовало читать как [ɛg] [ɛg], а не [l] [ɛ] (в грузинском языке было слово ფალანგი palangi в значении "пень: коряга"). ფალალა, таким образом, хотя и повторяет греческое φάλλαγγος, но неточно, буквально. С этой точки зрения примечательно слово სტომახი (транслит., итал. stomaco "желудок"). В грузинском столбце форма სტომახი неожиданно, ибо в древне- и новогрузинском, включая современные диалекты, употребляется სტომაკი stomaki; В написании სტომახი явно чувствуется влияние греч. формы στόμαχος. Ударение в этом слове (stomáchi) не соответствует ни греческому, ни грузинскому, так как в обоих языках оно приходится на анлаут. Ст. Паolini ставит ударение на ა в силу **интонации перечисления**, что вполне естественно при последовательном прочтении и переводе словника. Конечный гласный ი i (სტომახი) – показатель именительного падежа – произнес очевидно грузин, а записал кто-то другой, поставивший неверное ударение. Ударение ошибочно поставлено и в других случаях: dabečduá "sigillare", athkmá "voto"...

Дж. Ватеишвили объясняет некоторые ошибки погрешностями редактирования и типографскими издержками. Н. Ирбака в это время в Риме уже не было.

Алфавит перед "молитвами" и алфавит перед самим словарем составлены, должно быть, одним и тем же человеком. В обоих случаях иллюстрацией к букве ზ (z) служит слово ზუებ ზენ

"мы", в итальянской транслитерации – *cißen*. В XVII в. Антоний I по этому образцу билабиальную согласную *ჭ* (*ц*) сопровождает диакритическим знаком – *ჭ̣*. Следует предположить, что Антоний I видел этот алфавит у любого миссионера, которые приезжали из Рима в Грузию и везли с собой словари и грамматики.

Франческо-Мариа Маджо. Следующий исследователь грузинского языка Франческо-Мариа Маджо (*Francesco-Maria Maggio*) создал грамматику, дважды напечатанную в Риме – в 1643 и 1670 гг.²⁵

"Грамматика" начинается с алфавита Ст. Паолини; но с добавлением (в начале) одного столбца – где указан порядковый номер буквы. Кроме того, Ф.-М. Маджо предлагает не только действующий в Грузии т. н. светский алфавит, но и указывает соответствующие буквы древних грузинских алфавитов: церковного – нусхури и уставного – мргловани. При этом во всех трех алфавитах отсутствует графема *ჟ* (в мргловани *ჟ*, в церковном – *ჟ*).

Возникает вопрос: использовал ли Ф.-М. Маджо систему транслитерации, созданную за 14 лет до того Стефаном Паолини?

Ф.-М. Маджо точно следует этой системе и лишь по мере необходимости усовершенствует ее на тех же принципах: 24 транслитерационные пары совпадают полностью.

О различиях: (1) Ст. Паолини трижды нарушает порядок грузинских букв. Ф.-М. Маджо восстанавливает порядок; (2) Ст. Паолини пропустил букву *ღ* *j*. Маджо пишет на ее место графему *o* (в транслитерации – *i*). Поэтому алфавит Ф. Маджо содержит на одну букву больше и вместе с тем одной графемой – *o* *i* обозначает как гласный звук, так и его неслоговой вариант *ღ* *j*, что вполне оправдано фонологически. видимо, Ст. Паолини не считал нужным вносить в алфавит графему *ღ*. Дело в том, что и в латинском, и в самом итальянском буква *i* в зависимости от позиции читалась со слоговой огласовкой и без нее. Поэтому решение Ст. Паолини и Ф.-М. Маджо вовсе не вносить *ღ* *j* (позиционно – не-

²⁵ *Syntagmaton linguarum quae in Georgiae regionibus audiuntur. Liber primus, complectens Georgianae, seu Ibericae Vulgaris linguae institutiones grammaticas. Autore D. Francisco-Maria Maggio, clerico regulari, panormitano. Romae, ex typographia Sacrae congregationis de Propaganda Fide, MDCXLIII. Перепечатано А. С. Чикобава, Дж. Ватенишвили, Грузинские печатные издания...*

слоговое *i*) в алфавит, а объединить его с *o* (*i*) не выглядит неожиданным; (3) Ф.-М. Маджо вносит определенные коррективы в классификацию согласных по месту образования – согласные *ʒ*, *ʒ*, *ʒ* (*κ k q*) он включает в одну группу увулярных, а *ϕ* *ϕ* переносит, соответственно, в группу гуттуральных, включающую у Ст. Паолини согласные *b* *x* и *ʒ* *q*. Решение, несомненно, вполне логичное. Покажем на схеме специфичные согласные по месту образования:

Палатальные (Palatinae):	Увулярные (Uvuls)	Гуттуральные (Gutturales)
<i>gi</i> <i>ʒ</i> } <i>gh</i> <i>λ</i> } <i>Gi</i> <i>h</i> }	 <i>CH</i> <i>ʒ</i> <i>K</i> <i>ʒ</i> <i>Cq</i> <i>ʒ</i>	 <i>ghh</i> <i>ϕ</i> <i>hh</i> } } <i>ʒ</i> } <i>ʒ</i> <i>Chh</i> } } <i>b</i> } <i>ʒ</i>

Недостаток классификации Ф.-М. Маджо очевиден: *ʒ* (*gh*) оказывается в группе палатальных, а не увулярных; если бы фарингальные и ларингальные не были бы объединены, то классификация стала бы более адекватной. Вообще же классификацию согласных грузинского языка Ф.-М. Маджо проводит весьма обоснованно.

Выше схема Ф.-М. Маджо рассматривалась с точки зрения отношения к системе транслитерации Ст. Паолини.

Что же касается классификации гласных и согласных грузинского языка самого Ф.-М. Маджо, он классифицирует звуки по нескольким признакам: (1) гласные и согласные; (2) согласные делятся на немые и полные ("Полные" в некоторых случаях не нуждаются в гласном, т. е. сами образуют слог, напр. *ag* [ara] – *г* произносится как [ra]...); (3) глухие делятся на простые и двойные (двойные состоят из простых, напр., *ʒd>ʒ* *sʒ>ʒ*, *ʒʒ>ʒ* *sʒ>ʒ*, *ʒʒ>ʒ* *gq>ʒ* и др.).

Классификация по способу и месту образования дает следующие группы:

Гласные (Vocales): ა, ე, ი, ო, უ;

Согласные (Consonantes): ბ, გ, დ, ვ, ზ, პ ([p] — Ф. У.), თ, ქ, ლ, მ, ნ, ი ([ɲ] — Ф. У.), ჰ, ჟ, რ, ს, ტ, ც, ჭ, ღ, ყ, შ, ხ, ც, ძ, წ, ჳ, ბ, ვ, ჰ, პ ([β] — Ф. У.);

Полные (Plenae): რ ([rɑ] — Ф. У.), პ ([pɑ] — Ф. У.), შ ([ʃɑ] — Ф. У.);

Немые (Mutae): ბ, გ, დ, ვ, ზ, პ ([p] — Ф. У.), თ, ქ, ლ, მ, ნ, ი, ([ɲ] — Ф. У.), ჰ, ჟ, ს, ტ, ც, ჭ, ღ, ყ, შ, ხ, ც, ძ, წ, ჳ, ბ, ვ, ჰ, პ;

Простые (Simplices): ბ, გ, დ, ვ, პ, თ, ქ, ლ, მ, ნ, ი ([ɲ] — Ф. У.), ჰ, ს, ტ, ც, ჭ, ღ, ყ, შ, ხ, წ, ჳ;

Двойные (Duplae): ზ, ჟ (в тексте ошибочно вместо ჟ — ც; см. двойные звуки на с.8), დ, ყ, შ, ც, ჳ, ხ, ჳ;

Гуттуральные (Gutturales): პ ([p] — Ф. У.), ლ, ბ, ვ, პ, შ ([β] — Ф. У.);

Увулярные (Uvales): ქ, ჳ, ყ;

Палатальные (Palatinae): გ, შ, ხ, ც, ჟ, ჳ, ჳ;

Сибилантные (Sibilantes): ზ, ს, ძ, წ;

Лепетные (Balbutientes): დ, თ, ტ;

Гнутые (Flexae): ლ, ნ, რ;

Губные ((Labiales): ბ, მ, პ, ფ;

Мягкие (Moles): ვ, ი ([ɲ] — Ф. У.).

Здесь же выделяются 5 дифтонгов — აუ au, ოუ ou²⁶, უა ua, უე ue, უი ui (с.10).

Конечно, с современных научных позиций парадигматический анализ фонем грузинского языка, проведенный итальянским грамматистом XVII в., не лишен погрешностей. Однако существенные особенности он фиксирует и заслуживает высокой оценки, тем более для своего времени.

Просодия

Ф.-М. Маджо выделяет в грузинском языке три типа ударения: (1) на первом, (2) втором и (3) третьем слоге с конца. Более распространенным он считает случаи пенультимы, когда ударение падает на второй слог с конца.

²⁶ На с. 9 вместо дифтонга ou фигурирует oe, и указан пример — კოელა koela "каждый".

Дистрибуцию ударения автор определяет по окончаниям:

(1) Ударение приходится на конечный гласный *i*, *a*, *e*, или в формах на согласный (*kalamí* "перо", *kaɣaldí* "бумага", *marxɛnâ* "левый", *mežinibe* "конюх", *viarót* "пошли!");

(2) ударение падает на второй с конца гласный в словах с окончаниями (*a*) *-ai*, *-ei*, *-oi* (*b*) *-uri*, *-eli*, *-ani*, *-ili*, *-ogi*, *-opi* или *-uli*, а также в тех случаях, когда (*b*) за вторым с конца гласным следует "двойное" *ɔ* или (*ɣ*) два согласных (*ikanéi* "там", *šinaúri* "свой", *čvенеbúri* "наш", *gɛmriéli* "вкусный", *colíáni* "женатый", *sadili* "обед", *pióri* "чеснок", *amdóni* "столько", *šɛkerúli* "связанный", *dedakáci* "женщина", *mɛvâni* "кисть винограда" и т. д.).

(3) Ударение падает на третий гласный с конца в словах с окончанием *-ida*, *-ina*, *-isa* или *-ma* (*dâšina* "штык", *bustânida* "из огорода"), *bičisa* "мальчика" (*bičisa*), *gâroma* "почему" (*raɣoma*)...).

Эти окончания не связаны с местом ударения, что хорошо видно из иллюстративного материала. Например, форма *kaɣaldí* (*kaɣaldi*), согласно первому правилу, должна иметь ударение на последнем гласном, а по второму – на втором с конца гласном и т. д., и т. п.

Ф.-М. Маджо в трехсложных (и более) словах слышит ударение на последнем или на втором с конца гласном, что объясняется, по наблюдению А. С. Чикобава, смешением интонации предложения и словарного ударения.

Морфология

Морфология, по терминологии Ф.-М. Маджо – этимология, является второй частью грамматики и изучает образование частей речи. Маджо считает "бесспорными" девять частей речи: имя, местоимение, глагол, причастие, наречие, предлог, послелог, междометие и союз.

Имя

Имя имеет пять категорий – род, число, падеж (склонение), образование и сравнение (степень).

Род – "неизменяем", а потому груз. слово ლამასი (lamasi – lamazi) "красивый" можно выразить тремя формами рода в латинском – pulcher, pulchera, pulcherum.

Число и склонение. Имя имеет два числа – единственное и множественное, которое выражается суффиксами -bi и -ebi (tama-bi "отцы", švil-ebi "дети" и др.). Суффиксом -ebi оформляются имена, оканчивающиеся на i, т.е., по современной терминологии, слова с основой на согласный (показатель именительного падежа -i Ф.-М. Маджо считает гласным основы). Например: biči "мальчик", colī "жена", batoni "господин", и др. Все другие имена, оканчивающиеся на a, e, o, u, во множественном числе получают суффикс -bi. Приведем образцы склонения:

	Ед.ч	Мн.ч.	Ед.ч	Мн.ч.
N	ბიჩი, ბიჩიბა	ბიჩები	მამა, მამამ	მამაბი
G	ბიჩისა	ბიჩებისა	მამასა	მამაბისა
D	ბიჩსა	ბიჩებსა	მამსა	მამაბსა
Acc	ბიჩი	ბიჩები	მამანი	მამაბი
Voc	ბიჩო	ბიჩებო	მამო	მამაბო
Abl	ბიჩისაგან	ბიჩებისაგან	მამასაგან/მამისაგან ²⁷	მამაბისაგან

Форма современного эргатива признается вариантом именительного падежа, но во множественном числе оно не повторяется. Следует заметить, что суффикс -та в именительном падеже приписывается только именам класса человека – кто? Ф.-М. Маджо предполагает, что в дательном падеже повторяется показатель генитива -s (или -sa) и одновременно усекается конечный гласный основы; усечен, например, гласный i в фоме švilsa (срв. род. п. švilisa), усечен гласный a в форме mamsa (срв. род. п. mamasa), следовательно, mamasa>mamsa (род.>дат.).

Маджо считает, что в односложных словах родительный и дательный падежи совпадают, ибо не происходит усечение: xbosa, drosa, mtaza – общие формы для двух падежей. Имена с основой на гласные a, e, o, u в винительном падеже (аккузативе) получают окончание -i: tamai, xboi, droi... (ср. им. п. tama, xbo, dro...). В аблативе, помимо послелога -gan, автор называет -ži, -či, -ši, -da, -dama. Как видно из примеров, -ži – это послелог -ši:

²⁷ Употребляется, как замечает автор, чаще (см. с. 38).

bustanġi (boŝtanŝi) "в огороде", sopolċi (sopolŝi) "в деревне", в примерах bustanida или boŝtidan "из огорода", saġdaridama (saġdridama) "из храма" привлекает внимание отсутствие стяжения основы и усечения (ср. bustanidan, saġdridan; mtisa). Видимо, составитель имеет дело с формами гурийского диалекта. Отсутствие усечения не является для Ф.-М. Маджо единственной особенностью имен с основой на гласный. Выше мы видели, что форму аблатива mamisagan он считает "чаще употребляемой" формой, чем mamasagan.

Автор замечает, что имена с окончанием **-et** в дательном падеже оканчиваются на согласный **с**: **qoruleti** (N) – **korulec** (D), **griqulcti** – **griqulec**, **aqeti** – **aqec**, **ozurgeti** – **ozurges**, **langikuġi** – **langikuc**²⁸; здесь же дается форма **sapranqec** "Францию".

Все это формы дательного падежа грузинских топонимов с формантом **-et**, где окончание **თბ ts** дает **ც** **с**: **kobulets** > **kobulec**, **aqets** > **aqec**... **saprangets** > **sapranqec** и т. п. Названные формы еще раз свидетельствуют, что Ф.-М. Маджо устанавливает закономерности грузинского языка по данным гурийского диалекта.

Имена с основой на **е** в форме множественного числа с показателем **-eb** не имеют второго **е**, например, в словах **თერე-ები** "цари", **თერე-ებ-ისა** "царей"... Маджо пишет одно **е**: **თერები**, **თერებისა**, **თერებსა**... Не исключено, что и здесь сказывается влияние диалекта.

Теоретически Ф.-М. Маджо рассматривает только показатели множественности **-bi** и **-ebi** (с. 34); однако в парадигме склонения имен **თერე** "царь" и **ჯაჰ** "шах" приведены и формы множественного числа с суффиксами **-p/-t** (видимо, под влиянием литературного языка):

N	მეფეები	შაჰები
G	მეფეთა	შაჰათა
D	მეფეთა	შაჰათა
Acc	მეფეები	შაჰები
Voc	მეფებო	შაჰებო
AbI	მეფეთაგან	შაჰათაგან

²⁸ **langikuġi** – **lančixuti**, где иллатное **i** не произносится, а только обозначает палатальность согласного **ġ**. В грузинскую запись гласный **i** переносится по транслитерации (**langichbuti**). Утратив одну **h** (акка), составитель вместо **chh** (**х в**) читает **ch** (**қ ж**), а груз. **თ** неадекватно передает знаком **t** вместо **th**.

Автор достаточно широко описывает образование имен и согласно греко-латинской традиции обозначает это явление термином *species* ("вид").

По "виду" имена делятся на простые и производные, напр., *қа* "камень" — *қаіапі* "каменистый"... Имена образуются и от прилагательных, числительных и наречий. Каждому типу отводится отдельная подглава. Этот раздел грамматики интересен также тем, что наряду с разными деривационными аффиксами (показателями наличия, отсутствия, абстрактности, степени, порядка...) здесь наличествуют именно гурийские диалектные формы.

Выделены пять групп местоимений, там же дается их склонение.

По степени сложности среди всех частей речи грузинского языка выделяется глагол. Ф.-М. Маджо лучше всех других понимает грузинский глагол. Его заслуга в этом отношении вообще очень велика. Составленные им парадигмы легли в основу исследований XVII-XVIII веков.

Глагол

Третья глава второй части отводится глаголу. Глагольные формы рассматриваются по комбинациям наклонений и времен. И хотя каждый глагол грузинского языка, как считает Ф.-М. Маджо, спрягается по-своему, он все-таки пытается выделить некоторые общие парадигмы, основываясь на флексии. Автор спрягает глагол "иду".

I. Изъявительное наклонение

1. Настоящее время: I — *me moval* "ego venio" (я иду), II — *šen moxwal*, III — *iman mova* ; множественное число: I — *čwen movalt*, II — *tqwen moxwalt*, III — *imat movliani*;

2. Прошедшее несовершенное: I — *me movidodi* "ego veniebam" (я приходил), II — *šen moxwidodi*, III — *iman movidoda*; мн. число: I — *čwen movidodit*, II — *tqwen moxwidodit*, III — *imat movidoden*;

3. Неблизкое прошедшее совершенное: I — *me movelo* "ego venni" (я пришел), II — *šen moxwel*, III — *iman movida*; мн. число: I — *čwen movedit*, II — *tqwen moxwedit*, III — *imat movidoden*;

4. Ближайшее прошедшее совершенное: I – me mossuli var "io son venuto" (италь.) (оказывается я пришел), II – Źen mossuli xar, III – iman mossula; мн. число: I – ĉwen mossuli vart, II – tqwen mossuli xart, III – imat mossuli ariani;

5. Давнопрошедшее: I – me mossuli viķavi "ego veneram" (я пришел до того), II – Źen mossuli iķavi, III – iman mossuli iķo; мн. число: I – ĉwen mossuli viķavit, II – tqwen mossuli iķavit, III – imat mossuli iķwen;

6. Будущее: I – me moval "ego veniam" (я приду), II – Źen moxwal, III – iman mova; мн. число: I – ĉwen movalt, II – tqwen moxwalt, III – imat movlian;

II. Повелительное наклонение

7. Повелительное: Źen modi "tu veni" (ты приходи), iman movides "ille veniat" (да придет он!); мн. ч. ĉwen movedot "nos veniamus" (да придем мы!), tqwen movidet "nos venite" (вы идите!), imat moviden "illi veniant" (да идут они!).

III. Желательное наклонение

8. Настоящее и прошедшее несовершенное: I – netans movidodi "utinam venirem" (хоть бы приходил я), II – netans moxwidodi, III – netans movidoda; мн. число: I – netans movidodit, II – netans moxwidodit, III – netans movidioden;

9. Прошедшее совершенное: I – netans mossuli viķavi "utinam venissem" (хоть бы пришел я), II – netans mossuli iķavi, III – netans mossuli iķo; мн. число: I – netans mossuli viķavit, II – netans mossuli iķavit, III – netans mossuli iķwen;

10. Будущее: I – netans moval²⁹ "utinam veniam", II – netans moxwal, III – netans mova; мн. число: I – netans movalt, II – netans moxwalt, III – netans movliani;

IV. Неопределенное наклонение

11. Настоящее и прошедшее совершенное: mossula³⁰.

²⁹ Сочетание частицы netans (точнее ბეძადუ netans "хоть бы") и moval "приду" по замыслу автора должно иметь будущее время и желательное наклонение, но такого сочетания в грузинском не было и нет, как грамматическая форма – она искусственна.

³⁰ movliа масдарная форма, следовательно, ее надо читать как movliа "приходить".

Сослагательное наклонение отсутствует. Фр. Маджо считает, что это наклонение иногда выражают формы желательного наклонения (с. 82). Само желательное наклонение формально совпадает с изъявительным, лишь добавляется частица *petans* (груз. *peṭans* "хоть бы"), соответствующая латинской частице *ut*nam.

Парадигма спряжения глагола *movai* дает важные сведения о теоретических истоках и иллюстративном материале грамматики Маджо. Начнем с материала: (1) *movlian* "придут" несомненно форма гурийского диалекта, (2) эргатив местоимения *imat* с глаголами среднего залога появляется не случайно, такое же положение в единственном числе – *imat mova*. Это тоже особенность гурийского диалекта; (3) заслуживает внимания написание некоторых форм спрягаемого глагола: *toxwal*, *toxwalt*, *toxwidodi*, *toxwidodit*, *toxwel*, *toxwedit* и др. биллабиальное *w* здесь отражает норму древнегрузинского языка. Поэтому влияние книжного языка не исключается, но *w* [ū] в форме *iḳwen* (*iḳwpen*) "были они" несомненно является результатом наблюдений автора, ибо в древнегрузинском языке в основе этого глагола писался лабиодентальный *v* (*iḳav*, *iḳvnes*, *iḳvpen* и др.), да и сомнительно, чтобы грамматист нашел диалектную форму *iḳwen* где-нибудь в рукописях.

Число и функции скрив ("времен") соответствуют латинской грамматической традиции. Следуя принципам рационализма, Ф.-М. Маджо пытается приспособить формы грузинского глагола к латинским схемам. Для примера сошлемся на хорошо известную в Европе грамматику Донатуса (IV в.), в частности, на модели спряжения активного глагола (*Coniugationes Verborum, Actium*³¹).

Донат выделяет пять наклонений: изъявительное, повелительное, числительное, сослагательное, неопределенное³². В спряжении в каждом наклонении по временам представлены конкретные глагольные формы. В парадигме изъявительного наклонения даны "5 времен": настоящее, прошедшее несовершенное, прошедшее совершенное, плюсквамперфект и будущее. Же-

³¹ *Methodus Grammatices Donati AB Henrico Glareno poeta laureato recognita, Lipsiae, MDLXV.*

³² Все пять наклонений восходят к Дионисию Фракийскому.

лательное наклонение имеет настоящее и прошедшее несовершенное время (совпадающее по форме), прошедшее совершенное и плюсквамперфект (совпадающие в одной форме) и будущее.

Сослагательное наклонение также имеет времена, но в грузинском, как считает Ф.-М. Маджо, они совпадают с формами желательного наклонения, поэтому мы их рассматривать не будем. Неопределенное наклонение имеет настоящее и прошедшее несовершенное (с общей формой).

Ф.-М. Маджо очевидно строит парадигмы грузинского глагола по схемам Доната и отклоняется от античного грамматиста лишь в двух случаях: (1) предполагает для грузинского *Praeteritum perfectum minus propinquum* и *Praeteritum perfectum magis propinquum*. Выделение названных времен обуславливается общим значением разных форм прошедшего совершенного и результативного первого (изъявительное наклонение, прошедшее время, завершённое действие).

Ф.-М. Маджо не заметил противопоставления по перфектности и попытался провести различие по признаку близости к моменту завершения действия. Результативное время он счел прошедшим временем, более близким к моменту завершения действия, поскольку это время имеет результативное значение. Такому выводу мог способствовать тот факт, что вспомогательный глагол в результативном наклонении находится в форме настоящего времени — *mossuli var* — *mossulvar* "я пришел" (пришедший есмь), *mossuli xar* — *mossulxar* "ты пришел", *mossula* "он пришел" (см. с. 79)³³. (2) В спряжении не нашлось места для временных форм сослагательного наклонения, поскольку не удалось выделить соответствующие формы, хотя схема предполагала наличие подобных форм. Выход Ф.-М. Маджо нашел в том, что признал за желательным наклонением способность выражать значение сослагательного наклонения (с. 82). Грузинский материал в этом случае описывается неадекватно — формы сослагательного наклонения, спорадически встречающиеся в спряжении, трактуются по-

³³ Фактически на грузинской почве были противопоставлены *Perfectum historicum* и *Perfectum praesens*. Как видно из последующих страниц, автор понимает это противопоставление аналогично временным формам итальянского языка — *passato remoto* и *passato prossimo*.

разному, например, *me moitano* (*movitano*) "если я принесу" переводится как настоящее время *ego fero* (с. 84), *daibano* "если я умоюсь" опять-таки квалифицируется как настоящее время – *ego abluo* и т. д.

Грамматист пытается выделить типы спряжения по окончаниям. В настоящем времени он устанавливает следующие группы: с окончанием *-ano* (*moitano* "несу", *daibano* "умываюсь"), *-bi* (*movkvdebi* "умираю"...), *-ke* (*velaparaqe* "говорю"...), *-me* (*včame* "ем"...). Во всех указанных случаях грамматическое значение глаголов неверно понято, формы будущего времени квалифицируются как формы настоящего времени, латинская схема оказалась непригодной для описания грузинского глагола.

Далее следует анализ образования личных форм глагола – первое лицо выражается префиксом *m-*, второе – *g-*, третье – *u-*³⁴; или же: *v-* выражает I лицо, III выражает *-a* и *-s*, а второе лицо не имеет показателя (см. сс. 88-89). Иллюстративный материал дает возможность разделить личные показатели на префиксы и суффиксы: *me m-inda* "я хочу", *šen g-inda* "ты хочешь", *iman u-nda* "он хочет"... *me v-ikwi* "я сказал" (*ego dico* "я говорю"), *šen ikwi* ты сказал", *iman ikw-a* "он сказал".

Анализ заслуживает уважения, особенно, если учесть, что речь идет о I половине XVII в. Важно отметить также, что личные префиксы *m-*, *g-*, *u-* объединены в одну группу, тогда как показатели *v-*, *č-*, *-a*, *-s* включаются в другую. Такое деление соответствует современным представлениям о личных показателях объектного и субъектного ряда.

Затем дается спряжение вспомогательного глагола *var* "есмы" по наклонениям и временам. Парадигма интересна во многих отношениях – приведем ее полностью.

I. *indicativus modus* (изъявительное наклонение)

1. *praesens* (настоящее время)

me var "я есть", *šen xar*, *iman aris*; мн. ч.: *čwen var*, *tqwen xart*, *imat ariani*.

2. *praeteritum imperfectum* (прошедшее несовершенное)

me viḱavi "я был", *šen iḱavi*, *iman iḱo*; мн. ч.: *čwen viḱavit*, *tqwen iḱavit*, *imat iḱoncn* или *iḱwen*.

³⁴ На 95-ой странице в ряду префиксов *m-* и *g-* указан префикс *a-*: *maḱone* "показал мне", *gaḱone* "показал тебе", *aḱone* "показал ему".

3. Praeteritum minus propinquum (неблизкое прошедшее совершенное)

me ševik (ševiken) "я стал", šen šexik, iman šeiq; мн. ч.: čwen ševiknit, tqwen šexiknit, imat šeiqnen.

4. praeteritum magis propinquum (ближайшее прошедшее совершенное)

me qopuli var "io sono Stato" (италь.) (оказывается я был...), šen qopuli xar, iman qopuli aris; мн. ч.: čwen qopuli vart, tqwen qopuli xart, imat qopuli ariani.

5. praeteritum plusquam perfectum (плюсквамперфект)

me qopuli viqavi "я был до того", šen qopuli iqvavi, iman qopuli iko; мн. ч.: čwen qopuli viqavit, tqwen qopuli iqvavit, imat qopuli iqonen.

Дальше Маджо указывает на формы настоящего времени "другого" глагола, которые представляют и будущее время спрягаемого глагола "быть".

6. futurum (будущее время)

me viqnebi "я буду", šen iqvnebi, iman iqvneba; мн. ч.: čwen viqnebit, tqwen iqvnebit, imat iqvnebiani.

Последующие формы образованы от основы будущего времени и в переводе соответствуют формам imperfectum-а и perfectum-а. — "и другие" — заключает Ф.-М. Маджо, что означает, что парадигма не завершена (см. с. 93). И это понятно, поскольку представлены только формы изъявительного наклонения.

Парадигма интересна тем, что (1) исправив некоторые формы в скривах, мы получим в сущности верную картину; (2) во втором лице Praeteritum minus propinquum есть формы с префиксом х-šexik, šexiknit, где префикс х- в роли показателя S₂-ого в позиции перед гласным для грузинского языка того времени почти непредставим, однако, с другой стороны, — это, видимо, реальный факт, который грамматист вносит в парадигму. Это вопрос исторической диалектологии; (3) в причастии от глагола qorpa "быть" вместо суффикса -il фигурирует -ul (qopul "qoril" "бывший"). Насколько реальна эта форма в гурийском диалекте в I половине XVII в.? Ф.-М. Маджо незначем придумывать ее, гласные -i и -u он вполне различает... Еще один вопрос, который требует специального историко-диалектологического рассмотрения; (4) формы

Praeteritum perfectum magis propinquum переводится итальянскими формами *passato prossimo* – становится понятным один из принципов классификации грузинского совершенного и результативного времен; (5) понятно также, почему в схеме не нашлось места прошедшему многократному – оно приравнено к прошедшему несовершенному, что обусловлено образованием форм. В частности, суффикс *-ot* (распространитель основы *-od*) он уже понимает как формант прошедшего несовершенного глагола *ḳvdeba* "умирает" – *movgdeboti* "я бы умер" (с. 85). (6) Ф.-М. Маджо так и не уловил различие между формами *"viḳnebi* и *ḥviḳnebi*" (различить их трудно и в настоящее время!), что наглядно отразилось в их временном противопоставлении (*viḳnebi* "я буду" в прошедшем совершенном продолжалось в форме *ḥviḳnebi*, что в действительности означает "я стану"). Ввиду безвыходного положения автор даже не указывает время формы *ḥviḳnebi* и следующих за ней других форм (с. 92, 93).

На 95-ой странице отмечается связь личных показателей *m-*, *g-*, *a-* (*maḥkens* – *maḥqens* "повредит мне", *gaḥkens*, *aḥkens*) с местоимениями в дательном падеже. До того Ф.-М. Маджо говорит об отрицательной частице *ar-ara* (*arḥoval* "не приду", *arḥoxval...* *aravaḥ* "я не есмь", *araxaḥ...*) и *pu* в настоящем времени повелительного наклонения (*puḥoxval*, "не приходи", *puḥova...*). Невозможность же, отмечает грамматист, выражается частицей *ver* (*verḥoval* "не смогу прийти", *verḥoxval...*).

В результате смешения глагольных основ форма *iḳvano* (*iḳvano*) признается каузативом: *moval-moiḳvano* "приведу", *zaval* (*ḥaval*) – *zaiḳvano* (*ḥaviḳvano* "веду") и т. д.

Причастие

Четвертая глава посвящается типам и образованию причастий. Причастия бывают глагольные и именные.

В глагольных причастиях встречаются формы всех залогов, однако Ф.-М. Маджо не дает классификации по залогу. Здесь представлены формы с аффиксами *m* – *ei* и *-ul*, *-il*. Ошибочно указывается суффикс *-li-*, который объединяет причастия разного

образования в один вид (čamsle-li "поезжающий", mossu-li "пришедший", gatexi-li "сломанный").

Причастия типа daqlituli, daqarguli признаются отыменными, и хотя происхождение причастий указывается неправильно, суффикс выделяется достаточно точно (-uli).

Наречие

Пятая часть речи. После традиционной характеристики (несклоняемость, связь с глаголом...) выделяются 23 группы. Часто смешиваются наречия, частицы, междометия, а порой и имена. Подобное смешение присуще еще античным грамматикам, например, у Дионисия Фракийского в 28 группах наречий встречаются частицы и междометия. Отметим, что имена Ф.- М. Маджо переводит посредством наречий: bevgi – satis "много", cota – ragun "мало", rašta – multum "во множестве" и т. д.

Единицы, выделяемые в качестве наречий, вызывают интерес с разных точек зрения: (1) как показатель состояния гурийского диалекта в I половине XVII в.; (2) в плане образования наречий, например, от прилагательных посредством суффиксов -a, -ad, от числительных при помощи послелога -ze и т. д.

Предлоги и послелоги

В шестой главе наряду с диалектными вариантами предлогов и послелогов встречаются ошибочные формы. Так, например, Ф.- М. Маджо указывает междометие qa, qa, qa (qidentis), хотя графема ǰ q ему до сих пор ни разу не потребовалась, тем более неожиданна она в данном случае, эта графема не предполагается ни для гурийского диалекта, ни для древнегрузинского языка в данном слове. Появление же ее объясняется ошибкой в транслитерации: знак hh (двойное акка) в словах обозначает две фонемы ǰ (h) и ǰ (q), поэтому – вместо ǰo, ǰo, ǰo написано ǰo, ǰo, ǰo.

Ф.-М. Маджо выделяет 6 групп союзов – сопоставительные (*adueruatiuae*): არა, მაგრამ; причинные (*causales*): ამისთვის, იმისთვის; соединительные (*coniunctiuae*): და, კიდა; противительные (*disiunctiuae*): აბ, თუ, არს „нес“; выделительные (*exsertiuae*): მარა и заключительные (*illatiue*): აბა.

Союзы занимают одну страницу грамматики.

Ф.-М. Маджо предстает как весьма просвещенный грамматист своего времени, обнаруживающий глубокую лингвистическую интуицию. Человеку, воспитанному на правилах латинской грамматики, нелегко было разобраться в явлениях грузинского языка. И тем не менее Ф.-М. Маджо справляется со сложной задачей. Общие для двух языков грамматические явления он анализирует и описывает довольно легко: классифицирует звуки, выделяет части речи и их подгруппы, устанавливает падежи и глагольные парадигмы по временам и наклонениям...

Описание грузинского языка, по сути дела, требовало через установление флективных и деривационных элементов выявления грамматических категорий в различных частях речи. Как уже отмечалось, заслуги Ф.-М. Маджо в этом отношении весьма велики, он в основном нашел и квалифицировал форманты – падежные и личные показатели, суффиксы числа в глаголах и именах, деривационные аффиксы и т. д. Количество и функции формантов с современной точки зрения описаны не полностью, однако не следует забывать положения Грузии в то время. Страна прошла тяжкие испытания, все еще находится во враждебном, агрессивном окружении, древнее интеллектуальное наследие народа им утрачено, или ждет возрождения... Итальянский грамматист мог полагаться только на свои знания и способности, ему предстояло описать язык, которым он не вполне владел, не все звуки которого различал... учитывая все это, можно только удивляться успеху его предприятия.

Необходимо отметить некоторые ошибочные толкования, встречающиеся в грамматике Маджо, хотя не исключено, что в ряде случаев автор фиксирует неизвестные нам диалектные гурийские формы или образцы грузинской речи мегрелов (ведь Ф.-М. Маджо собирал материал для своей грамматики в Гурии и Мегрелии)

Итальянский автор приводит допустимые и сегодня параллельные формы *matasagan* и *matisagan*, указывает, что два гласных *o* возникают в звательном падеже имен, оканчивающихся на *o* (*xbo-o*, *dgo-o*), отмечает, что односложные слова не усекаются (*mtas* род. п. "горы"); он знает, что во множественном числе имена имеют окончание *-ebi* (*bičebi*, *švilebi*), вместе с тем приводит совершенно невозможную с позиций современного языка форму множественного числа имен *matas* "отец", *dedas* "мать" с суффиксом *-bi*: *matas-bi*, *dedas-bi*.

Трудно утверждать, что грамматист создает искусственные формы, поскольку указанные слова в гурийском диалекте могут не усекаются в родительном падеже. От форм же *matas-ebi*, *dedas-ebi* остается один лишь шаг до формы *matas-bi*, *dedas-bi*. Вопрос требует изучения, поскольку, если основа не усекается, то может редуцироваться гласный суффикса: *matas-eb-i* > *matas-b-i*, Подобно тому, как возникает известная форма *matas-eb-i* > *matas-eb-i* (ср. *qvir-e-eb-i*, *deide-eb-i*). Итак, труд Ф.-М. Маджо следует еще изучить с позиций исторической диалектологии.

Бернардо Неаполитанский. Известны два словаря этого автора: итальянско-грузинский и грузинско-итальянский³⁵. Словари не издавались, рукописи хранятся в Неаполитанской национальной библиотеке. Сам составитель называет свою работу эскизами.

Н. К. Орловская, ссылаясь на известных исследователей, сообщает также, что Бернардо был глубоко образованным теологом и философом, словари, должно быть, написаны самим автором, они не повторяют друг друга, первый содержит 360 страниц, второй – 628 страниц. Бернардо Неаполитанский жил в Грузии в 1670-79 годах, был приближен к царскому двору, поддерживал дружеские связи с царевичем Георгием, будущим царем Георгием XI, и, видимо, часто пользовался его библиотекой³⁶.

Как замечает Н. К. Орловская, Бернардо уделяет значительное внимание глаголу, указывает различные видо-временные фор-

³⁵ *Sbozzo di Dittionario dell idioma Georgiano dell Bernardo Da Napoli* (в Грузии имеется микрофильм); *Sbozzo di Dittionario Georgiano-Italiano dell Bernardo Da Napoli* (микрофильм).

³⁶ Орловская Н. К. Грузинские словари Бернардо Неаполитанского, "Литературные изыскания", III, 1972.

мы: "Суммируя различные глагольные формы, помещенные в грузинском тексте итальянско-грузинского словаря, можно указать на следующее: личные формы глаголов в настоящем времени, прошедшее несовершенное время (Imperfect), прошедшее совершенное (Perfect), иногда формы конъюнктива, будущее время, повелительное наклонение, возвратная форма глаголов, причастие и, наконец, отглагольные существительные и прилагательное"³⁷.

Вообще в качестве словарной формы автор избирает форму настоящего времени, рядом с которой иногда указываются все три личные формы и формы числа. Например, глагол *დავჯდები* "сяду": „დავჯდები *davǰdebi*, perf. *დავჯდეკ*, *daǰe*, *daǰda*; plur. *დავჯეკიტ*, *daǰekit*, *daǰden*; Imp. sg. *დაჯე*, plur. *დაჯეკიტ*; opt. *დავჯდე*, *დაჯდე*, *დაჯდეს*"³⁸.

По большей части указываются формы настоящего, прошедшего несовершенного и прошедшего совершенного времен: „დუღს *duys* "кипит", ipf.³⁹ *დუღდა* *duyda*, perf. *მოდუღდა* или только настоящего и прошедшего совершенного: *დავხევ* "порву", perf. *დავხევე* *davxie* "порвал" pf.⁴⁰; „მდის *mdis* "течет с меня", pf. *მედინა*: *medina* "потекло с меня": *ოფლი მდის* "пот течет" (с меня) и т. д.

Аналогично построен грузинско-итальянский словарь. Например, глагол *გვახედა* *gvaxeba* "походить" (быть похожим) в формах объектного строя включен в три статьи: на буквы *გ*- *g*- (показатель II лица), *ჰ*- *h*- (показатель III лица) и *მ*-*m*- (показатель I объектного лица). Форма III лица с префиксом *h* помещена в разряд слов на букву *h* (поэтому она оказывается в словаре до формы I лица). Следовательно, Бернардо Неаполитанский читал графему *h* как [ʒ] [h], а в алфавите заменил *h* на *ჰ*, но оставил на 8-ом месте (порядковый номер литеры *h* в грузинском алфавите), например, „გგავს *ggavs* "похож на тебя", მგავს *mgavs* "похож на меня", ზგავს *hgavs* "похож на него". Знак *h* (ჰ) взят из церковного алфавита, который был хорошо известен составителю"⁴¹.

³⁷ Там же, с. 36.

³⁸ Взято из грузинско-итальянского словаря (см. *დავჯდები*).

³⁹ Сокращения „ipf.“ и „ipf.“ обозначают imperfectum.

⁴⁰ „pf.“ и „perf.“ значит perfectum.

⁴¹ Орловская Н. К. Указ. раб. с. 3177.

Далее, составитель часто сокращает формы, например, გგუა (=გუანდეს). Автор после словарной формы глагола указывает приставки, личные показатели, форманты залога и версии, а глагольный корень не повторяется: „მეუბნების, გე, ე“, сокращения следует читать: გეუბნების, ეუბნების; аналогично „მეფერება, გე, ე“, сокращения следует читать: გეფერება, ეფერება.

Сокращения соответствуют структуре грузинского глагола, теми же сокращениями позже пользуется горный анонимный автор итальянско-грузинского словаря, а также Антоний I в обеих редакциях своей грамматики. Отметим, что в грамматике Мхитара Себастиа подобны технических сокращений нет.

Бернардо пытается выразить отношения между лицами: „*dar* *ragola* დაპირდები "даешь обещание", а *me* დაპირდები "даешь обещание мне", а *te* დაპირდები "даю обещание тебе", а *quell* დაპირდები "даю обещание им"⁴².

То же самое повторяется в горном словаре (см. сс. 16-17).

В формоизменений имен изредка указывается только форма родит. падежа *Sasso* ქუა "камень", *di Sasso* ქუისა⁴³. Автор сосредоточивает внимание и на деривации: *მადლი* "добро, благо", *მადლიანი* "благостный", *მადლელუი*, *მადრიელი* "благодарный", *მადრიელობა* "благодарность"⁴⁴.

Горный (1724 г.) итальянско-грузинский словарь. Почти через полвека анонимный итальянский миссионер составил в г. Гори итальянско-грузинский словарь, пользуясь принципами Бернардо Неаполитанского⁴⁵. Однако автор дает общую характеристику грамматики грузинского языка и более детально описывает глагол⁴⁶. На обложке указан 1724 год, что и считается временем создания словаря.

В грамматической характеристике дается парадигма склонения имен:

⁴² Орловская Н. К. Указ. раб. с. 37.

⁴³ См. итальянско-грузинский словарь..

⁴⁴ См. грузинско-итальянский словарь..

⁴⁵ Орловская Н. К. Грузинские словари Бернардо... с. 38.

⁴⁶ Ее же. Анонимная грузинская грамматика XVIII в. на итальянском языке, Труды ТГУ, т. 75, 1959.

	Ед. ч.	Мн. ч.
N	მამა <i>mama</i> "отец"	მამები <i>mamebi</i>
G	მამის <i>mamis// mamisa</i>	მამებისა <i>mamebisa</i>
D	მამასა <i>mamasa</i>	მამებსა <i>mamebsa</i>
Acc	მამა <i>mama</i>	მამები <i>mamebi</i>
Voc	მამაო <i>mamao</i>	მამებო <i>mamebo</i>
Abl	მამისაგან <i>mamisagan</i> "от отца"	მამებისაგან <i>mamebisagan</i>

Приводятся также парадигмы склонения с основой на согласный (პური *purī* "хлеб"), на гласный с усечением (მამა *mama* "отец", მზე *mze* "солнце") и без усечения (კომბოსტო *qombostō* "капуста" и ძუძუ *zuzu* "грудь").

1. Указываются две формы родительного падежа: с эмфатическим гласным и без него:

qombostos//qombostosa, mamis// mamisa и т. д.

2. Неусекаемые имена в родительном падеже даны только с эмфатическим -а, нет ни единого случая употребления эмфатического -i, т. е. имеем *qombostos-а, zuzusa*, но нет *qombostosi, zuzus-i...* Видимо, формы на -i были присущи лишь письменному языку.

3. В звательном падеже наряду с окончанием -о встречается вариант -v (*mze-v*), что не присуще древнегрузинскому литературному языку. Должно быть в картлийском диалекте это было настолько обычное образование, что попало в грамматику.

4. Множественное число имен выражается суффиксом -eb-; показатель -p- представлен только в слове *zuzu* – *zuzuni*; формант -t- используется только в местоимениях – *imat-s, imatsa, imatgan, imatisagan*. Имена существительные, прилагательные и числительные с суффиксом -t- не встречаются. Все это, видимо, характерные черты народной речи центральной Картли, в частности, г. Гори. Симптоматично в этом плане закономерное чередование вариантов глагольной приставки /mo/~ /ma/: *mamiṭana* "принес мне", *moḡiṭana* "принес тебе" и др. (см. напр. с. 15).

Слово *mze* "солнце" в форме множественного числа с суффиксом -eb- пишется с одним гласным e: *mzebi, mzebisa, mzebsa, mzebo, mzebisagan*. Видимо, составитель словаря отражает особенность живой картлийской речи. должно быть, два гласных, или один долгий гласный (ē) произносились недостаточно четко, или вообще произносились как один гласный, что объясняется давле-

нием фонологической структуры грузинского языка, а потому естественно для диалектной речи, не испытывавшей влияния письменного языка, тем более, что такую запись подтверждают парадигмы Ф.-М. Маджо.

В грамматическом разделе и в отдельных статьях достаточно детально представлены формы спряжения, что квалифицировано описывает Н. К. Орловская в цитированной выше работе.

Ниже рассмотрено спряжение глагола *miqvavs* "люблю", поскольку его формы с некоторыми изменениями перенесены в списки редакции (Б) "Грузинского словаря" С.-С. Орбелиани, а также в модифицированном виде представлены в первой редакции грамматики Антония I. Этот глагол традиционно входил в латинские грамматики как образец спряжения (например, он спрягается в грамматике Донатуса), а средневековые грамматики, как известно, основывались на грамматических трудах античности.

Спряжение глагола *miqvavs* в итальянско-грузинском словаре (т.н. горийском словаре):

1. *Presente* "настоящее"⁴⁷: (I) *me miqvavs* "я люблю", (II) *šen giqvavs*, (III) *imas uqvavs*; мн.ч.: *čven gviqvavs*; (II) *tkven giqvarst*; (III) *imat uqvarst*".

2. *Imperfetto* "прошедшее время": (I) *me miqvarda* "я любил", (II) *gi*: (III) *u*; P. (I) *gviqvarda*: (II) *t*: (III) *t*.

Примечание: *gi* следует читать *giqvarda*, *u* – *uqvarda*; P. – *Plurale... t* во II лице – *giqvardat*...

3. *Perfetto* "Прошедшее совершенное": (I) *me ševiqvare* "я полюбил", (II) *šei*: (III) *šeiqvava*; P. (I) *t*: (II) *t*: (III) *šeiqvares*...

4. 2do *Perfetto* "Второе прошедшее совершенное": (I) *me šemiqvarebia* "оказывается я полюбил": (II) *šegi*: (III) *šeu*; P. (I) *šegviqvarebia*: (II) *t*: (III) *t*.

5. *Piu' che Perfetto* (давнопрошедшее время): (I) *me šemeqvava* "я полюбил до того": (II) *šege*: (III) *šee*; P. (I) *šegveqvava*: (II) *t*: (III) *t*.

⁴⁷ Обычно глагол приводится в словаре в форме настоящего времени, а потому время не указывается. Мы отмечаем время для полноты описания парадигмы. В других формах указывается или время, или наклонение, или то и другое по-итальянски, мы же только приписали современные грамматические термины.

6. Futuro (будущее время): (I) me ževiqvareb "я люблю": (II) žei: (III) žeiqvarebs; P. (I) t: (II) t: (III) žeiqvareben".
7. Imperativo (повелительное наклонение): žen žeiqvare "ты полюби": iman žeiqvares "да полюбит он": čven ževiqvarot "да полюбим мы": tkven žeiqvaret "полюбите вы": imat žeiqvaron "да полюбят они".
8. Presente et Imperfetto dell' ottativo (настоящее и прошедшее несовершенное желательного наклонения): (I) nečamc me miqvares "хоть бы я любил": (II) gi: (III) u; P. (I) gvi: (II) gi: (III) uqvardest.
9. Perfetto прошедшее совершенное (желательного – Ф. У.): (I) nečamc me žemeqvaros "хоть бы я полюбил": (II) žege: (III) žec; P. (I) žegveqvaro:⁴⁸ (II) t: (III) t".
10. Piu' che Perfetto давнопрошедшее (желательного): (I) nečamc me žemeqvara "хоть бы я полюбил", "потом как в изъявительном наклонении"⁴⁹.
11. Futuro будущее (желательного): (I) rom me ževiqvaro "чтобы я полюбил: (II) žc: (III) žeiqvares; P. (I) t: (II) t: (III) žeiqvaron".
12. Coniuntivo Presente настоящее сослагательного (I) rom ževiqvaro "чтобы я полюбил... повторяет формы желательного.

В спряжении глагола miqvares, если пользоваться современной терминологией, представлены двенадцать скрив.

Заметим, что составитель анонимного словаря не различает формы желательного и сослагательного наклонений: ževiqvaro признается общей формой желательного будущего и сослагательного настоящего; ниже, в парадигмах глаголов asčavlis "учит" и čams "ест" формы asčavlos и čamos квалифицируются как формы настоящего времени желательного и сослагательного („Presente dell' ottativo e coniuntivo“).

В грамматической части анонимный словарь следует грамматике Ф.-М. Маджо, а в построении статей основывается на прин-

⁴⁸ Ожидаемая форма была бы žegveqvaros (комбинация $S_3O_1^p$). В парадигме нет других примеров комбинации I и II лица. Видимо, суффикс -v механически опущен при переписке.

⁴⁹ „Come nell' Indicativo“, (см. 5 – Piu che Perfetto).

ципах Бернардо Неаполитанского, что отмечено у Н. К. Орловской⁵⁰.

Правда, анонимный автор лучше владеет грузинским языком, что выразилось в адекватном описании разных грамматических форм, однако грамматические положения и соответствующие примеры целиком заимствуются из грамматики Ф.-М. Маджо. Незначительные расхождения в формообразовании, которые отмечает Н. К. Орловская⁵¹, не столько относятся к грамматической квалификации, сколько объясняются различиями в иллюстративном материале.

В глагольных парадигмах словарь следует системе Ф.-М. Маджо, повторяющей латинские грамматики. При этом, Маджо в изъявительном наклонении выделяет шесть времен вместо пяти времен латинских грамматик. В частности, ввиду сходства значения прошедшего совершенного и результативного I (различия по перфектности итальянский грамматист не замечает), он предполагает два вида прошедшего совершенного и пытается найти содержательные корреляты в итальянском⁵². Анонимный автор принимает и эту дифференциацию и эту квалификацию I и II прошедшего совершенного.

Некоторые различия наблюдаются и в фиксации наклонения отдельных форм: анонимный автор указывает формы желательного и сослагательного наклонений, а Ф.-М. Маджо описывает только желательное наклонение, указывая, что сослагательное не имеет своей формы и использует форму желательного наклонения (см. выше). Именно поэтому составитель Горийского словаря одну и ту же форму трактует то как сослагательное, то как желательное наклонение, а иногда приписывает ей обе квалификации вместе.

Форма множественного имен с суффиксом *-bi-* (*ma-ma-bi*, *deda-bi*) в грамматике Маджо, возможно, отражают реальность диалектной речи, не исключено также занское интерферентное влияние.

⁵⁰ Орловская Н. К. Анонимная грузинская грамматика... с. 149; Ее же, Грузинские словари Бернардо Неаполитанского... с. 38.

⁵¹ Орловская Н. К. Анонимная грузинская грамматика... с. 149;

⁵² *Passato remoto* "давнопрошедшее" и *passato prossimo* "недавнее прошедшее".

Теперь мы можем подытожить результаты лингвистических опытов итальянских миссионеров по изучению и научному описанию грузинского языка. Выше с этой целью был рассмотрен почти вековой период – с 1629 по 1724 годы; были проанализированы труды Стефано Паолини, Франческо-Мария Маджо; Бернардо-Мария Неаполитанского и анонимного автора: грузинско-итальянский и итальянско-грузинский словари, а также фонетико-грамматические описания грузинского языка. Выводы в общем виде можно изложить следующим образом:

1. Стефано Паолини разработал правила транслитерации с учетом особенностей и орфографических правил грузинского и итальянского языков. В сотрудничестве с Н. Ирбаком он создал словарь, содержащий 3000 единиц. Очевидно, Н. Ирбак принимал участие и в установлении грузинско-итальянских фонемно-орфографических коррелятов.

2. Ф.-М. Маджо уточняет систему С. Паолини за счет лучшего знания материала и вдобавок создает грамматическое описание грузинского языка (фонетика, морфология, синтаксис), представляющее собой серьезный лингвистический труд, оказавший глубокое влияние на грузинскую языковедческую мысль XVII-XVIII вв. и содержащий основы общепринятых в настоящее время положений.

Необходимо подчеркнуть, что грамматика Маджо дает важные сведения по исторической диалектологии, в частности, фиксирует характерные особенности гурийского диалекта по состоянию на первую половину XVII в.

3. Словари Бернардо Неаполитанского явились дальнейшим важным этапом в изучении грузинского языка. Автору уже не приходится составлять правила транслитерации. В этот период итальянские исследователи записывают грузинский материал в грузинской графике, по-итальянски указывается только значение слов. Бернардо Неаполитанский разработал новые принципы построения двуязычного словаря – наряду с начальными формами имен и глаголов (именит. падеж, настоящее время) он указывает флективные и деривационные однокоренные образования. Таким образом, словарь оказывается руководством по морфологии грузинского языка. Автор, несомненно, владеет грузинским языком лучше предшественников, правильно записывает формы, хотя

квалифицирует имена, глаголы и другие части речи в соответствии с грамматикой Ф.-М. Маджо. И это не случайно, ибо автор хорошо знаком с этой грамматикой, он приехал в Грузию в 1670 году и мог еще в Италии изучать ее второе издание.

4. Анонимный составитель Горийского словаря использует все достижения Ф.-М. Маджо и Бернардо Неаполитанского в морфо-синтаксическом обзоре языка, который предшествует словарю. Составитель хорошо владеет грузинским языком. Видна квалифицированная редакторская правка. Исправления внесены более темными чернилами и другим почерком. Мы считаем, что словарь создан ранее 1724 года, однако об этом — особо.

Итальянские миссионеры создали серьезные труды и тем самым способствовали формированию (и возрождению) грамматической науки в Грузии. В созданных миссионерами школах грузинские ученики изучали грамматики не только греческого и латинского, но и грузинского языка.

Результаты деятельности итальянских миссионеров-грамматистов сказались в конце XVII — начале XVIII вв., когда грузинские авторы сами стали составлять парадигмы имен и глаголов родного языка, правда, основываясь на работах итальянцев, в частности, на Горийском словаре, но уже и внося в них (в парадигмы) много своего, достойного внимания с научной точки зрения.

Сулхан-Саба Орбелиани (1658-1725)

Одна из важнейших сторон многогранной деятельности С.-С. Орбелиани нашла яркое выражение в составленном им "Грузинском словаре", явившимся трудом всей его жизни. По общему выражению царя Вахтанга VI, словарь стал "венком слов" и это название словаря получило всеобщее признание в Грузии. Ниже, по мере необходимости, мы будем ссылаться на предпринятое в 1965 г. И. В. Абуладзе издание словаря, в основе которого лежат автографы С.-С. Орбелиани⁵³.

По оригинальным спискам были установлены три редакции

⁵³ Сулхан-Саба Орбелиани, Грузинский словарь. В кн.: С.-С. Орбелиани, Сочинения, т. IV₁, IV₂. — Тб., 1965 (на груз. яз.).

(С, В, и А)⁵⁴, отражающие развитие научной мысли автора и изменения в его общественной позиции.

Необходимо ответить на следующие вопросы: 1. Когда и в связи с чем возникла необходимость в словаре? 2. На чем основывается и какими принципами руководствовался составитель? 3. Как протекал процесс усовершенствования словаря и какой вид принял он окончательно?

В автографы словаря, как замечает И. В. Абуладзе, включены разделы и иного характера: трактаты по вопросам фонетики и морфологии (автор называет их "поучениями отрока"), поминальные записи и краткое описание жизни С.-С. Орбелиани (*curriculum vitae*). Приложения дают чрезвычайно важные сведения о словаре и составителе. Порой автор из словаря отсылает читателя к тому или иному пункту трактатов, а следовательно — приложения служат органичной частью словаря.

К XVII в., когда начинается возрождение грузинской литературы, многие философско-теологические термины, содержащиеся в древних сочинениях, стали непонятны. Эти термины были созданы в X-XII вв., однако в результате бесконечных вражеских нашествий терминотворческая активность в Грузии была прервана на целые 5-6 столетий. В XVII в. терминология нуждалась в толковании. Непонятными стали и многие общеупотребительные прежде лексические единицы, замененные другими в соответствии с изменением языка в новых исторических условиях. По этой причине в первую очередь и возникла настоятельная необходимость в словаре, к тому же, возросло число ирано-турецких заимствований. Без словаря, сетует С.-С. Орбелиани, "язык извратился", словарь нужен,.... "дабы изучали язык грузинский, усовершенствованный и укрепленный первым царем Грузии Фарнавазом, мудрым и разумным, который был язычником из сыновей Картлоса, в поучение благоразумным ученикам" (Соч., т. IV₁, с. 32 (ав)).

Началу работы над словарем благоприятствовала "филологическая обстановка", сложившаяся при дворе Шахнаваза — Вахтанга V. Известно, что Вахтанг V занимал примирительную пози-

⁵⁴ Подробно см. Л. Кутателадзе. Редакции словаря С.-С. Орбелиани, Тбилиси, 1957.

цию в отношении католических миссионеров и ограждал их от нападков григорянцев и православных. Не случайно в 80-ых годах XVII в. почти весь двор тайком стал терпимым к католицизму. Царевичи Арчил, Георгий и Леон были творческими личностями, поддерживали дружеские отношения с итальянскими миссионерами. Один из них, Бернардо Неаполитанский, как было сказано выше, пользовался библиотекой царевича Георгия. Миссионер читает грузинские тексты, написанные светским и церковным алфавитом, переводит послания царя Вахтанга на итальянский и проповеди с итальянского на грузинский. Бернардо прожил в Грузии 10 лет (1670-1679 гг.). Здесь же, при дворе живет талантливый двоюродный брат царевичей с материнской стороны юный Сулхан Орбелиани. Как пишет К. С. Кекелидзе: "Сближение с католическими миссионерами и большой природный дар – вот почва, на которой сформировался и развился духовный облик Сулхана"⁵⁵. Смело можно утверждать, что в этой обстановке складывался и духовный облик увлеченных грузинской литературой и историей царевичей, о которых в *siggiculum vitae* сказано: "...помяните создателя этой книги Сулхана-Сабу Орбелиани молитвой, царя Арчила, царя Георгия и господина Леона матери племянника, сына судии Грузии Орбелиани. По повелению этих царей написана книга сия с превеликими трудами и большим прилежанием..." (соч., т. IV₂, с. 643). Почетное задание целиком захватило молодого Сулхана: "Я, Сулхан-Саба Орбелиани, в юность и молодость свою много труда положил на эту книгу" (соч., т. IV₁, с. 31). Юность и частично молодость С.-С. Орбелиани приходится на время пребывания в Грузии Бернардо Неаполитанского (юность, по определению С.-С. Орбелиани, это возраст от 15 до 20 лет, а молодость – от 20 до 30 лет).

Перейдем ко второму вопросу – на чем основывался и какими принципами руководствовался С.-С. Орбелиани? Сам он пишет, что пользовался армянским словарем: "Нашел маленький армянский словарь, который их же языком называется б̄аргирк. Я по его подобию взялся и, как мог, описал" (соч., т. IV, с. 312). Влияние армянского словаря проанализировал И. В. Абуладзе.

⁵⁵ Кекелидзе К. С. История древнегрузинской литературы. т. II. – Тб., 1981, с. 451 (на груз. яз.).

В XVII-XVIII вв. среди армян был распространен определенный тип словарей – словари "святого писания" и иноязычных имен собственных (антропонимов и топонимов). Слова располагались по алфавиту. С.-С. Орбелиани видел именно такой словарь, ибо в своем труде уделяет много внимания как словам из Библии, так и именам собственным. Однако берет лексические единицы не из армянского словаря, а из отредактированной им же Библии; и в большом количестве. Номенклатура имен собственных также не совпадает с армянским словарем, хотя толкования и сходны. Эту часть слов С.-С. Орбелиани также берет из отредактированной им грузинской Библии: "... эту часть Библии, как выяснилось из сравнения, он вместе с другими "индексами" (симфония и др.) перевел с первой печатной армянской Библии (Амстердам, 1666 г.)... Кроме того, выяснилось и то, что в этой части наш автор (С.-С. Орбелиани – Ф. У.) в известной мере использовал также существующий на грузинском языке "словарь собственных имен" (Кирилла Александрийского и др.), экземпляр которого представлен в уникальной рукописи 1210 года..."⁵⁶

И. В. Абуладзе считает, что С.-С. Орбелиани заимствует имена собственные из указателей к восканской Библии, которые в свою очередь были составлены на основе латинской Библии⁵⁷. Армянский словарь "баргирк" очевидно представлял интерес для С.-С. Орбелиани с точки зрения структуры, поскольку был построен по латинским образцам с высокой книжной культурой.

Итальянские миссионеры оказали заметное влияние на грузинских грамматистов XVII-XVIII вв, однако и Сулхан-Саба Орбелиани, и Антоний I всемерно пытаются скрыть это, учитывая сложившуюся в Грузии религиозную ситуацию.

Влияние лингвистических трудов итальянцев сразу же сказалось на словаре С.-С. Орбелиани, ибо уже в редакции С (1685-1698 гг.) первоначальная цель – разъяснить непонятные слова из святого писания явно сменяется попыткой охватить все лексическое богатство грузинского языка. С.-С. Орбелиани черпает материал из оригинальных и переводных философско-теоло-

⁵⁶ Абуладзе И. В., Армянские источники Сулхана-Саба Орбелиани, Труды, т. II. с. 203.

⁵⁷ Там же, с. 197.

гических трактатов, из художественной литературы и разговорного грузинского языка. Именно на этих принципах создавал свои словари Бернардо Неаполитанский.

В Грузии были известны словари иноязычных слов и имен собственных (перевод словаря Кирилла Александрийского был даже представлен списком 1210 года). Однако словарь, ставящий своей целью новый литературный язык и толкующий книжную и разговорную лексику, создавался впервые. Словари такого типа возникли в Италии, в эпоху Возрождения, а затем благодаря миссионерам распространились в странах Европы и Востока. Словари служили основной цели миссионерской деятельности проповедывать католицизм на языке паствы.

Итак, Сулхан-Сабá создает словарь нового типа; при этом его мало что связывает с взятым за образец "баргирком". И если С.-С. Орбелиани выдвигает на первый план армянский источник, ничего не говоря о словарях и грамматиках, составленных итальянскими миссионерами, а также об их деятельности в Грузии, то причины этого следует искать в религиозной действительности страны. В Грузии бескомпромиссно относятся к отступникам, а тем более к католическим миссионерам. Дело доходило до физической расправы – рушили возведенные католиками церкви, убивали самих миссионеров, всячески преследовали и притесняли тех, кто принял католицизм (М. Тамарашвили в своей "Истории католичества в Грузии" 1902 г. описывает много случаев такого рода). С.-С. Орбелиани, естественно, остерегался подвергать опасности миссионеров, и себя, а прежде всего – дело, которое столь успешно развивалось в Грузии под влиянием итальянских миссионеров и европейской традиции вообще (что в принципе отождествлялось с католицизмом).

В "поучениях", предшествующих "Словарю", явно прослеживаются научные истоки – в частности, по анализу звуков грузинского языка и квалификации морфем можно судить о влиянии греко-латинской грамматической традиции. Парадигмы имен и глаголов полностью строятся по образцу грамматик и грамматических обзоров, принадлежащих перу миссионеров. Грамматические положения С.-С. Орбелиани преимущественно опосредованы достижениями грузинской лингвистической мысли XI-XII вв., главным образом, трудами Иоанна Петрици. Так, например,

учение об ударении и этимологии целиком заимствуется у Иоанна Петриши, понятие арфона, как замечает М. А. Шанидзе, "перекликается" с известным трактатом Арсена Икальтойского "Слово об арфонах" и т. д.

Прежде, чем переходить к конкретным лингвистическим положениям и выяснению их источников, необходимо сопоставить расхождения в списках редакции В, которые затем, видимо, нашли отражение в списках редакции А... Редакция В была создана в Константинополе в 1715-1716 гг., автограф (Н 1658, переписан в Константинополе в 1716 г.) лишен начала "первого приложения"⁵⁸, содержащего фонетический и грамматический трактаты... В начале нескольких списков этой редакции (S 247, A 1113, A 1157) представлены два грамматических трактата: в первом даны парадигмы склонения и спряжения; второй содержит таблицу приставок направления и ориентации.

Кр. Шарашенидзе и Л. Кутателадзе, основываясь на списках S 247, A 1113, A 1157 (редакции В), считают, что названные парадигмы восходят к автографу Н 1658. И это справедливо, ибо (а) парадигмы из автографа встречаются во всех других списках; (б) список А 1113 был отредактирован самим С.-С. Орбелиани (пять правок), а трактаты никаких замечаний автора не вызвали; (в) в "поучениях", несомненно, следовало дать сведения по морфологии, чего не было в редакции С (первой); (г) в период пребывания в Европе С.-С. Орбелиани открыто стал терпимым к католической вере; возвращаясь на родину, он берет с собой миссионеров, по дороге останавливается в Константинополе, где создает редакцию В и приписывает итальянские переводы. В соответствии с лексикографической практикой итальянцев указывает в слове личные и провербиальные формы глаголов (как это было, например, в Горийском итальянско-грузинском словаре) и из того же словаря заимствует парадигмы склонения и спряжения.

Если принять высказанное выше предположение о парадигмах, то придется признать, что Горийский словарь создан до путешествия С.-С. Орбелиани в Европу: парадигмы склонения и спряжения С.-С. Орбелиани заимствует из этого словаря и добавляет трактат о провербах.

⁵⁸ Кутателадзе Л. Редакции словаря Сулхана-Саба Орбелиани. - Тб., 1957. с. 29 (на груз. языке).

Будь Горийский словарь действительно составлен в 1724 году ("Questo libro e' Stato scritto l'anu 1724"), то парадигмы словаря никак не могли бы попасть в список А 1113, отредактированный самим С.-С. Орбелиани: в июне 1724 г. составитель уже отбыл в Россию. И если даже Горийский словарь был готов в январе 1724 г., то для включения его парадигм в список А 1113 оставались всего пять месяцев, включая переписку всего "Грузинского словаря". А ведь нужно было еще время на редактирование, тем более, что последняя пометка С.-С. Орбелиани стоит на с. 329v.

Парадигмы не были включены в редакцию А, над которой автор работал в Москве. Надежды, связанные с Европой, не оправдались, вернувшись в Грузию, С.-С. Орбелиани подвергся гонениям со стороны царя и церкви, опальный посол вынужден эмигрировать в Россию. Настроения составителя нашли отражение в словаре – заимствованные парадигмы в новую редакцию (А) не включаются, нет и итальянских переводов в словнике. И наконец, сам С.-С. Орбелиани возвращается в лоно православия.

Итак, 1724 г. следует считать годом не составления, а переписки Горийского словаря, в словаре указываются и другие даты (1750, 1787); кроме того, он подвергался редактированию (другие чернила, другой почерк).

Вернемся к фонетическим и морфологическим приложениям. С.-С. Орбелиани приводит светский алфавит, содержащий 39 графем (вместо традиционных 38) – добавлена буква ф (ф) – это первый случай в истории грузинского алфавита: "... в старых книгах теперь нашел. В переводах с других языков весьма употребительна, потому поставил в конце" (см. Сочинения, IV₂, с. 14).

В конце словаря С.-С. Орбелиани поясняет: "Эта буква была в древних книгах... я теперь добавил" (т. IV₁, с. 469₁).

В Издании С. Иорданишвили (Н 1429) сказано: "это фа в нашем языке не столь применяется, однако в переводах с других языков весьма употребляется, а потому очень украшается слово" (см. с. 487_{II}). Следовательно, графема ф внесена в алфавит, с одной стороны, поскольку она встречается в древних памятниках, а с другой – она оказывается удобной в переводах. С.-С. Орбелиани действительно мог обнаружить букву ф в текстах "среднегрузинского языка", где она встречается в иноязычных заимствованиях и именах собственных. Нужна была она и самому С.-С. Орбелиани-

ни для передачи итальянских слов. Таким образом, еще раз обнаруживается органическая связь лексикографа с грузинской литературной традицией и вместе с тем – его погруженность в современную интеллектуальную жизнь страны, во многом формировавшуюся благодаря участию и усилиям католических миссионеров.

В автографе А 1473 мы видим еще одно новшество: графема ჯ в фонетическом обзоре оказывается в конце традиционного грузинского алфавита, т. е. следует за графемой ზ, а в самом конце стоит введенная составителем буква ფ. Главное же – такой же порядок сохраняется в самом словаре. Прежде графема ჯ обычно помещалась между ღ ზ и ჟ რ, перед или после უ ი (на 22-ом или 23-ем месте). Вот как поясняет это изменение сам С.-С. Орбелиани: "... в древности ჯ стояло около ღ ზ и по числу было четырехсотым... а потом ჯ перестало обозначать число, четыреста стала обозначать (буква) უ ი, ибо ჟ რ было пятисотым, между უ ი и ჟ რ не нужно было ჯ, поэтому в конце поставил под ზ, чтобы число шло за числом и числа не смешивались"⁵⁹.

За лишенным числового значения знаком ჯ в алфавите следует только ფ, и С.-С. Орбелиани не приписывает новой букве числового значения⁶⁰.

В "Поучениях" за алфавитом идет характеристика звуков грузинского языка, которую в определенном смысле можно признать парадигматическим анализом фонем, поскольку звуки грузинского языка описываются по месту и способу образования.

Звуки, или как он говорит – "буквы"⁶¹, грузинского языка С.-С. Орбелиани делит на семь групп: гласные – "звучные, голосовые" и согласные – плавные, губные, переднеязычные – образованные кончиком языка, среднеязычные, гортанные и полулабиальные.

Согласные классифицируются по двум признакам – по месту и способу образования, а гласные – только по способу образования:

⁵⁹ Орбелиани С.-С. Грузинский словарь, т. IV₂. с. 487.

⁶⁰ Орбелиани С.-С. Грузинский словарь, т. IV₂. с. 17.

⁶¹ В древних грамматиках слово звук не имело терминологического значения – "звук" – это шум при ходьбе", – поясняет С.-С. Орбелиани. Значение "буква" выражалась словом *ṣignī*, а *awo* означала "звук" в современном значении. Хотя это различие соблюдалось нерегулярно.

Согласные

По месту образования

1. Губные б, в, п, ф — b, m, p, p .
2. Образованные кончиком языка: д, з, л, н, т, ф ,
 ц, ч, ш — $\text{d, z, t, l, n, r, s, h, c, ʒ, ʃ}$;
3. Образованные спинкой языка: ж, ш, ʒ — g, k, ʒ, ʃ, ʒ ;
4. Ларингальные: х, г, к — q, g, h ;
5. Полугубные: $\text{в, в, в, в, в, в, в}$ — $\text{v, h, j, ʒ, ʒ, ʒ, h, w, f}$.

По способу образования согласные делятся на три группы: "больше", "Умеренные" и "меньше". Вместо "больше" в некоторых группах (например, в гортанных) употребляется термин "крепкий"; синонимом термина "умеренные" служит "средние" и "мягкие" (например, в полулабиальных), вместо "меньше" встречается термин "низкий" (в тех же полулабиальных).

Ниже приводится таблица, отражающая классификацию согласных по способу образования:

Группы согласных по месту образования	Группы согласных по способу образования		
	"крепкие" или "больше"	"Средние", "умеренные" или "мягкие"	"низкие" или "меньше"
1. Губные	б в	д б	ж ʒ t, p
2. Образованные кончиком языка	$\text{д, з, л, н, т, ф, ц, ч, ш}$	д, б, л, d, n, s	ж, л, t, l
3. Среднеязычные (Образованные спиной языка)	ж ʒ	ж, ʒ, б, g, ʃ, x	ж, л, k, ʒ
4. Ларингальные	х, г, к	ч, г	ж, h
5. Полугубные	$\text{в, в, в, в, в, в, в}$	в, ф, w, f	в, в, в, h, j, h

По "Словарю" С.-С. Орбелиани нельзя судить об истоках этой классификации. Появляется она только в списках редакции А и следует предполагать, что взята она из распространенных в эпоху С.-С. Орбелиани грамматик, которые в свою очередь основывались на грамматиках Дионисия Фракийского и Донатуса⁶². В классификации С.-С. Орбелиани видны следы обоих источников: (1) Дионисий Фракийский безгласные ("Αφωνα), в отличие от полугласных (ήμίφωνα), делит на три группы: придыхательные (δασέα: θ,φ,χ), простые или непридыхательные (ψιλά: κ,π,τ) и средние (μέσα: β,γ,δ)⁶³.

Придыхательные трактуются как сильные, непридыхательные — слабые (глухие взрывные), звонкие считаются средними согласными, ибо по придыханию стоят между сильными и слабыми (звонкие согласные греческого языка характеризовались слабой аспирацией, в результате чего они перешли в щелльные)⁶⁴; (2) термин плавные несомненно является отголоском латинской грамматики (лат. liquidae), в соответствии с греческой традицией С.-С. Орбелиани должен был бы назвать их полугласными (ήμίφωνα).

Не указываются согласные, входящие в группу плавных. Классификация безгласных ("Αφωνα) не приложима к грузинскому языку, ибо в нем звонкие лишены аспирации и вместе с тем имеются абруптивы, отсутствующие в греческом. В результате абруптивы у С.-С. Орбелиани оказываются "больше" или "сильными", а гоморганные придыхательные — "меньше", или "слабыми" (напр. ρ з и ρ ϕ). В другом случае наоборот — придыхательные трактуются как "больше", а абруптивные — как "средние" (напр. ζ ρ и υ ρ) и т. д.

С.-С. Орбелиани, как было показано выше, включил в группу согласных звуки, обозначенные буквами ϑ, ζ, θ. Под графемой ϑ автор подразумевает звук [з], как это делали итальянские миссионеры. Это явно следует из примеров. "ϑη (3 кн. царей, 18, 5) ჰჲ, ჰჳ". Здесь же даны лексемы ϑებერ [heber], ϑებრაჲლო

⁶² Булич С. К. Очерк истории языкознания в России, СПб., 1904, с. 149; История лингвистических учений, древний мир, Л., 1980, с. 251.

⁶³ Dionysii Thracis. Ars grammatica, cc. 11, 12.

⁶⁴ Махарадзе Н. Вопросы произношения в византийском греческом, Тб., 1978, с. 22 (на груз. яз.).

[hebraeli], ბეროდეს [Herodes], ბეროდიადე [herodiade], где 0 читается как [ʒ] [h]. Некоторые, из названных слов встречаются и на букву 3: ჰებერ (heber), ჰებრაელი (hebraeli).

В "Словаре" уже нет окончания 0 [ej] в номинативе, как это было в древних формах имен — ძმ "сын", ხმ "дерево", კლდმ "скала", მოწაფმ "ученик" и т. д. Вместо этих приводятся формы с окончанием ე: ძე, ხე... Графема 0 встречается только в позиции после неслогового ჟ w: ზღუმ "плоский камень или доска", თთუმ "месяц" и др., что объясняется орфографическими особенностями начального этапа "среднегрузинского языка". Итак, в словаре 0 в позиции после неслогового უ произносится как простой ე е. Отсюда понятно разъяснение С.-С. Орбелиани: "0 в начале слова излишне, редко встречается в конце, и только в середине слова — много" (см. 0).

Как будто можно предположить, что 3 и 3̣ в словаре, подобно 0, должны обозначать простые звуки, в частности: 3 — [w], 3̣ — [h]. Тем самым оправдывается включение этих графем в группу согласных. Этот вывод, на первый взгляд, вытекает из суждений С.-С. Орбелиани о знаке ფ (см. издание С. Иорданишвили): "ф произносится между ფ p и ჯ", на 487-ой с. он говорит — "...это (ф — Ф. У.) есть между ვ v и რ r", т. е. ვ и ჯ замещают друг друга. Таким образом, на 3-ей с. [3] фонетически идентифицируется со звуком [ჟ], потому на 487-ой странице оказалось возможным заменить графему 3 wi графемой ვ v. Однако анализ словаря ведет к другому выводу: 3 — дифтонг [wi], а 3̣ выражает комплекс [3w] [ho]. Букву 3 С.-С. Орбелиани употребляет по правилам древнегрузинского языка: მშვიდი "спокойный", მშვიდი "лук", ნესტუ "рог", ღვინო "вино", ღვძლი "печень", შვერული "семеро, семерка", კვრა "неделя, воскресенье" и т. д. (см. словарь).

Судя по словарю, знак 3̣ надо читать как [ho]: 3ი — [hoi], 3იბე — [hoibe]. Особенно интересно слово 3რომი; исходя из современного ორომი (ogomi) "доска, на которую укладывают тесто" (также у С.-С. Орбелиани), это слово следует читать [hogomi].

Итак, даже учитывая данные "Словаря", графемы 3 и 3̣ нельзя включать в класс согласных.

С.-С. Орбелиани предлагает интересные наблюдения над произношением звуков, обозначаемых графемами ф, з, д: "з произносится между з v и უ u, д – между о i и ა a, так и это (ф – Ф. У.) между з v и ფ p. Гляди внимательно" (издание С. Иорданишвили, с. 487).

(1) Соотношение между [з wi] и [უ u] мы рассмотрели выше, здесь же следует отметить, что в общем плане верно, что з [ჳ] "произносится" между v з и u უ, ибо [ჳ w] по сонорности превосходит [v з], но уступает гласному [u უ]; (2) верно также, что ф "находится между з v и ფ p": [ფ] подобно [v] и [p] лабиальный звук, ф подобно v (resp. w) – щелинный, подобно p – глухой звук; (3) верно также, что [j] связано с [i], однако нельзя помещать его между [i] и [a].

Гласные

С.-С. Орбелиани выделяет 5 гласных: ა a, ე e, ი i, ო o и უ u характеризуя их по способу образования:

მართლი	ზომიერი	მრავალი
ა, ე	ო	უ, უ

Дионисий Фракийский также делит гласные на три группы: долгие (μακρα), краткие (βραχέα) и долго-краткие (δίχρονα). Классификация С.-С. Орбелиани перекликается с грамматикой античного автора посредством существовавших в то время грамматик.

Словарь С.-С. Орбелиани полностью совпадает с грамматикой Дионисия Фракийского в квалификации ударения. С.-С. Орбелиани выделяет три типа ударения: оксия ("оксия есть ударение"), вария ("вария есть запятая"), периспомен ("периспомен есть mortxmuli").

С.-С. Орбелиани дает буквальный перевод терминов Дионисия Фракийского Ὀξεία, Βαρεία, περισπωμένη, известных ему из трудов Иоанна Петрици и Аммония, к которым лексикограф часто обращается при толковании схем и понятий. Те же термины он мог найти в грамматиках того времени.

Суждения о начальных и завершающих звуках также восходят к грамматике Дионисия Фракийского (ср. понятия *πρωτακτικὰ* и *ὑποτακτικὰ*).

Нельзя не отметить и пояснения к образованию звуков: "...ა, ე, ი და ო ი ნაძო უნდა იყოს წარმოთქმული ზეხილულით, ო ო – ს ნიშნით უხილულით, ა უ უ (უნდა იყოს წარმოთქმული) ზეხილულით" (см. Словарь, с. 8).

В трех списках редакции В "поучения" содержит парадигмы имен и глаголов, а в автографе той же редакции (Н 1658) этот раздел отсутствует.

Парадигмы будут рассмотрены по отредактированной самим автором рукописи АIIIЗ. Они носят учебный характер ("поучения отрокам"); каждая падежная форма поясняется местоимением *რომელი* "который" в соответствующем падеже. Парадигмы, как было сказано выше, основаны на анонимном итальянско-грузинском словаре (Горийском) и выглядят следующим образом:

			„სინგულარე	პლურალე	
ნომინატიო	რომელ	ა	ზმა	მამა	მამანი
Nominatio	romel	"который", производное	მამა "отец"	მამანი "отцы"	
ჯენეტიო	რომლისა	ა	ზმა	მამის	მამათანი
Ĵenerio	romlisa	"которого", производное	მამის "отца"	მამათანი "отцов"	
დატიო	რომელსა	ა	ზმა	მამასა	მამათა
datio	romelsa	"которому", производное	მამასა "отцу"	მამათა "отцам"	
აკუსატიო	რომელს	ა	ზმა	მამა	მამანი
akusatio	romels	"которому", производное	მამა "отец"	მამანი "отцы"	
ვოკატიო	რომელ	ა	ზმა	მამაო	მამანო
vokatio	romel	... производное	მამაო "отче"	მამანო "отцы!"	
აბლატიო	რომლისაგან	ა	ზმა	მამისაგან	მამათაგან
ablatio	romlisagan	"от которого" произв.	მამისაგან "от отца"	მამათაგან "от отцов"	
რომლად			მამად	მამებად	
romlad			მამად "за отца"	მამებად	
რომლიდან			მამიდან	მამებიდან	
romlidan			მამიდან "от отца"	მამებიდან	

რომლით	მაპით	მაგებით
romlit	matit "отцом"	magebit
რომელმან	მამამან	მაგებმან
romelman	mataman	magebman
	(эрг.падеж)	

Что можно сказать в связи с парадигмами? Наряду с шестью падежами нормативных латинских грамматик С.-С. Орбелиани дает формы *mataman* и *matidam* (которые были уже в грамматике Ф.-М. Маджо, и которые он считает разновидностью именительного падежа, относя послеложную форму к аблативу, см. сс. 53, 54).

Включение в парадигму творительного и обстоятельственного падежей целиком следует признать заслугой составителя, ибо у Ф.-М. Маджо их нет, формы с суффиксами *-ad~d* и *-it~t* можно найти в наречиях, но анализируются они неверно.

И еще: форму эргатива, "второго именительного" Ф.-М. Маджо снабжает суффиксом *-ma* (*biçima*, *matama*...), С.-С. Орбелиани же заменяет эту разговорную форму книжной *-mataman*.

С точки зрения литературного языка симптоматичны формы множественного числа: суффикс *-eb-* (фигурирующий в Горийском словаре) заменяется показателями *-n/-t* во всех шести падежах.

Форму родительного падежа *matatani* составитель понимает как притяжательную, тогда как другие падежи представлены естественными формами актантов. В данном случае С.-С. Орбелиани отличается от Ф.-М. Маджо, который формы множественного числа (*-n/-t*) трактует так же, как они понимаются в настоящее время (*N. mereni* "цари", *G. mereta*, *D. mereta*...). Не менее важно, что формы обстоятельственного и творительного падежей под влиянием литературного языка образованы посредством суффикса *-eb-*: известно, что и в древнегрузинском языке в этих падежах форманты *-n/-t* встречаются редко.

Привлекает внимание вопрос *romels* "которому" (а не *gotel/gomeli* "который") в "акусатио". По мнению автора, именительный и винительный падежи следует различать по вопросу, поскольку в парадигме они совпадают. Привлечение вопроса в данном случае призвано для преодоления противоречия.

Следует подчеркнуть, что именно здесь в парадигме склонения впервые привлекаются вопросы⁶⁵.

С.-С. Орбелиани в приложении к "Словарю" приводит парадигму спряжения глагола "люблю". Это первая глагольная парадигма, составленная автором-грузином, она основана на анонимном итальянско-грузинском словаре. Укажем саму парадигму (в скобках даны итальянские термины по анонимному словарю):

„prezente kmna (Presente)

miqvars "люблю", giquars, uqars; gwiqars, giquarst, uqarst.

impreto nakmari (Imperfetto)

miquarda, giquarda, uquarda; gwiquardat, giquardat, uquardat.

perwio to kmnili (Perfetto)

šemiuarda, šeguarda, šeuuarda; šegwiuarda, šeguardat, šeuuardat.

preska mprwio to (Più che perfetto)

šemiquarebia, šegquarebia, šeuquarebia; šegwiquarebiat, šegquarebiat, šeuquarebiat

wiuturo sakneli (Futuro)

ševquareb, šequareb, šequarebs; ševquarebt, šequarebt, šequareben.

imperatio kmen (Imperativo)

šequare, šegiquaros; šequaret, šequaron — "полюби!" "да полюбит!" "полюбите!" "да полюбят!" (В виде оригинала см. стр. 97).

Парадигма глагола miqvars интересна во многих отношениях: (1) как и в именной парадигме, орфография следует нормам письменного языка — корень qvar представлен в виде qwar; (2) морфемы gv-i/gw-i по образцу литературного языка графически имеют вид ჳ — gw; (3) парадигма глагола miqvars в прошедшем совершенном (perfetto) в анонимном словаре спрягается активными формами (ševquare, šequare, šequara...), С.-С. Орбелиани заменяет их формами пассива с суффиксом -d: šemiuarda, šeguarda, šeuuarda... (см. выше). Тем самым парадигма стала более последовательной, тем более, что и сегодня такая интерпретация имеет сторонников.

В списке А 1113 за рассмотренной парадигмой следует подглава, трактующая приставки. В итальянских грамматиках и словарях такого раздела нет — это оригинальное творчество С.-С.

⁶⁵ Видимо, это отзвук грамматики Маджо.

Орбелиани. Если учесть, что С.-С. Орбелиани серьезно переработал глагольные и именные парадигмы анонимного итальянского словаря, то появление названного трактата о приставках не будет неожиданным. Анализ "Словаря" также убеждает, что составитель сам написал трактат о превербах (В виде оригинала см. стр. стр. 99, 100):

"Грамматика направительный				
	к месту	туґета "играть"	slva "идти"	žđoma "сидеть"
ze	"вверх"	amґerebaj	aslva	ažđoma
kve	"вниз"	čamґerebaj	časlva	čažđoma
akat	"сюда"	momґerebaj	moslva	možđoma
ikit	"туда"	mimґereba	mislva	mižđoma
çina	"вперед"	çamґereba	çarslva	çažđoma
uқан	"назад"	uқmomґereba	uқmoslva	uқmožđoma
sisçors	"прямо"	gamґerebaj	gaslva	gažđoma
uқmo	"назад"	gamomґereba	gamoslva	uқmožđoma
šinat	"в"	šemґereba	šcslva	šežđoma" ⁶⁶

Здесь эксплицитно представлены формы направления и ориентации. Таблица содержит элементы парадигматического анализа, поскольку приставки сочетаются с соответствующими глагольными корнями. Сопоставление форм дает возможность видеть приставки:

Простые приставки

ау-/а-
 čа-
 мо-
 mi-
 çа-/çар-
 га-
 še-
 uқu-

Сложные приставки

gamo-
 uқmo-

⁶⁶ В третьем и четвертом столбцах нарушена последовательность: при наречиях направления с послелогом ze к формам amґereba и aslva приписаны бесприставочные формы slva и žđoma вместо aslva и ažđoma. В результате формы slva и žđoma оказались на одну строку выше, на уровне заглавия. Соответственно нарушены и нижеследующие строки. Эта техническая погрешность нами устранена.

Отдельные словарные статьи содержат важные сведения о флективных и деривационных морфемах грузинского языка. В значении современного термина "морфема" С.-С. Орбелиани пользуется термином арфрон и, видимо, понимает его несколько шире, чем артикль. термин взят из античных греческих грамматик, где он понимался так же широко. В трактате — "Слово об арфронах", грузинский грамматист рассматривает значения и склонение арфронов в соотношении с грузинскими формами. И как пишет М.А. Шанидзе, в понимании С.-С. Орбелиани "явственно звучит отклик трактата" (см. выше).

С.-С. Орбелиани обращается к арфронам и в грамматическом трактате, предшествующем словарю, и в характеристике отдельных грамматических элементов (приставок, личных показателей, суффиксов числа, послелогов...).

В "Поучениях отрокам" читаем: "И есть звуки, которые употребляются в начале и в конце (слов)... Смотри, как а стоит в начале и в конце каждого слова: აცვა, აქიება, აჟაპა"⁶⁷. Далее автор называет звуки, которые употребляются или в анлауте, или в ауслауте — здесь перечисляются все гласные и согласные грузинского языка, наделенные какой-либо лексико-грамматической функцией⁶⁸. Это флективные элементы, которые автор называет арфронами: " арфроны присоединяются к слову в начале или в конце и различают их. В языке латинян и эллинов они стоят в одном ряду, а в грузинском — в начале и в конце, поэтому я их вписал в грамматику"⁶⁹. Итак, по словам автора, арфроны в грузинском языке могут стоять и в начале слова, и в конце, они поясняют слова; в латинском и греческом арфронов много, они стоят или в конце, или в начале, а в грузинском могут стоять и в начале, и в конце. С.-С. Орбелиани рассматривает их в грамматике и упоминает в "поучениях".

Ниже представлен анализ арфронов с функцией и форм превербов. Некоторые списки "Грузинского словаря", как было сказано, предваряются различными грамматическими трактатами. В одном из них дается схема превербов направления и ориентации.

⁶⁷ Орбелиани С.-С. Грузинский словарь, т. IV₁, с. 25.

⁶⁸ Там же, с. 26.

⁶⁹ Там же, с. 67₁.

Выше мы отметили, что функции приставок описываются на основе словаря.

Все приставки называются арфронами: "ъ а – есть первый звук (буква), гласный и арфрон, стоит в конце и в начале множества слов, как мы писали вначале"⁷⁰. "Вначале" же приводятся формы с приставкой а: асџа, ақидеба, аҭапа. В самом "Словаре" толкования форм с приставкой а – сопровождаются соответствующими наречиями, выражающими направление снизу вверх: ze, аҭа/аҭаг, маҭла "вверх", например, аабнџ – ze ѕабнџ "бросай снизу вверх", ааде – ze ѕџсрле "подбрось снизу вверх", азидва – маҭла аҭапа "поднять вверх" и т. д.

Звук а толкуется как гласный и арфрон...; "ð б не приходит ни в начале, ни в конце слова, это не гласный и не арфрон..." Понятно, что автор не имеет в виду собственно анлаутную позицию, так как в "Словаре" более пятисот слов на "ð". Понятно также, что этот звук не выступает в роли аффикса – арфрона.

В характеристике и перечне арфронов С.-С. Орбелиани указывает приставку аҭ-, но в словаре ее не выделяет, подобно варианту а-. Однако если форма с приставкой аҭ- имеет четко выраженное направительное значение, то такая форма специально поясняется: аҭдгома – ze амартва "встать", аҭмоѕена "появиться снизу", гамоѕена "появиться сверху" (имеется в виду движение субъекта). Относительно слова аҭсавал автор пишет: "... каждое движение вверх есть аҭсавали..."

Приставка га-//гап- "арфрон га- есть в словах гаҭмртоба "стать богом", гагерсба "воцариться", гаурлеба иб. гахослеба "воскреснуть"... С.-С. Орбелиани не забывает и вариант гап-: "арфрон гап- в начале слов гаҭмртобит "стать богом", гапқасебит "воплотиться", ганкалқевебит "отдельно"... Различия функций приставок га- и гап- лексикограф не рассматривает, но формы указывает верно: гагзавпа "послать", гааҭапа "послал (что-то) с кем-то" и т. д.

Сложная приставка гамо- в качестве самостоятельного арфрона не выделяется, с одним корнем указываются и варианты га-, гап-... Видимо, это делается сознательно. Иначе образованному лексикографу не составило бы труда различить хронологические и стилистические варианты приставок.

⁷⁰ Орбелиани С.-С. Грузинский словарь, 1965, т. IV₁, с. 39.

Правда, С.-С. Орбелиани иногда не совсем точно выделяет приставки. Так, например, приставки *da-* и *ša-* в словаре представлены консонантными элементами, хотя речь идет именно о приставках⁷¹: "*č* обозначает "вниз" — *šamoslva* "спуститься", *šamočeba* "спустить, снять"... Функция определена верно, хотя выделяется только согласный *č*, вместо *ša-*. Приставки *mi-*, *mo-*, *še-*, *ša-//caq*, *uqi*, *uqto* выделены в полном виде, однако в функции приставки *še-//ša-* фигурирует и арфрон *š-*.

Классификация приставок по функции не представляет собой особую новизну для грузинских грамматик того времени. В "Словаре" толкуются все приставки от *a-//ay-* до *č(a)-*. Вместе с тем, что не менее существенно, теоретически приставки рассматриваются в самом начале "Словаря".

С.-С. Орбелиани дает почти полный перечень аффиксальных глагольных и именных морфем, но имплицитно. Он чувствует самостоятельность грамматических категорий, однако еще не может последовательно отличить грамматические форманты от других элементов основы, не дифференцируются также идентичные по форме, но функционально разные аффиксы. Это первый этап научного анализа, когда на основе сопоставления следует проводить формально-семантическую идентификацию. Принцип сопоставления в это время уже известен, но он еще не возведен в метод. Так, в форме *salbun* элементы *sa-* и *lbun-* выделяются в результате сопоставления с формой *milbunos*. В глаголе *imerē* префикс *i-* признается арфроном на основе форм *terē* и *terobs*. Иного пути нет, однако иерархические отношения между грамматическими элементами постигаются пока что интуитивно, например, "*i-* гласный и арфрон во многих словах. Пишется в начале разных слов и в конце, как написали выше: *itqodi* "(ты) говорил", *ikmodi* "(ты) делал", *ixarebdi* "(ты) радовался". Так *i* присоединяется к концу и к началу. Но только в начале: *imerē* "царствуй", *ibarone* "господствуй", *ikase* "будь человеком", и тому подобные..." (см. о *i*). Формы пассива, актива и среднего залога перечисляются вместе, поскольку все они имеют префикс *i-*. Соответственно, словарные единицы типа *iangariše*, *ibartqa*, *idva*,

⁷¹ Необходимо отметить, что в перечне арфронов в начале слова указывается приставка *da-* (см. арфроны).

izarda... izmo, içva предполагаются с одним ардроном i-.

Ардрон u- квалифицируется только как показатель отсутствия/не имения чего-то (с примерами), другие функции этого аффикса не упоминаются, хотя в "Словаре" есть и формы объектной версии (с показателем u)...

Ардрон e- правильно выделяется в формах пассива: elode "жди", stopçilebode "чтобы подчинялся", однако и названный выше ардрон i- и ардрон e- в ряде случаев не отделяются от префикса o₂-го g-: в "Словаре" даются самостоятельные ардроны gi- и ge-. Следовательно, i и e в gi- и ge- ардронах и те же i и e без g- o₂-ого оказываются различными ардронами. Вместе с тем в "Словаре" достаточно много (несколько десятков) форм с префиксом g-: gk'lav "убиваю тебя", grova "нашел он тебя"... Второе лицо в некоторых толкованиях выражено местоимением: g'zer'var "верю я тебе", g'job'var "я лучше тебя" и т. д. С.-С. Орбелиани, несомненно, осознавал наличие префикса g- (ср. парадигму глагола miq'vars) и все-таки считает префиксы ge- и gi- неделимыми ардронами... Именно это явление имели в виду, когда мы говорили об имплицитности выделения аффиксов.

Что во второй половине XVII в. и в начале XVIII в. в Грузии были знакомы с грамматическим наследием итальянцев и владели техникой анализа, убедительным свидетельством тому могут служить хотя бы комментарии царя Вахтанга VI к "Словарю" С.-С. Орбелиани. Известно, что Вахтанг VI отредактировал 6 списков "Словаря".

В списке S³ С.-С. Орбелиани пишет: "Этимология готовое слово, греческое"; в списке H 1429 повторяется: "Этимология готовое слово, греческое".

Вахтанг VI в списке S³ уточняет: "Этимология есть вторая часть грамматики. Учит делить слова и правилам получения каждого отдельного слова"⁷². С.-С. Орбелиани и Вахтанг VI совершенно по-разному определяют этимологию, и на это есть свои причины. Лексикограф трактует этимологию по Иоанну Петрици, а Вахтанг VI опирается на современные ему грамматики, где этимология понимается как современная морфология и составляет вторую часть грамматики. Так было и в грамматике Ф.-М. Маджо, явно хорошо известной при грузинском дворе. Деление слов на значимые элементы обычное явление и в словаре Бернардо Неаполитанского. Оба труда составлялись при отце и дядях Вахтан-

⁷² Кутателадзе Л. указ. раб., с. 117.

ги VI и при их содействии, о чем сообщает сам Бернардо Неаполтанский.

Слово синтаксис С.-С. Орбелиани не поясняет, но в двух списках его толкует Вахтанг VI: "Это третья часть грамматики, по ней мы учимся собирать слова" (список S³); "Одна из четырех глав грамматики, третья, посредством которой мы учим сочетать слова"⁷³. И здесь слышен отклик латинских грамматик. Грамматика грузинского языка Ф.-М. Маджо состоит из четырех частей (орфографии, этимологии, синтаксиса, просодии). Третья часть – синтаксис изучает сочетания частей речи⁷⁴. Эту дефиницию повторяет Вахтанг VI.

С.-С. Орбелиани толкует слог, как "звуки, обозначающие написанное". Вахтанг VI уточняет: "Голосовые в сочетании с безгласными"⁷⁵. Слог, естественно, определяется в связи с гласными, что было также известно из латинских грамматик.

Ниже будет рассмотрено еще два момента, свидетельствующие о том, как практически использует Вахтанг VI теоретические знания в анализе форм грузинского языка. (а) С.-С. Орбелиани пишет: "Арврон ბა- по- пишется в конце – ჟასპო "человече", სხველპო "животные" (зват. падеж), ღეპო "деревья" (з. п.), ბალახპო "травы" (з. п.). Пишется во всех словах". Это хороший пример недифференцированного, имплицитного выделения морфем: ბა- по- признается аффиксом и указывается, что встречается и в других словах (=именах), однако функция аффикса еще не отделяется от значения целостного слова, во всяком случае, лексикограф ничего не говорит об этом. Вахтанг VI же акцентирует именно это обстоятельство: "Арврон выражает множественное обращение, как ჟასპო "люди"⁷⁶. Функция арврона установлена точно – это звательный падеж множественного числа. Для современной полноты описания следует только отметить, что множественность выражается сегментом -პ-, а собственно звательный падеж – формантом -ო.

Вахтанг VI делит слово *salbun* "мазь" на две части: *sa-lbun*, ибо в грузинском языке есть форма *milbunos*⁷⁷ "да уймет мне боль (он/она)": *m-i-lb-un-o-s*.

⁷³ Кутателадзе Л. указ. раб., с. 112.

⁷⁴ Maggìo Ф.-М. указ. работа, с. 113.

⁷⁵ Кутателадзе Л. указ. раб., с. 120.

⁷⁶ Там же, с. 122.

⁷⁷ Там же, с. 106.

Зураб Шаншовани

Сведения о Зурабе Шаншовани и его грузинской грамматике сообщает А. Цагарели. Зураб Шаншовани написал "Краткую грамматику грузинского языка" в 1737 году, в период эмиграции двора Вахтанга VI в Москву. Он служил при дворе и поддерживал дружеские связи с Вахуштом Багратиони. Армянин по национальности, Зураб Шаншовани хорошо знал армянские грамматики и философскую литературу на родном языке.

По приказу Вахтанга VI и по просьбе Вахушта Багратиони Зураб Шаншовани переводит с армянского сочинения Аристотеля и пишет грамматику грузинского языка. Вахушт Багратиони составил из переводов Зураба Шаншовани сборник, в который втайне от автора включил написанную им грамматику. Вахушт Багратиони сообщает, что Зураб Шаншовани противился обнародованию своей грамматики, поскольку она не была завершена — в ней отсутствовал синтаксис. В 1878 году Ал. Цагарели обнаружил эту грамматику в Тбилиси, на следующий год получил рукопись в Петербурге и в 1881 году издал ее⁷⁸.

"Краткая грамматика грузинского языка" состоит из фонетики и морфологии. По утверждению Вахушта багратиони, вся грамматика полностью принадлежит перу Зураба Шаншовани. У нас нет оснований не верить Вахушту багратиони, поскольку в других случаях, когда Вахушт принимает участие в переводе какого-либо памятника, он обычно отмечает факт своего участия⁷⁹.

С точки зрения развития грузинской лингвистической мысли весьма примечательно сообщение Ал. Цагарели, что "История занимающей нас рукописи в течение 144-летнего ее существования также мало известна: ни у писателей, ни в каталогах она не упоминается, — как она дошла до нас, через какие руки прошла, в чьих библиотеках она пребывала, — мы не знаем"⁸⁰.

До публикации Ал. Цагарели грамматика Зураба Шаншовани оставалась совершенно неизвестной в Грузии, не ведают о ее существовании ни Антоний I, ни грамматисты последующего времени.

⁷⁶ Краткая грузинская грамматика, составленная Зурабом Шаншовани в 1737 г., изданная А. Ц. (Александром Цагарели — Ф. У.), СПб., 1881 г.

⁷⁹ Краткая грамматика..., с. IX.

⁸⁰ Там же, с. XXIII.

Необходимо установить источники грамматики З. Шаншовани, определить степень ее оригинальности и влияние на нее современников.

И. В. Абуладзе считает, что основным источником грамматики З. Шаншовани явилась армянская грамматика Симеона Джугаецци⁸¹, а сама грамматика Джугаецци "... основана на армянском переводе и комментариях грамматического трактата Дионисия Фракийского"⁸².

Что касается отношения Зураба Шаншовани к грамматике Симеона Джугаецци, то, по мнению И. В. Абуладзе, "Зураб преимущественно переводит ее и лишь изредка в малой степени учитывает особенности грузинского языка"⁸³. Современники, отмечает И. В. Абуладзе, невысоко оценивали грамматику З. Шаншовани, а потому "она осталась неизвестной в последующее время"⁸⁴.

Думается, что И. В. Абуладзе слишком строг в своих оценках, хотя известна и более суровая оценка⁸⁵. Вместе с тем некоторые "Ценные наблюдения" З. Шаншовани признал А. С. Чикобава в "Истории изучения иберийско-кавказских языков" (1965 г.).

В описании фонетики и морфологии грузинского языка З. Шаншовани действительно заимствует общие положения грамматики С. Джугаецци, но ведь и сама грамматика армянского автора, как считает И. В. Абуладзе, является переводом труда Дионисия Фракийского. Ниже будет показано, что З. Шаншовани был знаком и с грамматикой Дионисия; он использовал также грамматику Ованеса Джугаецци и некоторые наблюдения С.-С. Орбелиани. Хорошо известно, что средневековые грамматики в теоретической части представляли собой перевод греко-латинских грамматик, и это не считалось недостатком. "Краткая грамматика грузинского языка" в основном компилятивна и содержит некоторые излишние с точки зрения системы грузинского языка детали, но многое в ней заслуживает внимания, что и будет подчеркнуто ниже.

⁸¹ Абуладзе И. В. Ранние памятники грузинской грамматической литературы, I. Зураб Шаншовани. — В кн.: И. В. Абуладзе, Труды, т. II, с. 173 (на груз. яз.).

⁸² Там же, с. 174.

⁸³ Там же, с. 175.

⁸⁴ Там же, с. 186.

⁸⁵ Поцхвишвили А. Из истории грузинской грамматической мысли. Тб., 1979, с. 59 (на груз. яз.).

По толкованию З. Шаншовани: "Грамматика есть искусство письменной речи, которое делится на предметы и образы"⁸⁶. А. С. Чикобава справедливо отмечает, что З. Шаншовани вслед за Дионисием Фракийским считает грамматику искусством письменного языка⁸⁷. "Предмет" и "образ" предполагают определение элементов языка (парадигматику) и их отношения (синтагматику)⁸⁸, что в греко-латинских грамматиках было известно как ἔξηρητικὰ и ὀριστικῆ⁸⁹.

Анализ фонетики грузинского языка З. Шаншовани начинает с алфавита. Грузинский алфавит из 39 букв светского письма представлен по С.-С. Орбелиани: графема ჳ стоит после ზ, а в самом конце приписана буква ფ (ф). Такая последовательность встречается только в "Словаре" С.-С. Орбелиани. З. Шаншовани пользуется и другими грузинскими источниками. В частности, комментариями Порфирия Финикийского к "Категориям" Аристотеля он пользуется грузинским переводом XII в. — в некоторых случаях текст идентичен. Как пишет М. Рапава: "Шаншовани заимствует готовые предложения и фразы"⁹⁰.

З. Шаншовани выделяет в грузинском языке 7 гласных: ა, ე, ი, ო, ო, უ, დ, ჳ. По способу образования гласные делятся на четыре группы: высокие, умеренные, низкие, нижайшие. Автор повторяет классификацию С.-С. Орбелиани, к которой добавляет одну группу, поскольку считает დ и ჳ гласными звуками. Термин низкий и краткий он употребляет синонимично, а следовательно, и С.-С. Орбелиани и З. Шаншовани опираются на классификации Дионисия Фракийского.

Предшествующим гласным З. Шаншовани называет первый член дифтонга, а конечным гласным оказывается второй член дифтонга, что опять-таки соответствует терминам Дионисия: პროტაქტიკა, ἵποταქტიკა.

Согласные также описываются в терминах Дионисия Фракийского: грубые, тонкие, средние, придыхательные (ср. С.-С. Ор-

⁸⁶ Ш а н ш о в а н и З. указ. раб., с. 3.

⁸⁷ Ч и к о б а в а А. С. История..., с. 81.

⁸⁸ Д ж а у к я н Г. Б. Языкознание в Армении в V-XVIII вв. — В сб.: История лингвистических учений. Средневековый Восток, М., 1984, с. 37.

⁸⁹ Античные теории языка и стиля, М.-Л., 1936, с. 106.

⁹⁰ Р а п а в а М. Введение Порфирия Финикийского в грузинской литературе. Сб. "Мравалтави", т. VI, Тб. 1978, ст. 31.

белиани: больше, средние, меньше). "Грубые" соответствуют "больше", а "тонкие" – "меньше", между ними в обеих классификациях помещаются "средние" (ср. ბაგეა "частые", ძეგა "средние"... Дионисия Фракийского).

Анализ слога, проводимый по Дионисию Фракийскому, совершенно неадекватен для грузинского языка. Примечательно, что, в отличие от С. Джугаеци, Зураб Шаншовани порой приводит примеры из Дионисия Фракийского: ag-es (ср. Д.Ф. – ἄρης) – долгий слог, rat-roḡ-le (ср. Д.Ф. – πάτροκλέ) – краткие слоги и т. д.

Из области морфологии привлекает внимание суждение об именах существительных, склонении и типах склонения. Общая часть содержит известные положения. Подобно С. Джугаеци, З. Шаншовани говорит о десяти падежах, однако типы склонения устанавливает сам и настолько точно, что заслуживает одобрения и сегодня: I тип склонения включает имена с окончаниями -i- и -a- (i- фактически показатель именительного падежа); во II тип входят имена с окончанием -o и -e. З. Шаншовани тут же указывает, что в именах собственных гласный не усекается.

Правда, З. Шаншовани говорит об окончаниях основы, но типы склонения устанавливает в зависимости от изменения падежных окончаний: В I тип входят имена, получающие в род. падеже окончание -sa // -isa (kv-isa, dav-it-isa...), а II тип объединяет имена с окончанием -si в родительном падеже (ḡero-si, Elene-si). З. Шаншовани не выделяет в грузинском языке основы с исходом на согласный (Формант номинатива -i он включает в основу, как это делал Ф.-М. Маджо), а поэтому его классификация полностью совпадает с современными II и III типами склонения. Это, конечно, большое достижение автора (особенно, если вспомнить, что С. Джугаеци выделил для армянского языка 10 типов склонения).

Примечательно, что в склонении слова kûsana "мир, земля, страна" основа и усекается и подвергается стяжению. В древнегрузинском языке это слово не стяжалось. Именно факты такого порядка и имеет в виду А. Цагарели, когда утверждает, что грамматика З. Шаншовани – это прежде всего грамматика разговорного грузинского языка. В этом плане особенно интересны разговорные формы ḡerosi, ḡerotî во II типе склонения; совершенно не

упоминаются древние книжные формы *ṣeḡojs*, *ṣeḡojt*. В соответствии с речевыми нормами даны суффиксы множественности *-eb-* и *-p/-t-*. Особенно интересны формы аккузатива в парадигмах I типа склонения: рядом друг с другом находятся формы дательного и именительного падежей (*kas-s*, *kas-eb-s*, *kas-p-i*). И здесь видно влияние С.-С. Орбелиани, который в винительном падеже с вопросом дательного падежа склоняемое имя ставит в форму именительного падежа (по правилу итальянских миссионеров).

В конце наряду с книжными формами звательного падежа внесены разговорные формы *giorgi-o*, *daniel-o*, *giorga-v*, *daniela-v*. Особо выделяются имена, которые то усекаются, то нет в одном и том же падеже, напр., род. *γam-isa//γame-si*. Видимо, это реальность живой речи того времени, которая и в наши дни встречается в диалектах. З. Шаншовани касается и других частей речи, рассматривает склонение местоимений и другие вопросы.

Чрезвычайно интересен анализ глагола. Наряду с распространенной характеристикой глагольных категорий привлекают внимание конкретные квалификации автора. В первую очередь следует отметить противопоставление личных показателей и местоимений (см. с. 45). Следует отметить, что З. Шаншовани повторяет построения Ф.-М. Маджо, который выделил эти показатели и указал их связь с местоимениями (см. "Граматику" Ф.-М. Маджо, сс. 88, 89, 95).

З. Шаншовани, как и все при грузинском дворе вообще, конечно же был знаком и с грамматикой Маджо, и с анонимным (Горийским) словарем. Некоторые глаголы настоящего времени в сослагательном наклонении приводятся только по грамматике Маджо. Именно Ф.-М. Маджо впервые выделил шесть времен грузинского глагола в изъявительном наклонении. Горийский аноним составляет парадигмы спряжения многих глаголов, которые по существу повторяет и З. Шаншовани. В обеих названных грамматиках желательное наклонение настоящего времени и прошедшее несовершенное представлены общей формой, чего нет в других грамматиках.

Возможно, нелишне отметить, что свойства частей речи и категории технически указываются так же, как в грамматике Смотрицкого:

„Последуют глу девять	{	залог начертание вид число. лицо наклонение время род спряжение“	Следует глаголу восемь	{	залог начертания виды числа лица времена роды типы спряжения
-----------------------------	---	--	------------------------------	---	---

Схематическое выражение категорий почти полностью совпадает. И это не удивительно, ибо З. Шаншовани писал свой труд в 1737 году в Москве, где в это время обучение велось по грамматике М. Смотрицкого.

Уже было сказано, что грамматика З. Шаншовани носит компилятивный характер, и тем не менее она свидетельствует о способности автора к самостоятельному научному мышлению; по крайней мере, в установлении типов склонения и понимании винительного падежа З. Шаншовани безусловно оригинален.

Антоний Первый (1720-1788).

Лингвистическое творчество Антония I с полным основанием можно считать одним из блестящих проявлений грузинской грамматической мысли. Начиная со второй половины XVIII в. и до второй половины XIX в. "Грамматика" Антония I становится основой, по которой создаются все другие, принадлежащие грузинским и зарубежным авторам, грамматики грузинского языка.

Антоний являлся великим просветителем. Научная, просветительская и вся культурная жизнь Грузии второй половины XVIII в. целиком связана с именем Антония Багратиони, наследника картлийского престола, а позже католикоса Картли и Кахети. Он написал значительные философско-теологические труды, создал учебники для основанной им же духовной семинарии, способствовал формированию монастырских библиотек, восстановил

типографию Вахтанга VI и возобновил грузинское книгопечатание⁹¹.

Акад. С. Джанашиа чрезвычайно высоко оценивал грамматику Антония, которая одновременно устанавливала нормы грузинского литературного языка: единые нормы литературного языка действовали не только в Картлийско-Кахетинском царстве, где Антоний I был католиком, но и в западногрузинских княжествах. Литературный грузинский язык не только во второй половине XVIII в., при Антонии, но и в первой половине XIX в., когда Грузия вошла в состав Российской империи, служил одним из важнейших условий национального единства грузинского народа⁹².

В 1753 году Антоний I пишет первую редакцию "Грузинской грамматики", в 1767 г. появляется вторая редакция. В работе над I редакцией ему помогали армянин Филипп Каитмазашвили, знаток армянской грамматической литературы и итальянские патеры.

С января 1757 года до начала 1763 г. Антоний I находится в России (изгнан из Грузии за вероотступничество. К. С. Кекелидзе считает, что Антоний I принял католичество в июне 1754 года). В это время он ведет интенсивную научную деятельность. Во введении ко II редакции автор сообщает, что будучи в России знакомился с грамматиками греческого, латинского, французского, итальянского, немецкого и русского языков. Его занимают два вопроса: (1) Что общего между частями речи в разных языках, (2) Какая специфика отличает каждый язык.

В приложении к I редакции Антоний с ссылкой на грамматику Мхитара Себастиани рассуждает о трех стилях, однако во вторую редакцию эти суждения не включает. Теперь автор уже требует соблюдения единых обязательных норм, что вполне понятно, если учесть, что именно в это время В. Тредиаковский, М. Ломоносов и другие ведут борьбу за живой русский

⁹¹ Рогова П. Народное просвещение в Картлийско-Кахетинском царстве при Ираклии II и Антоний Первый — Тб., 1950 (на груз. яз.); Поцхишвили Ал. Из истории грузинской грамматической мысли. — Тб., 1979 (на груз. яз.); Авалиани С. Антоний Первый — Тб., 1987 (на груз. яз.) и др.

⁹² Джанашиа С., Георгий Шарвашидзе. В кн.: Георгий Шарвашидзе, Лирика, эпос, драма. — Сухуми, 1946, с. 41.

литературный язык.

Вместе с тем Антоний I хорошо знал грузинскую теософско-философскую литературу X-XII вв., грамматические труды Иоанна Петрици и других мыслителей, а также "Грузинский словарь" Сулхана-Сабы Орбелиани, заимствуя оттуда множество терминов и целые схемы⁹³. Однако ему не известна грамматика Зураба Шаншовани⁹⁴. Общая терминология восходит к оригинальным и переводным трактатам X-XII вв., которые хорошо были известны при дворе Вахтанга VI, в том числе и Зурабу Шаншовани, а позже и Антонию Первому.

Антоний I поддерживал тесные связи с миссионером Джироламо Норчна, который тайно и обратил Антония терпимым к католичеству. Антоний сотрудничал с патером в период работы над философским трудом "Спекали". Лето 1752 года Антоний провел в г. Гори⁹⁵, где проповедывал Джироламо. За связь с Антонием Джироламо был выселен в г. Ахалцихе⁹⁶. Джироламо, очевидно, прекрасно владел грузинским языком; у итальянского миссионера-грамматиста Антоний изучал грамматическую науку⁹⁷. Джироламо, как и другие католические миссионеры, в это время подвергается гонениям со стороны григорианской и православной грузинской церкви, вскоре контакты с ним сурово осуждаются. Поэтому Антоний I подчеркивает помощь Филиппа Каитмазашвили, говорит о грамматике Мхитара и лишь глухо упоминает Джироламо, отмечая в первой редакции, что они с Филиппом в случае затруднений обращались к итальянцам.

Антоний I как грамматист многим обязан католическим миссионерам, что ниже будет показано на конкретных парадигмах. Здесь же следует подчеркнуть, что сравнение двух редакций обнаруживает очевидную тенденцию составителя к демократизации литературного языка. И это объясняется соответствующими причинами: в 1757-1763 годах, в период пребывания в России, Антоний I имел прекрасную возможность усвоить принципы де-

⁹³ Авалиани С. указ. раб., с. 117.

⁹⁴ Поцхишвили Ал. указ. раб., с. 52.

⁹⁵ Авалиани С. указ. раб., с. 23.

⁹⁶ Орловская Н. К. Грузия в литературе Западной Европы XVII-XVIII веков. — Тб., 1965, с. 210.

⁹⁷ Там же.

мократизации литературного языка, заложенные еще в эпоху Петра I, и заключающиеся главным образом в сочетании, слиянии закономерностей церковно-славянского и русского языков. В этот период протекает европейзация русской научной мысли, получают признание итальянско-французские идеи эпохи ренессанса относительно литературного языка⁹⁸, В. Третьяковский создает термин — "словенороссийский язык"⁹⁹, М. Ломоносов осознает и показывает роль церковно-славянского в становлении русского литературного языка¹⁰⁰. Все эти тенденции и соображения хорошо были известны Антонию, внимательно следившему за деятельностью Петербургской Академии¹⁰¹.

Антоний принял идею слияния теолого-философского языка с разговорным. Практические шаги в реализации этой идеи выразились в том, что он изъясил из своей грамматики суждения о трех стилях, сблизил глагольные и именные парадигмы с разговорным языком... Следует отметить, что подобную склонность Антоний I под влиянием миссионерской традиции обнаруживал еще в I редакции своей грамматики. Так, например, в парадигмах склонения в отличие от Иоанна Петрицы, которого он глубоко чтит и которому во многом следовал, Антоний имена собственные и нарицательные склоняет по общему правилу. В первой редакции формы имен еще спорадически носили архаический оттенок (суффикс *-t* в родительном падеже, среднегрузинский суффикс *-eb-t-*), однако во второй редакции регулярно употребляется присущий разговорному языку суффикс множ. числа *-eb* (ср. I редакция: *arsetbat, mariamt//mariamebt...* II редакция: *arsetbebs, mariamebs...*).

В грамматиках и словарях итальянских миссионеров существительные и прилагательные даны только с суффиксом множественности *-jъ -eb*. С.-С. орбелиани наряду с книжным суффиксом *-p/-t* в обстоятельном, творительном, эргативном и отлагательном падеже с послелогом *-dam* приводит формы с суффиксом

⁹⁸ Успенский Б. А. Из истории русского литературного языка XVIII — начала XIX века. М., 1985. с. 11.

⁹⁹ Успенский Б. А. Из истории русск. литерат. языка, ... с. 11.

¹⁰⁰ Ломоносов М. В. Предисловие о пользе книг церковных в российском языке. Полное собр. соч., т. VI. — М., 1958.

¹⁰¹ А в а л и а н и С. указ. раб., с. 23.

-eb (mamebad, mamebit, mamebman). В историческом плане существенно, что включать разговорные формы в парадигмы начали еще итальянцы, а затем и грузинские грамматисты стали заменять книжные формы разговорными.

По редакциям заметно различаются и глагольные формы. Древнегрузинские формы *agied*, *iqavn*, *iqûned*, *iqoroped* и т. д., которые не употреблялись уже в классическом периоде (в X-XII вв.), во II редакции заменяются новогрузинскими вариантами (*agian*, *iqos*, *iqûnen*, *iqoroden*); древне- и среднегрузинские формы сменяются разговорными формами.

Нередко Антоний I сам нарушает устанавливаемые нормы, подражая теологам X-XII вв. Поэтому его стиль отличается от его же грамматических норм.

Ниже именные и глагольные парадигмы "Грузинской грамматики" Антония I будут рассмотрены в соотношении с парадигмами, составленными предшествовавшими итальянскими и грузинскими грамматистами.

В начале XVIII века (по нашему предположению, до 1715 года) анонимный составитель Горийского словаря строит парадигму склонения слов *тата* "отец", содержащую шесть падежей (рукопись Q 500). Сулхан-Саба Орбелиани добавляет еще три падежные формы – *тата* (N.), *tamisa* (G.), *tamasa* (D.), *тата* (Acc.), *tamisagan* (Abl.), *tamao* (Voc.)... *tamad* (по современной терминологии – обстоятельственный), *tamit* (творительный), *tamaman* (эргатив).

Форма *tamadam*, стоящая между обстоятельственным и творительным падежами, представляет собой разновидность аблатива, а постольку нами в качестве самостоятельного падежа не рассматривается.

Новым падежам С.-С. Орбелиани названий не дает, а старые называет итальянскими терминами. Введя дополнительные три падежа, С.-С. Орбелиани сделал большой шаг вперед. Таким образом, в работах итальянских миссионеров и в труде С.-С. Орбелиани (1715-1716 гг.) Антоний I нашел готовую парадигму склонения имен. Но подошел к ней критически: все формы, выделенные Сулханом-Сабой, распределил по падежам, не добавляя со своей стороны новых падежей (форм). В названиях и порядке па-

дежей он следует греческо-латинской традиции, привлекая грамматику Мхитаря Себастиа¹⁰².

Грамматика Антония I в основном адекватно отражает реальность грузинского языка. С современной точки зрения, в описании не хватает обстоятельственного падежа и вместе с тем излишен аккузатив, что отмечает и сам автор¹⁰³. Форма обстоятельственного падежа находится в дательном падеже. Поэтому можно утверждать, что парадигма склонения Антония I совпадает с парадигмой С.-С. Орбелиани.

Что касается унификации склонения имен собственных и нарицательных и приближения парадигмы к разговорному языку, то здесь несомненно сказывается влияние итальянцев. Миссионеры, опираясь на живую разговорную речь, фиксировали распространенные формы и суффикс *-eb*; С.-С. Орбелиани частично следует грамматикам миссионеров, но одновременно указывает и книжные формы. Также поступает Антоний I, признававший высокий авторитет Сулхана-Сабы Орбелиани.

Парадигма С.-С. Орбелиани сказывается и в другой особенности грамматики Антония I. С.-С. Орбелиани предваряет конкретные падежные формы вопросом *რომელ* "который", вернее посредством вопросительного слова определяет падеж склоняемого имени; напр.:

"nomenatio	romel	"который"	mama	"отец"
ženetio	romlisa	"которого"	mamisa	"отца"
datio	romelsa	"которому"	mamasa	"отцу"
			и т. д. (см. с. 50).	

В дидактическом по назначению приложении к "Словарю" на вопросительное слово, очевидно, возлагалась учебная функция (к этому средству не прибегают ни итальянцы, ни Мхитар). Именно поэтому Антоний называет его "вопросительным словом" в склонении имен, двумя страницами ниже трактует как вопросительное местоимение и наконец склоняет еще раз, что вызвало недоумение исследователей. Однако дело в том, что в парадигме существ-

¹⁰² Бабунашвили Е., Антоний I и вопросы грамматики грузинского языка. — Тб., 1970, с. 85 и след. (на груз. яз.).

¹⁰³ Там же, с. 87-89.

вительного оно склоняется как вспомогательное "вопросительное слово", а в парадигме местоимения склоняется самостоятельно, уже в грамматических целях.

В склонении имен Антоний I обращает внимание на стяжение и усечение основ и даже создает специальные термины.

В работах XVII-первой четверти XVIII вв. достаточно хорошо были изучены вопросы спряжения, составлены глагольные парадигмы, выделены форманты, о чем уже было сказано в связи с работами Ф.-М. Маджо, Б. Неаполитанского и горийского анонима (см. выше).

С.-С. Орбелиани, как было сказано, в "поучениях" использует парадигму глагола *miqvars* "я люблю", представленную в Горийском словаре (см. с. 52). Антоний I спряжение глаголов начинает с глагола *ševiqvareb* "люблю" (во второй же редакции оно заменено глаголом *ševhkrav* "связываю") Однако он не повторяет ошибки предшественников и строит парадигму только в действительном залоге: дает формы настоящего, прошедшего несовершенного, прошедшего совершенного, прошедшего более совершенного, прошедшего наи совершеннейшего, будущего времени изъявительного наклонения; повелительного настоящего, повелительного будущего; желательного настоящего и будущего; сослагательного прошедшего совершенного, более совершенного и наи совершеннейшего.

Формы желательного наклонения повторены в сослагательном наклонении, заменена только частица *vašatu* на сослагательную частицу *uqetu*.

Ф.-М. Маджо первым заметил, что желательное и сослагательное наклонения в грузинском языке формально совпадают и различаются лишь частицами. Это положение повторил горийский аноним. Антоний практически делает то же самое – различает названные формы посредством частиц. Влияние Ф.-М. Маджо ощущается и §248-ом, в суждениях о глагольном времени: формы прошедшего совершенного, "более совершенного", "наи совершенного" Антоний I противопоставляет не по виду, а по отдаленности во времени (ср. Ф.-М. Маджо: *Praeteritum perfectum minus propinquum*, *Praeteritum perfectum magis propinquum* и *Praeteritum plusquam perfectum* и Антоний I: отдаленное прошедшее, недавнее (близкое) прошедшее и давно прошедшее – плюск-

вам). Скривы и формы действительного залога глагола *q̄vareba* у анонима и Антония в основном совпадают. Однако формы будущего времени Антоний заменяет древнегрузинскими, т. е. разговорным формам предпочитает книжные: будущее представлено сослагательным наклонением (*ševiq̄varo*), а настоящее — приставочными формами (*ševiq̄vareb*). Так Антоний I пытается сохранить книжную традицию.

Следует отметить, что та же последовательность времен и наклонений наблюдается у Мхитара Себастиа. Это обычная для латинских и европейских грамматик схема, которой придерживается и армянский грамматист¹⁰⁴. Для примера можно сослаться на латинскую грамматику Донатуса (V в.), которой пользовались в Европе вплоть до XVIII века. Уже в грамматике Донатуса формы времен и наклонений расположены в том порядке, который мы затем встречаем у анонимного составителя горийского словаря и в грамматике Антония, — *praesens, imperfecto, perfecto, plusquamperfecto, futuro, imperativo, optativo, coniunctivo*.

Интересно, что в I типе спряжения — в активе дана парадигма глагола *amo* (*q̄vareba* "любить")¹⁰⁵.

Зависимость Антония I от итальянского грамматиста видна и в том, что начальные формы спрягаемого глагола записаны в орфографии анонимного автора, а далее по большей части — в правописании Сулхана-Сабы Орбелиани. Спрягаемые формы Антоний I часто сокращает так же, как это делал составитель Горийского словаря. Сокращения присутствуют как в первой, так и во второй редакции грамматики Антония I:

ševiq̄varebdi: *di, dis; dit, dit, dian* (§ 262);

ševiq̄varc: *e, a; et, et, es* (§ 265);

še-mi-gi-u-q̄varebies (§ 267);

Следует отметить, что анонимный составитель словаря в одних случаях сокращает начало формы, в других — окончания.

Сближение спрягаемых форм с разговорным языком особенно ощущается в третьей серии (I и II результативные), где все фор-

¹⁰⁴ Джаукян Г. Б. Языкознание в Армении в V-XVIII вв.; сбор. История лингвистических учений. Средневековый восток, Л. 1981, с. 42.

¹⁰⁵ *Methodus Grammatices Donati AB Henrico Glareno poeta laurerato recognita, Lipsiae, MDLXV.* см. главу *Coniugationes verborum, actiuum*.

мы обоих чисел представлены новогрузинскими вариантами, если не считать показателя -ie- в единственном числе I результативного (хотя и здесь встречается относительно новое окончание -i-). Неследует предполагать, что Антонию I просто не известны древнегрузинские формы – когда считает нужным, он пользуется и более архаичными вариантами (aricd, iqūned...).

Включение форм III серии *šcgigwarebiest*, *šcuqwarebicst*, *šegeqwarat-šecqwarat* и т. п. в учебник грамматики объясняется стремлением сблизить нормы литературного языка с народной речью. Древнегрузинские формы, должно быть, еще употреблялись во время Антония I, а в диалектах они сохранились до наших дней.

Антоний I попытался выделить типы спряжения по конечным гласным глаголов, как это делал Ф.-М. Маджо, однако попытки эти были обречены на неудачу, ибо грамматисты так и не сумели обнаружить истинный критерий классификации.

Антоний I детально и квалифицированно описал глагольные категории – лицо, число, время, наклонение, залог и каузация; отделил превербы от послелогов и наречий, рассмотрел масдар и причастие – все эти достижения грамматики Антония I должным образом освещены и оценены в картвелологии (А. Г. Шанидзе, А. С. Чикобава, Ал. Поцхишвили, Е. Бабунашвили, Ир. Вешапидзе и др.).

Антоний выделил в грузинском языке восемь частей речи: имя, местоимение, глагол, причастие, послелог, наречие, союз и междометие, и рассмотрел их достаточно подробно в первой части "Грамматики".

Во второй части автор рассматривает гласные и согласные звуки. Здесь же он возвращается к описанным в предыдущем разделе частям речи и анализирует их с функциональной точки зрения.

Фонетика

Антоний насчитывает 9 гласных: а, е, і, о, u, э, ē, j, у.

Ирациональный звук *g* (ə), как считает автор, возникает в комплексах согласных; этот гласный в грамматику грузинского языка ввел он же. Графемы *Ე* (ē) и *Ვ* (wī) обозначают дифтонги, а гласный *Დ* (j) является неслоговым вариантом гласного *і*. Антоний I

указывает, что комплекс wē (wē) нельзя записывать в виде we wē , т. е. отстаивает разработанную в средние века орфографическую норму. Систему согласных в целях наглядности и компактности представим в виде схемы.

Классификационные признаки типа образования указывают степень придыхательности: mkise "частые" – это br̥gu , меньшая степень придыхания – liṭonni "менее аспирированные", еще меньшей придыхательностью отличаются l̥ilni "мягкие". Это та же классификация Дионисия (придыхательные, средние, простые), которую С.-С. Орбелиани выразил терминами "больше" (крепкие), "средние" (умеренные, обычные) и "меньше". Слог также толкуется традиционно.

Место образования	Способ образования		
	частые	менее аспирированные	мягкие
Губные		b m p r v φ	
Зубо-палатальные			d t ṭ
Палатальные	ḷ ḹ ḹ̄ ḹ̄̄		r s ʒ c ɸ
Не очень гортанные (менее гортанные)	g k ɸ		
Гортанные	γ x q ɸ		

Антоний не оригинален и в определении просодии, где он следует Иоанну Петрици и С.-С. Орбелиани.

Последняя, III, часть "Грамматики" отводится синтаксису, где рассматриваются вопросы согласования и управления частей речи.

Описывается согласование подлежащего и сказуемого (в числе и лице; согласование существительного с прилагательным в падеже и числе), а также относительного местоимения с соответствующим именем в числе (падеж местоимения зависит от глагола).

Рассмотрено управление падежа имени глаголом, определения – определяемым и т. д.

Исследователи единодушно отмечают, что в анализе синтаксических вопросов Антоний I опирается на "Логику" Баумейстера. В синтаксисе же дается схема дистрибуции частей речи в предложении: имя (подлежащее), глагол (сказуемое), дополнение... Каждый из этих членов предложения, отмечает автор, может сопровождаться определениями, обстоятельствами и пр.

"Грамматка" Антония I функционировала на протяжении целого века и оказала заметное влияние на исследователей последующего времени. Вплоть до 50-х годов XIX в. она считалась пособием для изучающих грузинский язык в Петербургском университете. Длительное сохранение авторитета труда Антония I, с одной стороны, объясняется господствовавшими в то время принципами рационализма, а с другой — обуславливалось высоким научным уровнем самой "Грамматики".

Грузинские и зарубежные исследователи, а также грузинские т. н. шестидесятники, с революционным воодушевлением отвергнувшие многие средневековые и устаревшие в их время положения и идеи, неизменно с большим уважением, а нередко и с почтением вспоминали Антония I.

В наше время (в 30-60 годы) специалисты порой с излишней строгостью относились к лингвистическому наследию Антония I-го. Несмотря на несколько важных исследований, история грузинской языковедческой мысли все еще в долгу перед замечательным мыслителем и патриотом.

წინასიტყვაობა	3
თავი პირველი. ქართული ლინგვისტური აზრის განვითარება	
X-XII საუკუნეებში	5
თავი მეორე. ქართული ლინგვისტური აზრის განვითარება	
XVII-XVIII საუკუნეებში	28
სტეფანო პაოლინი და ნიკოლოზ ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილი.....	30
ფრანჩესკო-მარია მაჯო	40
ბერნარდო ნეაპოლელი	65
გორული იტალიურ-ქართული ლექსიკონი	68
სულხან-საბა ორბელიანი	78
ზურაბ შანშოვანი	113
ანტონ პირველი	149
ანტონ პირველის მეთოდური მითითებანი.....	221
Развитие грузинский лингвистической мысли	
в X-XII веках.....	224
Развитие грузинский лингвистической мысли	
в XVII-XVIII веках.....	237
Стефано Паолини и Николоз Ирубакидзе-	
Чолокашвили	237
Франческо-Мария Маджо.....	243
Бернардо Неаполитанский.....	258
Горийский итальянско-грузинский словарь.....	260
Сулхан-Саба Орбелиани.....	266
Зураб Шаншовани	287
Антоний Первый	292